

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 16

МИКОЛАЇВ – 2016

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію серія КВ № 14511-3482Р видано Міністерством юстиції України від 15.09.2008; серія КВ № 15567-4039ПР видано Міністерством юстиції України від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове видання, згідно з наказом МОН України (№ 1021 від 07.10.2015)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десанників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,
Факс: (0552) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com

Журнал включено до Index Copernicus? Ulrich's Periodical Directory? індексуються у Google Scholar

Головний редактор:

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, директор науково-дослідного інституту «Полоністики» Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Беглиця Володимир Петрович – доктор наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ);

Смолінський Александер – доктор історичних наук (dr. hab.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні (Польща);

Срогаш Тадеуш – доктор історичних наук (dr. hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща);

Стройновський Анджей – доктор історичних наук (dr. hab.), професор, завідувач кафедри нової історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Степень Станіслав – кандидат історичних наук, ад'юнкт, директор Південносхідного наукового інституту, м. Перемишль, Польща.

Редакційна колегія:

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісніченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юріївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області – *відповідальний секретар редколегії наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії».*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 14.04.2016, протокол № 7

рішенням вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України від 23.03.2016, протокол № 3

І 90 **Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць.** – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – Вип. 16 (60). – 232 с.

Збірник містить статті з актуальних проблем вітчизняної та всесвітньої історії, джерелознавства, історіографії, методології, рецензії, повідомлення.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

Бухольц-Срогош К. (Ченстохова, Польща) Сенатори Правобережної України під час Чотирирічного сейму	10
Гайдай О. М. (Миколаїв) Українські традиції як засіб національної самоідентифікації у російському суспільстві кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі родини Харитоненків)	18
Добровольська В. А. (Херсон) Основні тенденції формування вищої жіночої освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття	24
Казак О. Г. (Мінськ, Білорусь) Парламентська діяльність депутатів от Подкарпатской Руси (Закарпаття) в свете национально-культурной жизни региона в 1939–1944 гг.	31
Коваль Г.П. (Новосафронівка, Миколаївська обл.) Склад Кілійської комунальної ради та її діяльність в галузі міського господарства та торгівлі в 1882–1917 роках	36
Комаринська З. М. (Львів) Кость Левицький: від самостійності економічної до незалежності державної	44
Котляр Ю. В. (Миколаїв) Числові коди української державності	49
Кухарчук О. С. (Мукачеве) Роль товариства «Просвіта» в становленні української національної свідомості на Закарпатті	56
Кучеренко А. А. (Миколаїв) Мовне питання для української спільноти Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст.	62
Луньова О. К. (Одеса) Об'єкти сфери послуг у контексті практики націоналізації в Українському Подунав'ї: 1940–1941 рр.	68
Мальченко О. Є. (Київ) Стилістика гарматного декору гетьманських людвисарів Йосифа та Карпа Балашевичів	74
Міронова І. С. (Миколаїв) Німецька колонізація Південної України XVIII-XIX ст.: періодизація проблеми	81
Сінкевич Є. Г. (Миколаїв) Польсько-українські визвольні змагання 1917–1919 рр.	88
Смолінський А. (Торунь, Польща) Оцінка економічних змін на Радянській Україні з кінця 1920-х до кінця 1930-х рр. у висновках аналітиків польської військової розвідки та функціонерів польських дипломатичних служб	93
Срогош Т. (Ченстохова, Польща) Міжнародно-правові аспекти незалежності України	103
Степень С. (Перемишль, Польща) Спроби польсько-українського порозуміння середовища, що формувало суспільну думку в Другій Речі Посполитій	110
Трифоновна Н. О. (Київ) Георгій (Юрій) Нарбут та його роль у розбудові незалежної України	119

Шановська О. А. (Одеса)

Українська інтелігенція проти радянської системи в кінці 1980-х рр.:
від інтелектуального опору до масового політичного опозиційного руху..... 126

Шевченко Н. В. (Миколаїв)

До історії нотаріату в контексті державотворчих процесів в Україні 132

Цецик Я. П. (Рівне)

Економіка Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. 138

Цимбалюк В. І. (Рівне)

Данило Галицький – організатор боротьби проти монголо-татарської навали 144

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Балтаєв А. (Ашгабат, Туркменістан)

Про деякі самобутні весільні обряди і ритуали Східного Туркменістану 151

Боєчко В. Ф. (Черкаси)

Формування національно-демократичного табору політичних сил
в процесі відродження державності Польщі 157

Гетте Г. Л. (Кельн, ФРН), Романенко С. В. (Миколаїв)

Народний рух в Росії під проводом Омеляна Івановича Пугачова (близько 1744 – 10.01.1775 р.) 165

Громакова Н. Ю. (Ірпінь)

Польський громадський рух у контексті реалізації
імперських державних проєктів: до постановки проблеми 171

Ковальчик Р. (Лодзь, Польща)

Відомий і невідомий герой. Розповідь про маршала Мішеля Нея
і князя полковника Констани Пшебендовського 179

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Агафонова Н. В. (Одеса)

Якщо половці кумани: аналіз першої літописної згадки про куманів
у світлі парадигми «половці-автохтони»..... 190

Земський Ю. С. (Біла Церква), Дуб С. К. (Дніпропетровськ)

На службі самодержавства: російська історіографія у формуванні модерної імперської ідеології..... 197

Петрова А. О. (Одеса)

Порубіжжя, пограниччя, контактна зона: до питання вивчення теми в українській історіографії..... 205

Петрова Н. О. (Одеса)

Біографічний метод у дослідженні процесів формування етнічного складу населення Буджака..... 210

Робак І. Ю. (Харків), Демочко Г. Л. (Харків)

Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності..... 215

ХРОНІКА, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

Сінкевич Є. Г. (Миколаїв)

Розвиток підприємництва в Республіці Польща..... 222

Сінкевич Є. Г. (Миколаїв)

Що там за горизонтом? 225

Документ Копернікус 228

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Бухольц-Срогош К. (Ченстохова, Польша) Сенаторы Правобережной Украины во время Четырехлетнего сейма	10
Гайдай О. М. (Николаев) Роль региональной периодической прессы в освещении деятельности семьи Харитоненко (на материалах 1990–2000 гг.)	18
Добровольская В. А. (Херсон) Основные тенденции формирования высшего женского образования юга Украины во второй половине XIX – в начале XX столетия	24
Казак О. Г. (Минск, Беларусь) Парламентская деятельность депутатов от Подкарпатской Руси (Закарпатье) в свете национально-культурной жизни региона в 1939–1944 гг.	31
Коваль Г. П. (Новосафронивка, Николаевская обл.) Состав Килийского коммунального совета и его деятельность в области городского хозяйства и торговли в 1882–1917 годах	36
Комарынська З. М. (Львов) Кость левицкий: от самостоятельности экономической к независимости государственной	44
Котляр Ю. В. (Николаев) Числовые коды украинской государственности	49
Кухарчук О. С. (Мукачево) Роль общества «просвита» в становлении украинского национального сознания на Закарпатье	56
Кучеренко А. А. (Николаев) Проблема школьного образования для украинцев галиции во второй половине XIX – в начале XX века	62
Лунева О. К. (Одесса) Объекты сферы услуг в контексте практики национализации в украинском подунавье: 1940–1941 гг.	68
Мальченко О. Е. (Киев) Стилистика пушечного декора гетманских литейщиков Иосифа и Карпа Балашевичей	74
Миронова И. С. (Николаев) Немецкая колонизация Южной Украины XVIII–XIX вв.: периодизация проблемы	81
Синкевич Е. Г. (Николаев) Польско-украинское освободительное движение 1917–1919 гг.	88
Смолинский А. (Торунь, Польша) Оценка экономических изменений в Советской Украине с конца 1920-х до конца 1930-х гг. в отчетах аналитиков польской военной разведки и функционеров польских дипломатических служб	93
Срогош Т. (Ченстохова, Польша) Международно-правовые аспекты независимости Украины	103
Стемпень С. (Перемишль, Польша) Попытки польско-украинского диалога в среде, что формировала общественное мнение во створ Речи Посполитой	110
Трифорова Н. О. (Киев) Георгий (Юрий) Нарбут и его роль в строительстве независимой Украины	119

Шановская О.А. (Одесса) Украинская интеллигенция против советской системы в конце 80-х годов: от интеллектуального отпора до массового политического оппозиционного движения.....	126
Шевченко Н. В. (Николаев) К истории нотариата в контексте государственных процессов в Украине	132
Цецик Я. П. (Ровно) Экономика Волыни в конце XIX – начале XX вв.	138
Цимбалюк В. И. (Ровно) Даниил Галицкий – организатор борьбы против монголо-татарского нашествия	144
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ	
Балтаев А. (Ашгабат, Туркменистан) О некоторых самобытных свадебных обрядах и ритуалах восточного Туркменистана.....	151
Боечко В. Ф. (Черкассы) Формирование национально-демократического лагеря политических сил в процессе возрождения государственности Польши	157
Гётте Г. Л. (Кёльн, Германия), Романенко С. В. (Николаев) Народное движение в России под предводительством Емельяна Ивановича Пугачёва (около 1744 – 10.01.1775 г.)	165
Громакова Н. (Ирпень) Польское общественное движение в контексте реализации имперских государственных проектов: к постановке проблемы	171
Ковальчик Р. (Лодзь, Польша) Известный и неизвестный герой. Рассказ о маршале Мишеле Нее и князе полковнике Константы Пшебендовским.....	179
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, ИСТОРИОГРАФИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ	
Агафонова Н. В. (Одесса) Если половцы куманы: анализ первого летописного воспоминания о куманах относительно парадигмы «половцы-автохтоны».....	190
Земский Ю. (Белая Церковь), Дуб С. (Днепропетровск) На службе самодержавия: российская историография в формировании современной имперской идеологии	197
Петрова А. А. (Одесса) Порубежье, пограничье, контактная зона: к вопросу изученности темы в украинской историографии.....	205
Петрова Н. А. (Одесса) Биографический метод в исследованиях процесса формирования этнического состава населения Буджака	210
Робак И. Ю. (Харьков), Демочко А. Л. (Харьков) Медицинское краеведение в контексте истории и современности	215
ХРОНИКА, ОБЗОРЫ, ИНФОРМАЦИЯ	
Синкевич Е. Г. (Николаев) Развитие предпринимательства в Республике Польша.....	222
Синкевич Е. Г. (Николаев) Что там за горизонтом?	225
Документ Коперникус	228

CONTENTS

DOMESTIC HISTORY

Bucholc-Srogos K. (Częstochowa, Poland) Senatorowie prawobrzeżnej ukraiń w okresie sejmu czteroletniego.....	10
Gaidai O. M. (Nikolaev) The role of the regional periodical press in the illustration activity of the Kharitonenko's family (on materials of 1990–2000 ages.).....	18
Dobrovol'ska V. (Kherson) Main tendencies of formation of women's higher education in the south of Ukraine in the second half of the XIX th -at the beginning of the XX th century	24
Kazak O. G. (Minsk, Belarus) Parliamentary activity of deputies from carpathian ruthenia (transcarpathia) in the light of national and cultural life of the region in 1939–1944.....	31
Koval G. P. (Novosafonivka, Mykolaiv area) The Kiliya municipal Council and its activities in the field of municipal economy and trade in 1882–1917.....	36
Komarynska Z. (Lviv) Kostya Levitsky: from economic independence state to independence	44
Kotlyar Yu. (Nikolaev) Numeric codes of the ukrainian statehood.....	49
Kukharchuk O. (Mukachevo) The role of the «enlightenment» community in the formation of ukrainian national consciousness in transcarpathia	56
Kucherenko A. A. (Nikolaev) Problem of school education for ukrainian of Galicia in the second half of the nineteenth - early twentieth century	62
LUNEVA O. K. (Odessa) Subject areas services in the context of practice nationalization in ukrainian Danube: 1940–1941	68
Malchenko O. E. (Kiev) The style of gun decor hetman caster Joseph and Carp Balashevychi.....	74
Mironova I. (Nikolaev) German colonization of Southern Ukraine XVIII – XIX centuries: periodization of the problem.....	81
Sinkevich E. G. (Nikolaev) Polish-Ukrainian liberation movement of 1917–1919	88
Smoliński A. (Torun, Poland) Oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat dwudziestych do końca lat trzydziestych XX w. Formułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych.....	93
Srogosz T. (Częstochowa, Poland) Prawnomiędzynarodowe aspekty niepodległości Ukrainy	103
Stepen S. (Przemysl, Poland) Study of national identity on the Polish-Ukrainian ethnic border at the turn of XIX and XX centuries. Volodymyr Starosolsky's biography essay.....	110

Trifonova N. (Kiev) George Narbut and his role in the development of independent Ukraine	119
Sanovska O. A. (Odessa) The ukrainian intelligentsia against the soviet system in the late 80-ies, from intellectual resistance to mass political opposition movement.....	126
Shevchenko N. V. (Nikolaev) To the history of notaries in the context of state processes in Ukraine	132
Tsetsyk J. P. (Rovno) The economy of Volyn' Region in the late XIX- early XX centuries	138
Cimbalyuk V. I. (Rovno) Danylo Galytskyi – organizer of the struggle against the Mongol invasion	144

WORLD HISTORY

Baltaev A. (Ashgabat, Turkmenistan) About some unique wedding ceremonies and rituals of eastern Turkmenistan	151
Boiechko V. F. (Cherkassy) The Formation of the National-Democratic Encampment of Political Forces in the Process of Revival of Polish Statehood	157
Götte H. (Cologne, Germany), Romanenko S. (Nikolaev) Popular movement in Russia under the leadership of Emelyan Ivanovich Pugachev about 1744 – 10. 1.1775.....	165
Gromakova N. (Irpen) The Polish social movement in the context of imperial government projects: the problem of definition	171
Kovalchuk R. (Lodz, Poland) Known and unknown hero. Thing about marshal Michael Ney and colonel Konstany Przebendowski	179

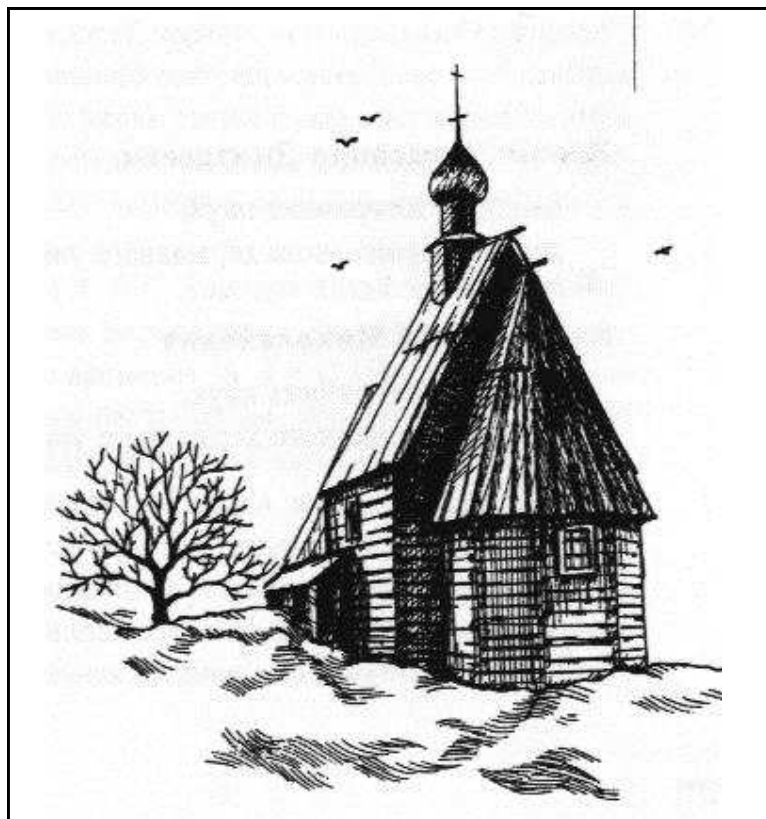
SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Agafonova N. V. (Odessa) If Kumanus polovets: analysis of the first mention of Kumano in the light of paradigm.....	190
Zemsky Yu. (White Church), Dub S. (Dnepropetrovsk) Serving autocracy: Russian historiography in shaping modern imperial ideology	197
Petrova A. O. (Odessa) Borderlands and contact zone: on the issue of study the theme in ukrainian historiography	205
Petrova N. (Odessa) Biographical method in the study of the formation of the ethnic composition of the population in Budjak region	210
Robak I. (Kharkiv), Demochko H. (Kharkiv) Medical study of region in the context of history and present times	215

CHRONICLE, REVIEWS, INFORMATION

Sinkevich E. G. (Nikolaev) The development of entrepreneurship in the Republic of Poland.....	222
Sinkevich E. G. (Nikolaev) What was on the horizon?.....	225
Document Copernicus	228

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

SENATOROWIE PRAWOBRZEŻNEJ UKRAINY W OKRESIE SEJMU CZTEROLETNIEGO

Głównym problemem badawczym niniejszych rozważań jest analiza porównawcza postaw senatorów prawobrzeżnej Ukrainy podczas obrad Sejmu Czteroletniego przy uwzględnieniu ich narodowości (pochodzenia). Powyższym badaniom poddani zostali: biskup kijowski oraz senatorowie świeccy (województwie i kasztelanowie) czterech województw: podolskiego, braclawskiego, wołyńskiego i kijowskiego. Poza wyjątkową inicjatywą Onufrego Morskiego kasztelana kamienieckiego działalność na polu parlamentarnym pozostałych wojewodów i kasztelanów dwóch województw: braclawskiego i podolskiego była znikoma. Większość senatorów prawobrzeżnej Ukrainy przystąpiła do konfederacji sejmowej. Wśród 17 zagorzałych oponentów Konstytucji 3 Maja znalazł się senator wojewoda wołyński Hieronim Janusz Sanguszko. Jednocześnie inny senator prawobrzeżnej Ukrainy – kasztelan kijowski Józef Lubomirski był członkiem fundatorem Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji 3 maja. Aktywnością parlamentarną wykazało się podczas Sejmu Czteroletniego województwo kijowskie. Głównie za sprawą senatora biskupa Kacpra Cieciszowskiego. Ciekawa i inspirująca do dalszych badań jest postawa polityczna wojewody kijowskiego Józefa Stempkowskiego.

Słowa kluczowe: *Sejmu Czteroletni; Ukraina.*

Głównym problemem badawczym niniejszych rozważań będzie analiza porównawcza postaw senatorów prawobrzeżnej Ukrainy podczas obrad Sejmu Czteroletniego przy uwzględnieniu ich narodowości (pochodzenia). Powyższym badaniom poddani zostali: biskup kijowski oraz senatorowie świeccy (województwie i kasztelanowie) czterech województw: podolskiego, braclawskiego, wołyńskiego i kijowskiego. Przy analizie badawczej tej grupy senatorów uwzględnione zostały głównie ich postawy względem głównych materii poruszanych i rozwiązywanych na tymże sejmie, a zatem: sprawa etatu wojska, rozwiązanie Rady Nieustającej, projekty reform społeczności lokalnych, sprawa następstwa tronu czy wreszcie ustawa rządowa. Analiza postaw senatorów wojewodów, kasztelanów prawobrzeżnej Ukrainy odnośnie powyższych kwestii stanowi twórcze zagadnienie badawcze, które może zostać oparte na szerokiej bazie źródłowej. W pierwszej kolejności należy wymienić zbiory mów, zawierające wypowiedzi senatorów podczas kolejnych zgromadzeń, diariusze sejmowe, jak również bogatą korespondencję i pamiętniki z tego okresu [1–5].

W polskiej historiografii pośród prac odnoszących się do czasów stanisławowskich nie

zabrakło również prac na temat składu ilościowego, jak również jakościowego Senatu. W XIX w. autorami takich dzieł byli Jan Wincenty Bandkie oraz Joachim Lelewel, spod którego pióra wyszła bardzo dokładna synteza [6, 7]. W literaturze przedmiotu mamy również spisy urzędów senatorskich. W pierwszej kolejności należy wymienić prace Józefa Wolffa *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego* oraz Juliusza Bleszyńskiego *Spis senatorów i dygnitarzy koronnych z XVIII w.* [8; 9 s. 1–116]. Z nowszych wydań uwzględnić wypada spisy urzędów nadwornych i centralnych Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku [10–13].

Przy badaniu postaw senatorów bardzo pomocna może okazać się metoda badawcza, jaką są badania prozopograficzne. W tym miejscu należy odwołać się do twórcy tej metody historyka brytyjskiego Ludwika B. Namiera (Niemirowski) i jego prac [14; 15]. Ich metodologiczne nowatorstwo polegało na zastosowaniu podejścia prozopograficznego w badaniach nad historią brytyjskiego parlamentu w XVIII wieku. Podstawowym pytaniem z nurtu prozopografii będzie wpływ pochodzenia na postawy senatorów. Powyższa metoda dawać może oryginalny metodologiczny wkład w przedstawiane

badania. Ze względu na zakrojony zakres niniejszych rozważań analizie badawczej poddani zostali wybrani przedstawiciele z danej grupy senatorów, tj. wojewodów i kasztelanów prawobrzeżnej Ukrainy. Głównym kryterium wyboru było pochodzenie, ale również przy analizie badawczej brane mogą być pod uwagę kwestie zamożności i wykształcenia senatora.

Poważne zmiany ilościowe zaszły w Senacie po unii realnej polsko-litewskiej z 1569 r. i związanej z nią inkorporacji ziem do Korony. Według wyliczeń Stanisława Kutrzeby w 1768 r. w izbie zasiadało 153 dostojników; po pierwszym rozbiorze w 1775 r. – 154 (13 biskupów, 35 wojewodów ze starostą żmudzkiem, 90 kasztelanów i 16 ministrów), natomiast w 1790 r. stan senatorów wynosił 155 (121 senatorów koronnych i 34 senatorów litewskich; w tym 14 biskupów: 10 koronnych i 4 litewskich; 35 wojewodów: 24 koronnych i 11 litewskich; 90 kasztelanów: 79 koronnych i 11 litewskich; 16 ministrów: 8 koronnych i 8 litewskich) [16; s. 78].

Senat w czasach rządów króla Stanisława Augusta funkcjonował w ramach sejmów skonfederowanych, delegacyjnych oraz tzw. «wolnych». Zawijazywana konfederacja przed sejmem miała służyć jako zaporę przed jednomyślnością, liberum veto. Sposób zastosowania konfederacji w czasach sejmów stanisławowskich znacznie został poszerzony. Stanisław Kutrzeba pisał o dwóch praktykach (...) *Albo sejm – jak to dawniej się zdarzało – zbierał się w czasie, kiedy w kraju zawiązana była konfederacja generalna i z tej racji za skonfederowany był uważany, a więc jako decydujący większością głosów (...) Albo też – i to była już zupełna nowość – sam sejm się wiązał w konfederację; w taki sposób skonfederowanymi stały się sejmy z lat 1773–1775, 1776 i 1778–1792 (...)* [16 s. 167–168]. Biorąc pod uwagę, iż w 1773 r. najpierw powstała konfederacja Ponińskiego, to tylko w 1788 r. sejm zawiązał konfederację. W przypadku sejmów z lat 1773–1775, 1776 i 1778–1792 należy wymienić jeszcze dwa rodzaje, w jakich dochodziło do zawiązania konfederacji. W pierwszym przypadku konfederację zawiązywano po zebraniu się sejmu (1773–1775, 1788–1792), w drugim król zawiązywał konfederację przed sejmem w Radzie Nieustającej i następnie sejm do niej przystępował (1776). Również Sejm

Czteroletni, o czym była mowa powyżej, obradował pod węzłem konfederacji (konfederacja zawiązana w sejmie), obie izby pracowały zatem jako złączone a konfederacja uchylała jednomyślność i zabezpieczała od liberum veto [16; s. 167–168].

W okresie obrad Sejmu Czteroletniego senatorami prawobrzeżnej Ukrainy byli z województwa braclawskiego: wojewoda Maciej Lanckoroński (1772–1789), wojewoda Marcin Grocholski (1790–1795), w latach 1774–1790 senator Marcin Grocholski był kasztelanem braclawskim. W 1790 r. na urządzie kasztelana zastąpił go Antoni Jan Czetwertyński Światopełk, który był członkiem konfederacji Sejmu Czteroletniego. Z województwa podolskiego: wojewoda Jan Jakub Zamoyski (1770–1790), wojewoda Leonard Marcin Świejkowski (1790–1793) – był członkiem konfederacji Sejmu Czteroletniego [17; s. 309], ponadto figurował na liście posłów i senatorów posła rosyjskiego Jakuba Bułhakowa w 1792 r. Lista ta zawierała zestawienie osób, na które strona rosyjska może liczyć przy rekonfederacji i obaleniu dzieła 3 maja [18; s. 46]. Wojewoda Leonard Marcin Świejkowski był także konsyliarzem konfederacji generalnej koronnej w konfederacji targowickiej [19 s. 163]. Wśród kasztelanów województwa podolskiego byli: kasztelan kamieniecki Antoni Bogusz (1782), kasztelan kamieniecki Leonard Marcin Świejkowski (1782–1790), kasztelan kamieniecki Onufry Morski (1790–1793). Senatorami województwa wołyńskiego byli: wojewoda Hieronim Janusz Sanguszko (od 1775), przeciwnik Konstytucji 3 Maja. Senator Sanguszko figurował na wymienianej powyżej liście posłów i senatorów posła rosyjskiego Jakuba Bułhakowa [18; s. 272]. Był również konsyliarzem konfederacji generalnej koronnej w konfederacji targowickiej [19; s. 163]. Kasztelanem wołyńskim był Franciszek Młocki (od 1784) członek konfederacji Sejmu Czteroletniego. W czasach Sejmu Wielkiego senatorami województwa kijowskiego byli: biskup kijowski Kacper Cieciszowski (1785–1798), wojewodowie: wojewoda Józef Gabriel Stempkowski (1785–1791), wojewoda Antoni Protazy Potocki (1791–1793) oraz kasztelanowie: kasztelan kijowski Józef Gabriel Stempkowski (1772–1785), kasztelan kijowski Aleksander Lubomirski (1785–1790), kasztelan kijowski Józef Lubomirski – brat Aleksandra (1790), kasztelan

owrucki Antoni Rybiński (1790–1794) członek konfederacji targowickiej województwa kijowskiego w 1792 r., kasztelan żytomierski Stanisław Kostka Pruszyński (1786–1795).

Spśród senatorów wojewodów i kasztelanów prawobrzeżnej Ukrainy jedynie kasztelan kamieniecki Onufry Morski, wojewoda wołyński Hieronim Janusz Sanguszko oraz senatorowie kijowscy odznaczyli się większą aktywnością na Sejmie Wielkim. Wojewoda braclawski Maciej Lanckoroński zmarł w 1789 r. i z tego też powodu nie jest brany pod uwagę w niniejszej analizie badawczej. Jego następcą wojewoda Grocholski Marcin nie wykazał większej aktywności podczas obrad sejmowych. Jak pisał Karol Rolle autor biografii senatora (...) *W dniach majowych malkontenci liczyli na Grocholskiego, jako również na przeciwnika ustawy, jednak zawiedli się na nim, bo do żadnej protestacji nie przystąpił ani w Warszawie, ani w Braclawskim, lecz przeciwnie w lutym i w kwietniu 1792 r. zabiegał o to, by sejmiki braclawskie uchwałyły zaprzysiężenie Konstytucji 3 Maja i wysłanie delegacji z podziękowaniem do króla, do czego w rzeczy samej doszło i król listem z 23 IV dziękował Grocholskiemu za ten sejmik pod laska jego syna, Jana Duklana, oboźnego polnego koronnego odbyty (...)* [20; s. 587].

Wcześniej senator Marcin Grocholski był kasztelanem braclawskim. W 1790 r. na urządzie kasztelana, o czy była mowa powyżej, zastąpił go Antoni Jan Czetwertyński Światopełk. Był ostatnim kasztelanem braclawskim do 1796 r. Wcześniej w 1785 r. był przedstawiany przez Radę Nieustającą jako kandydat do kasztelanii kijowskiej, jednakże bezskutecznie. Na Sejmie Czteroletnim, występował początkowo jako poseł braclawski, jednakże nie odegrał żadnej roli, pomimo iż był członkiem konfederacji Sejmu Czteroletniego. Autor biogramu senatora Julian Nieć tak pisał o pośle, późniejszym senatorze (...) *stronniki królewski, baczny i posłuszny ustawom Sejmu Czteroletniego i konstytucji majowej, łagodził opozycję braclawską. W r. 1792 sam nie zaciągnął się do armii, gdyż po pojedynku w r. 1776 utracił władzę w ręce, za to informował króla o ruchach wojsk walczących, dozwolił werbować rekruta ze swoich włości, wysuwał projekty, nieraz bardzo udatne, podatkowe i wojskowe, jak np. stworzenia 15 000 korpusu strzelców, mającego osłonić lewe skrzydło wojsk polskich,*

walczących już na Wołyniu (...) [21; s. 360].

Onufry Morski późniejszy senator kasztelan kamieniecki, początkowo był posłem na Sejm Czteroletni. Kasztelanem kamienieckim został mianowany 19 listopada 1790 r., zatem w trakcie obrad sejmu. Podczas kampanii sejmikowej 1788 r. Onufry Morski znalazł się na liście puławskiej kandydatów na posłów. Powyższemu sprzeciwiała się Izabela Czartoryska główna inicjatorka przygotowań sejmikowych. Ostatecznie sejmik podolski zakończony został sukcesem Czartoryskich a Morski późniejszy kasztelan kamieniecki otrzymał mandat poselski z województwa podolskiego. Jak podaje Andrzej Zahorski, autor biogramu Onufrego Morskiego, miał on w ostatniej chwili przejść na stronę regalistów i zobowiązać się do lojalności wobec króla [22; s. 787–789]. Początkowo Morski opowiadał się po stronie ugrupowania hetmańskiego Ksawerego Branickiego. To ostatnie potwierdza mowa późniejszego senatora na 12 sesji z dnia 3 listopada 1788 r., w której wypowiedział się przeciw Departamentowi Wojskowemu, a za utworzeniem Komisji Wojskowej (...) *Ale gdy widzę w propozycji ad Turnum podanej, że tylko simpliciter między Departamentem a Komisją wotować mi przychodzi, bojąc się, aby, gdyby się Departament utrzymał pluralitate, też sama pluralitas warunków JW. Braclawskiego w późniejszym Wotowaniu nie odrzucała lub nie przeistoczyła, które by Rada Nieustająca w swoim czasie wytłumaczyć ad libitum mogła, jak często czynić zwykła, biorę przed się bezpieczniejszą drogę, i dlatego jedynie za Komisją ściśle opisać się mającą przeciw Departamentowi Wojskowemu piszę się negative (...)* [1; s. 291]. Wkrótce Morski związał się z Ignacym Potockim i Stanisławem Małachowskim, marszałkiem sejmu. Na sesji z 19 stycznia 1789 r. głosował za zniesieniem Rady Nieustającej. Swoje zdanie o Radzie Nieustającej wyraził już wcześniej na sesji z 3 listopada 1788 r., (...) *Niepożytecznych lub szkodliwych owoców kosztować dłużej nie chcąc, gałązki tylko obcinać, pień Drzewa zostawując w całości, jest to chcieć widzieć, te odcięte gałązki nazad z czasem odrastające, y pracę swoją nadal bezskuteczną; w tym widoku uważam ja Projekt J. W. Wilkomirskiego, i sądzę, że szkodliwe Drzewo lepiej z korzeniem wyciąć, aniżeli oczyszczaniem go i obcinaniem ustawicznie się zaprzętać, lepiej wrócić się do Rady z Senatu y z Ministrów złożonej, pod której*

szanownym y starożytnym cieniem, tak długo bezpiecznie Kraj nasz spoczywał; lepiej tę Radę z ustaw naszych wymazać, którą przemoc Sądziuka umyślnie tym uknowała celem, y tym urządziła sposobem, aby Naród zaborem Krajów ukrzywdzony, z niemocy y słabości swojej nigdy nie powstał, a Obrady nasze wewnętrzną walką z tąż Radą zawsze zakłócone, czczym tylko y nieczynnym były obrządkiem, wolność zaś nasza tak wewnętrzna jak zewnętrzna próżnym tylko cieniem, y nazwiskiem zostawszy, podległość naszą y polityczną niewolę na zawsze uwieczniły (...) [1; s. 134]. Onufry Morski solidaryzował się również z uchwałą o armii stutysięcznej. Przy tej ostatniej dowodził konieczność przyspieszenia spraw podatkowych i w związku z tym wniosował 3 I 1789 r. odczytanie projektu ks. Michała Ossowskiego dotyczącego reform skarbowych [1; s. 134].

Aktywność parlamentarna późniejszego kasztelana kamienieckiego przejawiała się w różnych materiałach podejmowanych na Sejmie Czteroletnim. Jedną z nich była sprawa ewakuacji wojsk rosyjskich z terenu Rzeczypospolitej. Onufry Morski domagał się opuszczenia przez wojska rosyjskie terenów południowych Rzeczypospolitej. Jednocześnie postulował za powołaniem mieszanej komisji polsko-rosyjskiej w celu policzenia kosztów związanych ze stacjonowaniem obcych wojsk [22; s. 788]. Kwestia ewakuacji wojsk rosyjskich związana była ściśle z wrzeniem i buntami na Ukrainie [23; s. 211–230]. W tej ostatniej sprawie Morski przestrzegał przed powołaniem pospolitego ruszenia, uważając że może to spowodować Rosję do wojny. Sądził, że Szczęsny Potocki da sobie radę z wrzeniem chłopskim na Ukrainie.

Andrzej Zahorski podał, iż jedną z najlepszych mów Morski wygłosił 17 września 1790 r. Było to zatem na krótko przed tym, jak awansował na kasztelaniego kamieniecką. Autor biogramu pisał, że Morski (...) Dał tu obszerny wywód historyczny uzasadniając, że elekcje królów były w Polsce okazją do mieszania się obcych i wzrostu potęgi magnatów i stwierdził: «Ja z woli województwa mojego stoję przy korzyściach z ustanowienia sukcesji wynikających» i domagał się, aby sejm w tej sprawie wystąpił z uniwersalem do całej szlachty (...) [22; s. 788]. Wkrótce potem 19 listopada 1790 r. został mianowany kasztelanem i odtąd zasiadał w izbie senackiej.

W materiałach ustrojowych senator Morski w mowie z 7 stycznia 1791 r. wystąpił z wnioskiem reformy sejmików, jednocześnie podkreślając niebezpieczeństwo cudzoziemskich intryg. W lutym 1792 r. «zlecone Morskiemu przez króla sejmiki podolskie wyraziły poparcie dla prac sejmowych i wyznaczyły delegatów, którzy mieli dziękować królowi za konstytucję» [22; s. 789]. W czerwcu 1792 r. Stanisław August polecił Morskiemu przeciwdziałać na Podolu agitacji targowickiej. W związku z powyższym wspólnie z bratem Tadeuszem senator przedstawił królowi projekt stworzenia oddziałów ochotniczych na Podolu. Jak podaje autor biogramu kasztelana (...) *Za swoją działalność Morski z inicjatywy Szczęsnego Potockiego został pozwany uniwersalem z 18 VII 1792 r. pod sąd konfederacki (...) Zakwestionowana została mu również godność kasztelana, jako nadana przez sejm «rewolucyjny». W odpowiedzi Morski nie uznał godności Szczęsnego jako marszałka generalnego oskarżając go o sprowadzenie do kraju wojska rosyjskiego (...)* [22; s. 789].

Wojewoda wołyński Hieronim Janusz Sanguszko związany początkowo ze stronnictwem królewskim stopniowo, zwłaszcza od 1785 r., przechodził na stronę obozu magnackiej opozycji. Tą zasadniczą zmianę postawy politycznej senatora widzimy najpełniej podczas sejmu z 1786 r., kiedy to wspólnie z Kazimierzem Nestorem Sapiehą, Stanisławem i Józefem Jabłonowskimi i in. zaatakował projekt regulaminu wojskowego przygotowany przez Departament Wojskowy (regulamin autorstwa gen. Jana Komarzewskiego). Na Sejm Czteroletni przybył dopiero z początkiem 1789 r., przystępując 9 stycznia tegoż roku do konfederacji sejmowej. Na sesji z dnia 19 stycznia wojewoda Sanguszko wygłosił mowę przeciwko Radzie Nieustającej (...) *Powinność moja, obowiązek przysięgi, quidquid nocivi scivero, avertam, rozkazują mówić mi tak prawdę, jak przeświadczenie i myśl nikomu nie podległa istotne na celu mająca uszczęśliwienie Ojczyzny mówić rozkazuje. Mówię więc, że Rada Niestająca uchylona, zrobi W. K. Mci spokojność, Narodowi pomyślność, którego miłość nadgroda będzie W. K. Mci za utraconą tę Radę, z której więcej W. K. Mć przykrości, jak pomocy miałeś; widząc, że nad granice opisane sobie Prawem postępowała, że stawiała się*

coraz Narodowi straszniejszą, nie mogą tylko iść za zdaniem, mnie poprzedzających godnych Biskupów i Senatorów dla tego piszę się affirmative (...) [1; s. 227]. Na sesji z 6 marca 1789 r. Sejmu Czteroletniego Sanguszko potępił sejm delegacyjny 1773–1775, na którym właśnie został powołany w skład pierwszej Rady. Wystąpienie owo przyjęte zostało z wielkim aplauzem, gdyż Sanguszko zgłosił jednocześnie «gotowość zrzeczenia się przyznanych mu wtedy prawem emfiteutycznym starostw czerkaskiego i kazimierskiego lub ofiarowania czterech kwart z tych dóbr» [24; s. 485]. Największy protest jednakże wyraził senator wobec uchwalenia Konstytucji 3 maja, był jednym z siedemnastu jej oponentów wygłaszając takie słowa «Przemoc, która się okazuje na dzisiejszej sesji gwałt praw kardynalnych, ustawa sukcesji tronu polskiego, wszystko to zbliża upadek wolności i zaszczytu imienia wolnego narodu» [24; s. 485]. Dodać w tym miejscu należy, iż w swym stanowisku wobec ustawy rządowej wojewoda był odosobniony od reszty Wołyniaków. Ci ostatni podpisali list dziękczynny za konstytucję. Pisarz polny koronny Kazimierz Raczyński dobitnie stwierdził wówczas, iż senator Sanguszko «jako przedstawiciel obywatelstwa wołyńskiego powinien raczej chwalić, niż ganić zdanie większości» [24; s. 485]. Ostatecznie wojewoda Sanguszko w grudniu 1791 r. znalazł się na liście posła rosyjskiego Bułhakowa.

Jak wynika z powyższych zestawień senatorów kijowskich na scenie Sejmu Czteroletniego mieliśmy: biskupa kijowskiego Kacpra Cieciszowskiego, dwóch wojewodów kijowskich: Józefa Gabriela Stempkowskiego (nie uczestniczył w obradach sejmu, ale był aktywny) oraz Antoniego Protazego Potockiego, kasztelana kijowskiego Józefa Lubomirskiego oraz kasztelanów żytomierskiego i owruckiego.

Biskupa kijowskiego Kacpra Cieciszowskiego nazywano mężem bożym, ojcem ludu. Równie hojny, jak pisał ks. Wysocki senator (...) *budował kler i wiernych świętością osobistego życia, przeznaczał znaczne sumy z osobistych funduszków na tworzenie nowych parafii, był w szczególny sposób opiekunem ludu przez zakładanie szkół i przytułków. Jako polityk niczym się nie odznaczył, choć wziął aktywny udział w pracach Sejmu Wielkiego (...)* [25; s. 63, 64]. Jak podaje bp Michał Godlewski

autor biogramu senatora (...) *W czasie Sejmu Wielkiego bronił gorliwie praw Kościoła, zabierając głos w sprawie funduszków duchownych, unii, tolerancji, «ubezpieczenia wiary» itd. W r. 1792 wyjednał uchwałę Izby, przeznaczającą odpowiednie fundusze na wzniesienie 24 kościołów w Kijowskim i Braclawskim. Późniejsze jednak wypadki przeszkodziły wykonaniu tej uchwały(...)* [26 s. 38, 39]. Biskup senator gorąco popierał Konstytucję 3 maja. W ustawie rządowej «upatrywał najpewniejszą rękojmię odrodzenia ojczyzny» [26; s. 39]. Wkrótce po ogłoszeniu konstytucji biskup senator wydał list pasterski 10 V 1791, w którym nakazywał modły w swojej diecezji na intencję nowej ustawy rządowej.

Wojewoda kijowski Józef Stempkowski wszedł w skład izby wyższej jesienią 1772 roku, po nominacji na kasztelanię kijowską, którą otrzymał głównie za lojalność wobec króla i skuteczność w tłumieniu buntów na Ukrainie (Stempkowski był dowódcą partii ukraińskiej i podolskiej). Piotr Ugniewski w swojej pracy podał, że kasztelan na sejmie w 1773 r. miał wystąpienie uzgodnione z królem [27; s. 114, 115]. Uprzednio kasztelan wraz z podczaszym koronnym Feliksem Czackim uczestniczyli z eskortą rosyjską na sejmiku kijowskim w Żytomierzu. Powyższe okoliczności ugruntowały, jak podała Agnieszka Kamińska w biogramie senatora, jego pozycję przywódcy regalistów w województwie kijowskim. Rys biograficzny tegoż senatora dla okresu stanisławowskiego przedstawiony jest w literaturze przedmiotu w bardzo wąskim aspekcie [28; s. 385–392; 29; 30, s. 23–84; 31, s. 87–98; 32, s. 3–19; 33, s. 60–74; 34, s. 171–183]. Wojewoda kijowski nie mógł uczestniczyć w obradach Sejmu Czteroletniego z powodu ciężącego na nim procesu. Nie przeszkodziło mu to jednak w aktywnej działalności, polegającej na wpływaniu przez osoby zaufane na stanowiska sejmujących m. in. w sprawie dopuszczenia do senatu metropolitów unickich. Jeszcze na długo przed otwarciem sejmu tj. w styczniu 1788 r. Stempkowski przygotowywał sierpniowy sejmik poselski województwa kijowskiego. Podczas sesji sejmowej z 20 października, wraz z innymi członkami Departamentu Wojskowego złożył przysięgę [28; s. 389]. W związku ze wspomnianymi powyżej, ruchami chłopskimi na Ukrainie, Stempkowski wiosną i latem 1789 r.

zabiegał u króla o przysłanie na te tereny wojska koronnego. Jak podaje Agnieszka Kamińska (...) *Król obiecał wysłać wojsko i zarazem prosił Stempkowskiego, by zapobiegał wszelkim próbom powoływania milicji wojewódzkich i zawiązania przeciwnej sejmowi konfederacji; za utrzymanie spokoju w zagrożonych ruchami województwach podziękował później m. in. Stempkowskiemu i Szczęsnemu Potockiemu* (...) [28; s. 389]. Sprawa buntu na Ukrainie podejmowana na forum Sejmu Czteroletniego wiosną i latem 1789 r. to tak naprawdę kontynuacja starego sporu o władzę nad wojskiem i wykorzystywanie sprawy wołyńskiej w celu gromadzenia sił Rzeczypospolitej przez hetmanów [23; s. 215]. To ostatnie wyraża list króla do wojewody Józefa Stempkowskiego z 8 kwietnia 1789 r. (...) *od czterech miesięcy tak wiele zapowiadano o buncie chłopskim, jakoby właśnie chciano tego aby się chłopci domyślili buntu; tymczasem przyspieszono nawet uformowanie i nad proporcją etatu, zaciąg kawalerii narodowej. Jak prędko by najmniejsze podobieństwo buntu pokazało się, hetman będzie się brał do komendy, która będzie piękna przy tak licznym już zbiorze wojska w Ukrainie i na Wołyniu. Do tego gdy jeszcze zrobi się i złączy konfederacyjka, wtedy z tego wszystkiego urodzi się związek w wojsku, który hardo i groźnie przemówi do sejmu* (...) *A że wojsko powiększone znacznie samą kawalerią narodową, hetman po wszystkich sejmikach odtąd będzie po swojej woli robił posłów i deputatów, i będzie zatem panem absolutnym całej Polski i wolność zniknie*(...) [3; s. 115–116].

Pomimo lojalności wobec króla senator nie krył swojej niechęci wobec planów sukcesyjnych, ostatecznie jednakże (...) *nie przeciwdziałał uchwaleniu poparcia dla nich w instrukcji sejmikowej z 16 XI; królowi donosił, że szlachtę straszono, iż w przypadku braku takiego laudum na polskim tronie zasiądzie Potiomkin* (...) [28, s. 389]. Jeszcze w trakcie trwania Sejmu Czteroletniego, w październiku 1791 r. Józef Stempkowski zrezygnował z urzędu wojewody kijowskiego. Urząd swój odsprzedał za 15 tys. dukatów bankierowi Protowi Potockiemu. Podczas listopadowych sejmików występował jeszcze w dawnej roli, gdyż jego następcą nie był jeszcze zaprzysiężony [28; s. 390]. Wspomniany Protazy Potocki kolejny wojewoda kijowski, bankier i przemysłowiec swoją

aktywność na forum parlamentarnym wykazywał głównie w dziedzinie finansowej.

Na Sejmie Czteroletnim dość sporą aktywnością wyróżniał się, w porównaniu z innymi senatorami prawobrzeżnej Ukrainy, kasztelan kijowski Józef Lubomirski. Kasztelanem kijowską otrzymał po swoim bracie Aleksandrze w połowie 1790 r., zatem swoją działalność na Sejmie Wielkim rozpoczął jako poseł województwa kijowskiego. Początkowo poparł on w sejmie opozycję, ale już wkrótce senator znalazł się w obozie stronników reform. Jak podaje autor biogramu kasztelana (...) *Dnia 2 V 1791 r. podpisał asekurację, której sygnatariusze zobowiązali się przeprowadzić nazajutrz w sejmie uchwalenie projektu Ustawy Rządowej. Lubomirski należał następnie do członków fundatorów Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji rządowej 3 maja*(...) [35; s. 28]. Swoje poparcie dla Konstytucji 3 Maja zaakcentował następnie senator w maju 1792, ofiarowując Rzeczypospolitej 4 armaty 6-funtowe. Podczas obrad Sejmu Czteroletniego kasztelan wypowiadał się także w sprawie reformy miejskiej. Jego postawę wobec realizacji reformy miejskiej chwalił go Hugo Kołłątaj w liście do Stanisława Augusta z 26 sierpnia 1791 r. [35, s. 28].

Reasumując powyższe zestawienia biogramów oraz udziału w obradach Sejmu Wielkiego senatorów prawobrzeżnej Ukrainy krystalizuje się kilka wniosków. Pierwszy jest taki, że poza wyjątkową inicjatywą Onufrego Morskiego kasztelana kamienieckiego działalność na polu parlamentarnym pozostałych wojewodów i kasztelanów dwóch województw: braclawskiego i podolskiego była znikoma. Zaznaczyć w tym miejscu wypada, iż pierwsze dwa lata (do listopada 1790 r.) obrad Sejmu Wielkiego aktywność Morskiego to aktywność posła. W związku z ostatnim stwierdzeniem nasuwa się wniosek, iż część senatorów prawobrzeżnej Ukrainy na Sejmie Czteroletnim zasiadała początkowo w roli posła. Podczas obrad Sejmu awans na urząd senatorski otrzymali: wspomniany powyżej Onufry Morski, który w 1790 r. został kasztelanem kamienieckim, podobnie Józef Lubomirski, początkowo poseł w 1790 r. Awansował na urząd kasztelana kijowskiego. Ponadto kasztelan braclawski Marcin Grocholski w 1790 r. został mianowany wojewodą braclawskim.

Większość senatorów prawobrzeżnej Ukrainy

przystąpiła do konfederacji sejmowej, jednocześnie na liście posła rosyjskiego Jakuba Bułhakowa wpisani zostali: wojewoda podolski Leonard Marcin Świejkowski, wojewoda wołyński Hieronim Janusz Sanguszko.

Wśród 17 zagorzałych oponentów Konstytucji 3 Maja znalazł się senator wojewoda wołyński Hieronim Janusz Sanguszko. Jednocześnie inny senator prawobrzeżnej Ukrainy – kasztelan kijowski Józef Lubomirski był członkiem fundatorem Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji 3 maja.

Aktywnością parlamentarną wykazało się

podczas Sejmu Czteroletniego województwo kijowskie. Głównie za sprawą senatora biskupa Kacpra Cieciszowskiego. Ciekawa i inspirująca do dalszych badań jest postawa polityczna wojewody kijowskiego Józefa Stempkowskiego. Osoba wojewody kijowskiego, aktywnego senatora, przywódcy regalistów w województwie kijowskim, wymaga kontynuacji wnikliwszych badań w oparciu o zachowane źródła. Niewątpliwie biografia Stempkowskiego wniosłaby wiele nowych ustaleń badawczych do problematyki roli senatorów prawobrzeżnej Ukrainy w okresie stanisławowskim.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Wielkopolska Biblioteka Sejmowa, *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, www.wbc.poznan.pl;
2. *Dyaryusz Seymu Ordynaryjnego pod związkim Konfederacyi Generalney Obojga Narodow w Warszawie rozpoczętego roku 1788*, Warszawa Druk. Nadworna J. K. Mci i (...) Komisji Edukacji Narodowej 1790, T. 1, cz. I-II, T. 2, cz. I-II;
3. *Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z l. 1784 do 1792*, opr. B. Zaleski. »Rocznik Towarzystwa Historyczno- Literackiego w Paryżu« R. 1870–1872;
4. *Korespondencja z A. Deboli z lat 1791–1792* (wybór), ogł. J. Łojek: *Rok nadziei i rok klęski 1791–1792*.
5. *Z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Deboli*, wyd. J. Łojek, Warszawa 1964.
6. J. W. Bandtkie, *Rozprawy o prawie i sądownictwie karzącem i o urządach w dawnej Polsce*, Warszawa 1958;
7. J. Lelewel, *Dostojności i urzędy*, [w:] tenże, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. IV, Poznań 1856.
8. J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885;
9. J. Błęszyński, *Spis senatorów i dygnitarzy koronnych (świeckich) z XVIII w.* Wydany jako dodatek do trzeciego tomu *Monografii historyczno-genealogicznych St. K. Kossakowskiego*, Warszawa 1872, s. 1–116.
10. *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku*. Spisy, pod red. A. Gąsiorowskiego, Biblioteka Kórnicka, Kórnik, 1992;
11. S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej poł. XVII w.*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1990;
12. *Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII w.*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002;
13. *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII w.*, oprac. M. Wolski, Kórnik 2007.
14. L. B. Namierowski, *The Structure of Politics at the Accession of George III*, 1929;
15. L. B. Namierowski, *England in the Age of the American Revolution*, 1930;
16. St. Kutrzeba, *Sejm Walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1923, s. 78.
17. *Kalendarzyk narodowy y obcy na rok ... 1792. ...*, Warszawa 1791, s. 309
18. Ł. Kądziała, *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Fryderyk Moszyński w latach 1792–1793*, Warszawa 1993, s. 46.
19. D. Rolnik, *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 - styczeń 1793)*, Katowice 2000, s. 163.
20. *Polski Słownik Biograficzny (PSB)*, K. Rolle, *Grocholski Marcin*, t. VIII, Wrocław-Kraków-Warszawa 1959–1960, s. 587.
21. *PSB*, J. Nieć, *Czetwertyński-Światopełk Antoni Jan Nepomucen*, t. IV, Kraków 1938, s. 360.
22. *PSB*, A. Zahorski, *Morski Onufry*, t. XXI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 787–789.
23. K. Bucholc-Srogosz, *Sprawa wołyńska na Sejmie Czteroletnim, Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, t. VIII: *Migracje. Podróże w dziejach. Nowożytność*, red. M. Franz, K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2014, s. 211–230.
24. *PSB*, E. Orman, *Sanguszko Hieronim Janusz*, t. XXXIV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1992–1993, s. 485.
25. J. Wysocki, *Dzieje Kościoła w Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim* [w:] *Historia Kościoła w Polsce, T. II 1764–1945, Cz. I 1764–1918*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań, Warszawa 1979, wyd. Pallotinum, s. 63, 64.
26. *PSB*, M. Godlewski, *Cieciszowski Kacper*, t. IV, Kraków 1938, s. 38, 39.
27. P. Ugniewski, *Media i dyplomacja. Gazette de France o sejmie rozbiorowym 1773–1775*, Warszawa 2006, s. 114, 115.
28. *PSB*, A. Kamińska, *Stempkowski (Stępkowski) Józef Gabriel*, t. XLIII/3, Warszawa-Kraków 2005, s. 385–392;
29. M. Żurowski, *Monografia rodu senatorskiego Stempkowskich h. Suchekomnaty z pochodzenia wołyńsko-ruskiego*, Montreal 2012;

30. A. J. Rolle, *Straszny Józef*, w: tenże, *Wybór pism*, t. I: *Gawędy historyczne*, oprac. W. Zawadzki Kraków 1966, s. 23–84;
31. E. Iwanowski, «Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy Przyniesione: Rozdział VI Stempkowski, regimentarz, wojewoda kijowski i jego stryjeczni wnukowie», tom 2, Kraków, 1901, s. 87-98;
32. T. Srogosz, *Początki kariery wojskowej Józefa Gabriela Stempkowskiego (do 1772 roku)*, «Mars», t. 8, Warszawa Londyn 2000, s. 3–19 (przedruk ukazał się w: «Pivdiennyj Archiv», t. 3, Chersoń 2001, s. 117–135);
33. T. Srogosz, «*Straszny Józef*» – *gienierał Józef Gabriel Stempkovskij i jogo borotba z hajdamakami v 1768–1771 rr.*, «Kiivska Starovina», Kiiiv 2005, nr 2 (362), s. 60–74.
34. T. Srogosz, *Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stępkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.)*, *Przegląd Nauk Historycznych*, 2006, R. 5, nr 1 (9), s. 171–183.
35. *PSB, Jerzy Kowecki, Lubomirski Józef, t. XVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 28.*

Бухольц-Срогош К., Академія імені Яна Длugoша, м. Ченстохова, Польща

ПОСЛИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ЧОТИРИРІЧНОГО СЕЙМУ

Головною дослідницькою проблемою цієї розвідки є порівняльний аналіз поглядів послів Правобережної України під час зібрань Чотирирічного сейму виходячи з їх етнічної приналежності (походження). Нами досліджено: єпископа Київського та послів (воєводи і капелани) чотирьох воєводств: Подільського, Брацлавського, Волинського і Київського.

Ключові слова: Чотирирічний сейм; Україна.

Бухольц-Срогош К., Академія ім. Яна Длugoша, г. Ченстохова, Польща

ПОСЛЫ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ЧЕТЫРЕХЛЕТНЕГО СЕЙМА

Главной исследовательской проблемой данной работы есть сравнительный анализ взглядов послов Правобережной Украины во время заседаний Четырехлетнего сейма исходя из этнической принадлежности (происхождения). Нами исследовано: єпископа Киевского и послов (воевод и капелланов).

Ключевые слова: четырехлетний сейм; Украина.

Рецензенти: д-р іст. наук, професор **Сінкевич Є. Г.**;

д-р іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**

© Bucholc-Srogosz K., 2016

Дата надходження статті до редколегії 28.09.2015

РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ У ВИСВІТЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ 1990–2000 рр.)

Періодична преса, зокрема газетна періодика, є важливою групою історичних джерел для дослідження історії династії Харитоненків. Автор у статті розглядає роль регіональної періодичної преси у висвітленні діяльності родини Харитоненків у контексті соціально-економічних процесів, що проходили в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття на матеріалах Сумської преси 1990–2000 рр.

Роль та діяльність династії підприємців цукрозаводчиків Харитоненків потребує всебічного вивчення. Подолавши шлях від селян слободи Нижньої Сироватки, Сумського повіту, Харківської губернії, до найзаможнішого та впливового роду цукрозаводчиків, Харитоненки, завдяки наполегливій праці перетворили провінційне місто Суми на провідний центр цукрово-рафінадної галузі Харківщини. Саме тому ця тема на сторінках регіональної Сумської преси набуває особливої актуальності в контексті соціально-економічних процесів, що проходили в Російській імперії в кінці XIX на початку XX століття.

Ключові слова: періодична преса; купець; підприємець; цукрова промисловість; благодійність.

У кінці 80-х на початку 90-х років XX ст. у зв'язку з доленосними змінами в усіх сферах суспільного та культурного життя України починає відроджуватися інтерес до ролі та діяльності купецтва як стану. За радянських часів купецтво згадувалось в основному з негативним відтінком. І лише з набуттям Україною незалежності стало можливим розпочати новий етап у дослідженні загальноросійського та регіонального купецтва. Роль та діяльність династії підприємців цукрозаводчиків Харитоненків потребує всебічного вивчення. Подолавши шлях від селян слободи Нижньої Сироватки, Сумського повіту, Харківської губернії, до найзаможнішого та впливового роду цукро-заводчиків, Харитоненки, завдяки наполегливій праці перетворили провінційне місто Суми на провідний центр цукрово-рафінадної галузі Харківщини. Саме тому ця тема на сторінках регіональної Сумської преси набуває особливої актуальності в контексті соціально-економічних процесів, що проходили в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття. Криза феодално-кріпосницької системи,

жвавий розвиток капіталістичних відносин, визначення ролі та місця регіонального купецтва в складних історичних процесах є однією з проблем, що потребує вивчення. Науковий інтерес мають також проблеми пов'язані з підприємництвом, спадкоємності родинного підприємництва, проблеми повсякденного життя та сімейно-родинних відносин.

При підготовці статті використовувався синтез методологічних підходів, що полягають у співвідношенні індивідуального та соціального параметрів досліджуваного історичного процесу. Наше дослідження має соціоантропологічну спрямованість. На думку автора це допоможе розкрити індивідуальність історичних осіб, показати багатогранність їх діяльності, особливості міжособистісних та сімейних відносин, сутність зв'язків із суспільством, особистісні якості, що склалися в мікро- та макросоціально-економічній ситуації середини XIX початку XX століття. Сферою дослідження гуманітарних наук повинні стати проникнення у сутність людини, осягнення його фізичних, духовних та соціальних властивостей та якостей його багатомірних та

багатоваріантних зв'язків з навколишнім середовищем [1, с. 37]. Серед українських науковців, вивчаючих методологічні засади дослідження історії преси варто назвати М. Нечиталука та М. Романюка. М. Нечиталюк виділяє такі методи дослідження як: бібліографічно-статистичний, біографічно-науковий, структурно-аналітичний, жанрово-видовий, хронологічно-проблемний, тематично-монографічний [2]. На думку М. Романюка, є три найчастіше вживані конкретно-наукові методи дослідження – бібліографічно-описовий, комплексно-аналітичний (він поєднує різні методи – системно-хронологічний, історико-описовий й аналітичний, проблемно-тематичний, жанровий, біографічний, бібліографічний), монографічне дослідження [3, с. 32]. Приклад історичного образу, портрету видатної людини, що з'являється у переломні епохи, чи «образ» власне епохи наводиться як взірець історичного узагальнення, як спосіб теоретичного і естетичного освоєння світу у дослідженнях О. Гулиги [4]. Вагомою з методологічної точки зору є робота С. Костя [5]. Автор, на прикладі західноукраїнської преси з'ясовує теоретичний аспект методологічних проблем дослідження першої половини ХХ ст. Засадами дослідження він вважає ідеї державності, соборності й боротьби. Саме ці три ідеї, які одночасно є суттю і українського національного життя, і його пізнання, і науки про нього, повинні стати загальними фундаментальними засадами досліджень з історії преси [5, с. 191].

Регіональна преса є важливим джерелом вивчення персоніфікованої історії. На сторінках регіональної преси мали можливість друкувати історичні матеріали краєзнавці та колекціонери. З'являється низка статей наукового та популяризаторського характеру. Саме через пресу краєзнавці отримали трибуну для поширення історичної інформації, яку вони роками збирали по крихтах. Активно статті в періодичних виданнях: газетах, журналах, тижневиках, наукових записках, частинах літературно-художніх альманахів та збірниках, присвячено родині Харитоненків, починають виходити у 1990 році. Виходять друком статті: Г. Петрова «Чехов про Харитоненка» [6], І. Ліщинського та В. Токарева: «І мільонер, і меценат» [7], «Експлуататор чи

благодійник?» [8], «З тієї ж династії» [9], «Продолжил дело отца» [10]; О. Кисельова «Що обіцяв батько, віддава син» [11], В. Циндренко про І. Г. Харитоненка [12], В. Звагельський «Хто же він?» [13]. Ці статті було присвячено дослідженню життя та діяльності родини Харитоненків, їх значенню та ролі у створенні інфраструктури міста Суми, забезпеченню роботою місцевого населення. Позабуті за радянських часів сторінки історії почала відновлювати регіональна преса. Тижневик «Панорама Сумщини» став флагманом повернення славних імен Івана Герасимовича Харитоненка та його сина Павла Івановича.

1991 рік розпочався з друку 10 січня в «Панорамі Сумщини» номеру під назвою «Нижньосироватський селянин і його нащадки в творчості видатних художників» [14]. Широкому загалу було представлено картинну галерею портретів родини Харитоненків. Серед них: портрет Герасима Харитоненка (батька Івана Герасимовича) роботи художника М. Невр'єва, портрет Віри Харитоненко роботи І. Репіна, портрет Олени Олив (дочки Павла Івановича Харитоненка) роботи В. Серова. Також були надруковані парні портрети Павла Івановича та Івана Павловича Харитоненків (батька та сина) роботи Ф. Малявіна. Згодом наступні номери «Панорами Сумщини» поповнюються роботами Ф. Фламенга та К. Сомова. Праця портретистів та історичних живописців, відомих та успішних була по кишені лише найзаможнішим та впливовим родинам Європи, до яких і належала династія Харитоненків.

6 червня 1991 році виходить спеціальний випуск «Панорами Сумщини» – «Харитоненко без домислів и прикрас» [15]. Це був благодійний випуск, який підтримали об'єднання цукрової промисловості Сумської, Харківської, та Курської областей. Тираж 50000 примірників. Виручені за продаж газет гроші пішли у фонд відновлення пам'ятника Івану Герасимовичу Харитоненку [16]. І дійсно у 1996 році до Дня міста Суми пам'ятник роботи місцевого скульптора Анатолія Аврамовича Івченка було відновлено. За підрахунками автора у регіональній пресі за 1991 рік з'явилося 7 статей присвячених родині Харитоненків. Серед авторів статей слід відзначити Г. Петрова, М. Чугая, Л. Яковенко. Вони писали про незвичайну долю Харито-

ненків [17], про станцію, яка носила ім'я Харитоненка (Білгородська область), яка з невідомих причин була перейменована на станцію Льок-Пеньківку [18].

Починаючи з 1992 року інтерес до історії родини Харитоненків невпинно зростає. Крім «Панорами Сумщини», матеріали друкуються у Сумській суспільно-діловій газеті «Ваш шанс», у районній громадсько-політичній газеті «Глухівщина», газетах «Вісті з України», «Літературна Україна», «Добрий день», «Предприниматель», «Уик-енд». Зросло і коло авторів, що переймалися долею повернення доброго імені родини Харитоненків. До плеяди журналістів-краєзнавців-дослідників приєднуються Н. Книш [19], О. Мігулько [26], В. Сорока [25], С. Кондратенко [20], М. Вороненко [21], А. Кравченко [22], В. Звагельський [23], В. Токарев [24], В. Мусін-Пушкін [27]. Головним чином їх цікавила тема благодійництва, меценатства, колекціонування, мистецької та будівельної діяльності. Г. Петров [28] продовжував плідно популяризувати улюблену тему. Особливе значення для читачів «Панорами Сумщини» мала стаття М. Чугая присвячена презентації книги К. Бертона «Посольство Великобританії у Москві. Особняк Харитоненка» [29]. Книга вийшла у 1991 році в Лондоні двома мовами: англійською та російською. Дослідження присвячено святкуванню 100-річного ювілею особняка Харитоненко у Москві, яке будувалось протягом 1891–1893 років. К. Бертон не випадково звернулася до вивчення історії особняка Харитоненків, бо саме в ньому знаходився центр соціального та культурного життя Москви кінця XIX ст., і саме тут впродовж багатьох років розміщувалося Британське посольство. Саме періодична преса на початку 1890-х років могла оперативно донести нову та цікаву інформацію до пересічних громадян.

Не залишився осторонь висвітлення історії династії Харитоненків і український науково-популярний щомісячний ілюстрований журнал «Пам'ятки України», що висвітлював проблеми збереження та популяризації в Україні скарбів матеріальної і духовної культури, україністики, розвитку музейної справи. Статті Т. Скибицької [30] та В. Акуленко [31] показали, що зацікавленість історією родини Харитоненків виходить з регіонального на все-

український рівень. Протягом 1992–1994 років вийшло більше ніж 22 публікації у періодичній пресі.

З початком 1995 року відчувуються зміни у напрямках досліджень сумських краєзнавців. З'являються статті присвячені господарській та підприємницькій діяльності родини Харитоненків. Так автор Н. Карапетян у трьох номерах друкує матеріал під назвою «Рафинад в кусках, в плитках, в головах...» [32]. Господарській діяльності також присвячено публікацію В. Безсмертного «У господарствах поміщиків» [33]. На початку XX ст. володіння Харитоненків складали майже 70 тисяч десятин власної землі і 30 тисяч орендованої з 11 маєтками, посівами цукрових буряків і хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами і т. д. [34]. Але все ж таки купецтво в кінці XIX на початку XX століття залишалось носієм старої патріархальної культури. Поступово в його колі сформувалося принципово нове світорозуміння, засноване на сполученні традиційного і прогресивного. Стаття В. І. Талденко «Слово чести» Павла Харитоненка» [35], присвячена спогадам вихованки дитячого притулку Харитоненка, яскраво ілюструє новий підхід до підприємництва, як приватної ініціативної діяльності, де вивчається як матеріальна так і духовна сторона його розвитку, роль і місце в ньому людини з високим творчим і культурним потенціалом. Стаття про створення в Сумах торгового дому «Харитоненко і син XXI ст.», мета якого сприяти відродженню меценатства і спонсорства на базі досвіду родини Харитоненків, з'являється на шпальтах газети «Голос Посулля» [36]. На творчий характер підприємництва, і, зокрема, його внесок у розвиток освіти і культури звертається увага у статті Є. Прохасько «К истории отношений мецената и художника (П. И. Харитоненко и М. В. Нестеров)» [37]. Пошуковій роботі сумських архівістів по уточненню дати народження їхнього земляка Івана Герасимовича Харитоненка присвячена стаття Н. В. Книш [38] Історія першої дитячої аптеки в Сумах, побудованої 1914 року П. І. Харитоненком розкривається у статті Н. Гноєвої [39].

1996 рік став роком відновлення історичної справедливості. На своє місце у центрі м. Суми, на Покровській площі, було повернуто пам'ятник Івану Герасимовичу Харитоненку. Тому більшість публікацій у

регіональній періодичній пресі були присвячені особистості І. Г. Харитоненка, його різноплановій діяльності, легендарному заповіту, в якому більша половина спрямована на благодійні цілі, на потреби монастирів, храмів і церковних шкіл. Показовими для цього періоду були статті В. Мірошник «Коли Харитоненко займе свій постамент?» [40], В. Максютенка «Трудом возвеличиваюсь...» [41], І. Ліщинського та В. Токарева «Хто такі Харитоненки?» [42], Г. Хвостенко «Любіть Суми так, як люблю я» [43] та інші. У 1997 році продовжують виходити статті присвячені засновнику династії цукро заводчиків – Івану Герасимовичу Харитоненку [44]. На шпальтах газети «Сумское обозрение» починають виходити статті відомого сьогодні сумського історика і краєзнавця І. Скворцова [45]. Перші проби пера також робить О. Козлов [46], який згодом стане автором родоводу Харитоненків [47]. Протягом 1996–1997 років було надруковано більше 20 статей у регіональній пресі, що розкривають різні сторони життя відомої родини цукро заводчиків Харитоненків.

1998–1999 роки можна назвати рекордсменами за кількістю публікацій, присвячених історії династії Харитоненків (за підрахунками автора більше ніж 30). Найбільше статей відповідної тематики друкували газети «Ваш шанс», «Данкор» та «Фрунзенець». Стабільним було коло авторів: «Ваш шанс» друкував статті В. Комарова [48], Н. Шульженко [49], газету «Данкор» представляла Н. Гноева [50], «Фрунзенець» – Л. Бугайченко [51]. У цей період тематика статей стосувалась в основному візиту в Суми правнуків П. І. Харитоненка В. В. Мусіна-Пушкіна та Петра фон Ріттера в Україну в 1998 році [52]. 1999 рік відзначився появою нового напрямку у дослідженнях краєзнавців. Виникає зацікавленість у вивченні історії маєтків родини Харитоненків, як при-

дбаних так і новостворених [53]. Піднімаються питання збереження культурної спадщини [54], які стають особливо актуальними з початком нової ери.

Регіональна періодична преса, в якій протягом 1990–2000 років друкувалися матеріали щодо династії Харитоненків представлена наступними виданнями: Панорама Сумщини, Данкор, Ваш шанс, Арх и факт, Суми і сумчани, Агробізнес сьогодні, Панорама, Сумська старовина, Фрунзенець, Все для вчителя, Сумщина, Путивльські відомості, Дзвін, Людина і світ, Перемога, Труд, Україна, Art line, Голос Посулля, Радянська правда, Сумское обозрение, Сла-вутич, Ворскла, Ленінська правда, Глухівщина, Вісті з України, Літературна Україна, День, Пам'ятки України, Предприниматель, Огонек, Вперед, В двух словах, Ділові новини, Новина, Вісник СДАУ, Ярославна, Наша демократична Сумщина, Ярмарок, Голос України, Червоний промінь, Площа незалежності, Уикенд, Жінка, Вестник Сумской недвижимо-сти, Комсомольская правда в Украине, Слобідський край, Молодь України, Вісник, Наш Тростянець, Рада. Така кількість періодичних видань говорить про цікавість з боку читача до історичних тем, зокрема до династії Харитоненків. Саме вони допомогли комплексно висвітлити історію підприємницької, меценатської діяльності цієї родини, з'ясувати маловідомі факти життя, та об'єктивно визначити місце й оцінити значення в суспільних процесах Слобідської України.

Періодична преса впливає безумовно на формування громадської думки. Тому періодична преса, зокрема газетна періодика, є важливою групою історичних джерел для дослідження історії династії Харитоненків. І власне вони заслуговують на таке дослідження, тому що девіз герба родини Харитоненків «Працею возвеличуюсь» став сенсом їхнього життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Медушевская О. М. Методология истории / О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : РГГУ, 1997. – 72 с.
2. Нечиталюк М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень / М. Нечиталюк // Українська періодика: Історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теорет. конференції 9–10 грудня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 17.
3. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття / М. Романюк. – Львів : Світ, 2000. – 110 с.
4. Гулыга А. Эстетика истории / А. Гулыга. – М. : Наука, 1974. – 127 с.

5. Кость С. Дослідження історії західноукраїнської преси: методологічні проблеми / С. Кость // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. – 2006. – Вип. 28. – С. 184–192.
6. Петров Г. Чехов про Харитоненка // Панорама Сумщини. – 1990. – 27 вересня.
7. Ліщинський І. І мільонер, і меценат / І. Ліщинський, В. Токарев // Панорама Сумщини. – 1990. – 29 березня. – С. 7.
8. Ліщинський І. Експлуататор чи благодійник? / І. Ліщинський, В. Токарев // Панорама Сумщини. – 1990. – 16 серпня. – С. 6.
9. Ліщинський І. З тієї ж династії / І. Ліщинський, В. Токарев // Панорама Сумщини. – 1990. – 29 листопада. – С. 6.
10. Лишинский И. П., Токарев В. Р. Продолжил дело отца / И. П. Лишинский, В. Р. Токарев // Машиностроитель. – 1990. – 7 июня.
11. Кисельов О. Що обіцяв батько, віддава син / О. Кисельов // Панорама Сумщини. – 1990. – 13 вересня.
12. Циндренко В. Про І. Г. Харитоненка / В. Циндренко // Панорама Сумщини. – 1990. – 24 травня.
13. Звагельський В. Хто же він? / В. Звагельський // Панорама Сумщини. – 1990. – 29 березня. – С. 7.
14. Нижньосироватський селянин і його нащадки в творчості видатних художників // Панорама Сумщини. – 1991. – 10 січня.
15. Харитоненки без домислів і прикрас // Панорама Сумщини – 1991. – 6 червня.
16. Сергиенко М. В. Иван Герасимович Харитоненко глазами сумских краеведов / М. В. Сергиенко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми: ДВНЗ «УАБС», 2012. – С. 70–75.
17. Петров Г. Кетлін Маррел: доля Харитоненків – незвичайна / Г. Петров, М. Чугай // Панорама Сумщини. – 1991. – 4 липня. – С. 3.
18. Петров Г. Знищенна назва / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1991. – 5 вересня. – С. 6.
19. Кныш Н. В. Сумщина: 18-й год / Н. В. Кныш // Ваш шанс. – 1994. – № 23–25. – С. 14.
20. Кондратенко С. Семья Харитоненко: Промышленники, благотворители, меценаты, коллекционеры / С. Кондратенко // Ваш шанс. – 1993. – № 25. – С. 2, – № 26. – С. 2, – № 29. – С. 3.
21. Вороненко М. Добро пам'ятається вікі:розповідь про відомих цукрозаводчиків Харитоненків / М. Вороненко // Глухівщина. – 1992. – С. 5 грудня.
22. Кравченко А. Доброчинці / А. Кравченко // Літературна Україна. – 1992. – 4 червня.
23. Звагельський В. За духовним заповітом Харитоненків / В. Звагельський // Панорама Сумщини. – 1992. – 30 квітня. – С. 5. Сумчани в посольстві Великобританії / В. Звагельський // Добрий день. – 1992 – 3 квітня. – С. 2.
24. Токарев В. Главная контора Харитоненко / В. Токарев // Предприниматель. – 1992. – № 5 (6), – 28 февраля – 6 марта. – С. 8.
25. Сорока В. Меценати / В. Сорока // Добрий день. – 1994. – 14 жовтня. – С. 5.
26. Мигулько О. Доля родини Павла Харитоненка / О. Мигулько // Панорама Сумщини. – 1992. – 27 лютого. – С. 3.
27. Мусін-Пушкін В. П. «Побувати б у Сумах» / Мусін-Пушкін // Панорама Сумщини. – 1992. – 9 квітня. – С. 3.
28. Петров Г. Художня Харитоненкіана / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – 27 лютого. – С. 4-5.
29. Чугай М. Презентація книги «Посольство Великобританії у Москві. Особняк Харитоненка» / М. Чугай // Панорама Сумщини. – 1992. – 26 березня. – С. 4.
30. Скибицька Т. Харитоненки / Т. Скибицька // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 39–40, 117–118.
31. Акуленко В. Творці мистецького добра / В. Акуленко // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. С. 38.
32. Карапетян Н. Рафинад в кусках, в плитках, в головах... / Н. Карапетян // Ваш шанс. – 1995. – 24 декабря. – С. 12; 21–31 декабря. – С. 13; 28.12 – 7.01. – С. 11.
33. Безсмертний В. У господарствах поміщиків / В. Безсмертний // Наш Тростянець. – 1995. – 2 серпня. – С. 2.
34. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури/2-ге видання, допов. / М. Ф. Слабошпицький. – К. : Вид-во М. П. Коць; Ярославів Вал, 2006. С. 195.
35. Талденко В. И. «Слово чести» Павла Харитоненко / В. И. Талденко // Ваш шанс. – 1995. – 28 декабря. – С. 11.
36. Факти // Голос Посулля. – 1995. – 15 липня. – С. 2.
37. Прохасько Е. К истории отношений мецената и художника (П. И. Харитоненко и М. В. Нестеров) // Уик-енд. – 1995. – № 12, 23 – 30 марта. – С. 9.
38. Кныш Н. В. Скупые рыцари архива (записки архивиста) // Ваш шанс. – 1995. – № 5, – 2 – 12 февраля. – С. 1.
39. Гноевая Н. Возвращение «Святой Зинаиды» / Н. Гноевая // Данкор. – Сумы. – 1996. – 12 сентября. – С. 6.
40. Мірошник В. Коли Харитоненко займе свій постамент? / В. Мірошник // Ярмарок. – 1996. – 12 квітня.
41. Максютенко В. «Трудом возвеличиваюсь...» / В. Максютенко // Голос України. – 1996. – 25 июня. – С. 12; Ворскла (В.Писарывка). – 1996. – 10 июля. – С.2; Славутич (Сумы). – 1997. – 28 марта. – С. 2.
42. Ліщинський І., Токарев В. Хто такі Харитоненки? / І. Ліщинський, В. Токарев // Фрунзенець. – 1996 – 14 червня. – С. 1.
43. Хвостенко Г. «Любіть Суми так, як люблю я» / Г. Хвостенко // Добрий день. – 1996. – 28 червня. – С. 4–5.
44. Махайова О. Засновник цукрової династії / О. Махайова // Перемога. – 1997. – 24 вересня. – С. 2.
45. Скворцов И. Памяти почетного гражданина / И. Скворцов // Сумское обозрение. – 1997. – 27 июня. – С. 9.; Скворцов И., Волгарева Г. «Звон в Троицком храме будет всегда московский» / И. Скворцов, Г. Волгарева // Сумское обозрение. – 1997. – 23 мая. – С. 11.

46. Козлов А. Вино семья Харитоненко получала из Петербурга, а вот наливку покупала в Сумах // Сумское обозрение. – 1997. – 10 октября. – С. 8.
47. Былая слава (Родословная Харитоненко) / А. Козлов // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 95–105.
48. Комаров В. «Многое замолкло. Многие ушли...» / В. Комаров // Ваш шанс. – 1998. – 7 мая. – С. 5; «Лебединая песня» П. И. Харитоненко // Ваш шанс. – 1998. – 27 августа. – С. 8; «Все прошлое кажется сном...» / П. И. Харитоненко // Ваш шанс. – 1999. – 4 марта. – С. 30; 18 марта. – С. 31; 25 марта. – С. 30; 1 апреля. – С. 32; 8 апреля. – С. 36; 15 апреля. – С. 36; 29 апреля. – С. 32; 13 мая. – С. 32; 20 мая. – С. 32; Харитоненко в Натальевке // Ваш шанс. – 1999. – 11.02. – С. 31; 18 февраля. – С. 28.
49. Шульженко Н. Особняк Харитоненко в Москве / Н. Шульженко // Ваш шанс. – 1998. – 9 июля. – С. 8; Посольство Великобритании – особняк Харитоненко / Н. Шульженко // Ваш шанс. – 1998. – 27 августа. – С. 8.
50. Гноевая Н. Путешествие по родным местам / Н. Гноева // Данкор. – 1998. – 21 августа. – С. 6; 28 августа. – С. 7.
51. Бугайченко Л. Один з династії Харитоненків / Л. Бугайченко // Фрунзенець. – 1998. – 15 травня. – С. 3.
52. Гноевая Н. Правнуки Харитоненко в Сумах / Н. Гноева // Данкор. – 1998. – 14 августа. – С. 6
53. Комаров В. Харитоненко в Натальевке / В. Комаров // Ваш шанс. – 1999. – 11.02. – С. 31; 18 февраля. – С. 28.
54. Родичкина О., Родичкин И. Три века Качановки / О. Родичкина, И. Родичкин // Вісник. – 1999. – № 1 (3). – С. 30–36; Клименко Ю., Клименко Г. Качанівське диво / Ю. Клименко, Г. Клименко // Жінка. – 1999. – № 2 (лютий). – С. 8–9.

Гайдай О. М., Черноморский государственный университет им. Петра Могилы, г. Николаев, Украина

**РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЫ
В ОСВЕЩЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕМЬИ ХАРИТОНЕНКО
(НА МАТЕРИАЛАХ 1990–2000 ГГ.)**

Периодическая печать, в частности газетная периодика, является важной группой исторических источников для исследования истории династии Харитоненко. Автор в статье рассматривает роль региональной периодической печати в освещении деятельности семьи Харитоненко в контексте социально-экономических процессов, проходивших в Российской империи в конце XIX – начале XX века на материалах Сумской прессы 1990–2000 гг.

Ключевые слова: периодическая пресса; предприниматель; сахарная промышленность; благотворительность; купец.

Gaidai O. M., Black Sea State University Petro Mohyla, Nikolaev, Ukraine

**THE ROLE OF THE REGIONAL PERIODICAL PRESS IN THE ILLUSTRATION ACTIVITY
OF THE KHARITONENKO'S FAMILY (ON MATERIALS OF 1990–2000 AGES)**

In the late 80's and early 90-ies of XX century in connection with the momentous changes in all spheres of social and cultural life of Ukraine is starting to revive interest in the role and activities of the merchants as a class.

In Soviet times, the merchants were mentioned most often with a negative shade. Only after Ukraine gained independence, it became possible to start a new stage in the study of national and regional merchants.

The role and activities of the Kharitonenko's dynasty of sugar entrepreneurs requires a comprehensive study. Having overcome the way from the peasants of the Niznya Sirivitka, Sumy district, Kharkov province, to the very wealthy and influential family of Kharitonenko, through hard work have transformed the provincial city of Sumy on the lead centre of the sugar-refinado industry of Kharkiv region.

That is why the topic on the pages of the Sumy regional press is of particular relevance in the context of socio-economic processes that took place in the Russian Empire in the late XIX early XX century. The crisis of the feudal system, brisk development of capitalist relations, defining the role and place of regional merchants in complex historical processes is one of the issues that need consideration. Scientific interest are also problems associated with entrepreneurship and family business succession, the problems of everyday life and family relations.

On the pages of the regional press had the opportunity to print historical materials historians and collectors. You receive a number of scientific articles and promotional nature. Actively articles in periodicals: Newspapers, magazines, weeklies, scientific notes and parts of literary anthologies and collections devoted to the family Kharitonenko, starting to come out since 1990. It is through the press historians got a platform for the dissemination of historical information they collected over the years bit by bit.

Key words: periodical press; merchant; entrepreneur; sugar industry; charity.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.

© Гайдай О. М., 2016

Дата надходження статті до редколегії 16.03.2016

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено історичні передумови становлення системи вищих жіночих шкіл Півдня України в II половині ХІХ ст. Центром вищої освіти була Одеса. Розкрито боротьбу інтелігенції міста за відкриття вищих жіночих курсів та вищих медичних жіночих курсів, що відбулося на початку ХХ ст.

Курси орієнтувалися на навчальні програми Новоросійського університету. Проаналізовано якісний і кількісний склад курсисток, розкрито матеріально-технічну базу курсів. Здобуття вищої освіти розширювало соціальні ролі жінок.

Ключові слова: «жіноча проблема»; Новоросійський університет; вищі жіночі курси; вищі медичні жіночі курси.

Активна інтеграція України до світового співтовариства передбачає кардинальне реформування системи вищої освіти. Ці реалії змушують дослідників звертатися до педагогічного досвіду попередніх поколінь з метою пошуку ефективних освітніх традицій і надбань. Однією з важливих сторінок української педагогіки є питання діяльності системи вищої жіночої освіти в дореволюційний період, що змінило місце жінки в суспільстві, призвело до збільшення кількості освічених робітників і згодом привело до рівноправ'я чоловіків і жінок у багатьох сферах суспільного виробництва. Сьогодні гендерна рівність є важливою складовою демократичного устрою держави і суспільства, навчально-виховного процесу в закладі будь-якого рівня освіти.

Саме тому ми вважаємо актуальним вивчення історії формування та діяльності вищих жіночих шкіл Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., періоду, що став революційним у різних сферах суспільного і культурного життя. До того ж розгляд історії вищої освіти в регіональному аспекті дає можливість як найповніше висвітлити поставлену проблему. У даній роботі подається характеристика системи вищих освітніх закладів для жіноцтва міста Одеси, яка була центром вищої освіти населення Півдня України на початку ХХ ст.

В історіографії цій проблемі приділялося мало уваги, тому вона досліджена недостатньо. Загальна характеристика системи вищої школи України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. подавалася у праці радянського автора М. Заволоки, але діяльність жіночих шкіл окремо не вивчалася [3]. Праця радянської дослідниці Т. Федотової присвячена внеску видатних педагогів у справу реформування вищої школи Півдня України взагалі, й Одеси зокрема [8]. Науковий інтерес становить праця з жіночої проблематики сучасного американського історика М. Богачевської-Хомяк [1]. Окремі аспекти становлення та діяльності системи вищої жіночої освіти на Півдні України у II половині ХІХ – на початку ХХ ст. розглянуто в наукових працях сучасних дослідників таких як: В. Аніщенко, О. Драч, О. Мельник, О. Мисечко, В. Савчук [4–6; 21; 22]. Метою даного дослідження є спроба висвітлити історичні передумови становлення системи вищої жіночої освіти Півдня України, розглянути мережу вищих освітніх закладів для жіноцтва в Одесі на початку ХХ ст., охарактеризувати їх зміст освіти, визначити роль цих закладів у житті жіноцтва.

У ХІХ ст. частина українських земель, у тому числі Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, знаходилися під владою Російської імперії. Суспільство було становим

і мало патріархальний характер, тобто соціальна роль жінок обмежувалася лише ролями дружини, матері, господині.

Зміна відношення до представниць жіночої статі українських губерній відбулася під впливом передової європейської думки, у тому числі внаслідок революцій 1848–1849 рр. у Європі. Демократичні реформи 1860–1870-х років у Російській імперії привели до постановки «жіночого питання» як важливої соціальної проблеми, зумовили включення жінок до сфери економічної діяльності, що вимагало збільшення рівня освіти [1, с. 45]. Поступово руйнувалася думка про неспроможність жіноцтва здобувати освіту і працювати у різних сферах господарства нарівні з чоловіками. Жінки в результаті боротьби за рівноправність поступово почали наздоганяти чоловіків у суспільному виробництві. Під впливом революції 1905–1907 рр. ця тенденція прискорилося.

Система вищої школи в Україні у II половині XIX ст. представляла собою дві відносно автономні системи – державну і громадсько-приватну [2]. Фундамент школи складався з системи державних університетів та інститутів, для якої було характерним: поліцейсько-охоронний режим; жорсткий бюрократичний механізм керівництва; залишковий принцип фінансування; станові, національні, статеві обмеження, з якими зустрічалася молодь, що прагнула здобути освіту. У результаті неспроможності держави повністю фінансувати всі вищі школи відбувається зростання ініціативної та фінансової ролі приватних осіб і громадськості у процесі створення освітніх закладів. Громадські й приватні вищі навчальні заклади відігравали роль соціальної опозиції. Вища жіноча освіта була представлена саме такими школами.

XIX століття – складний час для здобуття жінками освіти. Університетський статут 1863 року забороняв доступ жінкам до вищої школи. Саме тому, за даними 1897 року, з усього населення України лише 973 жінки переважно вищих станів суспільства мали вищу освіту (0,12 %) [3, с. 17]. Вони були змушені здобувати бажану освіту за кордоном. Так, наприклад, у 1873 р. серед студенток у Швейцарії переважали представниці українських губерній – 41,7 %, і зокрема з південно-українських губерній – 29 % [4, с. 116].

З часом уряд, намагаючись протистояти передовим європейським ідеям, вирішив створити окремі вищі жіночі курси, беручи за основу німецьку модель. Взірцем стали Київські вищі жіночі курси, створено у 1878 р. за ініціативою професорів університету Св. Володимира [4, с. 117; 5, с. 183].

Центром вищої освіти південноукраїнських губерній була Одеса. У 1870-ті рр. розпочалася боротьба передової інтелігенції міста за утворення жіночих курсів [4, с. 116]. Важливу роль відіграло Новоросійське товариство дослідників природи, яке стало центром природничо-наукової та просвітницької справи на Півдні України [6, с. 73].

У 1895 р. було створено спеціальний Лекційний комітет у складі 15 осіб на чолі з Ю. Клименко. Науковці читали лекції у стінах Новоросійського університету з 21 предмету: математики, фізики, астрономії, фізичного землезнавства, геології, мінералогії, неорганічної, органічної та фізичної хімії, хімії харчових речовин, фізіології рослин, зоології, фізіології тварин, фізіології зору, гігієни, фальсифікації харчових продуктів, аналітичної геометрії, ботаніки, бактеріології, анатомії людини та ембріології.

Публічні лекції Новоросійського товариства дослідників природи відіграли значну роль у становленні вищої жіночої освіти. Вже з самого початку $\frac{2}{3}$ відвідувачів становили жінки, а надалі їх чисельність у чотири рази перевищила чисельність чоловіків. Більшість слухачів мали середню освіту. Найширше були представлені вчителі середніх шкіл і професійних училищ, далі йшли представники медицини, а також чиновники, священики, інженери та ін.

Успішність таких курсів при університетах перевершила всі очікування їх фундаторів. Суттєва кількість жінок-слухачок спонукала організаторів до перетворення курсів у постійно діючі, з розширеною навчальною програмою.

Ставлення до вищої жіночої освіти уряду було негативне, особливо після вбивства імператора Олександра II у 1881 р. На початку літа 1882 р. новий попечитель Одеського навчального округу П. Лавровський дав коротку відповідь на клопотання Новоросійського товариства дослідників природи щодо організації курсів для жінок з природ-

ничих наук: «Узагалі не бачу потреби у ВЖК як окремому закладі, а з природничо-математичних наук ще менше» [4, с. 117].

Ситуація змінилася на початку ХХ ст. Провідним центром освіти на Півдні України стали жіночі педагогічні курси, відкриті в Одесі у 1903 р. на правах приватного навчального закладу для надання дівчатам вищої наукової освіти і педагогічної підготовки, потрібної для вчительок гімназії [7, арк. 4]. Спеціальне спрямування курсів не задовольняло слухачок, тому що вони прагнули здобути загальну вищу освіту, не обмежуючись тільки педагогічною діяльністю [10, с. 16]. Населення міста було переважно неправославним, а законодавство Російської імперії обмежувало право на вчителювання представників іудейської конфесії. У результаті революційних подій 1905 р. курси були закриті.

Але вже у 1906 р. завдяки клопотанню професорів Новоросійського університету М. Ланге, Є. Щепкіна, І. Слешинського було створено вищі жіночі курси (далі ВЖК) у складі двох факультетів: фізико-математичного (з математичним та природничим відділеннями) та історико-філологічного (зі слов'яно-російським, історичним та романо-германським відділеннями), пізніше відкрився ще й юридичний факультет [9, арк. 6, 8].

Одеські ВЖК організаційно нагадували університет, але одночасно були новим типом вищої школи. Директором був професор М. Ланге, організатор експериментальної психологічної лабораторії на курсах [8, с. 20].

На курси приймали осіб 17-річного віку, які мали атестат чи свідоцтво про закінчення жіночої гімназії або рівноправного з нею закладу [11]. Крім цього, треба було мати свідоцтво про благонадійність від губернатора або градоначальника, письмовий дозвіл батьків або опікуна, якщо дівчині не виповнилося 21 року, а в іншому випадку – дозвіл чоловіка. ВЖК були всестанові. Так, у 1910 р. контингент курсів складався з представниць дворянства – 239, купецтва – 281, духовенства – 74, міщан – 609, селян – 52, іноземних громадян – 23 [9, арк. 14 зв.; 16, арк. 14 зв.]. Серед слухачок була невелика кількість представниць селянства у зв'язку із

досить значною платнею за навчання – 150 крб. за рік.

Курси постійно удосконалювали свою структуру і зміст освіти відповідно до вимог часу. Тому кількість охочих навчатися зростала з кожним роком: на 1 січня 1907 р. слухачок було лише 614, через два роки – 1209 [9, арк. 6, 10]. Між державною та громадсько-приватною вищою школою склався своєрідний розподіл праці в підготовці педагогічних кадрів: перша, чоловіча за складом студентів, готувала переважно спеціалістів природничих наук, друга, переважно жіноча, – гуманітаріїв. Так, у 1909 р. історичне відділення Одеських ВЖК закінчило 55 чоловік, словесне – 13, французьке – 4, німецьке – 2, математичне – 15 [12, арк. 12].

Основною статтею фінансування приватних ОВЖК була плата за навчання. Дуже рідко на їх рахунок поступали пожертви міських і земських органів самоврядування. Викладачі читали публічні лекції, гроші від яких йшли на користь курсів. Педагоги намагалися підтримати обдарованих найбідніших курсисток. Так, у 1909 р. було звільнено від плати за навчання слухачок на суму 30487,50 крб., у 1910 р. – 24794,75 крб. Матеріальну допомогу надавало Товариство допомоги бідним слухачкам Одеських вищих жіночих курсів [12, арк. 10 зв.]. Заможні представники громадськості міста засновували стипендії для сумлінних дівчат.

Навчально-методичні засади курсів відповідали програмам Міністерства народної освіти. Навчальні плани і програми, рівень викладання наближалися до рівня Новоросійського університету, однак на курсах самостійно планували спеціальні дисципліни. На ОВЖК предмети поділялися на загальнообов'язкові та факультативні, в університеті – на загальнообов'язкові, спеціальні, рекомендовані додаткові. На історичному відділенні Одеських вищих жіночих курсів передбачалося вивчення таких предметів: філософії; історії філософії; логіки; методології, соціології і філософії історії; педагогіки і дидактики; історії педагогіки; психології; всесвітньої історії (стародавньої, середньої, нової); російської історії; історії античної літератури; історії західноєвропейської або російської літератури; етнографії або загального землезнавства;

політичної економії; історії мистецтва; історії церкви; історії релігії [13, арк. 1–1 зв.; 14, арк. 2 зв. – 4; 15, арк. 1 зв. 5].

Крім цього, викладалися загальне мовознавство і п'ять мов: латинська, грецька, церковнослов'янська, німецька, французька. Навчальним планом передбачалося проведення спеціальних курсів із всесвітньої історії та філософії. Закріплення знань відбувалося на практичних заняттях із всесвітньої та російської історії. Існував комплекс предметів, які на ОВЖК не вивчалися через відсутність фахівців, і які викладалися в Новоросійському університеті як додаткові, наприклад, історія культури, статистика, нумізмати́ка, художня міфологія, церковна археологія, історична географія та ін.

Аналіз навчальних програм свідчить, що курси давали значний обсяг знань. Випускниці отримували достатню педагогічну підготовку, що дозволяло працювати за обраним фахом і навчати дітей. Жінка почала займати активну позицію у суспільстві, її суспільна роль вже не обмежувалася роллю дружини та матері. Навчальний процес у вищій школі спрямовувався на недопущення проникнення в середовище молоді прогресивних ідей, а в основу викладання предметів було покладено «духовне начало». Саме тому на курсах обов'язковими предметами були історія релігії, історія церкви, увага приділялася вивченню церковнослов'янської мови.

Високий рівень викладання на курсах відбувався завдяки плідній праці насамперед професорів Новоросійського університету. У 1910 р. на курсах працювали: 51 викладач Новоросійського університету, і лише 8 – викладачі інших навчальних закладів [16, арк. 9].

Професор Новоросійського університету М. Ланге читав на ВЖК курси з психології, педагогіки, історії педагогіки, основ дидактики, введення у філософію. Професор Е. фон Штерн (директор курсів з 1908 року) – давню історію, історію Греції, Є. Щепкін – середньовічну та нову історію, А. Деревицький – античну літературу і латинську мову, А. Шпаков – історію російського права, В. Косинський – політичну економію та ін. [17, арк. 1–2; 18, арк. 28, 32 зв.].

Курсистки мали можливість працювати в лабораторіях: фізіологічній, ботанічній, бак-

теріологічній, біологічній, зоологічній, хімічній, в лабораторіях аналітичної, фізіологічної хімії. Крім того, для дівчат були відкриті кабінет експериментальної психології та інші кабінети: фізичний, бота-нічний, геологічний, мінералогічний, географічний, без яких глибоке вивчення фізико-математичних наук не представлялося можливим [19, арк. 4 зв.]. Дівчата проводили активну науководослідну роботу, про що свідчить збірник наукових робіт курсисток, надрукований у 1911 р.

Спочатку випускниці вищих жіночих курсів допускалися до викладання лише в початкових класах гімназій. Юридично жінки-педагоги були рівні в правах на викладання з чоловіками-педагогами лише у 1911 р. У цей час був прийнятий закон, який надавав право жінкам-слухачкам університетів та інших вищих жіночих навчальних закладів чи закордонних університетів складати іспити за курс вищих навчальних закладів і визначав порядок присвоєння їм учених ступенів та звання учительки середніх навчальних закладів [20, с. 253].

Другим розповсюдженим типом громадських і приватних вищих навчальних закладів були Одеські вищі жіночі медичні курси (далі ВМЖК), відкриті у 1910 р. за ініціативою 14 професорів медичного факультету Новоросійського університету на чолі з професором С. Левашовим – відомим представником одеської терапевтичної школи професора С. П. Боткіна [21, с. 76]. Курси працювали згідно «Положення про вищі медичні жіночі курси в Одесі» (1909 р.) [22, арк. 39–43 зв.], а згодом були перетворені у жіночий медичний інститут.

У вересні 1910 р. відбулося урочисте відкриття закладу в присутності представників адміністрації міста, керівництва Одеського навчального округу, представника Київського університету Святого Володимира (м. Київ) та Київських ВЖК. Голова педагогічної ради новоствореного навчального закладу С. Левашов зазначив, що «відкриття курсів носить важливе державне значення, бо саме від рівня навчання на курсах залежить здоров'я суспільства» [21, с. 79].

ВМЖК були цілком новим навчальним закладом у секторі вищої школи, тому що на початку ХХ ст. не існувало медичних вузів, а

були лише медичні факультети. Необхідність заснування такого закладу на Півдні України давно вже назріла. Внаслідок відкриття земствами нових і розширення вже існуючих лікарень не вистачало медичних робітників, особливо з вищою освітою. Ідею створення нової медичної школи схвально зустріли жителі Одеси: організаційний комітет отримав 1500 прохань про зарахування [23, арк. 54].

Через тісноту приміщень (двоповерхове власне приміщення) число перших слухачок було обмежено – лише 108 чоловік; крім того, діяла 10 % норма для осіб іудейського віросповідання, тому прийняли лише 11 таких жінок. На другий рік існування навчального закладу вже навчалася 171 особа, з яких 18 – єврейок [23, арк. 55; 24, арк. 59]. На навчання приймали жінок віком 18–35 років, могли бути вікові виключення з дозволу попечителя Одеського навчального округу.

На відміну від ВЖК, медичні курси були однофакультетними і готували фахівців лише за одним напрямом. До числа педагогічного складу входили переважно викладачі місцевого університету, допоміжний персонал. Плата за навчання була вищою, ніж на ОВЖК – 200 крб. за рік. Бюджет Одеських ВМЖК у 1910–1911 н. р. складався із плати за навчання – 21366 крб., пожертвувань – 5500, продажу земельного наділу Лікарського товариства – 23927, інших статей прибутку – 802 крб. [23, арк. 45 зв.]. Крім того, з метою покращення матеріального становища слухачок проводилися благодійницькі вечори, збирав фінансову допомогу так званий дамський комітет, до складу якого входили дружини викладачів і професорів цього навчального закладу.

Програма ВМЖК була максимально наближена до програми медичних факультетів університету. За постановку навчально-виховного процесу на курсах відповідали професори Новоросійського університету: гістологію викладав О. Маньковський, анатомію – М. Батуєв, ботаніку – Ф. Каменський, фізику – А. Полль, зоологію з порівняльною анатомією – Я. Лебединський, неорганічну хімію – С. Танатар та ін. [25, арк. 1].

Центрами організації навчально-наукової роботи на ОВМЖК, як і в університетах, були кафедри, які створювалися під конкретного професора і його наукову школу. У перші роки діяльності курсів працювала низка кафедр: фізіології, гістології з ембріологією, зоології, ботаніки, неорганічної хімії, фізики,

нормальної анатомії, медичної хімії, фармації з фармакогнозією, богослов'я [24, арк. 8–10]. Міська влада надала в розпорядження курсів всі лікарські й санітарні установи.

Викладання велося за курсовою системою, тобто перейти на наступний курс було неможливо без здачі іспитів. Форми навчальної роботи були традиційними: читання лекцій та проведення семінарських і практичних занять. Крім того, використовувалися традиційні для підготовки лікарів форми навчання: чергування в лікарнях, складання звітів про стан хворих, відвідування амбулаторного прийому хворих та ін. Однією з головних відмінностей курсів від державних вишів було те, що на курсах кількісно переважали заможні вихідці з непривілейованих станів. У зазначений період Одеські ВЖК та ВМЖК мали всестановий характер [23, арк. 74–75; 16, арк. 13–14 зв.]. Лідерами на обох курсах за кількістю були міщани: на ВЖК – 609 осіб від загальної кількості 1278; ВМЖК – 48 від 108 слухачок. На другому місці знаходилися представниці дворянства і духовенства: на ВЖК – 313 від 1278, ВМЖК – 31 від 108. Крім того, тут навчалися діти селян, нижчих військових чинів, іноземних підданих.

Важливим досягненням у галузі жіночої вищої освіти було опублікування 19 грудня 1911 року Закону, згідно якого вищі жіночі курси з програмами «рівними університетським» отримували офіційний статус вищих навчальних закладів.

Отже у II половині XIX – на початку XX ст. відбулося формування системи вищої жіночої освіти Півдня України, центром якої була Одеса. Єдиною можливістю здобути вищу освіту для жіноцтва на початку XX ст. були Одеські громадсько-приватні вищі жіночі та вищі медичні жіночі курси, які за короткий період своєї діяльності перетворилися на повноцінні освітні установи з усіма ознаками вищої школи. Орієнтація на навчальні плани і програми Новоросійського університету сприяла високій якості освіти, яку здобували жінки на курсах. Тут готували кадри для багатьох галузей суспільного та промислового виробництва. А здобуття освіти відкривало жіноцтву нові шляхи самореалізації та частково задовольняло потребу країни в освічених кадрах.

Зібраний матеріал може бути використаний для дослідження комплексної проблеми формування та розвитку вищих навчальних закладів в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995. – 424 с.
2. Высшая школа России (конец XIX – начало XX в.) // Учительская газета. – 1993. – № 2 (19 января).
3. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX століття / М. Г. Заволока. – К. : Видавництво Київського університету, 1977. – 105 с.
4. Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості / О. О. Драч // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 115–118.
5. Аніщенко О. В. Фахова освіта жінок у Київській губернії: погляд з елементами ретроспективи та перспективи // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2001. – № 1. – С. 182–189.
6. Савчук В. С. Новоросійське товариство дослідників природи – науковий та просвітницький центр Півдня України / В. Савчук // Вестник Днепропетровского университета. Сер.: История и философия науки и техники. – Вып. 1. – Днепропетровск, 1994. – С. 73–83.
7. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 385. – Арк. 4–10.
8. Федотова Т. Н. Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы / Т. Федотова // Мат-лы конф., посв. 100-летию со дня рожд. проф. Н. Н. Ланге (1858–1958). – Одесса, 1958. – С. 20–22.
9. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7528. – Арк. 6–10.
10. Шохоль К. К вопросу о развитии высшего женского образования в России / К. Шохоль // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Петербург, 1913. – часть XLVI. – Июль. – С. 1–58.
11. На высших женских курсах // Родной край. – 1909. – 5 июля.
12. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 481. – Арк. 10–13.
13. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 1437. – Арк. 1–4.
14. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 1440. – Арк. 2 зв. –4.
15. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 1439. – Арк. 1 зв. –13.
16. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7653. – Арк. 9–15.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.656. – Спр.7. – Арк.141 зв.
18. ЦДІАК. – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 25–32 зв.
19. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7674. – Арк. 4–4 зв., 16.
20. Мисечко О. Є. Підготовка вчителів іноземних мов на вищих жіночих курсах в Україні (початок XX століття). / О. Є. Мисечко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. - 2005. – Вип. 25. – С. 253–256.
21. Мельник О. В. Вища жіноча медична освіта на Одеських ВЖК та ОВЖМК: між приватним та суспільно-корисним (1910–1917 рр.). / О. В. Мельник // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 25. – С. 72–82.
22. ДАОО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 39–43 зв.
23. ДАОО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 45 зв., 54–55, 60–61, 74–75.
24. ДАОО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 8–10, 58–59, 67.
25. ДАОО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 1.

Добровольская В. А., Херсонская государственная морская академия, г. Херсон, Украина

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ВЫСШЕГО ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЮГА УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ

Освещены исторические предпосылки становления системы высших женских школ Юга Украины во второй половине XIX в. Центром высшего образования была Одесса. Раскрыта борьба интеллигенции города за открытие высших женских курсов и высших женских медицинских курсов, что и произошло в начале XX в.

Курсы ориентировались на учебные программы Новороссийского университета. Проанализировано качественный и количественный состав курсисток, раскрыта материально-техническую базу курсов. Получение высшего образования расширяло социальные роли женщин.

Ключевые слова: «женская проблема»; Новороссийский университет; высшие женские курсы; высшие медицинские женские курсы.

Dobrovolska V., Kherson state maritime academy, Kherson, Ukraine

MAIN TENDENCIES OF FORMATION OF WOMEN'S HIGHER EDUCATION IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIXth-AT THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY

The purpose of the article is an attempt to enlighten the pre-conditions of formation of the system of women's higher education in the south of Ukraine, to examine the system of higher educational establishments for women in Odesa at the beginning of the XXth century, to characterize the content of their education, to determine the role of these establishments in the life of women.

The struggle of Odesa intellectuals for creating women's higher courses had been going on since the second half of the XIXth century. The Novorussian society of nature researchers played an important role in it.

Only in 1906, thanks to the intercession of the Novorussian university professors, women's higher courses were created as parts of physical-and-mathematical, historical-and- philological, and later juridical faculties. Odesa courses organization resembled that of university, but they had a social-and-private character. Girls from all estates studied there.

Educational plans and programs approximated to the level of the Novorussian university. The analysis of the educational programs testifies to considerable amount of knowledge in natural, exact and social disciplines. The high level of teaching was thanks to fruitful work of the Novorussian university professors. Women attending higher courses had possibilities to work in scientific laboratories and studies of this higher educational establishment.

Odesa women's higher medical courses were opened in 1910 on the initiative of the professors of Novorussian university medical faculty. These courses were an absolutely new educational establishment in the sector of higher school because at the beginning of the XXth century there were no medical higher schools but only medical facilities of higher schools. The necessity of foundation of such an establishment was urgent.

The program of the medical courses approximated at most to the program of the medical faculties of the university. Odesa local authorities placed all medical and sanitary establishments to their disposal. Rich representatives of non-privileged estates studied on the courses.

It has been concluded that obtaining higher education opened new ways of self-realization of the women in the south of Ukraine. A woman had an active position in the society, her social role was not limited with the role of wife, housewife, mother.

Key words: «women's problem»; Novorussian university; women's higher courses; women's higher medical courses.

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.
д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

© Добровольська В. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 06.03.2016

ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕПУТАТОВ ОТ ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ (ЗАКАРПАТЬЯ) В СВЕТЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ РЕГИОНА В 1939–1944 гг.

В статье анализируется деятельность депутатов от Подкарпатской Руси в парламенте Венгрии в 1939–1944 гг. Основу источниковой базы работы составили протоколы заседаний парламента, а также материалы архивов Венгрии, Чехии, России. Выступления депутатов рассматриваются сквозь призму официального идеологического курса «святостефанизма» и «угро-русинизма». Кроме того, в статье характеризуются попытки критики национально-культурной обстановки в регионе со стороны депутатов русофильских взглядов.

Ключевые слова: депутаты; парламента; «угро-русинизм»; русофилы; национально-культурная жизнь.

Двухпалатный парламента, базировавшийся на многопартийной системе, являлся одним из основных институтов хортистской власти. Концепция его функционирования была предложена в начале 1920 гг. премьер-министром И. Бетленом, называвшим себя «консервативным демократом» и являвшимся сторонником постепенного перехода к широким политическим свободам [1, с. 182]. После поэтапного присоединения территории Подкарпатской Руси к Венгрии (ноябрь 1938 г., март 1939 г.) возник вопрос о представительстве депутатов от данного региона в парламенте страны. Согласно закону «О воссоединении с государством Подкарпатских территорий, которые вернулись к Венгерской Святой Короне», подписанного 22 июня 1939 г. регентом М. Хорти и премьер-министром П. Телеки, членами нижней палаты (Палаты депутатов) парламента, созванной 10 июня 1939 г., могли стать лица, выбранные населением по спискам венгерских партий, которых по предложению премьер-министра пригласят решением обеих палат. 10 депутатов предполагалось выбрать до 30 июня 1940 г. [2, с. 107–108] Министр внутренних дел Венгрии Ф. Керестеш Фишер на заседании правительства 13 октября 1940 г. при обсуждении предстоящих выборов предложил в случае Подкарпатской Руси отказаться от действующей в остальной Венгрии

смешанной системы и использовать в регионе мажоритарную систему выборов. По мнению министра, использование смешанной пропорционально-мажоритарной системы в недавно присоединенном регионе «могло таить в себе опасность» [3, с. 2–3].

Парламентские выборы в Подкарпатской Руси, однако, так и не были проведены. В период венгерского господства трижды осуществлялась кооптация венгерского парламента представителями региона. В конце ноября 1938 г. членами нижней палаты были назначены лидер Русской национально-автономной народной партии (далее – РНАНП) С. Фенцик, представитель Автономного земледельческого союза (далее – АЗС) Ю. Фелдеш, активные деятели венгерских партий Подкарпатской Руси – А. Корлат и К. Хокки [2, с. 110]. В июне 1939 г. по согласованию с обеими палатами парламента в Палату депутатов были приглашены очередные представители от Подкарпатской Руси, большинство из которых являлись членами АЗС и региональных венгерских партий: Г. Бенце, И. Бокшай, А. Бродий, П. Гайович, А. Чуга, В. Гомичко, М. Демко, Э. Жегора, И. Шпак, Э. Корлат, Е. Ортугай, Ф. Эгри. Документ об их назначении был передан на рассмотрение председателю Постоянного комитета Палаты депутатов и единогласно принят на заседании данного комитета 4 июля 1939 г. [4]

Членами верхней палаты с самого начала (1939–1940 гг.) стали греко-католический епископ А. Стойка, каноник А. Ильиницкий, доктор права И. Каминский, адвокат С. Ганьо. Позднее (ноябрь 1942 г. – январь 1943 г.) в верхнюю палату были приглашены: греко-католический священник П. Демьянович, полковник жандармерии в отставке А. Кричфалуши-Грабарь, экс-начальник Марамарошской жупы (1939–1941 гг.) Б. Ришко. Кроме того, членами верхней палаты являлись регентские комиссары Подкарпатской территории Ж. Перени, М. Козма, П. Томчаний [2, с. 111]. Депутатами парламента, таким образом, стали приверженцы активно продвигаемого в Подкарпатской Руси курса «угрорусинизма», считавшие местное население отдельным русинским народом, верным идеям венгерской государственности, а также русофильские политики АЗС и РНАНП, которые в межвоенный период последовательно выступали за присоединение края к Венгрии. Представители украинофильского направления, считавшие восточнославянское население Подкарпатской Руси частью украинского народа, оказались за бортом политической жизни региона.

24 июля 1939 г. в Ужгороде был основан «Угрорусский парламентский клуб», состоявший из членов АЗС Г. Бенце, А. Бродия, В. Гомичко, М. Демко, О. Жегоры, И. Шпака. Значительная часть депутатов к 1942 г. вошли в состав партии власти («Венгерская партия жизни») либо выражали полное согласие с ее курсом. Среди этих депутатов следует отметить председателя РНАНП С. Фенцика, бывших членов АЗС П. Гапку, Б. Ришко, Ю. Фелдеша, бывшего лидера региональной венгерской христианской партии К. Хокки [5, л. 1].

В ходе парламентских заседаний депутаты от Подкарпатской Руси часто включались в напряженные дискуссии по основным аспектам национально-культурной жизни региона. Серьезные разногласия возникли относительно наименования коренного восточнославянского населения края. Э. Корлат предлагал использовать термин «угрорусы» («magyaroroszok»). По мнению депутата, являвшегося этническим венгром, данное слово подчеркивало «телесное и духовное единство» местного населения, которое

было «одновременно венгерским и русским». При этом А. Возари предлагал писать данный этноним слитно, а не через дефис: «Дефис уже будет опасным. Размер дефиса – 2 мм, но он будет обозначать пропасть в 350 км, которая разделит венгерский Будапешт и русскую Верховину» [6, о. 587]. Другие депутат из числа этнических венгров – К. Хокки и А. Возари – предлагал называть местное население «русинами», так как, по их мнению, это слово являлось автоэтнонимом славянского населения края [6, о. 756; 7, о. 293].

От имени русофильского крыла депутатского корпуса Подкарпатской Руси по данному вопросу высказался В. Гомичко. Он не выступал против наименования «угрорус», однако считал более уместным этноним «русский». На взгляд политика, Карпаты являлись «прародиной русского народа и русской нации». Русофильство местного населения В. Гомичко считал исключительно духовным феноменом, а подозрение властями Австро-Венгерской империи местных жителей в симпатиях к Российской империи называл «воображаемыми фантазиями, которые никогда не имели предпосылок» [6, о. 753]. Позже подобную точку зрения на заседании 27 ноября 1942 г. озвучил С. Фенцик. По его мнению, русофильские взгляды, свойственные большинству представителей русинского национального возрождения второй половины XIX в., «с политической точки зрения никогда не представляли опасности» [7, о. 326]. В. Гомичко критиковал попытки создания отдельного русинского языка на основе местных говоров и считал приемлемым использование русского литературного языка, с помощью которого, на его взгляд, восточно-славянский народ «сможет подняться к высшей культуре и достигнуть той ступени, на которой стоит венгерский народ и весь цивилизованный мир» [6, о. 754].

Одним из наиболее противоречивых аспектов национально-культурной жизни в Подкарпатской Руси стал языковой вопрос. О недостаточном знании чиновниками языка местного восточнославянского населения указывали В. Гомичко [8, о. 255], М. Демко [9, о. 146]. И. Шпак на одном из заседаний парламента сообщал, что постоянно получал письма, в которых жители Подкарпатской Руси жаловались на невозможность комму-

никации с чиновниками и представителями правопорядка на русинском языке. Стремления властей стимулировать изучение русинского языка должностными лицами путем прибавки к их жалованию И. Шпак назвал профанацией: на его взгляд, чиновники «всех обманывали и даже не пытались освоить язык» [10, о. 111]. В другом своем выступлении депутат охарактеризовал мадьяризациионные тенденции в школьной политике, справедливо отметив: «Если дети изучают историю и математику на языке, который не понимают, то они не в состоянии освоить данные предметы. Поэтому естественно, что их знания недотягивают до знаний венгерских детей». В этой же речи И. Шпак указал на факт уничтожения книг в библиотеках Подкарпатской Руси, не согласившись со словами других депутатов о «большевистском» характере тех изданий [11, о. 450]. Действительно, кроме книг «коммунистической» направленности из библиотек изымались издания русофильского и украинофильского характера [12, о. 131]. Депутат от Подкарпатской Руси А. Возари (венгр по национальности) ответил на критику своих коллег. Он не возражал против использования русинского языка, но считал, что те русины, которые успешно осваивали венгерский язык, должны были пользоваться им в процессе коммуникации с должностными лицами. В качестве позитивного примера А. Возари привел конгресс учителей в г. Мукачево, где «не было сказано ни слова по-русински» [7, о. 294]. М. Демко совсем иначе оценил данный эпизод: «Этот съезд заграничные агитаторы и враги государства могут использовать для демонстрации того, что венгры подавляют родной язык национальностей. Такого рода информация нанесет вред нашей стране» [7, о. 461].

Депутаты от Подкарпатской Руси крайне негативно оценивали предыдущий период истории региона – его вхождение в состав Чехословакии в межвоенный период. Критика чехословацкого господства была одним из составных элементов официального идеологического курса венгерских властей. Так, К. Хокки указывал на ментальные различия между чехами и русинами: «Чешский народ реалистичный, приземленный и безбожный. Он гордится этим. Русинский народ, наобо-

рот, обладает религиозным духом, склоняется к мистике и романтизму». Столь значительные противоречия, по мнению К. Хокки, привели к тому, что население региона не приняло власть и склонялось к крайностям – в частности, к коммунизму. Депутат обвинял чехословацкие власти в искусственном разжигании споров между русофилами и украинофилами, а также в желании всеми возможными средствами отделить русинов от венгров [6, о. 757]. А. Бродий критиковал чехословацкие власти за поддержку коммунистического и украинского национального движений и игнорирование собственно русинских интересов. Показательно, что речь депутата была прервана его бывшим коллегой по партии Ю. Фелдеши, который склонялся к русофильскому национально-культурному лагерю. Депутат заявил, что «великорусское» направление, к которому он причислил А. Бродия, также являлось инструментом денационализации русинского народа, которым активно пользовались власти межвоенной Чехословакии [7, о. 283]. Любопытную информацию дает анализ гранок газет, в которых публиковались речи депутатов от Подкарпатской Руси. Фрагменты выступлений политиков, которые пытались в осторожной форме указать на позитивные явления в национально-культурной жизни региона в межвоенный период, вычеркивались цензором. Так, в газете «Русское слово» был вычеркнут фрагмент парламентской речи А. Бродия, в котором тот указывал на отсутствие общежития в Будапеште для студентов из Подкарпатской Руси. При этом депутат отмечал, что «во время чешского режима в Праге студенты имели прекрасное общежитие, где наравне с ними получали место и некоторые венгерские студенты» [13].

Разногласия между А. Бродием и С. Фенциком – наиболее влиятельными политиками Подкарпатской Руси – нашли свое отражение и в парламентской жизни. Так, А. Бродий, рассказывая о факте увольнения учителя русофильских взглядов, категорически отрицал факт пропаганды этим педагогом лозунга «От Попрада до Камчатки – одна земля». По мнению депутата, «последние 20 лет эта идея в Подкарпатье продвигалась только депутатом С. Фенциком» [7, с. 283]. После попыток С. Фенцика оправдаться и представить свои

взгляды исключительно как «духовное русофильство», лишённое всякой политической окраски, с резкой критикой влиятельного политика выступил М. Демко, член партии А. Бродия. Он зачитал слова одного из выступлений С. Фенцика 1937 г.: «Русский народ в Венгрии вследствие преследования венгерского правительства всегда ждал помощи и освобождения от России на той основе, что карпаторусский народ Венгрии в национальном и культурном смысле держался членом великого русского семейства. Когда об этом узнало венгерское правительство, оно стало насильно денационализировать наш русский народ. Сегодня в Венгрии русский народ запрещено называть русским» [7, с. 463]. Во время выступления М. Демко многие депутаты выражали свое недовольство и возмущение. Таким образом, парламентская трибуна наравне с региональной публицистикой стали действенными инструментами борьбы, которую вели между собой наиболее влиятельные общественно-политические деятели русофильских взглядов – А. Бродий и С. Фенцик.

Несмотря на осторожную критику национально-культурной обстановки в Подкарпатской Руси, которую позволяли себе отдельные депутаты от региона, главным лейтмотивом их речей являлась позитивная оценка венгерского господства. В качестве примера можно привести статью в выпуске венгероязычной региональной газеты «Карпатские новости» за январь 1944 г. Депутаты обеих палат парламента рассуждали о перспективах жизни восточнославянского населения региона в рамках Венгрии. А. Бродий видел решение национальной проблемы в реализации концепции «святостефанизма» – существования Венгрии как многонационального государства, в котором уважаются культура и язык меньшинств, а «венгры являются равными среди равных». Отношения между венграми и русинами А. Бродий охарактеризовал как «наиболее благоприятные». С фактически таким же заявлением выступил и С. Фенцик.

А. Ильиницкий обратил внимание на историческую верность русинов венгерской национальной идее и в качестве примера привел факты участия русинов в антигабсбургском восстании под руководством Ференца II Ракоци и революции 1848–1849 гг. П. Демьянович и В. Гомичко в совместном заявлении отметили, что «весь русинский народ должен сплотиться в рамках Венгрии». По их мнению, «в государстве должна была быть создана атмосфера взаимопонимания» между представителями различных национальностей [14]. Показательным является тот факт, что в январе 1944 г. решением М. Хорти государственной наградой «Крест национальной обороны» за «заслуги в деле присоединения Подкарпатья к Венгрии и верность и преданность Святостефанской Короне» были награждены депутаты обеих палат парламента: Г. Бенце, А. Бродий, А. Возари, М. Демко, П. Демьянович, А. Кричфалуши-Грабарь, Ю. Фелдеш, С. Фенцик, К. Хокки, И. Шпак [15].

Таким образом, депутаты парламента Венгрии от Подкарпатской Руси не избирались, а назначались властями из числа наиболее лояльных режиму деятелей. Несмотря на это, данные политики позволяли себе критику национально-культурной политики в регионе (в частности, в языковой и школьной сферах). Депутаты русофильских взглядов не поддерживали официальный идеологический курс «угро-русинизма» и считали, что реализация их программы с ориентацией на «высокую» русскую культуру и русский литературный язык будет способствовать духовному прогрессу местного восточнославянского населения. Впрочем, власть не приняла во внимание их доводы. Кроме того, сам лагерь русофилов не был единым: наблюдался открытая конфронтация между наиболее влиятельными его представителями – А. Бродием и С. Фенциком. Парламентская трибуна стала одним из инструментов борьбы за влияние на общественно-политическую и культурную жизнь региона между ними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Желицки Б. Й. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957) / Б. Й. Желицкий // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 173–196.

2. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Р. Офіцинський – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
3. Magyar Országos Levéltár. – F. K-27 (1939.10.13). – O. 2–11 (A felvidéki és a kárpátaljai területeken országgyűlési képviselők választása).
4. Horváth L. Kárpátalja képviselője a magyar országgyűlésben, 1938–1945. – Budapest : Tarsoly, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/ruszinok/karpatalja_kerpiselete_a_m_orszaggyulesben_1938_45/ (24.12.2015).
5. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. Р-8091. – Оп. 46. – Д. 76. – Л. 1–8 (Fencsik István képviselővel folytatott beszélgetéséről 1942. évi február hó 11-én).
6. Képviselőházi napló, 1939. – III. kötet (1939. november 15. – 1939. december 7). – Budapest : Athenauem, 1940. – 788 o.
7. Képviselőházi napló, 1939. – XVI. kötet (1942. november 20. – 1943. április 12). – Budapest : Athenauem, 1943. – 615 o.
8. Képviselőházi napló, 1939. – VII. kötet (1940. szeptember 4. – 1940. november 19). – Budapest : Athenauem, 1941. – 610 o.
9. Képviselőházi napló, 1939. – X. kötet (1941. április 24. – 1941. július 25). – Budapest : Athenauem, 1941. – 545 o.
10. Képviselőházi napló, 1939. – XI. kötet (1941. október 22. – 1941. november 25). – Budapest : Athenauem, 1941. – 605 o.
11. Képviselőházi napló, 1939. – XII. kötet (1941. november 26. – 1941. december 22). – Budapest : Athenauem, 1942. – 612 o.
12. Brenzovics L. Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944. – Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. – 204 o.
13. Речь б. премьера А. И. Бродя в мадьярском парламенте // Русское слово [Гранка]. – 1939. – 10 декабря. – № 41. – С. 1.
14. Národní archiv České Republiky (NAČR). – F. MV-L. – Sign. 2-10-28. – Kart. 115 (Zpráva ministerstva zahraničních věcí «Podkarpatská Rus podle maďarského tisku, 19. ledna 1944»).
15. NAČR. – F. MV-L. – Sign. 2-10-4. – Kart. 114 (Zpráva Referátu pro Podkarpatskou Rus, při ministerstvu vnitra «Všeobecná politická situace na Karpatské Ukrajině od 1. ledna 1944»).

Козак О. Г., Білоруський державний університет, м. Мінськ, Білорусія

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ (ЗАКАРПАТТЯ) В СВІТЛІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ РЕГІОНУ В 1939–1944 РР.

У статті аналізується діяльність депутатів від Підкарпатської Русі в парламенті Угорщини в 1939–1944 рр. Основу джерельної бази роботи склали протоколи засідань парламенту, а також матеріали архівів Угорщини, Чехії та Росії. Виступи депутатів розглядаються крізь призму офіційного ідеологічного курсу «святостефанізму» і «угро-русинізму». Крім того, у статті окреслюються спроби критики національно-культурної ситуації в регіоні з боку депутатів русофільських поглядів.

Ключові слова: депутати; парламент; «угро-русинізм»; русофіли; національно-культурне життя.

Kazak O., Belarusian State University. Minsk, Belarus

PARLIAMENTARY ACTIVITY OF DEPUTIES FROM CARPATHIAN RUTHENIA (TRANSCARPATIA) IN THE LIGHT OF NATIONAL AND CULTURAL LIFE OF THE REGION IN 1939–1944

The article analyzes the activity of deputies from Carpathian Ruthenia in the Hungarian Parliament during the period of 1939–1944. The foundation of source base of the work is built on protocols of sessions of the Parliament, as well as materials of archives of Hungary, the Czech Republic and Russia. Speeches of deputies are examined through the prism of the official ideological course of «saint-stefanizm» and «Uhro-Ruthenianism». In addition, the article characterizes some attempts to criticize the national and cultural situation in the region (particularly in the areas of language and the school) from deputies with Russophile views. The deputy corps of Carpathian Ruthenia was a very inhomogeneous structure, in which there was a bitter struggle for the influence between Russophiles and adherents of the official rate of «Uhro-Ruthenianism», who were supported by the deputies - ethnic Hungarians. In addition, in the Russophilen camp there were contradictions between the most influential politicians of the region - A. Brodie and S. Fencsik. A lot of used in the article information is firstly introduced into academic circulation. As a result, this work can make a significant contribution to the study of ethno-cultural and social and political life of Carpathian Ruthenia.

Keywords: deputies; parliament; «Uhro-Ruthenianism»; Russophile; national and cultural life.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Сінкевич Є. Г.**
канд. іст. наук, ад'юнкт **Стемпень С.**

© Козак О. Г., 2016

Дата надходження статті до редколегії 27.01.2016

СКЛАД КІЛІЙСЬКОЇ КОМУНАЛЬНОЇ РАДИ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ У ГАЛУЗІ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТОРГІВЛІ В 1882–1917 РОКАХ

Статтю присвячено Кілійському міському самоуправлінню та його діяльності. В статті розглянуто склад Кілійської комунальної ради та її діяльність в галузі міського господарства та торгівлі в 1882–1917 роках, подано перелік посад. Наведено прізвища міських голів(примарів) та склад комунальної ради в 1882–1883, 1885, 1893, 1897, 1903, 1899, 1901–1903, 1907, 1911–1914, 1916 роках. Подано кількість населення міста в 1881–1914 роках, його поділ. Надано данні різних років про площу міста, кількість міської землі, промислових та торгових закладів, вулиць, провулків, житлових будівель з різного матеріалу, ліхтарів. Наведено бюджети 1881, 1885, 1891, 1912 років.

Наведено тексти обов'язкових постанов, що регулювали питання міського господарства та торгівлі. Автор дійшов висновку, що на початку ХХ століття Кілія стала одним з найбільших торговельних міст на Дунаї, а більшому розвитку благоустрою міста і торгівлі сильно чинили перепону діючі тут застарілі румунські закони.

Ключові слова: Кілійська комунальна ради; населення; бюджети; міське господарство; торгівля; обов'язкові постанови.

З історії малих міст та сіл складається історія країни, народу. Автор вважає доречним назвати прізвища міських голів (примарів), розкрити склад Кілійської комунальної ради та її діяльність в галузі міського господарства та торгівлі в 1882–1917 роках у місті Кілії.

У 1878 році, після поразки Туреччини у війні, Ізмаїльський повіт з дунайськими портами знову повернуто Росії. Пожвавилася торгівля. Швидко збільшувалася кількість населення[1; 2, с. 480].

Кілійську міську управу та комунальну раду очолював міський голова(примар), ним був на 1882 рік [3, с. 49–50] та 1883 [4, с. 124] – Дмитро Єгорович Борисов, його помічник Григорій Васильович Іванов. Члени Кілійської комунальної ради на 1882 рік: Захарій Федорович Акулай, Василь Єгорович Бостан, Вікул Осипович Смирнов, Прокопій Васильович Корнієнко, Данило Гнатович Андріанов, Євтихій Федорович Степаненко, Йосип Михайлович Чебанов. Секретар, Іван Олександрович Адлер. Реєстратор О. І. Мічу. Виконуючий справи бухгалтера І. М. Мілоський, виконуючий справи помічника бухгалтера М. О. Воскресенський. Базарний наглядач

Н. Ф. Гошовський. Агент управи Георгій Пинтя [3, с. 49–50]. Склад комунальної ради на 1883 рік був таким самим та додатково – Є. Ф. Степаненко. Всі посади теж були зайняті тими ж посадовцями [4, с. 124].

В 1885 році міський голова(примар) Кілії, Федір Семенович Зарзар. Помічники його, Сергій Олександрович Денисов. Члени Кілійської комунальної ради на 1885 рік: З. Ф. Акулай, Д. Є. Борисов, В. Є. Бостан, В. М. Соловійов, Й. М. Чебанов, К. І. Пономаренко, В. Г. Максименко. Секретар, І. Адлер. Реєстратор М. О. Воскресенський. Бухгалтер Т. Василенко [5, с. 107]. На 1888 рік – виконуючий справи міського голови, Дмитро Єгорович Борисов. Члени комунальної ради: З. Ф. Акулай, Й. М. Чебанов. Виконуючий справи секретаря, М. О. Воскресенський [6, с. 103].

В 1893 році – міський голова, Іван Віссаріонович Бостан. Члени комунальної ради в 1893 році: Павло Еммануїлович Хіонудакі, Григорій Васильович Іванов, Олексій Григорович Кравченко, Данило Гнатович Андріанов, Єлефтерій Петрович Ніколенко, Василь Федорович Кожухарів, Федір Костянтинович

Мономан. Секретар, М. О. Воскресенський. Бухгалтер, Костянтин Григорович Лупанов [7, с. 67].

У 1897 [8, с. 77], 1899 році [9, с. 83] міський голова, Захарій Федорович Акулай; його помічник Іов Георгійович Ніколаєв. Члени комунальної ради на 1897 рік: Георгій Мартинович Пенков, Тимофій Васильович Несторенко, Михайло Іванович Топалов, Євфим Микитович Биков, Федір Іванович Мурьян, Григорій Васильович Заярченко. Секретар, М. В. Воскресенський. Бухгалтер, К. Г. Лупанов. Реєстратор, А. А. Лихомський. Приймальник зборів Г. Д. Борисов. Архіваріус, Н. Ф. Гошовський [8, с. 77]. На 1899 рік посадовці були ті самі та інший реєстратор – П. К. Зорін [9, с. 83].

В 1901 [10, с. 79–80], 1902 [11, с. 85], 1903 роках [12] міським головою Кілії був Іван Віссаріонович Бостан. Члени комунальної ради на 1901 рік: Георгій Антонович Гілли, Павло Еммануїлович Хіонудакі, Еммануїл Стаматійович Вардіракі, Іван Іванович Самарян 1-й, Тимофій Георгійович Бринза, Елефтерії Петрович Ніколенко, Єфрем Микитович Биков. Секретар, М. О. Воскресенський. Бухгалтер, К. Г. Лупанов. Приймальник зборів, Г. Д. Борисов. Реєстратор, П. К. Зорін [10, с. 79–80]. Члени комунальної ради на 1902 рік: Е. С. Вардіракі, Т. Г. Бринза, Е. П. Ніколенко, Є. М. Биков. Секретар управи: М. О. Воскресенський. Посадовці були ж ті самі як на 1901 рік [11, с. 85]. У 1903 році склад комунальної ради та всі посадовці залишалися ті самі [12].

Кінець 1903 року ознаменувався в Кілії подією рідкісною в житті не тільки в провінційних, але і в столичних містах Російської імперії. На виборах, що проходили по 1-й колегії(розряду) приймала участь жінка, вдова Наталія Андріянова, допущена до участі у виборах, що відбулися під головуванням міського голови. Таким чином, кілійці вирішили вже питання про призначення за жінками виборчих прав на міських виборах, хоча питання це не вирішене ще компетентною владою. Вибори ці опротестовано і, по всій ймовірності, будуть подані касації земським комітетом.

Міським головою в кінці 1903 року, до загального задоволення, благочесних громадян нашого міста, обрано Георгія Антоно-

вича Гіллиса, управляючий багато років маєтком графині Толстої. Погляди кілійців звернені тепер на нового свого представника, людини достатньо енергійної, на якого покладають великі надії відносно благоустрою міста і впорядкування взагалі міського господарства [13].

У 1907 році виконуючим обов'язки міського голови був Ананій Семенович Занзар. Члени комунальної ради на 1907 рік: І. В. Бостан, Ф. К. Матоман, М. М. Соловійов, Є. П. Ніколенко і П. Г. Швайка. Секретар, М. К. Прісенко, бухгалтер, М. О. Воскресенський, приймальник зборів, Г. Д. Борисов [14, с. 113–114].

У 1911 р. [15, с. 310], 1912 р. [16, с. 258], 1914 р. [17, с. 317] роках міський голова Кілії, І. В. Бостан; його помічники в 1911 р.: П. М. Кебап і В. Н. Романенко [15, с. 310], в 1914 році – П. М. Кебап і П. Г. Швайка [17, с. 317]. Члени Кілійської комунальної ради на 1911 рік: П. М. Кебап, Б. Н. Романенко, Т. Г. Бринза, П. С. Тарнакоп, А. Г. Вардаракі, Ф. К. Мономан і П. Г. Швайка. Секретар управи і комунальної ради, Ф. І. Неборський, бухгалтер, В. А. Троїцький, приймальник зборів, Г. Г. Єрецький, завідувачі справами: В. А. Кожухар і О. Г. Чебанов, реєстратор, М. С. Акулай [15, с. 310]. Члени Кілійської комунальної ради на 1914 рік: П. М. Кебап, П. Г. Швайка, А. Г. Вардаракі, К. М. Акулай, Є. М. Биков, Е. П. Ніколенко, П. Г. Заярченко, І. М. Шутенко. Секретар, К. М. Олександров; бухгалтер, Г. Г. Єреуній; касир, Й. О. Вальков; завідувачі: військовим і паспортним столом О. Г. Чебанов; справами, В. А. Кожухар; реєстратор, Д. П. Рудь [17, с. 317].

Міський голова Кілії в 1916 році – Костянтин Михайлович Акулай (тимчасово виконуючий обов'язки); його помічник – Ананій Семенович Зарзар. Члени Кілійської комунальної ради на 1916 рік: А. Г. Вардаракі, Є. М. Биков, А. С. Зарзар, Ієремія Федорович Казак, Євтихій Ієреміїович Білоус, Пантелій Григорович Піроженко. Секретар – К. М. Олександров; бухгалтер – В. А. Кожухар; касир – Й. О. Вальков; завідувачі: військовим і паспортним столом – О. Г. Чебанов; справами – Ф. О. Бабченко; реєстратор – Ксенія Іванівна Ісаченко; міський техник – Д. І. Волков [18, с. 170–171].

Кілія (власне Кілія Нова, в протилежність Старій Кілії) – місто Бессарабської губернії, Ізмаїльського повіту, при Кілійському гирлі Дунаю, на межі Ізмаїльського і Аккерманського повітів, на невисокому схилі лівого берегу Дунаю [19, с. 57]. Відстань від Кілії до Кишинєва 365 верст [7, с. 9], до повітового міста Ізмаїла 75 [4, с. 43–44], 55 верст по річці до Ізмаїла [12]. В 1881 році – 4 церкви, 2 синагоги, нежитлових споруд 588, митниця, 83 лавки з річним обігом в 221900 рублів, 40 шинків. Кількість будинків за відомостями до 1881 року – 1197 [4, с. 43–44].

У 1894 році в місту належало 10097 десятин землі (із них зручної 8897 десятин). Усіх торгових місць в 1891 році було 119, із загальною сумою обігу в 375800 рублів, 2 гончарних заводи з обігом в 9000 рублів, 3 парових і 72 вітряних млини, з добовим виробництвом близько 200 четвертей. В останній час торгівля в Кілії сильно оживилася; вона починає суперничати із Ізмаїлом [19, с. 57]. 1897 рік – торгових закладів 120; два гончарні і 2 цегельних заводи [20, с. 728]. 1917 рік – 2 лісопильних заводи [21, с. 557]. Землі в місті Кілія на 1903 рік всього 10,097 десятин, з них: 1,400 – незручної; понад 250 – під заселенням фортеці й міста і не більше 50 десятин садів [12]. Ярмарки в місті Кілія в середині XIX ст.: перша 9 травня – 28000, друга 14 жовтня – 32000 рублів сріблом [22, с. 24]. В Кілії Парасковинський ярмарок з 14 жовтня по 24 листопада [18, с. 59].

Кількість жителів за відомостями до 1881 року – 5324 [4, с. 43–44], з них: православного духовенства білого: 21 чоловік, 19 жінок; міщан 4452 чоловіків, 3572 жінок [4, с. 52–53; 23, с. 37]. У 1894 році в Кілії було жителів 9741 (4798 чоловіків і 4943 жінки) [19, с. 57]. За переписом 1897 року, всього 11703 (5880 чоловіків і 5823 жінок) [20, с. 728]. Уже в 1897 році налічувалося 11618 жителів, у тому числі 11017 міщан, 306 селян, 88 дворян, 40 служителів культу, решта належала до інших станів. Національний склад мешканців Кілії був такий: 4555 українців, 2200 росіян, 2495 молдаван, 2144 євреї, 87 болгар та інші [1]. 1898 р. – 12014 [9, с. 7], 1901 р. – 12305 (чоловіків 6295, жінок 6010) [11, с. 8], на 1 січня 1902 р. – 12900 [12], 1912 р. – 17200 (руські, молдова-

ни і євреї) [21, с. 557], на 1 січня 1914 р. – 17976 (9090 чоловіків і 8886 жінок) [18, с. 9].

Наведемо прибутки Кілії в 1881 році – 23364,93, витрати – 21555,89, недоїмки – 9052,47, наявні 1809,3 [4, с. 66–67]. Прибуток в 1891 році 42081 руб., витрати 31450, запасний капітал 57573, в недоїмці 34250 рублів [19, с. 57]. Прибутки міста в 1912 році рівнялися 95527, витрати – 93123 рублі [21, с. 557]. В Кілії митний пункт [19, с. 57; 20, с. 728; 21, с. 557].

На початку XX століття Кілія стала одним із найбільших торговельних міст на Дунаї. Якщо торгівля зерном висувала Кілію в число провідних російських дунайських портів, то в промисловому відношенні вона дуже відставала. Робітничий клас Кілії був малочисельним, існували лише парові млини та лісопильні, невеличкі цегельні і черепичні заводи [1–2].

В Кілії в 1910 році було 16000 душ. Більше половини – 58,2 % – складають росіяни, потім ідуть молдовани 21,5 %, євреї – 18,4 %; і всі решта – 1,9 %. Кілія володіла 4790,75 десятин землі. Під містом знаходилося 8 квадратних верст землі. Вулиць і провулків нараховується 35. Вулиці з мостовими простягаються на 5,2 версти. Міських площ 3. Із 2600 житлових будівель чамурні будівлі складають 79 %, напівкам'яні – 16 і кам'яні – 5. Вулиці освітлювалися 39 керосиновими і 17 гасово-калійними ліхтарями. Вода доставлялася із Дунаю водовозами. В комерційній мірі Кілія являла собою видний торговий і портовий пункт на Дунаю, який обслуговуючи понад 50 оточуючих поселень, експортував щорічно від 5 до 9 мільйонів пудів зернового хліба на закордонні ринки. Більшому розвитку благоустрою міста, за словами міської управи, сильно чинили перепону діючі тут застарілі румунські закони [24, с. 12].

Наведемо, для прикладу, дані кошторису міста Кілія на 1885 рік, ухваленому 12 жовтня 1884 року. Прибутки з міського майна: з хліборобних ділянок 5000 рублів, з виноградних садів та городів 1500, з пересувних лавок, столів і рундуків на базарних площах 50, з місць, що відводилися під: будівництво 600, гойдалки, балагани та інше 10, з кінних і вітряних млинів 117, на базарних площах зайнятих рундуками для продажу квасу і інших напоїв 30, з парових млинів 75, склада-

ми будівельного лісу і оздоблювальними матеріалами 500, склади капусти і різної городньої землі 100, тимчасову дрібну торгівлю на базарних площах 100, тимчасові балагани на ярмаркових площах 200, льодниками 50, м'ясними лавками 100, для устрою цегельних і черепичних заводів 200. З другого відділення: процентного збору з торгових документів і патентів 1000, міського оціночного збору з нерухомого майна жителів міста 1000. Прибуток від відкупних статей: з привезених в місто спиртних напоїв, виноградних вин, пива, меду, петролеуму, дьогтю і смоли 5277, з привезених плотів лісних матеріалів, міських терезів, мір і мундштука і з м'ясопромисловців за забій скота в міській бійні 1021. Різні прибутки: бубличних і хлібних пекарень 25, зі свічних і мильних заводів, а також із заводу для виробництва зельтерської води 30, з трактирних і чайних закладів, харчевень і постійних дворів 600, з самовільно захопленої міської піхотної землі 688,11, отримано недоїмок 4000 рублів. Всього прибутки міста Кілії на 1885 рік склали 39667,60 рублів.

Витрати на 1885 рік. На утримання міської управи 5244, на наймання будинку під приміщення міської управи 250, на опалення і освітлення споруд: міської управи, кордегардії і казарми, зайнятої службовцями пожежної команди 100, на очищення міських вулиць від падалі і знищення бродячих собак 30, на освітлення міських вуличних ліхтарів і їх ремонт 580, на придбання необхідних для міської управи меблів і ремонт старих 50, на утримання сажотруса 120, на ілюмінацію міста в урочисті дні 100, на очищення ретирадних місць у міських спорудах 10. Глава 7. На утримання пожежної частини 1975, на утримання нічної сторожі 2460, на утримання двох агентів для стягнення податей і міських зборів 480. Глава 9. На ремонт міських споруд 100, на страхування міських споруд 202,22, на капітальний ремонт споруд під приміщення міської управи і управління пристави, з влаштуванням при ньому кам'яної огорожі і двох воріт 5000, на утримання в справності вулиць і площ, а також на ремонт мостів і доріг 300, на влаштування шосе по Великій Дунайській вулиці 420. Всього витрати Кілії в 1885 році склали 39168,74 рублі [25].

Обов'язкові постанови про порядок нумерації будинків в місті Кілії від 13 (26) вересня 1911 року. В постанові 4 пункти. Домовласники міста Кілії і його пере місць зобов'язані за свій рахунок вивішати на будинках, а власники пустопорожніх місць – на парканах таблиці з порядковими номерами, назвою вулиць й ім'ям та прізвищем власників. Нумерація будинків встановлюється з правої сторони вулиці, рахуючи від фортеці і від річки Дунаю, непарними числами, а з лівої – парними. Нумерацію будинків по вулицях: Великій та Малій Дунайській, Телеграфній, Фортчній, Степовій, Набережній, Лісній, Молдавській, Капличній, Поштової, Єврейській, Старорізничій, Ново – Базарній, Покровській, Ізмаїльській і Ковальській і по провулках Безіменному і Тупому зберегти колишню. Власники кутових будинків зобов'язані за свій рахунок вивісити на кутах своїх будинків, крім вказаних вище номерів, також таблиці з назвою перехресних вулиць. Якщо після встановлення нумерації будинків всередині кварталу утвориться шляхом розділу дворового місця, нове домоволодіння, то останньому присвоюється номер розділеного дворового місця з додаванням літери в алфавітному порядку [26].

Згідно «Доповнення обов'язкових постанов про покращення санітарних умов міста Кілія від 15 (28) листопада 1913 року», кожен домовласник міста зобов'язаний щоденно, своїми засобами, здійснювати очищення прилеглої до його будинку частини вулиці, до половини ширини її, від сміття і трави, при чому зметене з вулиці і тротуарів. Сміття і зрублена трава повинні бути звалені в купи на замошених вулицях на лотках мостових, на незамошених – у стороні від проїзної частини вулиці. Вивезення сміття у встановлене для звалища місце відбувається засобами міської управи. Забороняється селянам оточуючих сіл і жителям передмість, що привозять в місто, для продажу, зерновий хліб, зупинятися після продажу і зсипання хліба, для корму коней, на вулицях і площах міста [27]. Незважаючи на постанови та роз'яснення відбувалися пожежі. В Кілії 9 січня у дворі місцевого жителя Петра Ніяченко від несправного утримання димової труби відбулася пожежа, що знищила дах будинку [28].

Обов'язкові постанови для пивних лавок з продажем напоїв на розлив і на виніс, але без продажу гарячої їжі і для тимчасових буфетів з продажем пива в місті Кілії від 4 (17) березня 1908 року детально регламентували пивну торгівлю в місті. В постановах 14 статей. Пивні лавки повинні бути влаштовані на першому поверсі й в світлих напівпідвальних приміщеннях. Вхід у заклад повинен бути з вулиці, площі чи проїзної дороги. При вході для відвідувачів в пивну лавку повинен знаходитися ліхтар. По зразку міських, з надписом «пивна», який запалюється з настанням сутінків. Пивна повинна складатися із однієї чи декількох кімнат, загальною площею не менше 8 квадратних сажнів. Висота кімнати повинна бути в місті не менше 4 аршинів, а в передмістях 3,5 аршинів. Кімнати закладів повинні знаходитися в безпосередньому внутрішньому зв'язку між собою. Для зберігання напоїв повинно бути влаштовано спеціальне пристосування, причому якщо є люк для спуску в льох чи льодник, то такий повинен бути огорожений. В пивній лавці крім столів і стільців повинна знаходитися стійка, буфетна шафа і годинник. Встановлені торгові документи, оголошення про години торгівлі, обов'язкові постанови і преїскуранти вивішуються на видному для відвідувачів місці. М'які меблі чи ліжка в кімнатах пивних не допускаються. В пивних лавках повинно дотримуватися чистота і охайність. Посуд, що подається відвідувачам, повинен бути чистий, стакани повинні промиватися шприцом. На працівниках повинні бути чисті передники.

У пивних лавках і в тимчасових буфетах дозволяється продаж тільки холодних, так званих, маркітантських закусок, які повинні бути виставлені на стойці і покриті сітчастими чи скляними ковпаками. Ніяких пристосувань для підігріву блюд, сосисок і тому подібного в пивних лавках не допускається. Забороняється тримати в служінні осіб молодше 18 років, а також осіб, що мають заразні чи перехідні хвороби. Прислуга пивних повинна бути твереза і ввічлива в спілкуванні з відвідувачами. В приміщенні закладів забороняється проживання будь – кому, не виключаючи господаря чи його прикажчика і тільки для охорони майна закладу, дозволяється залишатися там кому-небудь із них на

ніч і взагалі в той час, коли зачинений заклад, з тим, однак, щоб в приміщенні не було влаштовано для ночівлі ніяких особливих пристосувань. Квартира прикажчика чи господаря безпосереднього внутрішнього сполучення з пивною лавкою мати не може. Також не допускається ніякого сполучення лавки з яким-небудь іншим торговим приміщенням. Торгівля пивом виключно на виніс і в тимчасових буфетах, що відкриваються на літні гуляння в замських місцях чи на вечорах, надаються без дотримання, встановлених обов'язкових постанов і розмірів приміщень для розпивочних пивних лавок. При кожній пивній обов'язково повинен бути влаштований пісуар для відвідувачів. Пивні лавки ні під яким виглядом не можуть бути відчинені в тих кварталах, де є церкви, молитовні будинки чи навчальні заклади [29].

4 (17) березня 1908 року було прийнято «Обов'язкові постанови для пивних оптових складів міста Кілія». В постановах 5 статей. Приміщення для оптових складів пива повинні утримуватися в чистоті і охайності, для чого їх необхідно щоденно провітрювати для усунення в них сирості. Крім пива в діжках, інші напої і припаси в цих приміщеннях зберігати заборонено. Оптові склади пива і меду, що відкриваються в місті, повинні мати для свого приміщення кам'яні льохи на кам'яних склепіннях настільки глибокі, щоб зимою давати необхідне тепло, а влітку прохолоду. Льохи повинні бути поштукатурені і побілені. При оптових складах пива (льохах) повинно бути для купівельних угод не менше однієї світлої і пристойно мебльованої кімнати. Кімната ця не може слугувати приміщенням для житла, а повинна бути призначена виключно для відвідувачів по купівельним угодам. У приміщеннях для оптових складів пива і в кімнатах для ділових угод не повинно бути допущено ніяких забав і розваг, а також не дозволяється пити пиво. В конторах не повинно бути інших меблів, крім столу для заняття завідуючого складом і не більше трьох стільців для відвідувачів [29].

«Доповнення наявних у Кілії обов'язкових постанов, виданих 13 вересня 1896 року, про порядок здійснення торгівлі на базарах, площах і Торговій вулиці, в місті Кілії 27 листопада (10 грудня) 1915 року» дуже

детально регламентували торгівлю. В постановах 6 пунктів. Базарні площі міста Кілії і Торгову вулицю (колишню Дунайську) розмежувати на 29 ділянок, які за родом торгівлі розподілити відповідним чином: ділянка № 1 під кіоск для продажу зельтерської води і солодошів, № 2 ковбас, 3 під рундуки для продажу квасу, 4 під палатки для торгівлі готовим взуттям, 5 під столи для продажу кіс, землеробських знарядь й інших скоб'яних товарів, 6 під рундуки для продажу печеного хліба, 7 під столи для торгівлі бакалійними товарами, 8 – бринзи і масла, 9 – тулубами, 10 – шапками і фуражами, 11 – картоплею і соняшником, 12 під столи для торгівлі хлібом, 13 – старими речами, 14 – меблями, бочками і тому подібними столярними і бондарними виробами, 15 під столи і тому подібні прилаштування для торгівлі свіжою і соленою рибою, 16 – капустою, 17 – фруктів, 18 – лимонів і апельсинів, 19 – бубликів і калачів, 20 – дрібного галантерейного товару, 21 – шкірами і постоломи, 22 – шорними виробами, 23 – картин і ікон, 24 – простонародних речей і мануфактури, 25 – рогожами, гончарними виробами і вапном, 26 – деревним вугіллям, 27 – обжерний ряд, 28 під дрібну торгівлю зеленню, прянощами і т. п., 29 під торгівлю птахами, яйцями і тому подібними сільськогосподарськими продуктами.

Торгівцям на базарних площах і Торговій вулиці в базарні дні дозволяється займати місця для торгівлі тільки за вказівкою осіб, уповноважених на те міською управою, при чому всяке пересування з одного місця на інше по свавіллю торговців забороняється, як рівно забороняється займати місце більше вказаних торговцю розмірів. Платня за користування відведеними на базарних площах і Торговій вулиці місцями повинна стягуватися тільки в тому випадку, якщо торговцю відводиться у виключне користування особливі одні й ті самі, в точно визначених розмірах, ділянки для здійснення торгівлі на протязі більш чи менш тривалого терміну, хоча б і без влаштування на них будь якого приміщення. Окремим місцем визнаються місця зайняті одним постійним балаганом, рундуком, столом, скринєю і іншими пристосуваннями для торгівлі без відносності до величини зайнятої площі, за виключенням торговців рогожами, які можуть займати мі-

сця не більше 2-х квадратних сажнів. У кожного окремого місця, балагану, рундука і іншого може бути один торговець з одним підручним чи прикажчиком. Кожен зайвий (більше одного) продавець чи прикажчик рахується за окремого торговця з окремим місцем.

Молочні продукти: сметана, кисле молоко в горщиках (сир), бринза в горщиках, а також птиця, яйця, овочі й інші товари, вироби і сільськогосподарські продукти без всякої різниці в тому, чи власні ці вироби і вироби торговців, чи перекуплені, від оплати збором за користування місцями на базарах звільняються при умові, якщо торгівля відбувається не з постійних приміщень, а із тих, що зупинилися тимчасово на базарах возів, із землі, лотків й інше [30].

Обов'язкові постанови про умови відкриття в місті Кілії складів для короткочасного зберігання кісток, надалі до відправки їх на кісткообпалювальні заводи від 7 (20) листопада 1912 року. В постановах 7 пунктів. Склади для зберігання кісток повинні влаштуватися в окремих нежитлових кам'яних спорудах. Приміщення повинно бути потрібним чином влаштовано і обладнано, а саме: повинно мати належну вентиляцію і непроникну підлогу і завжди в достатній кількості воду. У випадку, якщо в Кілії буде влаштовано водопровід, то в складах кісток неодмінно повинен бути влаштований водопровідний кран і проведена вода. На складах повинні бути прийняті тільки кістки, при чому – ні в складі, ні біля нього, не дозволяється здійснювати сортування кісток від ганчір'я чи інших речей. Промивання чи інше очищення кісток в складі не допускається, а повинна здійснюватися поза складу і в далині від заселених місць. Склад призначено для короткотермінового зберігання кісток на протязі не більше двох діб і в кількості не більше сто пудів одночасно. Після відправки кісток, приміщення складу кожен день повинно піддаватися чищенню і миттю. Перевезення кісток із складів на заводи повинно здійснюватися в особливих закритих возах, обшитих всередині оцинкованим залізом, без дірок і щілин [31].

«Обов'язкові постанови Ізмаїльського земського комітету для жителів міста Кілія про заборону вивезення з полів в нічний час

скошених хлібів» від 19 липня (1 серпня) 1915 року забороняли жителям міста Кілії – хліборобам звозити скошений з полів хліб вночі від заходу і до сходу Сонця [32].

Кілія залишалася невпорядкованою і відсталою в промисловому відношенні і перед війною. В 1914 році кам'яна набережна порту була завдовжки 75 сажнів, а в місті забруковано лише 3 вулиці. Воно не мало водопроводу, погано освітлювалось. В місті було 83 приватні крамниці і 40 шинків. Із початком Першої світової війни Кілія стала приф-

ронтовим містом [1–2]. Таким чином, ми бачимо прізвища міських голів(примарів), персональний склад Кілійської комунальної ради, управи, всі посади, прізвища посадовців, головні обов'язкові постанови комунальної ради в галузі міського господарства та торгівлі в 1882–1917 роках, це дозволяє персонально, конкретно побачити міських діячів того часу, зрозуміти, оцінити їхню роботу, діяльність на ниві міського господарства та торгівлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 911 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://imsu-odesa.com/mista-i-sela-odeskoi-oblasti/reniiskyj-gajon/reni.html?start=5>.
2. Історія городів и сел Украинской ССР. Одесская область. – К. : Главная редакция УСЕ АН УССР, 1978. – 866 с. – с. 480.
3. Бессарабский Адрес – Календарь на 1882 год. Кишинев. – С. 49–50.
4. Бессарабский Календарь на 1883 год. Год первый. Кишинев. – С. 124.
5. Бессарабский Календарь на 1885 год(простой). Год третий. Кишинев. – С. 107.
6. Бессарабский Календарь на 1888 год(высокосный). Год шестой. Кишинев. – С. 103.
7. Бессарабский Адрес – Календарь на 1893 год(простой). Год одиннадцатый. Кишинев, 1892. – С. 67.
8. Бессарабский Адрес – Календарь на 1897 год(простой). Год пятнадцатый. Кишинев. 1896. – С. 77.
9. Бессарабский Адрес – Календарь на 1899 год(простой). Год семнадцатый. Кишинев. 1898. – С. 83.
10. Бессарабский календарь на 1901 год(простой). Год девятнадцатый. 1900. – С. 79–80.
11. Бессарабский Адрес – Календарь на 1902 год. Кишинев. 1901. – С. 85.
12. Бессарабия(издание 1903 г.) Графический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник «Бессарабия» (под редакцией Крушевана П.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oldchisinau.com/lib/bessarabia/bessarabia01.html>.
13. БГВ. – 1904. – 13(26) января.
14. Бессарабский Адрес – Календарь на 1907 год(простой). Год двадцать пятый. Кишинев. 1906. – С. 113–114.
15. Адрес – календарь Бессарабской губернии на 1911 год. Год 29 – й. Кишинев. – С. 310.
16. Вся Россия. 1912. Т. 1. – С. 258.
17. Иллюстрированный Адрес – Календарь Бессарабской губернии на 1914 год. Год 32 – й. Кишинев. 1913. – С. 317.
18. Адрес – календарь Бессарабской губернии на 1916 год. Год 34 – й. Кишинев. 1916. – С. 170–171.
19. Энциклопедический словарь. Том 29. С-Петербург. 1895. – С. 57.
20. Большая Энциклопедия. Том 10. С-Петербург. 1902. – С. 728.
21. Новый Энциклопедический словарь. Том 21. Петроград. – С. 557.
22. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. А. А. Скальковского. 1855. – С. 24.
23. В.И. Жуков. Города Бессарабии(1861 – 1900 гг.) Очерки социально-экономического развития. Ответственный редактор член-корреспондент АН СССР Я. С. Гросул. Академия Наук Молдавской ССР. Институт Истории. Издательство «Штиинца». Кишинев. 1975. – 290 с. – С. 37.
24. Обзор Бессарабской губернии за 1910 год. Кишинев. 1911. – С. 12.
25. Бессарабские губернские ведомости(далі – БГВ). – 1884. – 29 ноября.
26. БГВ. – 1911. – 13 (26) сентября.
27. БГВ. – 1913. – 15 (28) ноября.
28. Бессарабец. – 1902. – 26 января (8 февраля).
29. БГВ. – 1908. – 4 (17) марта.
30. БГВ. – 1915. – 27 ноября (10 декабря).
31. БГВ. – 1912. – 7 (20) ноября.
32. БГВ. – 1915. – 19 июля (1 августа).

Коваль Г. П., Новосафронівка, Новоодесський район, Николаєвська область, Україна

**СОСТАВ КИЛИЙСКОГО КОММУНАЛЬНОГО СОВЕТА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
В ОБЛАСТИ ГОРОДСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ТОРГОВЛИ В 1882–1917 ГОДАХ**

Статья посвящена Килийскому городскому самоуправлению и его деятельности. В статье рассмотрены состав Килийского городского совета и его деятельность в области городского хозяйства и торговли в 1882–1917 годах. Приведены фамилии городских голов(примаров) и состав коммунального совета в 1882–1883, 1885, 1893, 1897, 1899, 1901–1903, 1903, 1907, 1911–1914, 1916 годах. Дано количество населения города в 1881–1914 годах, его распределение. Поданы данные разных годов о площади города, количестве городской земли, промышленных и торговых заведениях, улиц, переулков, жилищных строений из разного материала, фонарей. Приведены бюджеты 1881, 1885, 1891, 1912 годов.

Наведены тексты обязательных постановлений, что регулировали вопросы городского хозяйства и торговли. Автор дошел к выводу, что в начале XX столетия Килия стала одним из крупнейших торговых городов на Дунае, а большему развитию благоустройства и торговли сильно препятствовали действующие здесь устаревшие законы.

Ключевые слова: *Килийский коммунальный совет; население; бюджеты; городское хозяйство; торговля; обязательные постановления.*

Koval G., Novosafronivka, Ukraine

**THE KILIYA MUNICIPAL COUNCIL AND ITS ACTIVITIES IN THE FIELD OF MUNICIPAL ECONOMY
AND TRADE IN 1882–1917 YEARS**

The article is devoted to Kiliya city government and its activities. In the article we investigate the Kilia municipal Council and its activities in the field of municipal economy and trade in 1882–1917. We give the names of mayors and the Board of public utilities in 1882–1883, 1885, 1893, 1897, 1899, 1901–1903, 1903, 1907, 1911–1914, 1916 years. The article reveals that the women's participation in the elections was a rare event in the life not only provincial but also the capital cities of the Russian Empire. We present the list of positions in the municipal and executive Council: Secretary, accountant, examiner fees, the Registrar, heads of business, military and passport offices, city technician that is different from directions of work of municipal Council. It is established that the city had two fairs.

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.
д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

© Коваль Г. П., 2016

Дата надходження статті до редколегії 29.02.2016

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ: ВІД САМОСТІЙНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ

У статті розглянуто діяльність визначного українського громадсько-політичного й державного діяча, адвоката і публіциста Костя Левицького. Досліджено й проаналізовано його діяльність як ідеолога руху ощадності, організатора та одного з провідних діячів українського кооперативного руху в Галичині. Охарактеризовано його внесок у становлення й розвиток економічних засад самостійності українського громадянства у період іноземної окупації краю. Описано активну громадянську позицію та державницьку діяльність К. Левицького в період національно-державного відродження Галичини, створення Західно-Української Народної Республіки. Обґрунтовано висновок про те, що своєю діяльністю він сприяв відродженню української державності, національної свідомості, української економіки через власну активну діяльну позицію аж до кінця свого життя.

Ключові слова: Кость Левицький; юрист; окупація; економічна самостійність; ощадність; державне відродження; незалежність.

Кінець XIX–початок XX ст. позначений загальним піднесенням національно-визвольного відродження в Україні, хоча українські землі на той час були розділені і перебували під окупацією іноземних держав. На західно-українських теренах, незважаючи на утиски іноземних поневолювачів (Австро-Угорської імперії (з 1772 р.) та Польської Республіки (з 1919 р.)), здійснювалася боротьба за національне визволення та економічну самостійність. З'являється плеяда відомих громадських, релігійних, культурних, а згодом і суспільно-політичних діячів того часу, які активно взялися до роботи на національному ґрунті. З-поміж інших викликає інтерес та заслуговує на особливу увагу життя та діяльність Костя Левицького (1859–1941). Цьогоріч якраз минає 75 років від часу смерті цієї непересічної особистості, яка заслуговує вшанування на державному рівні.

Кость Левицький – визначний український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат і публіцист, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка і «Просвіти», один із провідних діячів українського кооперативного руху в Галичині.

Народився Кость Левицький 17 (18) листопада 1859 року в м. Тисмениця (тепер – Івано-Франківська обл.) у родині священика,

місцевого громадського діяча. Середню освіту Кость Левицький здобув у Станіславівській гімназії, закінчивши навчання 1878 року. Потому навчався на юридичному факультеті Львівського та Віденського університетів. Належав до тих небагатьох українців, які на той час могли здобути юридичну освіту. Тому під час навчання, об'єднавши студентів-українців, створив «Кружок правничий». 1884 року захистив докторську дисертацію. Із 1890-го працював як приватний адвокат у Львові.

У 90-х роках XIX ст. разом із однодумцями підготував громадсько-економічну програму відродження краю, і став одним із перших її виконавців у час відродження української державності у Галичині. До заслуг К. Левицького на ниві економічної діяльності належать ініціатива реформування, перетворення головної організації українців того часу – товариства «Просвіта» із суто культурно-просвітнього на організацію із засадами економічної діяльності. Саме Кость Левицький був автором нової редакції статуту товариства 1891 року та його новим лідером. У статуті зазначалося, що «Просвіта», разом із влаштуванням лекцій, концертів, театральних вистав, береться й за створення при читальнях шпихлірів для зерна, рільничо-

господарських та промислових спілок, крамниць «на спільний рахунок», де члени громади могли б придбати дешевий і добрий товар, позичкових кас і кас ощадності [1, с. 223].

На початку 90-х рр. XIX ст. К. Левицький ще тільки розпочинав свою господарсько-економічну роботу, зосередившись на розробці теоретичних засад української кооперації. З'являються друком такі праці, як «Про касу позичкової разом зь статутом товариства каси позичкової «Власна помочь» (1889 р.), «Про нови грошь» (1892 р.), «Про шпихлырь и крамниць» (1893 р.), «Про сельськи каси позичкови и щадниць» (1894 р.), «Про нові спілки господарські» (1904 р.). Своім виходом у світ й розповсюдженню по читальнях Галичини вони зобов'язані товариству «Просвіта».

Надзвичайно цікавими, актуальними й повчальними і для сучасних підприємців, бізнесменів є викладки книги К. Левицького, підготовленої разом з І. Петрушевичем під назвою «Порадник торговельний», виданий коштом товариства «Просвіта» 1905 року. «Ми, русини, нарид з покон віку хліборобський і купців межи нами ще дуже мало. Торговлю ведуть за нас по містах і по селах чужинці, збивають з того великі маетки, а ми стоїмо з позакладеними руками, і журимо ся, що біда нас притисла!» [2, с. 3]. Так починається книжка. Враховуючи той факт, що 1883 року було створено споживче торговельне товариство «Народна Торгівля», справи у ньому йшли не дуже добре саме через невідповідність населення, самих організаторів крамниць, продавців, незнання ними основних принципів кооперативної роботи, брак досвіду торговельної роботи взагалі. Тому цей «Порадник», у якому детально розписано, як має виглядати крамниця ззовні та всередині, яке її облаштування, меблі, які предмети та інструменти потрібні для ведення торгівлі; як вести документацію, поводитись з покупцями («треба пізнати потреби і вимоги людей і випередити їх бажання») [2, с. 12]. І як висновок з викладеного, «коли торгівля перейде у наші руки, тоді збільшаться наші доходи, піднесе ся добробут і просвіта по селах, а відтак зацвіте на нашій землі промисл і культура, якою сильні і славні інші могутні народи» [2, с. 64].

Наприкінці XIX – початку XX ст. К. Левицький, сприяючи піднесенню українського підприємництва в Галичині, допомагав створити і брав активну участь в роботі низки важливих економічних організацій, а саме споживчого товариства «Народна Торгівля» (був автором його статуту), страхового товариства «Дністер» (співзасновник і довголітній член його керівних органів). Був автором статуту і першим президентом Крайового Союзу Ревізійного (з 1904 р.), Товариства українських правників у Львові. Понад 40 років (1898-1939 рр.) Кость Левицький як президент очолював Крайовий Союз Кредитовий, згодом – Центробанк. 1938-го з цієї нагоди «Господарсько-кооперативний часопис» писав: «Кость Левицький може з повним правом сказати: «Центробанк – це я !» [3, с. 14].

Наприкінці XIX століття у Галичині гостро стояла проблема одержання доступного іпотечного кредиту, оскільки, наприклад, Банк Крайовий, що діяв у Львові, надавав такі позики під 5 % річних, і не менше. Тому Кость Левицький неодноразово висловлювався про необхідність «створити у Львові як у столиці краю свій банк селянський, який би займався видачею позик і допомагав би позичковим касама по громадах і повітах» [4, с. 10–11]. Тому коли цю ідею стало можливо реалізувати, Кость Левицький був одним із перших, хто активно включився у процес організації українського Земельного банку гіпотечного у 1909–1910 роках. Він став членом дирекції Земельного банку гіпотечного у Львові (з 1910 р.), а також членом ради Української щадниці у Перемишлі та інших центральних економічних установ Галичини.

Кость Левицький був активним проповідником ідеї ощадності, через яку він вбачав шлях до економічної самостійності українців. «Чеснота ощадности має перейти у кров і душу кожного кооператора та їх дітей» [5, с. 4]. У праці «Про сельськи каси позичкові і щадниці» (1894 р.) ідея ощадності (ощадливості) містить моральну сутність: «... щадниця в громаді ублагородняє людей, породжуючи в них духа ощадности, дає охоту дожиття справді господарського» [4, с. 49]. Згодом ці ідеї підтримав і також надав їм духовної суті митрополит Української

Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький.

Поряд з економічною діяльністю активністю вирізнялася й громадянська позиція Костя Левицького. У своїй книзі «Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914» Кость Левицький, розповідаючи про перипетії політичного розвитку (формування політичних сил, українських партій, участь у сеймі українських громадсько-політичних діячів та ін.), періодично звертає увагу й на економічний розвій українців. Це означає, що економічний поступ українців краю здійснювався одночасно з політичним, і навпаки, що є дуже знаково. На думку К. Левицького, широка громадська діяльність на ниві кооперації, зокрема, була доброю основою для політичного поступу українського суспільства. У ділянці поширення й популяризації своїх економічних поглядів та ідей Кость Левицький вдавався до співпраці, яка була доволі активною й плідною з часописами «Життя і право», «Часопис правничий і економічний», «Діло», «Батьківщина», «Економіст», «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка».

Цільність натури й багатогранність діяльності, її успішність вирізняли Костя Левицького з-поміж інших достойних діячів того часу. Особисті риси характеру, харизма допомагали йому об'єднати довкола себе однодумців, тих, хто вболівав за українську справу, так як і він. Вцілому, усе це сприяло її поступу. Одним з важливих чинників цього поступу, на думку К. Левицького, була економічна самостійність, через яку можна було змагати до незалежності політичної. Використовуючи усі можливі засоби, він прагнув реалізації цього постулату.

Кость Левицький проявив себе й активним та успішним політичним діячем: 1899 року він виступив співзасновником, а згодом обраний і головою Української національно-демократичної партії; 1907-го обраний депутатом австрійського парламенту, в 1908 р. – Галицького сейму, керував діяльністю Українського парламентського клубу у Відні та Сеймового клубу у Львові.

Кость Левицький відіграв визначну роль у національно-державному відродженні Західної України. Під час Першої світової війни в серпні 1914 р. очолив Головну Українську

Раду у Львові, а з травня 1915-го – Загальну Українську Раду у Відні. Закономірно, що із творенням державності краю, 9 листопада 1918 р. Костя Левицького було обрано головою уряду Західно-Української Народної Республіки – Державного Секретаріату. Цікаво, що засідання уряду, за даними газети «Діло», відбувалися найчастіше в канцелярії дирекції Земельного банку гіпотечного [6, с. 4].

Після окупації у 1919 р. Галичини польськими військами К. Левицький у 1920–1923 рр. був членом закордонного уряду Є. Петрушевича у Відні, у якому займав пост уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 р. – уповноваженим закордонних справ ЗУНР.

Після перебування у 1919–1924 рр. в еміграції, Кость Левицький 1924 року повернувся у Галичину, до Львова, де продовжував громадську і політичну діяльність. Був членом Українського національно-демократичного об'єднання. У 1920–1930 роках Левицький очолював Союз українських адвокатів, був членом Начальної ради адвокатів у Варшаві (1935–1939), редактором видання «Життя і Право». Про цей етап свого життя й діяльності, доленосні для українського народу події, створення своєї держави на західноукраїнських землях, К. Левицький написав низку праць і статей, серед яких: «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.» (1926), «Історія визвольних змагань галицьких українців у часи світової війни 1914–1918 рр.» (1928), «Великий зрив» (1931) та ін. [7, с. 146]. Водночас продовжував активну роботу на економічній ниві на посаді президента Центробанку та в інших економічних установах.

1934 року виповнилося 75 років з дня народження Костя Левицького. З нагоди ювілею цього визначного українського діяча з'являлися святкові привітання у тодішній пресі. Зокрема, щоденна ілюстрована газета «Новий час» опублікувала цікаві висловлювання щодо діяльності Костя Левицького. У вітальній розповіді зазначалося таке: «На вершини проводу вибивається Кость Левицький своєю залізною витривалістю в праці, своїми заслугами у розбудові наших центральних установ, своїм хистом скупчувати біля себе людей, що несуть відповідальність за

організаційну працю на окремих ділянках життя; глибоко вріс в рідний ґрунт своїм трудом і хистом. На своєму відповідальному становищі не мав у нашому минулому зразків для наслідування» [8, с. 1–2].

А 1939-го сталися докорінні зміни в наявній політико-адміністративній системі. Відбувся негласний розподіл сфер впливів між двома агресорами – СРСР і Німеччиною. Розпочалась Друга світова війна. Із вступом радянських військ на західноукраїнські землі тут встановлюється радянська влада. Кость Левицький як один з найактивніших та найбільш авторитетних діячів краю мав зустріч з військовим комендантом Львова, від котрого отримав запевнення, що «минуле відходить у небуття». Однак майже через тиждень після цього був заарештований органами НКВС і відправлений у Москву на Луб'янку, але навесні 1941 р. після півторарічного ув'язнення – звільнений. Повернення після ув'язнення до Львова змученого К. Левицького було неоднозначно зустрінуте галицькою громадою, викликало певну настороженість.

З приходом німецьких військ і встановленням німецької окупаційної влади Кость Левицький, уже в похилому віці, не міг залишатись осторонь можливостей допомогти рідному народу. У липні 1941 він став засновником і головою Української Національної Ради – органу, який мав представляти інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою (ліквідована за наказом Г. Гімлера в

березні 1942 р.). Однак недовго довелося здійснювати ці представницькі функції української громадськості. 12 листопада 1941 р. у Львові Кость Левицький помер.

Як уже зазначалося, К. Левицький користувався надзвичайно великим авторитетом серед українців Галичини. Цьому сприяли всебічні заслуги в національному відродженні, політичний досвід, демократичні погляди, поміркованість і беззастережна відданість національно-державницьким ідеалам. «Сама поява його високої, гідної постаті звертала на себе увагу. Збуджувала у всіх пошану і зацікавлення. Ще більше уваги викликала швидкість мислення і глибочинь його думки, збережена до пізньої старости, логічна послідовність мислення і в кожній діловій справі – опертя на її правну основаність. Цей, нібито недоступний, пан насправді був доступний для кожного, завжди витриманий і коректний. У політичних дебатах, у суперечці з противниками він умів – як казали – «прибивати до стіни» гострим дотепом, коли вже інші аргументи на них не впливали.

Великої особистої культури, якогось консервативного аристократизму, К. Левицький був у своїй службі громаді й народові переконаним і щиро відданим демократом, правим і послідовним... педант у праці, міцний фізично і, здавалося, невичерпної енергії. Він найбільше імпонував прямістю й відвертістю характеру» [9, с. 144].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху : [підруч. для вузів] / С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
2. Левицький К. Порадник торговельний / Кость Левицький, Іван Петрушевич. – Львів, 1905. – 84 с.
3. Загальні збори Центробанку // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 21. – С. 14.
4. Левицький К. Про сільські каси позички и щадниць / К. Левицький – Л., 1894. – 72 с.
5. Левицький К. Як працює наша кооперація / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 17–18.
6. Діло. – 1936. – 1 листопада.
7. Довідник з історії України. Т. 2. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995. – С. 145–146.
8. Д-р Кость Левицький. З приводу 75-ліття життя // Новий час. – 1934. – 22 листопада. – Ч. 261. – С. 1–2.
9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, Т-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.

Комаринська З. М., Львовский учебно-научный институт ГВУЗ «Университет банковского дела», Львов, Украина

КОСТЬ ЛЕВИЦКИЙ: ОТ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ К НЕЗАВИСИМОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ

В статье рассмотрена деятельность выдающегося украинского общественно-политического и государственного деятеля, адвоката и публициста Костя Левицкого. Исследованы и проанализированы его деятельность как идеолога движения бережливости, организатора и одного из ведущих деятелей украинского кооперативного движения в Галичине. Охарактеризованы его вклад в становление и развитие экономических основ самостоятельности украинского общества в период иностранной оккупации края. Описана активная гражданская позиция и государственная деятельность К. Левицкого в период национально-государственного возрождения Галичины, создание Западно-Украинской Народной Республики. Обоснован вывод о том, что своей деятельностью он способствовал возрождению украинской государственности, национального сознания, украинской экономики через собственную активную деятельную позицию до конца своей жизни.

Ключевые слова: Кость Левицкий; юрист; оккупация; экономическая самостоятельность; бережливость; государственное возрождение; независимость.

Komarynska Z., Lviv educational institute SHEI «University Banking», Lviv, Ukraine

KOSTYA LEVITSKY: FROM ECONOMIC INDEPENDENCE STATE TO INDEPENDENCE

In the article the career of the prominent Ukrainian public and political and statesman, lawyer and publicist Konstantin Levitsky. Investigated and analyzed his activity as a movement of austerity ideologist, organizer and one of the leading figures of the Ukrainian cooperative movement in Galicia. Characterized his contribution to the development and economic principles of independence Ukrainian citizenship during the occupation of a foreign land. Contains citations and description of some fundamental works on creating cooperative organizations and banks.

The article tells about K. Levitsky directly involved in the events and processes of recovery of Ukrainian statehood. Described active citizenship and the public service activities K. Levitsky during the national-state revival of Galicia, the creation of the West Ukrainian People's Republic in 1918 and in subsequent years. Grounded conclusion that his activities he contributed to the revival of Ukrainian statehood and national consciousness of the Ukrainian economy through its active active position until the end of his life, the deservedly gained authority and respect among his contemporaries and their descendants.

Key words: Kostya Levitsky; lawyer; occupation; economic independence; austerity; Statehood; independence.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
канд. іст. наук, ад'юнкт Стемпень С.

© Комаринська З. М., 2016

Дата надходження статті до редколегії 27.01.2016

ЧИСЛОВІ КОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В статті розглядається хронологічно-числова складова проблеми українського державотворення. Так як становище в Україні вимагає об'єктивного осмислення національної державності не лише в змістовно-структурному, а й в часовому вимірі, що може забезпечити вибір найбільш досконалих його моделей на майбутнє.

В процесі дослідження використані такі методи наукового пізнання, як аналітичний, порівняльно-історичний, хронологічний, а для аналізу числових моделей історичних дат застосовувався синергетичний метод.

Для нашого дослідження важливими є ряд ключових дат, які стали своєрідним символом українського державотворення. Вони є певним числовим кодом для розуміння історичних процесів та явищ.

«Точками біфуркації» українського державотворення першого рівня слід вважати наступні дати: 1199, 1648, 1919, 1991, які в різних варіаціях (явно або приховано) містять числа «1» і «9». Їх наявність призвела до існування чотирьох етапів українського державотворення: князюго, козацького, національно-демократичного та сучасного.

«Точками біфуркації» другого рівня ми визначаємо ті дати, що містять як внутрішню складову число «7» (1169, 1349, 1709) і символізують негативні процеси в історії українського державотворення. Разом з тим, зміни з числовим кодом «7» не носять критичного характеру і елементи державності у вигляді автономії існують ще не один десяток років.

До третього рівня «точок біфуркації» слід віднести дати з переплетенням чисел «5» і «6»: 1569, 1596, 1659. Події, що відбувалися в цих точках носять невідворотний характер.

Ключові слова: Україна; державність; хронологія; синергетика; «точки біфуркації»; числовий код.

Сучасне становище в Україні вимагає глибокого і неупередженого осмислення національної державності не лише в змістовно-структурному, а й в хронологічно-часовому вимірі, що може забезпечити вибір найбільш досконалих його моделей на майбутнє. Проблема дослідження історії українського державотворення є важливою і актуальною. Інтерес до неї посилюється в так звані ювілейні дати, зокрема, у 2016 р. – до 25-ї річниці проголошення незалежності України.

Українська історіографія, висвітлюючи національні традиції державотворення, служить формуванню державницького світогляду, сприяє кращому розумінню національних інтересів, задовольняє прагнення до історичної правди. Незважаючи на те, що тема української державності достатньо повно розглянута як монографічній літературі [17], підручниках [1; 5; 6; 11; 18], довідниках [10] та

окремих статтях [7; 16], ряд її аспектів вимагають додаткового дослідження. Викликає певну зацікавленість хронологічно-числова складова проблеми, яку ми і спробуємо розглянути в нашій статті.

Базовими для досліджуваного питання стали принципи історизму та об'єктивності. Принцип історизму допомагає реалізувати прагнення дослідника через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, показу процесів з точки зору сучасників. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекохань та «виправлень» колишніх подій для доказу власних наукових позицій. В процесі вивчення проблеми використані такі методи наукового пізнання, як аналітичний, порівняльно-історичний, хронологічний та синергетичний. Порівняльно-історичний метод дав змогу співставляти історичні події, що від-

повідують різним етапам державності на території України; аналітичний метод допоміг виділити окремі дати та визначити їх значимість у державотворчих процесах; хронологічний метод використовувався, щоб показати події та явища історичного процесу у часовій послідовності. Для аналізу числових моделей історичних дат застосовувався синергетичний метод.

Термін «синергетика» походить від грецького «синергос» – той, що діє спільно. У даному випадку, маються на увазі спільні зусилля вчених різних галузей знань для пошуку нових парадигм пізнання явищ природи, суспільства і створення наукової картини світу, що відповідає сучасним вимогам [9, с. 157].

Ключовим поняттям для синергетики є «біфуркація». Цей термін вперше ввів французький фізик, математик і філософ А. Пуанкаре, описуючи фізичний процес, який в певний момент починає рухатися за різними траєкторіями. Біфуркація виникає в тому випадку, коли різні системи втрачають стійкість у навколишньому середовищі. І як наслідок – викликаються несподівані й нелінійні (хаотичні) процеси, що змушують систему розвиватися за все більш складною траєкторією, або знищують її. Найчастіше під терміном «біфуркація» розуміють поняття «розвилка» (роздвоєність), хоча С. Курдюмов вважає, що необхідно говорити не про роздвоєність, а про «поліфуркацію», маючи на увазі, що в складних системах вихід із стану хаосу відбувається не роздвоєнням шляхів руху, а виявленням набагато більшої, в принципі невизначеної або безконечної їх кількості [15].

Для нашого дослідження більш важливою є точка зору одного із засновників синергетики – лауреата Нобелівської премії І. Пригожина, який вказує, що історія є послідовністю біфуркацій [8, с. 15]. Прикладом цього можна вважати перехід від мезоліту до неоліту (так звана неолітична революція), що відбувся практично в один час на всій земній кулі. Ми спираємося на точку зору І. Пригожина та І. Стенгерс про те, що кінцева подія залежить від передісторії системи [13, с. 217–218]. Тому для розуміння державотворчих процесів на території України, слід дослідити їх передісторію у числовому вираженні та визначити певні математичні закономірності.

Ми є прихильниками класичного варіанту історії розвитку української державності, яка складається з чотирьох етапів:

1. Княжа доба. Її можна поділити на ряд періодів, частина з яких носить дискусійний характер:

– *Легендарний період (Антське царство, Куявія)* – I ст. н. е. – IX ст.

– *Київська Русь (Давньоруська держава)* – 882 – 1240 рр.

– *Галицько-Волинська держава* – 1199 – 1349 рр.

М. Грушевський та М. Брайчевський розпочинають традиції державотворення з антів, у яких чітко зафіксовано політичні структури могутнього міжплеменного союзу, що панував майже на всій території сучасної України.

На думку сучасних українських істориків, Давньоруська держава – Київська Русь була нестійким державним утворенням, де одночасно відбувався процес етногенезу українців (на території Київської, Чернігівської, Переяславської, Волинської, Галицької земель), росіян (Володимиро-Суздальська, Новгородська, Псковська, Смоленська, Рязанська землі), білорусів (Полоцька, Мінська, Туровська землі).

На наш погляд, ключовою для формування власне української державності стало існування Галицько-Волинської держави, хоча М. Грушевський вважав, що Галицько-Волинське князівство було спадкоємцем політичних та культурних традицій Києва [7, с. 9].

2. Козацька доба. Гетьманщина:

– *Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, становлення української козацької державності* – 1648–1657 рр.

– *Руїна* – 1657–1687 рр.

– *Боротьба за автономію українських земель. Ліквідація Гетьманщини.* – 1687–1764 (1775, 1783 рр.).

На думку вітчизняних істориків О. Апанович, О. Гуржія, В. Смоля, В. Степанкова, Р. Іванченко, українська козацька державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині XVII ст. вже існувала у завершеному вигляді [7, с. 10]. Козацька гетьманська держава діяла як демократичне утворення, визнавала виборне право, а також мала ознаки розподілу влад.

3. *Період Української національно-демократичної революції:*

– *Центральна Рада* – 4 березня 1917 – 28 квітня 1918 рр.

– *Гетьманат «Українська держава» П. Скоропадського* – 24 квітня – 14 грудня 1918 р.

– *Директорія УНР* – 14 листопада 1918 – 10 листопада 1920 рр.

– *Західноукраїнська народна республіка* – 1918-1923 рр.

XX ст. стало третім і четвертим етапом боротьби за державну незалежність України. Серед українських самостійників були прихильники республіканського устрою: Центральна Рада, Директорія УНР, а також монархісти – Гетьманат. Спроба в часи національно-демократичної революції 1917–1920 рр. відродити державність в Україні зазнала поразки. Проте вона нагадала про певні національно-політичні архетипи, що засвідчили наявність національної ідеї в українському суспільстві, яка за сприятливих умов здатна сформувавши державність.

4. *Сучасна українська незалежна держава* з 24 серпня 1991 р.

Четвертий етап державотворення почався, коли позачергова сесія Верховної Ради проголосила історичний «Акт про державну незалежність України», де було вказано, що створення самостійної держави України продовжує тисячолітню традицію державотворення. В постанові Верховної Ради зазначалося: «Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою. З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки» [12]. Державна незалежність України проголошувалася на основі права на самовизначення народів, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами.

На жаль, математичні підрахунки дають підстави стверджувати, що Україна більше перебувала в умовах бездержавного існування, ніж у процесі державотворення, що створює значну складність у сприйнятті вказаних етапів як моментів існування єдиної української державності. Разом з тим, ми маємо

унікальний в світовій історії досвід відродження українського державотворення, навіть після століть перебування під іноземним гнітом. Тривала відсутність власної держави викликала потребу знаходити і відстоювати окрему позицію в інших державних і цивілізаційних структурах, спочатку у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському та Речі Посполитій, згодом в Російській та Австро-Угорській імперіях, а пізніше – у Радянському Союзі. Одним із наслідків такого становища стало формування специфічної української політичної культури, яку деякі сучасні дослідники іменують культурою пристосування та виживання, тісно пов'язаною із загальною соціальною амбівалентністю суспільства.

Для нашого дослідження важливими є ряд ключових дат, які стали своєрідним символом українського державотворення. Вони є певним числовим кодом для розуміння історичних процесів та явищ.

Розглянувши цифровий ряд, пов'язаний із історією українського державотворення, нами було виділено наступні дати:

– 1199 – створення Галицько-Волинської держави; здобуття Києва; княжіння Романа Мстиславовича.

– 1648 – початок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького; становлення української козацької державності.

– 1918 – проголошення Української Центральної Ради; створення Західноукраїнської народної республіки.

– 1919 – Акт злуки УНР і ЗУНР у Києві, воз'єднання східних і західних українських земель.

– 1990 – прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України.

– 1991 – прийняття Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. «Акту проголошення незалежності України». Законом від 17 вересня 1991 р. назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» була замінена на споконвічну назву держави – «Україна». 1 грудня 1991 р. відбувся референдум і вибори Президента України (90,3 % громадян, які взяли участь у референдумі, підтвердили Акт проголошення незалежності України).

Указані дати є точками відліку різних етапів української державності – княжого (1199 р.), козацького (1648 р.), національно-демократичного (1918 р.) і сучасної української незалежної держави (1991 р.). Княжий етап українського державотворення ми починаємо з 1199 р., погоджуючись з точкою зору С. Томашівського, який вважав Галицько-Волинське князівство першою формою української національної держави, окреслюючи його як «Галицько-Волинська держава» [3, с. 32]. Крім того, територіальні рамки Галицько-Волинської держави, Гетьманщини та Української народної республіки найбільше відповідають сучасним кордонам України. 1919 р. є ключовим в державотворенні, адже символізує об'єднання Наддніпрянської і Західної України, доводячи ідею єдності і соборності українських земель. Прийняття «Декларації про державний суверенітет України» в 1990 р. можна вважати роком початку сучасного державотворення.

З шести вказаних дат відразу ж привертають увагу три: 1199, 1919, 1991, які складаються з двох чисел «1» і «9», причому в їх подвоєнні. Розглянемо і наступні дати: «1648», «1918», «1990». Додаючи послідовно числа з дат виходимо на цікаві результати:

- $1+6+4+8=19$.
- $1+9+1+8=19$.
- $1+9+9+0=19$.

Знову ті ж самі числа «1» і «9», що є важливими для українського державотворення.

Отже, через історію державності України, виходячи з дат, чітко простежується домінування двох чисел «1» і «9» з індо-арабської десяткової системи числення.

Всі числа мають кількісні та якісні характеристики. Ми звикли мати справу з їх кількісною стороною. Але у цифр є і якісна сторона, як символів творіння. Такими їх сприймав математик Піфагор, який за легендою, навчався у єгипетських жерців, а потім привіз до Європи готові цифрові матриці. У адаптованому варіанті вони дійшли до наших днів і відомі як «Квадрат Піфагора». У ньому «1» (початок квадрату) уособлює імпульс, єдність, активність і творчість, а «9» (закінчення квадрату) виражає вищу форму симбіозу [14]. Можливо саме тому об'єднання таких складових дає цифровий імпульс для симбіозу українського державотворення.

Цікавими є і інші математичні дії з трьома базовими датами.

- $1991-1919=72$; «72» – це $7+2=9$.
- $1919-1199=720$; «720» – це $7+2+0=9$.

Віднімання з додатково введеними датами також дають аналогічний результат:

- $1990-1648=342$; «342» – це $3+4+2=9$.
- $1918-1648=270$; «270» – це $2+7+0=9$.

При різних математичних діях з вказаними датами все одно виходимо на «9» – базове число українського державотворення.

Отже, дати української історії, які містять в собі числа «1» і «9» тісно пов'язані з українським державотворенням і є своєрідним кодом цього історичного процесу, або основою для формування «точок біфуркації», враховуючи синергетичний метод.

Проте, чи завжди числа «1» і «9» символізують саме державотворчий процес в Україні? Виявляється, що ні. Існує ряд дат, що містять вказані числа, але несуть загрозу існуванню державності на території України.

– 1169 – зруйнування Києва суздальським князем Андрієм Боголюбським; початок занепаду Давньоруської держави.

– 1349 – Галичина була захоплена сусідньою Польщею, Волинь – Литвою. Галицько-Волинське князівство перестало існувати як єдина політична одиниця.

– 1709 – Полтавська битва. Поразка шведської армії і її союзника І. Мазепи. Для України наслідком Полтавської катастрофи була московська військова окупація та значне обмеження автономних прав Гетьманської держави.

Якою є особливість вказаних дат? Проведемо певні обчислення:

- $1+1+6+9=17$.
- $1+3+4+9=17$.
- $1+7+0+9=17$.

З іншого боку, якщо відкинути початкову «1» і кінцеву «9» з трьох дат, то при будь-якому обчисленні виходимо на число «7».

- $1169 (1+6=7)$; $1349 (3+4=7)$; $1709 (7+0=7)$.

Отже, число «7», яке є священним в багатьох релігіях, зокрема, в Біблії воно зустрічається більше 160 разів [4, с. 35], на жаль, виглядає деструктивним для українського державотворення.

І зовсім містично виглядає химерне переплетення чисел у таких датах української історії:

– 1569 – Люблінська унія. Створення Речі Посполитої. Захоплення Польщею Підляшшя, Київщини, Брацлавщини та Волині.

– 1596 – Берестейська церковна унія. Збільшила площину розколу між віруючими українцями.

– 1659 – Переяславські статті. Договірні умови між царським урядом та гетьманом Юрієм Хмельницьким, які значно звужували владу гетьмана і автономію України.

Крім вже відомих «1» і «9», одночасна наявність чисел «5» і «6» є негативним для державотворчих подій в Україні.

Певне пояснення вирахованим фактам надає ведична нумерологія, у відповідності з якою, числа перебувають між собою у гармонійному, пасивному (нейтральному) та розбіжному (негативному) станах. Так, зокрема, числа «1» і «9» мають гармонійну взаємозалежність одне від одного. Числа «1» і «9» розбіжні з «7». Крім того, «1» розбіжна з «6», а число «6» розбіжне з «5» [2, с. 288].

Своєрідними «точками біфуркації» українського державотворення *першого рівня* слід вважати наступні дати: 1199, 1648, 1919, 1991, які в різних варіаціях (явно або приховано) містять числа «1» і «9». Їх наявність призвела до реального існування чотирьох етапів українського державотворення: княжого, козацького, національно-демократичного та сучасного.

«Точками біфуркації» *другого рівня* ми визначаємо ті дати, що містять як внутрішню складову число «7» (1169, 1349, 1709) і символізують негативні процеси в історії українського державотворення. Разом з тим, зміни з числовим кодом «7» не носять абсолютно критичного характеру і елементи державності у вигляді автономії існують ще не один десяток років.

До *третього рівня* «точок біфуркації» слід віднести дати з переплетенням «5» і «6»: 1569, 1596, 1659. Події, що відбувалися в цих точках носять невідворотний характер.

Таким чином, виходячи із проаналізованих дат української історії, можна вважати, що числа «1» і «9» є тим цифровим кодом, який відповідає українському державотворенню. Подвоєння цього коду дає фактично 100 % можливість існувати українській державі, так як числа перебувають у гармонії між собою. Наявність в даті внутрішнього числа «7» показує про потенційну загрозу для держави, так як між числами існує розбіжність. Переплетення чисел «1», «5» і «6» «включають» початок ліквідації державотворчих процесів в Україні, так як між ними є подвійна розбіжність.

Вказані числові коди, щодо історичних подій на території України діяли в межах другого тисячоліття нової ери. Які зміни принесе нам третє тисячоліття – покаже час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.
2. Видья Ананда. Ведическая нумерология / Видья Ананда, Равиндра Кумар. – Бангалор-Лондон-Москва: ООО «ИПК» «БИОНТ», 2006 – 368 с.
3. Зубрицький І. Степан Томашівський – дослідник державницького напрямку в українському історіописанні / І. Зубрицький // Історія України. – 2012. – № 3. – С. 32–36.
4. Иванов С. Магическая семерка / С. Иванов / Наука и религия. – 1990. – № 2. – С. 34–37.
5. Історія України / під ред. В. А. Смоля. – К., Альтернативи, 1997. – 416 с.
6. Історія України: Документи. Матеріали / укл. В. Ю. Король. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 448 с.
7. Киридон А. М. Етапи українського державотворення: крос-історичне дослідження / А. М. Киридон // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 74. – Випуск 61. Історичні науки. – С. 7–11.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
9. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г. А. Котельников. – Белгород : БелГТАСМ ; Крестьянское дело, 2000. – 162 с.
10. Крушинський В. Ю. Історія України. Події. Факти. Дати / В. Ю. Крушинський, Ю. А. Левенець. – К. : Зодіак-ЕКО, 1993. – 176 с.
11. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.

12. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
13. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
14. Про що промовчали Піфагор, Гете і відьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arhiv-statey.pp.ua/index.php?newsid=17467> (04.01.2016).
15. Спиця Н. Проблема біфуркації як об'єкт соціально-філософської рефлексії / Н. Спиця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alba-training.com/?p=476> (04.01.2016).
16. Тригуб П. М. Етапи української державності: авторський погляд на проблему / П. М. Тригуб // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. Правознавство. – С. 123–127.
17. Україна крізь віки: У 15-и тт. – К. Альтернативи, 1997–2000. – Т. 1–15.
18. Шевчук В. П. Історія української державності / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.

Котляр Ю., Черноморський державний університет ім. П. Могили, г. Николаев, Україна

ЧИСЛОВЫЕ КОДЫ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье рассматривается хронологически-числовая составляющая проблемы строительства украинской государственности. Так как положение в Украине требует объективного осмысления национальной государственности не только в содержательно-структурном, но и во временном измерении, что может обеспечить выбор наиболее совершенных его моделей на будущее.

В процессе исследования использованы такие методы научного познания, как аналитический, сравнительно-исторический, хронологический, а для анализа числовых моделей исторических дат применялся синергетический метод.

Для нашего исследования важным является ряд ключевых дат, которые стали своеобразным символом украинского государства. Они стали определенным числовым кодом для понимания исторических процессов и явлений.

«Точками бифуркации» украинской государственности первого уровня следует считать даты: 1199, 1648, 1919, 1991, которые в разных вариациях (явно или скрыто) содержат числа «1» и «9». Их наличие привело к существованию четырех этапов украинского государства: княжескому, казацкому, национально-демократическому и современному.

«Точками бифуркации» второго уровня мы считаем те даты, которые содержат как внутреннюю составляющую число «7» (1169, 1349, 1709) и символизируют негативные процессы в истории украинской государственности. Вместе с тем, изменения с числовым кодом «7» не носят критического характера, и элементы государственности в виде автономии существуют еще не один десяток лет.

До третьего уровня «точек бифуркации» следует отнести даты с переплетением чисел «5» и «6»: 1569, 1596, 1659. События, происходившие в этих точках, носят неотвратимый характер.

Ключевые слова: *Украина; государственность; хронология; синергетика; «точки бифуркации»; числовой код.*

Kotlyar Y., Petro Mohyla Black Sea State University, Nikolaev, Ukraine

NUMERIC CODES OF THE UKRAINIAN STATEHOOD

The article discusses chronologically the numerical portions of the problems of the Ukrainian state. As the situation in Ukraine requires an objective understanding of national statehood, not only in the substantial-structural and in the temporal dimension, which can ensure selection of the most perfect models for the future.

The author used such methods of scientific knowledge, as an analytical, comparative-historical, chronological, and analyzed in numerical models of historical a date was applied the synergetic method.

For our study important are a number of key dates, which became a symbol of the Ukrainian state. They are specific numeric code for understanding historical processes and phenomena.

«Bifurcation points» of the Ukrainian state of the first level should be considered following dates: 1199, 1648, 1919, 1991, which in different variations (explicitly or implicitly) contain the number «1» and «9». Their presence led to the existence of the four stages of the Ukrainian state: the Prince, Cossack, national democratic and modern.

«Bifurcation points» of the second level, we define those dates, which contain as an internal component of the number «7» (1169, 1349, 1709) and symbolize the negative processes in the history of the Ukrainian state. However, the changes with the numerical code «7» are not critical in nature and the elements of statehood in the form of autonomy, there are more than a dozen years.

Up to the third level of «bifurcation points» should include the date of the intertwining of number «5» and «6»: 1569, 1596 and 1659. The events occurring at these points are inevitable in nature.

Key words: *Ukraine; States; timeline; synergy; «points of bifurcation»; numerical code.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Тригуб П. М.*

д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.

© Котляр Ю. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 09.01.2016

РОЛЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» В СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НА ЗАКАРПАТТІ

Величезний внесок у національно-культурне відродження краю та утвердження української національної свідомості зробило товариство «Просвіта». Це була найперша організація української національної орієнтації на Закарпатті, заснована 1920 році. Про роль «Просвіти» в національно-культурному відродженні краю в наш час опубліковано чимало статей, заміток, нарисів. Одна з причин великого внеску «Просвіти» полягає в тому, що її засновники поставили справжню некон'юнктурну мету. На ній не можна було заробити швидких дивідендів. Вона, навпаки, вимагала тривалої і настирливої праці. У статуті «Просвіти» зазначалось, що головною метою діяльності товариства є «культурне і економічне піднесення підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі». Це була сильна постанова, яка постійно актуалізувалась в друкованих виданнях «Просвіти», інших часописах. Відповідно до макроролі, товариство «Просвіта» утворило дієву структуру управління. На питання управління, чи інакше менеджменту, громадсько-політичною діяльністю т-ва «Просвіта», інших організацій тих років треба звернути належну увагу, оцінити, вивчити досвід. Тому що стратегія і тактика культурно-просвітницької громадянської діяльності справді була на висоті. Товариство «Просвіта» у 20–30 роки на Закарпатті активно культивувало українську національну культуру. Своєю клопіткою щоденною культурною працею, активним патріотичним вихованням вона зуміла привнести в закарпатський край українську національну ідею, а за нею і українську національну свідомість. Безперечно, що в цьому напрямі вона працювала не одна. Однак здається, що в цій функції їй належала провідна роль. Вона найглибше була вкорінена в тканину суспільства, була наймасовішою організацією. Товариство «Просвіта», як позапартійна структура, об'єднувала і гуртувала всі без партійних різниць. На кінець, вона була позбавлена будь-яких політичних кон'юнктур. Діяльність т-ва «Просвіта» була стабільною, настирливою, поступальною.

Ключові слова: Національна культура; організації; товариства; національні ідеї; національна свідомість; освіта; громадські організації; гуманітарні науки; культура; діячі української культури.

Із розвалом Австро-Угорщини політичний колапс продовжував трусити проголошену на тлі дуалістичної монархії Угорщини. В цих умовах активізується, громадсько-політичне життя в Закарпатті, яке отримало свій подальший розвиток в демократичних умовах Чехословацької республіки. Організовані середовища тих років відігравали в краї надзвичайно велику роль, між різними товариствами, організаціями проходила боротьба за національну ідентифікацію населення краю. Національно-культурна орієнтація його автохтонів стала головним полем суспільних змагань. Боротьба за ті чи інші суспільні елементи – мова, національна ідентифікація була, по суті, боротьбою за українські національно-культурні та політичні цінності, ідеали, а в кінцевому рахунку – за національну свідомість краян. Утвердження в Закарпатті української національної культури тягнуло за собою утвердження українських національних устремлень, українського національно-політичного руху [18, с. 15]. Саме тому товариство «Просвіта», інші організації не тіль-

ки популяризували українську культуру, але постійно здійснювали демонстрацію та виховання національної волі, почуттів, емоцій. Українська національна культура, отримала в Закарпатті не лише своє поширення але й розвиток, збагачення. Закарпатські українці внесли свою децицію у скарбницю загальнонаціональної ідеї.

Із першого моменту виникнення товариства «Просвіта» при ньому було створено літературно-науковий відділ, який складався з 48 чоловік. Головою комісії було обрано А. Волошина, заступником – В. Желтвая, секретарем В. Бирчака, скарбником – Т. Скибу, справником – О. Невицького, управителем друкарні А. Штефана.

А. Волошин на культурно-освітньому з'їзді т-ва «Просвіта» 1922 року заявив: «Задач маємо много. Нараз много недостатков треба виповнити. Двигнути культуру, вирвати народ із господарського занепаду... підняти національну гордість і свідомість. Лиш тогди будемо забезпечені, што не буде мати приступу до

народу кождий низький демагог» [19, с. 65]. Відповідно бачиться стратегія і тактика просвітницької діяльності, звернута велика увага до читалень як до центрів просвітницької діяльності та громадської самоорганізації [21, арк. 1–2, 78–95; 44, арк. 2, 59, 66]. Йде активний пошук союзників та сприяючих факторів: «влада, еміграція, чеська висока матеріальна культура» [19, с. 69]. Ще один важливий аспект управління – це зворотній зв'язок. Ось як на це зосереджував свою увагу у вказаному рефераті А. Волошин: «Днешній з'їзд був потрібний для того, чтобы содной стороны централя указала на задачи і способи просвітницької праці, а з другої сторони, чтобы явившіся наші глубокоповажні працівники указали нам на то, что вимагає от них село і як можемо їм у сім ділі помогти; сяким способом маємо виедно виробити подобний план нашої близшої просвітної діяльності» [19, с. 61].

Організація постійних вечорів, лекцій, вистав, випуск місцевих друкованих засобів «обіжників» – ось лише маленька частка надзвичайно щільної активності філій та осередків «Просвіти», інших громадських і політичних організацій по селах і містах Закарпаття [24, арк. 1; 31, арк. 2; 34, арк. 2]. В одній із публікацій в газеті «Свобода» так і зауважувалось: «Кожний українець мусить пам'ятати, що всяка розумна політика починається знизу, з дрібничкової, політично-освідомляючої праці між народом» [6, с. 53].

У розвитку наукових студій «Просвіти» важливу роль відіграло видання «Наукового збірника товариства «Просвіта», що виходив в Ужгороді, перший номер якого побачив світ у 1922 р. Збірник видавався літературно-науковим відділом «Просвіти» під редакцією А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича і В. Бирчака. Всього з 1922 до 1933 рр. було випущено 14 томів цього збірника.

У передмові до першого тому, обсяг якого становив 236 сторінок, редакція так визначила головні завдання Наукового збірника товариства «Просвіта»: «... йдучи на зустріч всім культурним змаганням пробудившоїся Підкарпатської Русі, приступаємо до видання наукового видавництва у формі річного «Наукового збірника». Потреба такого органу, котрий служив би інтересам науки, а головне дослідів на полі історії, літератури, мови, етнографії, етнології, мистецтва, соціальної, політичної і церковної історії Підкарпатської Русі, не лише очевидна, але й вкрай необхідна». Визначаючи основні завдання, редакційний комітет збірника закликав до співпраці всіх, «яким дороге наше минуле й теперішнє духовне життя» [8, с. 14].

В «Науковому збірнику» та інших виданнях товариства «Просвіта» друкувалися праці як місцевих дослідників, так і вихідців із Східної Галичини та Наддніпрянської України І. Панькевича, А. Волошина, В. Гаджеги, Ф. Тихого, Є. Перфецького, Г. Стрипського, М. Лелекача, Ф. Потішняка, К. Студинського, М. Возняка, В. Гнатюка, Ф. Колеси та багатьох інших.

В дослідженні історії Закарпаття в 1920–1930-х рр. вагомий вклад вніс активний діяч товариства «Просвіта», др. каноник, протоієрей Мукачівської греко-католицької єпархії Василь Гаджега (1864–1938). Він

був людиною широкої ерудиції. Крім рідної мови, володів угорською, латинською, італійською, німецькою, французькою, англійською. В першу чергу слід назвати його історичні праці, опубліковані на сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» під назвою «Додатки до історії Русинів і руських церковей» у жупах Марамороській, Ужанській, Угорській, Уточанській і Земплинській», «Первая проба історії греко-католицької Мукачівської єпархії з Мукачева до Ужгорода», «Грецькі і руські монастирі під Арпадовичами», «Михайло Лучкай, життєпис і твори», «Два найдавніші наші привілеї», «Наші культурні і церковні справи на єпископських народах року 1773 у Відні», «Дві студії о правіку Прикарпаття», «О первых початках народного школьництва на «Підкарпатській Русі», «Пастирський лист Іонна Брадача о наукованню дітей из року 1762», «Історія кафедральної капітули греко-католицької єпархії Мукачівської», «Костянтин Матезонський, перший хордиригент греко-католицької церкви в Ужгороді» та ін. Праці базуються на широкій джерельній основі. В. Гаджега став одним із найбільших збирачів матеріалу не тільки з історії греко-католицької церкви, але й свого народу. Головна ідея, яку вчений проводив у своїх працях – автохтонність української людності на Закарпатті [13, с. 130].

Тривалий період ми або замовчували праці В. Гаджеги, або ж давали їм однобічну оцінку, виходячи з того, що вони присвячені історії церкви. Але не слід забувати, що в умовах соціально-економічного, політичного і національного гноблення краю національно-культурні процеси в тих умовах були тісно зв'язані з церковно-релігійним життям. Гадаємо, що вклад В. Гаджеги в розвиток науково-культурного життя Закарпаття чекає на глибоке вивчення, осмислення і повернення його імені до передових і прогресивних культурних діячів краю кінця XIX – першої третини XX ст.

У галузі літератури і мовознавства, фольклору та етнографії наукову діяльність товариства «Просвіта» найбільше репрезентують праці вченого І. Панькевича, у яких він розвивав кращі традиції, закладені І. Франком та В. Гнатюком у збиранні і дослідженні літератури, фольклору та етнографії закарпатських українців. Чимало наукових досліджень по вивченню старовинних літературних пам'яток та матеріалів із діалектології ним було опубліковано в «Науковому збірнику» та інших виданнях товариства «Просвіта». Це перш за все «Тишівська «Александрія» із початку XVIII ст.» (Текст і мовний аналіз), «Ладомирівське учительське євангеліє», «Інвентарі канонічних визетацій Воронівського округу 1750-х років під оглядом язиковім», «Нові історичні данні до висвітлення деяких українських діалектичних явищ ви бувшій жупі Уточа», «Покрайні записки на Підкарпатських церковних книгах», «Словеноруська граматика Арсенія Коцака другої половини XVIII ст.», «Пістрялівські рукописи «Александрії» із 1774 р., «Говірсіл ріки Руської Марамороша в Румунії», «До питання про класифікацію південно-карпатських говорів межі Латорицею і Боржавою», «Походження роду Олександра Духновича», «Василь Гаджега і перші початки

організації наукового руху на Підкарпатській Русі» та ін. Фольклорний матеріал, зібраний і опублікований вченим, послужив базою для певних наукових висновків про українців Закарпаття, як складової частини єдиного великого українського народу, а одночасно ліг в основу дослідження культури широких народних мас. Праці вченого заслуговують не тільки глибокого наукового осмислення, але й перевидання [15, с. 33].

На сторінках «Наукового збірника «Просвіта»» публікувалися також матеріали джерелознавчого характеру під назвою «матеріали до історії зносин Підкарпатської русі з Галичиною в XIX віці». Це листування між Галицькими і Закарпатськими культурно-громадськими діячами Я. Головацьким і О. Духновичем, Б. Дідицьким та А. Кралицьким та ін.

Чимало досліджень з історії, літератури, фольклору Закарпаття на сторінках «Наукового збірника та інших видань «Просвіти»» було опубліковано А. Волошином, незмінним заступником голови товариства «Просвіта». Але найбільше своєю невтомною працею він прислужився розвитку педагогічної науки і поширенню освіти в краї. Це такі праці, як «Педагогічна психологія», «Логіка», «Методика», «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій» та численні підручники для шкіл не тільки з українською, але й з угорською мовою навчання. Серед них «Азбука кирилицею для I кл.», «Читанка для 4–6 кл.», «Азбука», «Мауар абесе», «Методична граматика», «Наука о числах I–II кл.», «Наука стилізації», «Коротка історія педагогіки», «Фізика» та ін.

Для самоосвіти селян і робітників А. Волошин видавав серію книжечок під назвою «Почитальне читання». В статті «О письменном язичі підкарпатських русинів» автор простежує мовні процеси закарпатських українців на фоні загальноукраїнського процесу. Із праці довідуємося про цілу серію обмежень і заборон української мови і культури, що почалося ще в часи Петра I – з 1721 року.

Про обізнаність вченого із загальноукраїнським культурним процесом засвідчує й те, що в літературі він залишив свої міркування про діяльність «Руської Трійці», І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича та ін. українських письменників.

На сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта»» публікувалися праці видатного українського вченого фольклориста, музикознавця, літературознавця, композитора Ф. Колесси. Основним об'єктом його дослідження під час своїх подорожей по Закарпаттю в 1910–1912, 1929 рр. була народна пісенність. Зібрані ним матеріали були опубліковані під назвою «Народні пісні з південного Підкарпаття» (Рочник II за 1923 р.) і «Старинні мелодії українських обрядових пісень (Весільних і колядок) на Закарпатті» (Рочник X за 1934 р.). Вчений показав кровну спорідненість народної пісенності українців Закарпаття з українцями Галичини і Наддніпрянщини. Він писав «... основний пісенний фонд Закарпаття залишився у значній частині той самий, що й у Східній Галичині, на Подніпров'ю й інших частинах української етнографічної території. Отся спільність помітна особливо в найдавніших обрядових піснях, що вказують не на пізніше переймання, а на прадавню культурну спадщину»

(«Науковий збірник товариства «Просвіта», № X, 1934, с. 121).

Із товариством «Просвіта» в Ужгороді був тісно зв'язаний видатний український вчений, основоположник української географічної науки, знавець історії, економічної історії, соціології член кількох європейських географічних товариств, професор Віденського і Карлового університетів, з 1926 р. – професор Харківського університету С. Л. Рудницький. Йому належить велика заслуга в дослідженні географії Закарпаття. Його праця «Основи морфології і геології підкарпатської Русі й Закарпаття взагалі» була опублікована в «Науковому збірнику «Просвіта» в Ужгороді в 1925 і 1927 рр. Для музею «Просвіта» ним було пороховано велику колекцію мінералів [1, с. 119].

Винятково велику роль у розвитку освіти і культури, в зростанні національної свідомості населення краю в 20–30-х рр. XX ст. відіграла видавнича діяльність товариства «Просвіта». Старанням «Просвіти» для дітей видавалися часописи «Пчілка», «Віночок», «Наш рідний край», для письменників Підкарпатської Русі – альманах «Трембіта», газета «Учительський голос», освітньогосподарський часопис «Світло», щорічні календарі товариства «Просвіта» тощо. Тільки в 1925 р. товариством «Просвіта» було видано «Історія Підкарпатської Русі» І. Кондратовича, «О письменном языке Подкарпатських русинів» А. Волошина, «Літературні стремління Підкарпатської Русі» В. Бірчака, «Народні пісні з Південного Підкарпаття, тексти і мелодії» Ф. Колесси, «Духнович і Галичина» К. Студинського, «Канонічні візитації 1750–1767 рр. в Земпліні, Шариші, Спиші і Абаці» Л. Петрова, «Забава, гри і забави для дітей з нотами» М. Роцахівського та ін.

Серед видань товариства «Просвіта» в 1938 р. нараховувався 73 назви наукових, художніх і популярних книжок. Серед них – художні твори Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Б. Лебкого, О. Олеся, О. Кобилянської, С. Руданського, М. Підгорянки, О. Духновича, А. Кралицького, В. Гренджі-Донського, А. Волошина.

Велику роботу проводило товариство «Просвіта» по організації і відзначенню ювілейних дат діячів української культури. Так, підготовку до 120 річниці з дня народження О. Духновича товариство «Просвіта» розпочало уже в 1921 році. Було видано працю дослідника В. Бірчака «Літературні стрімлення Підкарпатської Русі», у якій автор подав не тільки докладний огляд розвитку літератури краю з найдавніших часів, але вперше високо і справедливо оцінив діяльність О. Духновича як письменника. В 1922 р. стараннями «Просвіта» було видано поетичні твори О. Духновича, його біографія [4, с. 140].

У ювілейному 1923 році «Просвіта» видала новий життєпис поета, укладений А. Волошином під назвою «Пам'яті Олександра Духновича». Сам день народження поета (23 квітня) 1923 року «Просвіта» оголосила на Закарпатті національним святом. Завдяки величезній роботі, проведеній товариством «Просвіта», ювілей О. Духновича було вшановано богослужінням і концертами не тільки в Ужгороді, Мукачеві, Пряшеві але й поменших населених пунктах – Рахові, Порошкові, Русищі, Ставному, Кайданові, Туряньській Пасиці тощо. А. Волошин у статті «Пам'яті

О. Духновича» писав, що «не є він великан як Шевченко, Гоголь, Франко, Петефі..., однако для нас має велике значення як сії великани для свого народу. Духнович засіяв нам зіркою своєї поезії тоді, коли почався час занепаду нашого народного життя...» [12, с. 81].

Завдяки наполегливій роботі товариства «Просвіта» на Закарпатті щорічно широко відзначалися шевченківські дні, що мало велике значення для національного пробудження нашого народу.

Із вищесказаного видно, що єдиною установою, де більш-менш розвивалася українська наука на Закарпатті в 1920–1930-х роках, було товариство «Просвіта» в Ужгороді. Були це, переважно, гуманітарні науки – історія, літературознавство, діалектологія, етнографія тощо. Праці дослідників опубліковані на сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» та інших його виданнях і сьогодні зберігають для нас наукову вартість. У них міститься великий фактичний матеріал, почерпнутий із різноманітних джерел багато яких втрачено або ж вони не доступні для сучасних дослідників історії і культури Закарпаття. Своєю ба-

гатогранною діяльністю товариство «Просвіта» протистояло тим силам, які намагалися заперечити або применшити право українського народу Закарпаття на власну землю і свою історію.

Активне функціонування в карпатському куточку української землі у 1920–1930 роках української національної культури, переважно на громадських засадах, а не за допомогою державних інститутів, свідчило про утвердження серед широкого загалу української національної свідомості. Культура існує суб'єктивно, тобто тоді, коли сучасники вміють користуватися витвореними речами, читати книги, користуватись мовою, розуміють символи і т. д. Інакше культура вмирає, а її пам'ятки стають мертвими об'єктами дослідів [18, с. 68]. У цій теоретичній тезі лежить ключ до розуміння проблеми. Справді, т-во «Просвіта» активно продукувало носіїв української національної культури. Вона намагалась проникнути в кожне суспільне середовище, в усі населені пункти краю, як самодіючі, самофункціональні політизовані культурологічні осередки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвєць М., Цвіркун В. Українська культура XIX–XX ст. і проблема сучасного культурного розвитку нації / М. Алексієвєць, В. Цвіркун // Культурне відродження в Україні. – Львів : Астерикс, 1993. – С. 119–126.
2. Балега Ю. Августин Волошин і виховання учнівської молоді / Ю. Балега // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» Ужгород, 11–12 березня 1994 року. – Ужгород, 1995. – С. 182–190.
3. Балега Ю. Культурно-освітня діяльність Августина Волошина / Ю. Балега // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х роках XX століття». – Ужгород, 1992. – С. 11–15.
4. Барчан В. Національна ідея на сторінках газети «Українське Слово» // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII)... – С. 138–144.
5. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1993. – 158 с.
6. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939) / М. Вегеш // Календар «Просвіта» на 1994 рік... – С. 53–56.
7. Вегеш М. Карпатська Україна (1939–1939). (Соціально-економічний і політичний розвиток). – Ужгород, 1993. – 136 с.
8. Вегеш М. Могутня постать української історії // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 142–144.
9. Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини / М. Вегеш // Українські Карпати... – С. 113–120.
10. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура Українських Карпат... – С. 130–140.
11. Державний архів Закарпатської області (м. Берегово). Ф.72. (Правління культурно-просвітительного общества «Просвіта», г. Ужгород). Оп. 1. Справа 1. Переписка с Цивильной Управой, народно-просветительным Советом Ужгородского округа и другими по вопросу деятельности общества «Просвіта», устав, протоколи собраний, отчеты о работе читален общества.
12. Десятилітній ювілей товариства «Просвіти» в Ужгороді // Календар «Просвіта» на звичайний рік 1931. – С. 81.
13. Кляп М. Августин Волошин і формування національно-педагогічних кадрів на Закарпатті / М. Кляп // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII)... – С. 130–134.
14. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – 296 с.
15. «Просвіта» в роках 1932–1934 (до 30.IV.1934) // Календар «Просвіта» на 1935. – Ужгород, 1934. – С. 33–38.
16. Служинська З. О. Рід Каленюків. Генеологічна секція Товариства «Просвіта» «український родовід» / З. О. Служинська. – Львів : Видавничий центр «Арсенал». 1997. – 36 с.
17. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках // Львів : За вільну Україну, 1994. – 288 с.

18. Федака П. М. Товариство «Просвіта» і духовне відродження краю. Доповідь на установчій конференції крайової «Просвіти» 23 грудня 1990 року / П. М. Федака // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства «Просвіта». – Ужгород, 1991. – С. 13–42.
19. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево, «Карпатська вежа», 2005. – 215 с.
20. Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород : гранда, 1996. – 396 с.
21. Яка праця чекає на нас для піднесення освіти серед населення? (нарис реферату о. А. Волошина, прочитаного ним 30.VI. на культурно-освітнім з'їзді товариства «просвіта» в Ужгороді) // Свобода. – 1922. – 16 люля.

Кухарчук О. С., Мукачевський державний університет, Мукачево, Україна

РОЛЬ ОБЩЕСТВА «ПРОСВИТА» В СТАНОВЛЕНИИ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ НА ЗАКАРПАТЬЕ

Огромный вклад в национально-культурное возрождение края и утверждения украинского национального сознания сделало общество «Просвита». Это была первая организация украинской национальной ориентации на Закарпатье, основанная 1920 году. О роли «Просвиты» в национально-культурном возрождении края в настоящее время опубликовано немало статей, заметок, очерков. Одна из причин большого вклада «Просвещения» заключается в том, что ее основатели поставили настоящую неконъюнктурную цель. На ней нельзя было заработать быстрых дивидендов. Она, наоборот, требовала длительного и назойливого труда. В уставе «Просвита» отмечается, что главной целью деятельности общества является «культурное и экономическое возвышение Подкарпатско-русского народа, прежде всего воспитание его в моральном и патриотическом духе». Эта сильная установка постоянно актуализировалась в печатных изданиях «Просвита», других журналах. Согласно макроцелей, общество «Просвита» создало действенную структуру управления. На вопросы управления, или иначе менеджмента, общественно-политической деятельностью об-ва «Просвита», других организаций тех лет надо обратить должное внимание, оценить, изучить опыт. Потому что стратегия и тактика культурно-просветительской общественной деятельности действительно была на высоте. Общество «Просвита» в 20–30-х годах на Закарпатье активно культивировало украинскую национальную культуру. Своей хлопотной ежедневной культурной работой, активным патриотическим воспитанием она сумела привнести в закарпатский край украинскую национальную идею, а за ней и украинское национальное сознание. Бесспорно, что в этом направлении она работала не одна. Однако, кажется, что в этой функции ей принадлежала ведущая роль. Она глубоко была укоренена в ткань общества, была самой массовой организацией. Общество «Просвита», как беспартийная структура, объединявшая и сплотившая всех без партийных различий. Наконец, она была лишена какой-либо политической конъюнктуры. Деятельность об-ва «Просвита» была стабильной, назойливой, поступательной.

Ключевые слова: Национальная культура; организации; общества; национальные идеи; национальное сознание; образование; общественные организации; гуманитарные науки; культура; деятели украинской культуры.

Kukharchuk O., Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine

THE ROLE OF THE «ENLIGHTENMENT» COMMUNITY IN THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS IN TRANSCARPATHIA

Summary. A great contribution to the national and cultural revival of the region and establishment of Ukrainian national consciousness has been made by the «Enlightenment» community. It was the first organization of Ukrainian national orientation in Transcarpathia founded in 1920. The role of «Enlightenment» in the national and cultural revival of the land has been elucidated in great number of articles, notes, sketches. One reason of the great contribution of «Enlightenment» is that its founders set real non-conjunctural purpose with minimal possibility to get quick dividends. By the contrast, it required a long and thorough work. It was noted in the «Enlightenment» statute that the main goal of the partnership is "a cultural and economic growth carpathian-russian people, especially in the education of its moral and patriotic spirit." It was a strong resolution that was constantly actualized in printed publications of the «Enlightenment» and other journals. According to macropurpose, «Enlightenment» community formed an effective management structure. Much attention should pay paid to the problem of governance or management, social and political activities of the «Enlightenment» community and other organizations in those years, as well as to evaluation of their experience. Because the strategy and tactics of cultural and civic education was really of high level. In the 20-30 years the «Enlightenment» community actively cultivated Ukrainian national culture in Transcarpathia. Its persistent everyday cultural work, active patriotic education made it possible to bring Ukrainian national idea and consciousness to the Transcarpathian land. In this function it had a leading role. It was most deeply penetrated into the body of society and was the most massive organization. The «Enlightenment» community as non-party structure united all without party differences. Finally, it was deprived of all political conjunctures. The activities of the «Enlightenment» community was stable and progressive.

Key words: *national culture; organization; society; national idea; national consciousness; education; civil society organizations; the arts; culture; figures of Ukrainian culture.*

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Сінкевич Є. Г.**
д-р. іст. наук, професор **Міронова І. С.**

© Кухарчук О. С., 2016

Дата надходження статті до редколегії 12.03.2016

ПРОБЛЕМА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Революція 1848 року в Австрійській імперії вивела на арену політичної боротьби представників української національної меншини. З цього моменту Галичина перетворилася на місце активного протистояння українського та польського національно-визвольних рухів. Одним із ключових напрямків протистояння стало питання отримання освіти рідною мовою. Опіраючись на підтримку Відня і власні фінансові можливості поляки значно випередили українців у розгортанні різноманітних освітніх установ. Українцям, у кращому випадку, вдавалося добитися відкриття окремих класів у польських освітніх закладах. Вища шкільна рада, яка мала би сприяти розгортанню освітньої мережі двох ключових народів Галичини була укомплектована чиновниками з числа поляків. Тому, при виникненні спірних питань, завжди ставала на бік польської сторони. Ця обставина додавала ще більшої напруги в українсько-польські відносини.

Ключові слова: освіта; Галичина; українці; поляки.

Після «весни народів», не зважаючи на шалений опір польської панівної адміністрації Галичини та неадекватну позицію до різних ситуацій офіційного Відня, український національний рух спираючись на конституційні принципи національної рівноправності народів, почав здобувати для українців все більше прав та свобод [1, с. 50]. Разом із тим, польсько-українські взаємини у другій половині ХІХ та на початку ХХ століття на теренах Галичини набули особливої гостроти та протистояння і були пов'язані саме з тим, що українці активно включились у громадсько-політичне життя краю використовуючи всі можливості та права надані їм австрійською конституцією 1867 року. Складовою національно-визвольного руху українського населення західноукраїнських земель була боротьба за народну освіту. Після того, як було створено Крайову шкільну раду (28 червня 1867 р.) вона відала справами крайової освіти. Очолював і призначав майже половину членів ради намісник. Відповідно до крайового закону про мови 1867 року східно-галицькі народні школи були *утраквістичними*, тобто мовно змішаними польсько-українськими або українсько-польськими. Викладання другої регіональної мови починалося із другого класу, але лише як звичайний предмет, так

само, як викладання німецької мови, яке починалося із третього класу.

«Початкова шкільна освіта в Галичині ґрунтувалася передовсім на загальнообов'язкових чотирирічних народних школах. Більшість із них були *коєдукаційними*, тобто такими, де дівчатка і хлопчики навчалися разом. Серед східно-галицьких народних шкіл переважали, за тогочасною термінологією, *утраквістичні*. Це означало, що всі предмети, за винятком українських та польських дітей були спільними. Насправді ж, у галицькому народному шкільництві домінувала польська мова...» [2, с. 161]. Російський науковець проф. Н. Ястребов писав: «Жодна з ненімецьких народностей Австрії не домоглася такого визнання своїх прав, у тому числі й мовних, в межах займаної нею території, якого домоглася польська народність» [3].

В загальних рисах культурно-освітні процеси в середовищі українського населення Галичини вже досліджено у роботах українських науковців Я. Грицака [4], М. Демковича-Добрянського [5], Л. Зашкільняка і М. Крикуна [6], Ю. Михальського [7], І. Чорновола [8–9], а також польських істориків Я. Мокляка [10–11], Ю. Грухалю [12] та інших.

Плідним і відносно спокійним у стосунках українців і поляків був період так званої

«нової ери», тобто порозуміння, що узгодили адвокат К. Телішевський та намісник К. Бадені. При вирішенні освітніх проблем воно полягало в наступному: відкриття ще однієї руської гімназії в Східній Галичині; заснування кафедри історії України у Львівському університеті; забезпечення «руській» мові рівноправності з польською та німецькою; «повернення урядників русинів з Мазурщини на Русь» (тих, що отримували призначення в етнічні польські райони, що сприяло їх асиміляції). Про деталі переговорів знала лише обмежена кількість осіб (О. Барвінський, І. Белів, Д. Гладилевич, К. Левицький, Ю. Романчик, М. Сочинський, О. Степанович, І. Чапельський), їх К. Телішевський оприлюднив лише 1892 році [13, с. 92]. Офіційного тексту угоди ніколи не було складено. Формально вона трималася на чесному слові її ініціаторів. Це робило такий компроміс дуже хитким – найменша підозра у нечесності однієї із сторін ставила під загрозу усю акцію. 6 вересня 1892 року урядова «Gazeta Lwowska» та «Діло» повідомили про те, що цар дав дозвіл на відкриття кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті та що професор, який її очолить, викладатиме по-українськи [14, с. 290]. Вагомим здобутком «нової ери» було запровадження в галицьких школах фонетичного правопису української мови. З цією метою віце-президент крайової шкільної ради представник консервативного польського угруповання «станьчиків», професор М. Бобжинський скликав комісію в справі реформи українського правопису в школах [8, с. 104]. Підчас «нової ери» були також підтверджені державні права української мови. Проблема полягала в тому, що органи влади були зобов'язані відповідати на подання українською мовою по-українськи, однак цієї практики дотримувалися далеко не завжди. 14 березня 1892 року К. Бадені видав обіжник, який нагадав про чинне законодавство щодо використання української мови в австрійському діловодстві. Однак це практично не вплинуло на поведінку органів влади, що й надалі нехтували правами українців [4, с. 160]. Певним офіційним визнанням прав української мови треба вважати і вихід у світ наприкінці 1890 року друкованого українського органу намісництва «Народна часопись», що

була додатком до «Gazety Lwowskiej». До 1892 року в Галичині існувала лише одна українська гімназія у Львові. 30 березня 1892 року Галицький крайовий сейм ухвалив рішення про заснування української гімназії в Коломиї. 4 вересня сеймову резолюцію підписав імператор і 21 вересня 1892 року відбулося урочисте відкриття українського паралельного класу Коломийської гімназії [8, с. 149].

Практично кожний конкретний наслідок польсько-української угоди в Галичині мав виразний всеукраїнський відгук, що зіграло вирішальну роль у національному самовизначенні галицьких русинів. Лідери українського руху відчували нагальну необхідність у створенні політичної партії, яка б обстоювала права українців. Наприкінці XIX століття Українська національно-демократична партія, очолювана С. Даниловичем, В. Будзиновським, М. Грушевським, К. Левицьким, Ю. Романчуком та ін., стала основною політичною силою українців Східної Галичини. УНДП, окрім іншого, теж вимагала поділу Галичини на дві частини – польську та українську, кожна з яких мала б широку автономію. УНДП вимагала рівноправності української мови у всіх сферах державного життя краю, відстоювала запровадження загального і рівного виборчого права, домагалися відкриття українського університету у Львові [15]. Однак місцева влада повністю перейшла до рук польської правлячої еліти, що загострило українсько-польське протистояння.

Одним із місць українсько-польського протистояння стало приміщення Галицького крайового сейму, де точилися гострі дискусії щодо шкільних справ. «7 (19) січня дочекалися на кінець у вівторок розгляду в Сеймі. Після жвавої дискусії на ранішньому і вечірньому засіданні того ж дня голосування дало такий результат: Стосовно народних шкіл Сейм незначною більшістю голосів прийняв у формі закону зміну параграфу 2 закону від 1867 р. *Згідно з поправкою в місцях спільного проживання українців і поляків, там де українці становили чверть населення, на вимогу батьків у народних школах з польською мовою викладання мали запроваджуватися українські класи.*

За цю поправку проголосували при другому читанні 65 послів, з 58 проти; при третьому читанні за неї висловилося 64, з 53 проти. За неї голосували русини (українці), клуби лівиці і центру, а з правиці гр. Альфред Потоцький і намісник п. Вацлав Залеський.

У процесі обговорення закону посол Січинський поставив на голосування поправку згідно якої не встановлювався кількісний поріг при відкритті класів з руською мовою викладання. При голосуванні поправка Січинського не набрала необхідної кількості голосів. Її підтримали лише русини і три послы поляки: д-р Мрочковський, Тад. Романович і Вербицький» [16, с. 1].

У коментарі газети «Діло» йшлося, що фактично не приходилося чекати на якісь зміни для русинів. Практика імплементації законів залежала від Крайової шкільної ради і чиновників на місцях (переважно поляків). Так резолюцію про українські паралельні класи хоч би в чотирьох нижчих класах гімназії в Перемишлі було відхилено. Польська більшість Сейму залишилася глухою до голосів захисників руського народу. Однак, навіть в польському середовищі, час від часу вдавалося знайти прихильників створення більш сприятливих умов для українців, які прагнули отримувати освіту рідною мовою. Так, у ході дебатів над поданням Ю. Романчука на XVII вечірньому засіданні «... взяв голос посол Бобжинський (станьчик), який обстоював лиш сеймові ухвали, тобто щоб законодавчим шляхом, та адміністративним шляхом полагодити подання посла Романчука. Промова посла Бобжинського не викликала великого зацікавлення, але одне маємо пам'ятати, що краківський професор і до того історик не стояв на становищі незнання Русі, як це зробив репрезентант «подоляків», посол Тросевич. *Посол граф Войт. Дідушицький підтримав прагнення русинів отримувати освіту рідною мовою. Звернув увагу на утиски малоросів у Росії» [17, с. 2].*

Посол до Галицького крайового сейму, князь А. Сапега констатував, «що ані комісія, ані члени сейму не виробили ще собі спільної позиції стосовно всієї справи, що послы у виступах не сказали нічого нового, зважаючи на те, що в попередніх Сеймах було сказано. ... Ми не хочемо ні одним кро-

ком посунутися вперед. Шаную переконавання інших, але з такими поглядами важко рахуватися. Їх не можемо брати до уваги для подальшої нашої діяльності. А піду в тому питанні дальше як ті панове скептики. Прошу послухати, що говорять люди з інших частин Польщі. Вони велять нам чим скоріше полагодити справу руську, бо це куля біля наших ніг. Я тішуся, що число моїх однодумців за 20 років зросло. (Голоси : Так є). Один із виступаючих жахався майбутнього і запитував, що станеться з польськими дітьми на Русі, опираючись на слова посла Романчука. Я не слухаю того, що один або другий посол руський каже з розгорячіння. Чули тут за 25 років різні слова. Я дивлюся на Русь як на Русь. Для мене Русь, то не їх представники в Сеймі, не тих кілька мільйонів у Галичині. Вона сягає дальше. Її розвиток лежить в інтересах кожного поляка і церкви, до котрої я належу, в інтересах цивілізації, котру я визнаю і в інтересах монархії, до котрої належу. *Разом із тим Сапега звернув увагу, що проти окремої руської гімназії в Перемишлі виступив і русин, професор Іван Левицький, мотивуючи це фінансовою недоцільністю [17, с. 2].*

Дійсно фінансова проблема була не останнім чинником у вирішенні питання налагодження освітніх послуг для українців Галичини. В одній із заміток газети «Діло» під красномовною назвою «Щедрість польська для русинів» йшлося саме про це. «В бюджеті на 1886 р. для потреб русинів на культуру («Просвіта», друк підручників, «Академічне братство» тощо) передбачено 8950 зр. тоді як на інтернат Змертвихвстанців Валеріана Калінки 4500 зр., а польський театр 32000 зр. і на Академію наук у Кракові 18000 зр. і так далі» [18, с. 1]. Не збиралися здаватися і представники польських радикальних кіл у Галицькому крайовому сеймі. «Взяли участь у дискусії послы: доктор Цоль, прав. комісар Ритнер, о. Січинський, кн. А. Сапега, доктор Черкавський, доктор Антоневиц і Єр. Волянський та ін. Наприклад, посол Голієвський полемізуючи з поглядами посла Романчука про те як у 1867 р. ухвалено шкільний закон і твердив, що русинів ніколи ніхто не гнобив. Вони мали своїх Шашкевичів, Стройновських, Хоминських та інших на впливових становищах. ... Європа не знала і не знає руси-

нів, а Галичину називає польським краєм...» [19, с. 1].

Щоб переконати представників польських панівних верств, що українці мають такі ж права як і поляки необхідні були роки наполегливої боротьби. Одним із проявів тривалого протистояння стало питання відкриття української гімназії у Перемишлі, яке не сходило з порядку денного у 1880–1890-х роках. «На першому засіданні теперішньої сесії сеймової постановив посол Барвінський подання, яким закликав правительство, щоби руські класи виділити з гімназії в Перемишлі і утворити з них окрему гімназію з руською мовою викладання. Комісія шкільна полагала це подання прихильно, а на вчорашньому засіданні прийняв Сейм подання шкільної комісії, яке таке ж як подання посла Барвінського. ... Утворення руської гімназії в Перемишлі ініціював посол Романчук в 1884 р., подавши відповідний запит. Але то перше подання прогомніло безслідно, треба було поновлювати його в 1886 і 1887 рр. ... Але на думку Бобжинського достатньо було створення паралельних класів... У 1888/89 н. р. відкрито перший паралельний клас з руською мовою викладання... В Перемишській гімназії у 1884/85 н.р. було 747 учнів – з них русинів 229; у 1888/89 було 726 учнів – з них русинів 197; у 1894/95 н.р. було 818 – з них русинів 264.

Зокрема у 1895/95 н. р.

1 клас польський 143 руський 59

2 клас польський 94 руський 40

3 клас польський 78 руський 37

4 клас польський 81 руський 33

5 клас польський 60 руський 34

6 клас польський 26 руський 33

7 клас польський 24 руський 28» [20, с. 1].

Ще однією болючою проблемою було відкриття у Львові українського університету. «Українські послы звернулися до гр. Пінінського з проханням щодо Львівського університету: завести урядову українську мову, 2 кафедри з руською мовою викладання, щороку по 6 стипендій для кандидатів українських кафедр. Але Пінінський на посаді нічого для українців не зробив, ніколи не говорив українською мовою» [21]. З метою обговорити питання створення університету українська молодь в 1899 році скликала у Львові віче. Саме ідея створення університету з українською мовою викладання була головним мотивом віча. Від імені зібрання виголосив її у першому виступі студент філософського відділення Львівського університету, голова товариства «Академічна громада» Михайло Галушинський. Проблематику пов'язану з боротьбою за заснування українського університету у Львові розглянув у дисертаційній роботі В.М. Качмар [22]. Тому, лише зазначимо, що боротьба української спільноти Галичини отримала широкий відгук в Наддніпрянській Україні.

Таким чином, можемо констатувати, що починаючи з 1848 року, з «весни народів» поруч з поляками на арену суспільно-політичної боротьби в Галичині вийшли й українці. Одним з ключових напрямків їх діяльності стало обстоювання права на освіту рідною мовою. В цьому вони вбачали можливість уникнення колонізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Плекан Ю. Польсько-українські взаємини на початку ХХ століття у Галичині (за матеріалами архівних збірників Ягеллонського університету) / Ю. Плекан // Збірник наук. статей кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича «Питання історії України». – Т. 9. – Чернівці : «Зелена Буковина», 2006.
2. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. – Львів : «Піраміда», 2014.
3. Ястребовъ Н. Галиція накануне Великой Войны 1914 года. Съ картой Галиціи Буковины съ Угорской Русью / Н. В. Ястребовъ – Петроградъ : Типографія А. Э. Коллинсъ, 1915. – 148 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак – К., 1996. – 360 с.
5. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
6. Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині напр. ХІХ – на поч. ХХ ст. (до 1914 р.) / Ю. Михальський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 122–131.
7. Чорновіл І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000. – 247 с.

8. Чорновол І. Поляки і українці в політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років XIX ст. («Українська інтрига» графа Г. Кальнокі) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 71–81.
9. Moklak J. Stanowisko posłów ruskich (ukraińskich) w Sejmie Krajowym galicyjskim wobec projektu ustanowienia Rady Szkolnej Krajowej (1866 r.) / J. Moklak // Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych / pod red. E. A. Mierzwa. – Piotrków Trybunalski, 2002. – S. 79–89.
10. Moklak J. W walce o tożsamość ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego. 1866–1892 / J. Moklak. – Kraków : Historia Jagellonica, 2004.
11. Gruchala J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914) / Janusz Gruchala. – Katowice, 1988.
12. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак – К., 1993.
13. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVII ст. – початок XX ст.). – Львів, 1996.
14. Химка Джон-Пол. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). – К., 2002.
15. Подання посла Романчука // Діло. – 1886. – 9 (21) січня.
16. Хід дебатів над поданням пос. Романчука на XVII і XVIII засіданнях Сейму // Діло. – 1886. – 9 (21) січня.
17. Щедрість польська для русинів // Діло. – 1886. – 11 (23) січня.
18. Другі дебати над поданням посла Ю. Романюка на 24 засідання Галицького сейму // Діло. – 1886. – 11 (23) січня.
19. Руска гімназія в Перемишлі // Діло. – 1895. – 13 (25) січня.
20. Лист посла Танячкєвича // Діло. – 1898. – 17 грудня.
21. Качмар Володимир Михайлович. Проблема українського університету у Львові в кінці XIX – на початку XX ст.: суспільно-політичний аспект : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999.

Кучеренко А. А., Черноморський державний університет ім. Петра Могили, Николаев, Україна

ПРОБЛЕМА ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Революция 1848 года в Австрийской империи вывела на арену политической борьбы представителей украинского национального меньшинства. С этого момента Галиция превратилась место активного противостояния украинского и польского национально-освободительных движений. Одним из основных направлений противоборства стал вопрос получения образования на родном языке. Заручившись поддержкой Вены и собственные возможности поляки значительно опередили украинцев в разворачивании разнообразных образовательных учреждений. Украинцам, в лучшем случае, удавалось добиться открытия отдельных классов в польских образовательных учреждениях. Высшая школьная рада, которая должна бы способствовать расширению образовательной сети двух ключевых народов Галиции была укомплектована чиновниками из числа поляков. Поэтому, при возникновении спорных вопросов всегда становилась на сторону поляков. Это обстоятельство привносило еще большего напряжения в украинско-польские отношения.

Ключевые слова: образование; Галиция; украинцы; поляки.

Kucherenko A., Petro Mohyla Black Sea State University, Nikolaev, Ukraine

PROBLEM OF SCHOOL EDUCATION FOR UKRAINIAN OF GALICIA IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

The revolution of 1848 in the Austrian Empire led into the arena of political struggle the representatives of the Ukrainian national minority. Since then, Galicia has become the arena for confrontation of the Ukrainian and Polish national liberation movements. One of the key directions of the confrontation was the issue on education in the native language. Based on the support of Vienna and their own financial capacities, the Poles were far ahead of the Ukrainians in establishing different educational institutions. The Ukrainians, at best, were able to achieve opening several classes in Polish educational institutions. The High School Board, which was to promote education network establishment of two key nations of Galicia, was staffed with Polish official. Therefore, in the case of emerging disputable question Board always took a side with the Polish. This fact added even more pressure in the Ukrainian-Polish relations.

Some softening of the Ukrainian-Polish confrontation was observed during the period of so-called «new era», which eventually did not last long. Since the agreement was not in written form and was not signed by both parties, who treated each other with disbelief.

Especially strong confrontation was observed regarding establishment of the Ukrainian university in Lviv. Polish ruling classes and the Catholic Church were strongly against its opening. Conservative representatives of the Polish elite considered that establishment of several Ukrainian departments in Lviv university was entirely sufficient.

Therefore, providing national liberation struggle in the second half of XIX - early XX century the Ukrainians and Poles actively confronted each other and the peak of this confrontation was in the educational sphere.

Key words: *education; Galicia; ukrain; polish.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*
д-р. іст. наук, професор Міронова І. Ю.

© Кучеренко А. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 16.01.2016

ОБ'ЄКТИ СФЕРИ ПОСЛУГ У КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОДУНАВ'І: 1940–1941 рр.

У статті у форматі регіональних досліджень розглянуто головне завдання радянської в Україні Подунав'ї: зміну форми власності та усупільнення об'єктів сфери послуг у ході націоналізації. Процедура націоналізації етапізовано. Визначено характерні риси кожного етапу. Доведено відповідність націоналізації спеціально розробленій законодавчій ініціативі Верховної Ради СРСР. Продемонстровано специфіку націоналізації різних об'єктів власності. Акцентовано на характері репресивних заходів влади у відношенні власників різних національностей незгодних з практикою націоналізації.

Ключові слова: Українське Подунав'я; радянська; націоналізація; промисловість; сфера послуг; торговельні підприємства.

Історичні умови формування територіального простору сучасної України, особливості її політичного, економічного та соціокультурного розвитку вимагають підвищення рівня уваги до регіональної проблематики. Збереження регіональної ідентичності та упровадження виваженої регіональної політики на сучасному етапі неможливе без дослідження особливостей процесів, що відбувалися в регіонах в умовах різних політичних систем.

Одним з таких регіонів є Українське Подунав'я – історико-географічний регіон, що сформувався внаслідок етнічних та геополітичних процесів різних періодів. Упродовж 1940–1941 рр. Українське Подунав'я, у зв'язку з приєднанням до СРСР та включенням до УРСР, було охоплене практикою значних політичних та соціально-економічних трансформацій. Вироблення перспективи розвитку регіону на сучасному етапі неможливе без врахування набутого в означеному часі досвіду.

Дослідження проблеми перетворень у сфері економіки у окреслений період відзначається актуальністю, оскільки наслідки «радянської» значною мірою визначають витоки багатьох проблем функціонування економіки регіону на сучасному етапі. Одним із важливих фрагментів економічних трансформацій, що потребує, на наш погляд, особливого вивчення, є практика ліквідації

приватної власності, результати якої значно вплинули на соціально-економічний статус населення регіону.

Окреслена проблема не відзначається увагою дослідників, хоча має свою історіографію. Фрагментарно її аспекти представлені в дослідженнях С. К. Мельника [1], О. М. Лазарєва [2]. Вагоме місце у розробці презентованої проблеми належить А. Д. Бачинському [3]. Серед досліджень початку ХХІ ст. можна відзначити роботи О. М. Лебеденка [4], А. К. Тичини [4], І. Г. Верховцевої [5] та праці краєзнавчого характеру, в яких висвітлюються окремі аспекти даної проблеми у досліджуваній період.

Врахувавши досягнення дослідників та залучивши нові архівні матеріали, автор ставить за мету відтворити процес націоналізації об'єктів сфери послуг в Українському Подунав'ї на першому етапі радянської.

Головними завданнями радянської в галузі економіки стали заміна форми власності та усупільнення засобів виробництва шляхом націоналізації [6, с. 53]. Ліквідацію приватної власності ініційовано наказом Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 року «Про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного та водного транспорту і засобів зв'язку Бессарабії». Усупільненню підлягали підприємства з чисельністю працівників понад 20, а також

ті підприємства, на яких використовувалися двигуни потужністю 10 кінських сил і працювало не менше 10 працівників [6, с. 53]. Крім того, націоналізації підлягали усі поліграфічні підприємства, електростанції, усі підприємства спиртової галузі, а також торговельні підприємства, річний обіг яких був понад 600 тисяч лей [6, с. 54].

У відповідності до означеного наказу, 19 серпня 1940 року, РНК УРСР видає постанову за № 1123 «Про націоналізацію промислових підприємств на території Аккерманського, Ізмаїльського, Хотинського повітів Бессарабії та на території Північної Буковини» [6, с. 54]. У відповідності до постанови націоналізовані підприємства переходили у підпорядкування народних комісаріатів і відомств УРСР. Так, поліграфічні підприємства переходили в підпорядкування Народного комісаріату промисловості УРСР. Електричні станції, трамвайний парк та великі готелі передавалися Народному комісаріату господарства УРСР. Транспортні засоби – Народному комісаріату автотранспорту УРСР. Виноробна галузь з усією інфраструктурою – Народному комісаріату харчової промисловості УРСР. Торговельні підприємства – Народному комісаріату торгівлі УРСР. Лікарні, аптеки, аптечні склади та санаторії – Народному комісаріату охорони здоров'я УРСР. Театри, музеї і картинні галереї – Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР. Уся кіномережа Бессарабії передавалася Управлінню кінофікації при Раді народних комісарів УРСР. Навчальні заклади, краєзнавчі та історичні музеї – Народному комісаріату освіти. Стадіони та спортивні майданчики – Комітету у справах фізичної культури та спорту при РНК УРСР [7, арк. 28]. Передача зазначених підприємств мала відбуватися в десятиденний термін. Для контролю над процедурою націоналізації створювалися комісії у складі 3–5 осіб з представників місцевих рад, відповідних народних комісаріатів та фабрично-заводських комітетів [6, с. 54].

У Придунайському краї УРСР процедура ліквідації приватної власності промислових підприємств тривала у три етапи. На першому етапі націоналізація промислових підприємств відбувалася у відповідності до згаданої перед цим постанови РНК УРСР від 19 серпня 1940 року за № 1123 «Про націоналізацію

промислових підприємств на території Аккерманського, Ізмаїльського, Хотинського повітів Бессарабії та на території Північної Буковини» [6, с. 54]. Означеною постановою на території Аккерманського та Ізмаїльського повітів націоналізації підлягали 120 промислових підприємств.

Другий етап – реалізація постанови РНК УРСР від 10 вересня 1940 року «Про націоналізацію промислових підприємств Чернівецької та Аккерманської областей». За списком-додатком до постанови на території Аккерманської області у державну власність переходили 45 підприємств, 41 з яких – підприємства рибної промисловості [6, с. 54].

На довершення процедури передачі промислових підприємств у державну власність видано Постанову РНК за № 1318 від 7 жовтня 1940 року «Про націоналізацію промислових, комунальних підприємств, великих готелів, аптек і аптечних складів на території Аккерманської та Чернівецької областей». У відповідності до означеної постанови націоналізації підлягали 15 підприємств розташованих на території Придунайського краю [6, с. 54].

Наступний крок у політиці націоналізації – усупільнення торгових підприємств. Аналіз джерельної бази уможливило висновок, що практичне втілення означеної проблеми тривало упродовж серпня 1940 року – червня 1941 року і проходило у три етапи. Перший етап – практичне втілення постанови РНК УРСР від 19 серпня 1940 року за № 1123 «Про націоналізацію промислових підприємств на території Аккерманського, Ізмаїльського, Хотинського повітів Бессарабії та на території Північної Буковини». У пункті четвертому визначено: «Націоналізувати на території Аккерманського, Ізмаїльського, Хотинського повітів Бессарабії та території Північної Буковини торгові підприємства з обігом на рік понад 600 тисяч лей» [7, с. 27]. У додатках до постанови складено список торгових підприємств розташованих на території Аккерманського та Ізмаїльського повітів [8, с. 209–212; 7, с. 35–37]. Їх загальна кількість дорівнювала 266, відповідно 161 та 105 [8, с. 204].

Наступний етап націоналізації відбувався у відповідності з постановою РНК УРСР за № 1319 від 5 жовтня 1940 року «Про націо-

налізацію торгових підприємств і складів на території Чернівецької та Аккерманської областей» [7, с. 44, 26]. Список торгових підприємств Аккерманської області подано у додатку до постанови [7, с. 39]. Їх кількість дорівнювала 102. У списку фігурують п'ять районів з тринадцяти в області: у Саратському районі у державну власність перейшло 50 підприємств, у Болградському – 35, у Тарутинському – 11, Тузлівському – 5, Татарбунарському – 1. Річний обіг (за 1939 рік) перелічених торгових підприємств перевищував 600 лей і сягав 125000 лей. Найприбутковіші з них були розташовані у місті Болграді [7, с. 39–42].

Завершальний етап націоналізації торгових підприємств Придунайського краю УРСР реалізовано на підставі постанови Ради народних комісарів за № 837 від 3 червня 1941 року «Про націоналізацію торгових підприємств в Ізмаїльській області» [7, с. 57]. Постановою визначено: «Зобов'язати Наркомторгівлі УРСР, згідно з статтею 4 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 року, прийняти націоналізовані підприємства» [7, с. 57]. У відповідності до постанови у державну власність перейшло 22 підприємства торгівлі, значну частину яких (17) було розташовано в місті Вилкове [7, с. 58].

На території Придунайського краю УРСР загальна кількість націоналізованих торгових підприємств дорівнювала 389. За напрямком діяльності та загальною кількістю вони розподілялися: колоніальні, гастрономічні і м'ясні (88), зернові (51), мануфактурні, хутряні та конфесійні (69), галантерейні і взуттєві (44), залізо-скоб'яні і посудні (24), нафтові магазини та будівельні торговельні підприємства (27), меблеві (1), інші неспеціалізовані торгові підприємства (38), ресторани (45) [7, с. 37, 39–42, 58; 8, с. 209–210].

Більшість торгових підприємств була власністю єврейського населення. Їх кількість становила понад 240 підприємств, що складало приблизно 60 % від загальної кількості націоналізованих. Власниками найбільш прибуткових з них були: Хаскалевич Мендель (м. Болград, річний обіг – 12500 лей) [7, с. 39]; Гесер Йосиф (м. Болград, річний обіг – 11000 лей) [66, арк. 40]; Нахімович Шмая (м. Болград, річний обіг – 12000 лей) [7, с. 40]; Герцович Йосип (Болград, річний

обіг – 12500 лей) [7, с. 42]; Бейдер Мотель (м. Арциз, річний обіг – 8000 лей) [8, с. 210]; Давидович Іцик (м. Ізмаїл, – річний обіг – 8000 лей) [7, с. 36]; Гилас Іосиф (м. Аккерман, річний обіг – 4000 лей) [8, с. 210] і т. д.

Власниками ресторанів були представники інших національностей, у більшості росіяни та болгари: Міхнев Андрій (м. Ізмаїл) [7, с. 37], Наумов Василь (м. Ізмаїл) [7, с. 37], Спирович Федір (м. Ізмаїл) [7, с. 37], Максимов Кирил (м. Аккерман) [7, с. 212], Самсонников Микола (м. Аккерман) [8, с. 212], Михайлов Єремій (м. Аккерман) [8, с. 212], Іванов Михайло (с. Байрамча) [7, с. 41], Узунов Галактіон (м. Татарбунари) [7, с. 41].

Водночас влада йде шляхом націоналізації об'єктів нерухомості. 5 жовтня 1940 року видано постанову РНК УРСР за № 1301 «Про націоналізацію житлових будинків по Аккерманській та Чернівецькій областях» [7, с. 46, 23]. Місцевим радам вищезазначених областей встановлено термін (20 днів), протягом якого було необхідно взяти на свій баланс усі націоналізовані у відповідності до даної постанови домоволодіння, а також будинки власників, які виїхали за межі Радянського Союзу [7, с. 43]. У пункті 3 зазначеної постанови йшлося про наступне: «Встановити, що трудящі (робітники, службовці, інтелігенція), які проживають у націоналізованих будинках як квартиронаймачі, у зв'язку з націоналізацією, виселенню не підлягають. Переселення їх на іншу житлову площу може провадитись згідно з існуючими законоположеннями» [7, с. 43].

Із метою виконання вищезазначеної постанови у місті Рені націоналізовано 60 домоволодінь, у місті Ізмаїлі – 63, а в Аккермані – 105 [8, с. 232–233]. Кількість кімнат у націоналізованих будинках становила від 2-х до 34-х [7, с. 44]. В Аккермані націоналізовано 1758 кімнат, у Рені – 342, у місті Ізмаїл – 649. Всього – 2749 кімнат [8, с. 233]. Найбільша кількість націоналізованої власності належала Шахназаровій Анастасії (Ізмаїл, 34 кімнати), Литвину Леонові (Ізмаїл, 30 кімнат), Крієску Лучії та Константинеску Ніці (Ізмаїл, 22 кімнати) [7, с. 46], Георгію Софії та Гайтани Катерині (Рені, 23 кімнати), Гробейникову Симеонові (Рені, 12 кімнат) [7, с. 44] і т. ін.

Наступний етап націоналізації відбувався у відповідності до постанови РНК за № 1318 від 7 жовтня 1940 року «Про націоналізацію промислових, комунальних підприємств, великих готелів, аптек і аптечних складів на території Аккерманської та Чернівецької областей» [7, с. 48–49]. Комунальні підприємства Аккерманської області, які належали міським управам (примаріям) підлягали передачі місцевим радам [7, с. 48]. Всього було передано 13 комунальних підприємств: 2 – у місті Ізмаїлі, 3 – у місті Болграді, 2 – у Рені, 3 – у Таругине, 2 – у Татарбунарах, 1 – у Кілії і 1 – у Вилкове [7, с. 52]. До означеної вище постанови додавався список великих готелів, розташованих на території Аккерманської області, які підлягали націоналізації і також передавалися на баланс і у власність місцевих рад. Таких було чотири. Один у місті Ізмаїлі – готель «Палас» на 17 номерів і рестораном. Власниками будинку, де розміщувався готель були Муравйов і Андреєску, а орендатором будови і власником майна – Г. Шульферман [7, с. 50]. Другий – у місті Болграді – «Комерційний» на 18 номерів, власником якого був Зоніс [7, с. 50]. Два – у місті Аккермані: «Норд» на 18 номерів (власниця Н. І. Попова) та «Центральний» на 17 номерів [8, с. 237].

Постановою від 7 жовтня 1940 року ініційовано передачу у державну власність аптек: «Націоналізувати великі аптеки, аптечні склади та магазини на території Аккерманської та Чернівецької областей і передати у відання органів Наркомздор'я УРСР» [7, с. 48]. Всього в Аккерманській області було націоналізовано 25 аптек та 12 аптечних магазинів [7, с. 53–54]. Так, у місті Ізмаїлі націоналізовано 5 аптек та 4 аптечних магазинів, у Болграді відповідно: 2 і 2; у Рені – 2 аптеки; у Сараті 1 аптеку та 2 аптечних магазини. Решта – у інших населених пунктах: Байрамчі, Кулевчі, Дивізії, Волонтирівці, Татарбунарах, Старокозацькому та ін. Також додатково, у відповідності до постанови РНК за № 837 від 3 червня 1940 року націоналізовано одну аптеку у місті Вилкове (власник – Кофмаш Йосип) [66, арк. 58]. Таким чином, загальна кількість націоналізованих аптек на території Ізмаїльської області складала 26. Річний обіг означених аптечних закладів складав від 600 до 4000 лей [7, с. 53–54].

Перехід у державну власність кінотеатрів відбувся у відповідності до постанови Ради народних комісарів УРСР від 3 жовтня 1940 року «Об организации кинообслуживания трудящихся Аккерманской и Черновицкой областей» [8, с. 234]. Як наслідок виконання вищеозначеної постанови, в Аккерманській області націоналізовано 10 кінотеатрів [8, с. 236].

Аналіз джерельної бази засвідчує, що усупільнення приватної власності супроводжувалося каральними заходами з боку контролюючих структур. Означений акцент підтверджується матеріалами особових справ, що зберігаються в архіві СБУ в Одеській області.

Так, 30 липня 1940 року заарештовано власника аптеки у місті Рені М. А. Літмана. У переліку звинувачень зазначалося, що М. А. Літман мав у власності аптеку і з метою отримання прибутків, використовував найманих робітників. Крім того він виявився власником будинку у Бухаресті, який здавав в оренду за що отримував великі прибутки [9, с. 98]. 7 червня 1941 року Особливою нарадою при Народному комісаріаті внутрішніх справ винесено вирок: «Літмана М. А., як соціально-небезпечний елемент – заключити в ВТТ терміном на 8 років...» [9, с. 107] За подібним звинуваченням 30 червня 1940 року заарештовано І.Ф. Гіляса – власника торгового підприємства у місті Аккерман [10, с. 12].

Радянізація в Українському Подунав'ї проводилася у відповідності до чітко виробленої законодавчої ініціативи Верховної Ради СРСР. Носила не тотальний характер, адже усупільненню підлягали підприємства з регламентованою кількістю робітників та регламентованим рівнем потужності засобів виробництва. У ході націоналізації об'єкти піддавалися перепідпорядкуванню міністерствам у системі управління народним господарством в СРСР. Націоналізована власність належала представникам різних національностей: євреям росіянам, болгарам Національність власника не впливала на процедуру проведення націоналізації. Усупільнення супроводжувалось з боку влади заходами репресивного характеру у відношенні незадоволених. На червень 1941-го націоналізація в краї носила незавершений характер.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник С. К. Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР (1917–1940 гг.) / С. К. Мельник. – К.-Одесса : Головное издательство издательского объединения Вища школа, 1978. – 146 с.
2. Лазарев А. М. Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии / А. М. Лазарев. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1985. – 318 с.
3. Бачинський А. Д. Возз'єднання Придунайських земель з радянською Україною і початок соціалістичних перетворень у краї / А. Д. Бачинський // УІЖ. – 1980. – № 7. – С. 55–64; Бачинський А. Д. Соціалістичні перетворення в промисловості та на транспорті Радянського Придунайського краю (1940-1941 рр.) / А. Д. Бачинський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1982. – Вип. 15. – С. 32–37; Бачинський А. Д. В семье советской: Социалистическое строительство в Придунайских землях УССР / А. Д. Бачинский. – К.-Одесса : Вища шк., 1984. – 171 с.
4. Лебеденко О. М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Лебеденко, А. К. Тичина. – Одеса : Астропринт, 2002. – 208 с. : 8 арк. іл.
5. Верховцева І. Г. Колективізація сільського господарства у Подунав'ї: аграрно-культурні аспекти / І. Г. Верховцева // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 264–266; Верховцева І. Г. Село Південної Бессарабії в умовах радянської краї / І. Г. Верховцева // Український селянин. Зб. Наукових праць. Вип. 12. – Черкаси : Черкаський національний університет, 2010. – С. 235–237.
6. Луньова О. К. Політика і практика націоналізації промислових об'єктів в Українському Подунав'ї на першому етапі «радянської» / О. К. Луньова // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15–17 жовтня, 2015). Том 1: Історія. Економіка. Педагогіка. – Ізмаїл : РВВ ІДГУ ; «СМИЛ», 2015. – С. 53–55.
7. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУ «Ізмаїльський архів»), ф.р-470, оп.1, спр. 1.
8. Державний архів Одеської області (Держархів Одеської області), ф.п. 8139, оп. 1, спр. 17.
9. Архів Управління служби безпеки України в Одеській області (УСБУ), ф.п, спр. 24139-п.
10. УСБУ, ф.п, спр. 26581-п.

Лунева О. К., Одесский национальный экономический университет, Одесса, Украина

**ОБЪЕКТЫ СФЕРЫ УСЛУГ В КОНТЕКСТЕ ПРАКТИКИ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ
В УКРАИНСКОМ ПОДУНАВЬЕ: 1940-1941 гг.**

В статье в формате региональных исследований рассмотрено главное задание советизации в Украинском Подунавье: замену формы собственности и обобществление сферы услуг в ходе национализации. Процедуру национализации разделено по этапам. Охарактеризованы характерные черты каждого этапа. Доведено соответствие процедуры национализации специально разработанной законодательной инициативе Верховного Совета СССР. Продемонстрирована специфика разных объектов собственности. Сделан акцент на характере репрессивных мер власти по отношению к собственникам разных национальностей несогласных с практикой национализации.

Ключевые слова: Украинское Подунавье; советизация; национализация; промышленность; сфера услуг; торговые предприятия.

Luneva O., Odessa National University of Economics, Odessa, Ukraine

**SUBJECT AREAS SERVICES IN THE CONTEXT OF PRACTICE NATIONALIZATION
IN UKRAINIAN DANUBE: 1940-1941**

In article formate in regional task of research importantly is the sovetyzation in Ukrainian Podunave: Replacement forms and property the main sphere of services in the course of nationalization. The procedure nationalization divided on stage characterized by characteristic in every stages. In first stage nationalization was by torgovyi enterprise turnover of was of thousands more than 600 lei. As a result echoed third stage, in accordance with the legislative and regulatory initiative USSR, were nationalized pharmacies, restaurants, etc. and cinemas Based on archival Documents, takes general quantity nationalization tradings enterprises – 389.

Done statistical analysis on activities and directions of items. Proved comply with the procedures nationalization specially made initiative USSR Supreme council. Counted in the USSR People's commersants who were passed

nationalization company. Specificity different objects was property. Done emphasis on character repression major in power relations for mains different nationalities agrued with practice nationalization.

Key words: *Ukrainian Podunave; sovetyzation nationalization; industry; sphere of services; trading companies.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Тригуб П. М.*
д-р. іст. наук, професор Колісниченко А. І.

© Луньова О. К., 2016

Дата надходження статті до редколегії 03.02.2016

СТИЛІСТИКА ГАРМАТНОГО ДЕКОРУ ГЕТЬМАНСЬКИХ ЛЮДВИСАРІВ ЙОСИФА ТА КАРПА БАЛАШЕВИЧІВ

Статтю присвячено одному з аспектів малодослідженої теми української історичної артилерії. Дослідження базується основі збережених зразків бронзових гармат 1692–1717 рр., відлитих Йосифом та Карпом Балашевичами. Здійснено аналіз стилістичних особливостей декору гармат глухівських людвисарів. Виокремлено оригінальні способи декорування, запозичені елементи, основні мотиви декору та принципи їхнього застосування у дизайні гармат. Автором робиться припущення щодо походження майстрів Балашевичів. Прослідковується еволюція їхнього художнього мислення. На основі декількох прикладів атрибуції гармат початку XVIII ст. показано, як у дослідницькій практиці застосовується розуміння особистої стилістики ливарника.

Ключові слова: Балашевичі; людвисарі; гармата; артилерія XVII ст.; декор; «мазепинське бароко»; стилістика; атрибуція; методологія.

Певні зміни у відношенні старшинської козацької верхівки до гармати, як речі особливо цінної, були серед факторів, котрі вплинули на кількісне збільшення артилерії у військах Гетьманщини мазепинських часів. Навіть попри те, що оборонна стратегія Гетьманщини аж ніяк не сприяла ескалації цього виду озброєння, більш того – зрештою «загнала» українську артилерію у глухий кут декоративних іграшок: салютаційних та репрезентативних гарматок.

Доволі швидко артилерія, особливо – декорована за усіма канонами барокового світобачення, з присвятами й гербами, грізними левами й міфічними однорогами, у свідомості новоспеченої української шляхти перетворилась на політичну зброю, здатну піднести статус власника в очах як сучасників так і нащадків. Чудове бароко виявилось неймовірно на часі для самоствердження амбіційної козацької верхівки. Часи «тиражування великих гармат» ще не настали, тому ексклюзивні мистецькі зразки сприймалися за норму. І чи взагалі, розвивалося б настільки активно гарматне литво на Лівобережжі на переломі XVII–XVIII ст., якби суспільне життя, просякнуте національним характером, не було забарвлене духом барокового стилю?!

Крім того, стволи, відлиті на артилерійському дворі у Глухові, за характером художнього оформлення належать до зразків ливарництва, у котрих відбивається активне будівництво класової традиції, політичні смаки й державні прагнення старшинського прошарку, зразком й прикладом котрого був сам гетьман.

Завдяки попиту, котрий, як відомо, породжує пропозицію, майже моментально сформувався «цех» людвисарів, здатних якісно виконувати приватні замовлення на декорвану артилерію. Загальні риси декору, притаманного українському ливарництву, доволі відомі, але виразного власного стилю досягли лише деякі майстри. Серед них глухівські людвисарі батько й син Йосиф Тимофійович та Карп Йосифович Балашевичі – майстри часів так званого «мазепинського бароко», котрі залишили по собі достатню кількість декорованих гарматних зразків, що дозволяють реконструювати їхній художній стиль. Власне, така реконструкція й буде головним завданням нашої роботи.

Датування чотирьох відомих гарматних відливів Йосифа Балашевича обмежує його професійну діяльність у Глухові 1690 роками. Декоровані стволи поки що залишаються єдиним джерелом для вивчення біографії

цього загадкового ливарника невідомого походження. Вважається, що для дослідника XVII ст. місце народження будь-якої особистості носить характер лише цікавої деталі через мобільність ремісничого прошарку, котрий за життя змінював десяток «вітчизн», втрачаючи нажите у пошуках кращої долі. Однак у випадку таких спеціалістів, як воєнні ливарники, місце народження, навчання, зміни місць контрактів, переїзди й інші життєві обставини набувають особливої ваги, оскільки відіграють роль маркерів фахового зростання. Саме так майбутній майстер отримував базові навички, переймав від наставників секрети людвисарського ремесла, поступово формував власний художній стиль, відточуючи його усе життя, торгуючи своїми вміннями за першої ліпшої можливості. Отже, пошуки «вітчизн» майстра перетворюються на реконструкцію його оригінального стилю, котра дарує цікаві мікроісторичні сюжети.

Першою відомою роботою Йосифа Балашевича є гармата «Одноріг» (1692 р., Центральний воєнно-морський музей Санкт-Петербург), з оригінальною символікою й відносно скромною орнаментациєю, відлита для полтавської полкової артилерії на замовлення полковника Павла Семеновича Герцика. Крім рельєфного декору, ствол прикрашений глибоким ритуванням довкола герба, картушем з іменем майстра, зображенням однорогу й орнаментальними фризами.

Ритування складається з мотивів кілечка, луски й крапкового тла. Рельєф відливки достатньо високий й при тому має доволі якісну чистову обробку. В орнаментациї присутні характерні для українського ливарництва серцевидні плакетки з рослинним мотивом, ретельно змодельоване акантове листя й розетки. Головними прикрасами ствола потрібно визнати картуш з полковничим гербом, віньетку з підписом майстра «ИОСИФЪ / ТИМОФЬЄВИЧ / ДЪЛАТЄЛЬ», й фігуру стрімкого однорога с дворянським віршованим написом [1].

Плакетка з ренесансною анімалістичною сценкою стилістично пов'язана з польськими гарматними відливками, або з такими львівськими зразками, як гармата Леонарда Герля «Орлик» (1571 р.) [2, с. 60–61]. Складається враження, що ця сюжетна вставка дещо «ви-

падає» із загальної картини декору, як елемент чужорідний, механічно перенесений з іконографічного джерела чи іншого гарматного зразку.

Орнаментация гармати, відлитої Й. Балашевичем для охочекомонного полковника Іллі Новицького (1692 р., Muzeum Wojska Polskiego, Варшава) справляє більш представницьке враження. В оздобі відчувається вишуканість, пошук ефектної форми, котра надає відливці витончених, майже елегантних рис. Майстер уважний у дрібних елементах, у прагненні деталізувати орнамент, у комбінаціях ритування й різьблення. Подібною старанності майстер притримувався й під час виконання гарматних замовлень гадяцького полковника Михайла Бороховича (1693, 1697 рр., Російський Державний Ермітаж, Санкт-Петербург).

Аналіз декору чотирьох відомих нам відливок Й. Балашевича дозволяє виокремити декілька повторюваних мотивів. Насамперед – моделювання винграду й торілі у формі розетки з шишкою, що нагадує виноградне гроно. Цей елемент з незначними відмінностями присутній у кожній роботі майстра. Іноді розетка спрощується й підміняється профільованими валками: 13–пелюсткова розетка з гроном («Одноріг»); профільована таріль із виноградом-шишкою (І. Новицького); розетки з черенками у вигляді грон (М. Бороховича 1693, 1697 рр.).

Інший копійований мотив у вигляді двох поясків – нижнього, з розвернутого до середини подовженого пальмового листа, й верхнього, сформованого з декількох розет, використовується майстром для декорування дульної частини стволу. На гарматі «Одноріг» відлито подвійний орнаментальний фриз, верхній ряд котрого складається з трьох великих й восьми менших розеток, а нижній – з шести пальмет. Густо профільована дульна частина гармати І. Новицького прикрашена подвійним фризом, нижня частина котрого формується з пальмет, а нижня – з макаронів у німбах. Гармати М. Бороховича також декоровані подвійним пальмово-розетковим фризом під широким профільованим валком.

Складається враження, що для відливки декоративного фризу вище дельфінів (скомпонований з есовидних мотивів, котрі фор-

мують «серце» з квіткою троянди усередині), на гарматах «Одноріг» й М. Бороховича (1697 р.), людвисар використав одну модельну форму. На гарматі І. Новицького мотив дещо спрощений, можливо через дефіцит вільного місця. Нарешті, подібний складний декоративний елемент представлений на дзвоні Павла Полуботка (1720 р., Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.) роботи майстра Олексія Івановича, котрий вважається учнем Й. Балашевича.

Схоже, що означений вище набір декоративних елементів оформлення дульної й донної частин стволів був найважливішою ознакою художнього стилю Й. Балашевича. Іншою особливістю була манера майстра глибоко профілювати відливи декоративних прикрас на стволах. Останньою із підмічених нами, стилістичною рисою було використання плакеток й моделювання «багатих» картушів. Майстер, здається, – людина амбіційна, відливав картуші для власного підпису не гірші, ніж для оздоблення гербів замовників.

Й. Балашевич не цурався запозичувати прийоми оздоблення європейських гармат ренесансними орнаментами (фризами) й включати у декор поясків стандартні маскарони. Але його копіювання виконане майстерно, з індивідуальною обробкою елементів, так що більше нагадує інтерпретацію.

Результати аналізу основних ознак стилю Й. Балашевича дозволяють зробити обережне припущення щодо походження людвисаря. Вочевидь, він міг податися на гетьманську службу з Речі Посполитої, оскільки безсумнівним здається спорідненість його гарматних відливок з художніми зразками польської та прибалтійської артилерії.

Виконуючи старшинські замовлення, майстер ревно переймався художньою насиченістю й пишністю своїх робіт, у котрих прослідковується поступове розширення номенклатури декоративних елементів, намагання перетворити грубу монументальну річ на мистецький витвір. Іноді він наближається до кордонів декоративного перевантаження гарматних стволів, котре можна знайти у атракційних відливках, скажімо, Германа Мольтцфельта, більшість з яких зберігаються в артилерійській колекції Muzeum Wojska Polskiego у Варшаві. Частина ствола могла бути грановитою або завитою, нагаду-

вати колону з візуально пізнаваними канелюрами (гармати М. Бороховича), з рельєфним завершенням дульної частини, схожим на капітелі. Однак, за рівнем пластичності декору, гармати Й. Балашевича не конкурували з маньєристичними відливами несвізького майстра.

Нарешті, у роботах Й. Балашевича, котрий достатньо повно утілює основні риси декоративного мистецтва свого часу, присутній строгий набір облюбованих людвисарем й майстерно скомбінованих орнаментальних форм. Аналіз еволюції його майстерності формує враження не повністю розкритого творчого потенціалу, на відміну від його сина, професійний шлях котрого був набагато довшим. Крім того, Карп Балашевич у своїх мистецьких пошуках наслідував певні риси батьківського стилю, що може проілюструвати хоча б співставлення декору гармат «Одноріг» й «конотопської» (1697 р., Артилерійський музей, Санкт-Петербург), котру відлив Балашевич-молодший.

Ми не знаємо точної дати упокоєння Й. Балашевича (обережно можливо припустити – 1697/1698 рр.), але зрозуміло, що К. Балашевич виконував замовлення для м. Конотопу під наглядом, або ж за безпосередньої участі батька-наставника [3]. У декорі «конотопського» зразку присутня так звана «ліпнина» (викладка візерунку на поверхні ствола), котра також була візитівкою Й. Балашевича, співпадає моделювання фігури ангела, майже ідентичний малюнок винграду, використаний без змін орнаментальний пояс з макаронів у німбах, відлитий раніше на гарматі І. Новицького, й, нарешті, змодельована «йосифова» віньетка для підпису майстра.

Вочевидь, «конотопська» гармата з'явилася у період становлення власного стилю К. Балашевича під впливом (а як же інакше?!) естетичних смаків батька. Відливка відрізняється старанністю, такою необхідною для митця, котрий розумів, що за якістю й художнім рівнем «прем'єри», про його фаховість будуть судити потенційні замовники, чия оцінка вплине на кар'єру й достаток. Кожна деталь декору ствола свідчить про бажання продемонструвати різноманітність технічних й художніх засобів, увагу майстра до деталей й ретельність їхньої обробки. Однак, у на-

ступних відомих нам роботах К. Балашевича, використаний дещо інший, не настільки пишаний стиль декорування.

Як і будь-який митець, перебуваючи у пошуках нових декоративних мотивів й комбінаторських ідей, К. Балашевич, навіть під стилістичним впливом свого батька, починає експериментувати з орнаментом. Відомі нам роботи людвисаря (1697–1717 рр.) дозволяють окреслити його стиль. Почнемо з простого співставлення декоративних елементів на гарматах Балашевича-молодшого.

Запальну раковину на гарматі «Лев» (1705 р. Московський Кремль) виконано у вигляді іконки з барельєфом людської голови. На «конотопському» стволі, вочевидь, також було подібне зображення, пізніше відламане. Цей елемент міг виконувати роль ливарницької марки й бути символічним автопортретом самого майстра. Портретні зображення на стволах, можливо, не були вже й таким виключенням у глухівському ливарницькому виробництві, особливо у період правління гетьмана І. Мазепи. У самого К. Балашевича був досвід зображення замовника – гетьмана Мазепи, відомий нам за зразком дзвону останніх років XVII ст. [4], втраченому у 1630-х рр., й нещодавно знову віднайденого на одній з дзвіниць м. Оренбургу (Росія). Вочевидь, зразки гармат з гетьманським зображенням існували серед парку великокаліберної Генеральної артилерії, знищеної у Батурині у 1708 р. Тепер же, мініатюрний барельєф ливарника на гарматі «Лев», на тлі мізерних залишків історичної української артилерії виглядає як феномен. Припускаємо, майстер, на перенасиченій декором гарматі не зміг знайти місця для традиційного картушу з підписом, тому вигадав інший спосіб вираження особистих амбіцій – створив автопортрет у такому місці, де той не лише не порушує, але й доповнює загальний декор.

Гармати «конотопська», «Соловей» (1713 р., Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського), Р. Я. Корицького (1714 р., Артилерійський музей, Санкт-Петербург) й «Лев» прикрашені майже ідентичним флористичним орнаментом, розтягнутим уздовж горизонтальної осі стволу, лише у перших трьох зразках дещо спрощеним через обмежену площу поверхні. На гарматі «Грифон» пол-

ковника М. Милорадовича, (1717 р., Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського) присутній виконаний у подібній манері орнамент (трилисник й грона винограду) під дельфінами й у поясі на дульній частині.

На мортирі лиття К. Балашевича 1698 р. (Артилерійський музей, Санкт-Петербург) й величезному «Левові», розділених сімома роками, відлиті однакові пояски акантового орнаменту у дульній й донній частині. Отже, протягом семи років рисунок аканту залишався сталим, змінюючись може у незначних деталях. Сталість манери виконання орнаменту з трилисника упереміжку з виноградними гронами на зразках 1697–1717 рр. свідчить не лише про формалізацію мотиву, а й про певний стилістичний консерватизм К. Балашевича [5].

В орнаментальному оформленні стволів у К. Балашевича на першому плані – тонкі гілки акантового безконечника. Приміром, на мортирі 1698 р. цей мотив ефектно представлений на тлі крапкової чеканки. Пласке графічне трактування орнаменту, його низький рельєф відрізняють роботи Балашевича-молодшого від яскраво вираженого пластичного батьківського гарматного декору, й зближують їх з російським художнім литтям. Загалом, творчість К. Балашевича, на відміну від творчості Й. Балашевича знаходилась у тісній взаємодії з художніми прийомами російських ливарників, котрі до XVII ст. досягли помітного рівня. Одночасно, пласка манера була пов'язана з прийомами, характерними для ювелірної справи. Низький рельєф лиття створює ефект незвичайної вишуканості делікатного візерунку, накинутого у вигляді сітки на корпус гарматного стволу.

Разом з акантовими мотивами К. Балашевич широко використовував популярний в українському декоративному мистецтві XVI–XVII ст. серцевидний мотив, змодельований з двох симетричних есовидних ліній, а також мотив букету у вазоні («Лев»). Поєднання цього орнаменту з розлогими епіграфіями, орнаментальним різьбленням й ритуванням, створює пишну, але не помпезну цілісність, дуже спокійне й водночас багате декоративне враження. У деяких моментах це зближує дизайн гарматних відливок К. Балашевича з народним мистецтвом.

Існує ще одне пояснення прихильності К. Балашевича орнаментальному різьбленню й ритуванню. Навіть за побіжного порівняння робіт батька й сина, помітно перевагу Йосифа у плані формування пластичного декору, на відміну від простих картушів, розляпуватих віньеток, іноді – кострубятих інформаційних написів й гербових символів у роботах Карпа (гармата «Грифон»). Однак Балашевич-молодший набагато впевненіше почував себе в орнаментальному різьбленні, котрим він намагався якомога щільніше заповнити поверхню ствола.

Природно, що з часом кожен майстер починав спеціалізуватися у тих художніх прийомах і технологіях, котрі йому краще вдавалися й імпонували. Можливо К. Балашевич власноруч займався різьбленим декором гармат й досягнув у цьому за багато років певного рівня. Але, більш за все, за щільного завантаження гетьманськими й приватними замовленнями, у глухівській майстерні практикувався розподіл праці, й орнаментальна обробка покладалася на окремих майстрів, котрі працювали за ескізами головного людвисаря.

Зв'язок художнього стилю Балашевича-молодшого з такими популярними у Гетьманщині видами прикладного мистецтва як ювелірна справа й різьблення по емалі, очевидний. З чеканних й ритованих прикрас на посуді, воєнних клейнодах, церковному посуді глухівський майстер запозичив доволі мотивів й декоративних прийомів для своєї практики. У художній чеканці утілилися різні варіанти рослинного орнаменту, різноманітні обрамлення для гербів, «іконок» й текстів. У різьбленні українських іконостасів людвисар підгледів пишні форми виноградної лози, безконечника, розеток. Принцип оформлення церковних порталів також вплинув на декор стволів, що своїми формами нагадували колони. Ми вже згадували, що подібний прийом застосовував і Й. Балашевич, можливо, навіть, більш безпосередньо.

Будучи проявом індивідуальної манери ливарника, усі перераховані вище елементи одночасно були притаманні певному національному типу мислення митця часів бароко, котре виражається у прагненні до незвичайності, неповторності й гостроті образних трактовок. Показово, що художне

бачення К. Балашевича проявляється не стихійно, а як реалізація набутих навичок певної ливарницької традиції, як усвідомлений й відпрацьований набір засобів, деталей й образів, котрі майстер на вважав ганебним «тиражувати».

Сталість індивідуальної художньої манери часто може допомогти в практичній атрибуції гарматних зразків. В основі методу – вивчення дрібних деталей, котрим майстри навіть не надають особливого значення, відтворюючи їх автоматично: прочеканена орнаментальна лінія, певний вигин виноградної лози, ідентичні риси макаронів, манера нанесення тла тощо. Так непримітна особливість декору стає дійсним підписом майстра.

Скажімо, гармата «Соловей», відлита 1713 р. на замовлення гадяцького полковника І. Чарниша, повністю вкрита орнаментом й епіграматичними двовіршами, не має авторського підпису, але деталі декору підказують прізвище ливарника. У центральній частині уздовж лінії ствола під дельфінами тягнеться візерунок (трилисник), ідентичний візерунку на гарматі «Лев», лише у зменшеному масштабі. Окремі чеканні елементи рослинного орнаменту цих гармат також подібні за формою. Нарешті, для чеканки було використано однакові за формою пуансони. Лише на гарматі «Соловей» чистова обробка декору не надто деталізована через невелику площу поверхні ствола. Беручи до уваги вказані подібності, а також датування лиття, авторство гармати з великою долею вірогідності можливо приписати К. Балашевичу.

Використовуючи аналогічний метод, нам вдалося провести атрибуцію ще однієї глухівської гармати, відливої для опішнянського сотника Романа Яковича Корицького (1714 р.), у декорі котрої зустрічається більшість елементів «художнього підпису» К. Балашевича [6]. За своєю тектонікою, принципом розміщення епіграфіки й елементів орнаменту, гармата 1714 р. найбільш подібна до гармати «Соловей». Вочевидь, стволи було відлито у рамках одного великого замовлення серії салютаційних гармат для Гадяцького полку.

Схоже на те, що ливарницьку школу К. Балашевича продовжував Іван Васильович Горлянкевич, котрий працював у 1730-х рр. й був племінником його дружини, а отже – міг бути й учнем. Існують документальні

підтвердження 1735 р. щодо мешкання І. Горлянкевича у Глухові на посаді воєнного ливарника. Нам не відомі зразки гарматних відливок майстра, але декор дзвона його ро-

боти 1737 р., котрий відрізняється буйними лініями, рельєфною епіграфікою й орнаментациєю, свідчить про вплив стилістичної традиції К. Балашевича.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. К., 2007; Його ж, Художнє оформлення гармат часів Івана Мазепи. В зб.: Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / Відп. ред. В. А. Смолій. К., 2008. С.336–363; Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV-XVIII століть. Частина I. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. – К., 2011. – 216 с.
2. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.) / О. Мальченко – К., 2009. – 284 с.
3. Щодо самого К. Балашевича, відомо, що у 1693 р. він володів двором у Глухові, працював на військову артилерію й помер біля 1735 р.
4. Пилипенко Б. Видатна пам'ятка українського людвісарства: [про видат. твір укр. ливарства кінця XVII ст. – дзвін роботи глухів. людвісара Карпа Балашевича] / Б. Пилипенко // Пам'ятки України. - К., 2008. - № 3. - С. 108–119.
5. Як множинність відчуттів, емоцій, мінливостей людської долі обмежена, й вичерпується задовго до нашої смерті, так є обмеженим й число орнаментальних і декоративних елементів, не здатне на безкінечні комбінації. Явища ментального характеру, до котрих відноситься й декорування гарматних стволів, розпадаються або атрофуються раніше чи пізніше. Жодна організація чи особистість не здатні протистояти тенденції згасання у циклі мислення, тому й існують ефективно в обмеженому часі. Лише деяким митцям вдалося зберегти різноманітність творчості протягом усього свого життя. Тому друга частина творчої біографії ливарника, котра співпадає з присмерковим віком, й котру ми характеризуємо відточеним стилем майстра, можливо, ні що інше, як втомленість творчості й домінування формального підходу, відшліфованого роками із застосуванням стандартного, вивіреного набору декоративних елементів. До того ж, не збереглося жодного декорованого зразку гармат К. Балашевича, відлитих у період 1717–1735 рр.
6. Мальченко О. Спроба атрибуції гармати 1714 року з колекції Воєнно-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург) / О. Мальченко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2012. – Т. 25. – С. 174–189.

Мальченко О. Е., Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, м. Київ, Україна

СТИЛИСТИКА ПУШЕЧНОГО ДЕКОРА ГЕТМАНСКИХ ЛИТЕЙЩИКОВ ИОСИФА И КАРПА БАЛАШЕВИЧЕЙ

Стаття посвячена одному з малоисследованных аспектов темы украинской исторической артиллерии. Исследование базируется на основе уцелевших образцов бронзовых пушечных стволов 1692–1717 гг., отлитых Иосифом и Карпом Балашевичами. Проанализированы стилистические особенности декора пушек глуховских мастеров. Выделены оригинальные способы декорирования, приобретенные элементы, основные мотивы декора и принципы их применения в дизайне пушек. Автором выдвигается предположение относительно происхождения мастеров Балашевичей. Прослеживается эволюция их художественного мышления. На основе нескольких примеров атрибуции пушек начала XVIII в., показано, как в исследовательской практике применяется понимание художественной стилистики литейщика.

Ключевые слова: Балашевичи; литейщики; пушка; артиллерия XVII в.; декор; «мазепинское барокко»; стилистика; атрибуция; методология.

Malchenko O., Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky, Kiev, Ukraine

THE STYLE OF GUN DECOR HETMAN CASTER JOSEPH AND CARP BALASHEVYCHI

The article deals with one of the unexplored aspects of the Ukrainian historical artillery. The study is based on the surviving samples of bronze Cannon barrels 1692–1717, cast Joseph and Carp Balashevychi. Analysis of stylistic features of cannons Glukhiv's masters. Allocated to the original ways of decorating purchased items, the basic motives of décor and the principles of their use in the guns design. The author puts forward the hypothesis regarding the origin of the masters Balashevichi. Traces the evolution of their artistic thinking. Based on a few examples of cannons

attribution (the beginning of the XVIII century), shows how you can apply the research practice knowledge about artistic style caster.

Key words: *Balashyevychi; founders; cannon; artillery of the XVII century; decor; «mazepa baroque» style; attribution; methodology.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Міронова І. С.*
д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.

© Мільченко О. Є., 2016

Дата надходження статті до редколегії 02.02.2016

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ XVIII – XIX СТ.: ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено проблемі періодизації німецької колонізації Південної України XVIII–XIX ст. У контексті цього питання з'ясовано причини колонізації, виділено основні етапи переселенської політики, проаналізовано адміністративно-правові заходи російського уряду, що впливали на цей процес. У висновках виділено три основних періоди колонізації регіону німецьким населенням з позиції їх організованого і масового переселення та юридичного стану.

Ключові слова: німецька національність; колонізація; колоністи; переселенці; періодизація; Південна Україна; законодавча база.

Сучасний етап розбудови української політичної держави вимагає докладного вивчення та переосмислення проблем різних за походженням, ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічних спільнот, що проживають на теренах нашої країни. Доволі актуальними ці питання постають для представників німецької національності, які упродовж століть знаходилися у відриві від основного масиву свого етносу в умовах українського середовища й активно взаємодіяли з українцями.

Історіографія проблеми німецьких поселень на Півдні України доволі розлога. Загально визнаним першопрохідцем вивчення історії заселення і господарського освоєння регіону був А. Скальковський [19]. Значний внесок у вивчення теми зробили дослідники імперського періоду Д. Багалій, О. Веліцин, О. Гакстенгаузен, О. Ісаєв, П. Каменський, А. Клаус та ін. [1; 5; 7; 10; 12; 13]. У їх працях проаналізовано передумови німецької колонізації, розкрито ряд питань, пов'язаних з внутрішнім облаштуванням та економічним розвитком колоній. У радянський період вагомих внесок у вивчення теми зробили О. Дружиніна, В. Зеленчук, М. Кабузан [8; 9; 11]. Сучасна історіографія проблеми поповнилася працями Я. Бойка, В. Васильчука, О. Красюка, І. Кулинич, Ф. Самойлова, М. Шевчука та ін. [3; 4; 14; 15; 18; 22]. Поруч із загальною характеристикою процесу заселення краю автори досліджують питання про

взаємовідносини колоністів з місцевим населенням, про їх внесок у розвиток економіки, духовного та культурного життя краю.

Одним із дискусійних залишається питання періодизації німецької колонізації Півдня України. Часто дослідники у своїх працях намагаються обґрунтувати нижню хронологічну межу появи німців у регіоні першими їх переселенцями. Дійсно, свідчення про перебування німців на теренах Північного Причорномор'я зустрічаються в письмових джерелах I ст. н. е. Але з огляду на поодинокі відомості ми не можемо вважати це переселення масовим явищем. Адже термін «зовнішня колонізація» означає організацію поселень за межами своєї країни. З огляду на актуальність та дискусійність питання, у запропонованій статті автор спробує розкрити основні етапи періодизації цієї проблеми.

Після опублікування роботи німецького дослідника К. Штумппа в історичній літературі було прийнято виділяти два періоди переселення німців до Російської держави: 1) 1550–1750-ті рр. та 2) 1763–1864 рр. Як вказує дослідниця Я. Шевчук-Бела, офіційні документи та інші джерела дозволяють частково погодитися як з цією періодизацією, так і з виділенням К. Штумппом тих соціальних груп, які переселялися в ці роки. У перший період в Росії з'явилися офіцери, інженери, вчені, представники купецтва, ремісники. У своїй масі вони зберігали німецьке громадянство. Другий період переселення німців у

Російську імперію більшість дослідників пов'язують з появою Маніфесту 1762 р. Катерини II. Причому вважають, що першу хвилю переселенців склали переважно городяни, а в другій (з початку XIX ст.) переважали жителі німецьких сіл. У цій періодизації дослідниця вбачає не зовсім точні підходи до хронології переселення. Зокрема, у першому з названих періодів вона виділяє допетровську епоху в історії розселення німців у Росії і петровські часи з притаманними їм особливостями [23, с. 373–374].

В епоху Петра I було зроблено першу практичну спробу за допомогою німецьких переселенців вирішити ряд завдань внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру. Особливі надії російський цар покладав на німців у справі внутрішньої перебудови держави. Мало місце широке використання ним німців у військових справах, при проведенні грошової реформи (створення переселенцями з німецьких держав монетних дворів), медичному обслуговуванні, в організації торгівлі та ремесел. Однак соціальний статус німецьких переселенців ніде не був особливо обговорений. Прибуваючи до Росії, вони мали інтегруватися в російське суспільство, засвоївши мову і підкорившись дії загальноросійських законів [23, с. 374].

Із 1731 р. за указом Анни Іоанівни розпочато відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюму на Північному Дінці. Під прикриттям цієї лінії укріплень та військових поселень відбулося заселення земель на південь. Тому можна вважати цей час новим періодом заселення Південної України. Надалі систематичне заселення відбувалося після остаточного приєднання Запоріжжя у 1733 р. і встановлення в 1740 р. нового південного кордону з Османською імперією [4, с. 81].

У 60–70-ті рр. XVIII ст. прибулі з німецьких земель групи переселенців розселяли у Поволжі, Слобідській Україні, Чернігівщині, Ліфляндії, Санкт-Петербурзькій та Воронежській губерніях. На Південь України аж до кінця 1780 рр. організованого переселення німців не було [23, с. 375]. Лише з цього часу німецька колонізація на ці землі змогла набутися масового та системного характеру. Передували цьому ряд причин, причому як з

боку Російської імперії, так і з боку самої Німеччини.

Іноземна колонізація Південної України безпосередньо пов'язана з модернізаційними процесами в Російській імперії. Відразу після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Запорозьку Січ було ліквідовано, а південноукраїнський регіон остаточно включено до складу Російської держави. Перед царським режимом постало завдання інтегрувати його в адміністративну структуру, соціально-економічний і політичний організм імперії [21, с. 12].

Наміри російського уряду щодо південного регіону України були продемонстровані в ході адміністративних реформ, проведених упродовж другої половини XVIII ст. Спочатку, після ліквідації Гетьманату 1764 р., на південноукраїнських землях утворили Першу Новоросійську губернію на півночі та Землі Вольностей Запорозьких на півдні [16, с. 335]. За умовами Кючук-Кайнарджійської мирної угоди 1774 р. південні кордони Російської імперії розширювалися: були приєднані території межиріччя Дніпра та Бугу, узбережжя Азовського й частково Чорного морів. 1783 р. землі колишнього Кримського ханства увійшли до складу Російської імперії. Тож інкорпорація земель Південної України до складу Російської держави стала поштовхом до розвитку їх за «російським зразком».

Вирішальним чинником соціально-економічного життя Південної України цього періоду став процес колонізації, тобто господарчого і культурного освоєння краю, який мав цілеспрямований державно-адміністративний характер. Окрім поміщицької та народної колонізації, царський уряд великі надії покладав на іноземну колонізацію. Саме тому окремі програми російського уряду були скеровані на організацію заселення південних територій іноземними колоністами. Зокрема, 1762 р. видано маніфест Катерини II, який запропонував переселятися до Росії всім бажаючим, за ним слідував ряд подальших документів, у тому числі й щодо пільг для новопоселенців. Як наслідок, почалося активне заселення причорноморських та приазовських земель [2, с. 37]. Серед перших поселенців Півдня України, крім німців, були данці, швейцарці, іспанці, французи, італійці,

корсиканці, які займалися переважно ремеслами і торгівлею.

Німецькій колонізації Півдня України сприяла і внутрішня політика самої Німеччини, в якій відчувалася гостра нестача землі, запроваджувалися тяжкі податки, звичним стало свавілля великих земельних магнатів, релігійні переслідування, тяжка служба в армії, часті неврожаї тощо [4, с. 81].

Політика царського уряду щодо активного заселення Півдня України мала на меті важливе «стратегічне» завдання: змішати народи та зробити українців, якщо не меншістю, то хоча б незначною більшістю [6]. Можна вважати, що Російська імперія перетворила Південь України на експериментальний майданчик з колонізації. В. Васильчук вбачає у цьому процесі ряд причин: по-перше, нагальну необхідність господарського освоєння придбаних територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошувала сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створювала військово-землеробські поселення, Катерина II, як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів, зробила наголос на німецьких цивільних переселенців, що були відомі всій Європі як міцні сільські господарі. Другою причиною, що змусила розпочати переселенський рух, була необхідність протидії українському сепаратизму. Це було своєрідним вирішенням українського питання. Третя причина полягала в тому, що господарчий розвиток південноукраїнських земель дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні. І ще однією причиною був низький рівень заселеності великих територій Російської імперії та існуюча кріпосна залежність сільського населення, яка не дозволяла вільний вихід селян на нові території [4, с. 81]. Для царського уряду цей захід диктувався як необхідністю освоєння малозаселених територій держави, так і популярними в ті часи популяціоністськими теоріями, які ставили розквіт держави у залежність від розмірів народонаселення. Уже в наступні чотири роки в Росію прибуло 30 тис. німецьких переселенців, які заселилися в Саратовській губернії. Переважно це були люди, які займалися сільським господарством, до того ж були надії, що вони залишаться в Росії назавжди. Вважалося, що колоністи не тільки принесуть державі економічну вигоду, але

й продемонструють переваги вільної праці, стануть зразком високої культури сільсько-господарського виробництва, що мало безпосереднє відношення до політики в сфері кріпосництва [17].

Що стосується південноукраїнських земель, то перша німецька колонія Альт-Данцин виникла на цих територіях у 1787 р. під Єлисаветградом. Заснували її німецькі колоністи, яких привіз із Пруссії урядовий комісар Георг Траппе. Але, як свідчать матеріали ревізії, більшість із тих колоністів була набрана з маргінальних елементів німецького суспільства (люмпени, розбишаки, жебраки). Усе це призвело до того, що більшість із них порозбігалися світ за очі [4, с. 82].

Завдяки впровадженню російським урядом заходів населення Півдня України зростало досить швидкими темпами. Якщо на час ліквідації Запорозької Січі 1775 р. на її землях налічувалося близько 100 тис. осіб чоловічого населення, то станом на 1796 р. загальна кількість мешканців Півдня складала вже близько 1 млн осіб [21, с. 14]. Тому вважалося, що завдання зі збільшення кількості населення регіону російською владою було виконано.

Наприкінці XVIII ст. багато німців переселилося на Південь України з Німеччини, значна частина яких оселилася біля Одеси. Іноземним переселенцям царський уряд створював сприятливі умови, надавав матеріальну допомогу, щоб вони могли закріпитися на нових землях. Це були переважно люди, які не знали місцевої мови, ані культурно, ані релігійно не могли пристосуватися до українського оточення й тому вони так і залишилися в розмовній мові населення – «колоністами». За релігійним походженням вони були лютеранського або католицького віросповідання.

Великі групи німецьких колоністів прибували на Південь України і з інших країн – Західної Пруссії, Польщі, Чехії. Як правило, це були незаможні міські жителі, які змушені були освоювати сільське господарство [2, с. 38].

Одне із важливих місць в історії німецької колонізації Півдня України посідають німці-меноніти, общини яких виступали за збереження й зміцнення приватної власності. Історія виховала в цих релігійних вигнанцях велику працездатність та згуртованість. Саме

такі якості, разом із прагненням до конфесійної самоізоляції, були вигідні російським урядовим колам, які були зацікавлені в соціально-іденферентних, але дуже працьовитих поселенцях [4, с. 82].

Заклик Катерини II щодо переселення та освоєння земель Північного Причорномор'я знайшов найсприятливіший ґрунт серед представників цієї конфесії. На початку 1789 р. 228 родин німців-менонітів виїхали із Гданська на о. Хортиця Катеринославської губернії. Із 1793 до 1796 р. сюди переселилося ще 118 родин. Частина прибулих була поселена на решті площі о. Хортиці, інша – поблизу м. Олександрівська та в Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Ці колонії були об'єднані в Хортицький менонітський округ [20, с. 405]. Через своїх депутатів вони уклали спеціальний договір із російським урядом, згідно з яким отримали такі пільги: вільне віросповідання, десятирічну пільгу щодо податків, звільнення від військової служби та інших повинностей, пов'язаних з армією. Крім того, вони були забезпечені транспортом до місця призначення, їм видали грошові суми на переїзд та харчування, позику – 500 руб. на родину, насіння для посівів та ліс для будівництва. Меноніти отримали також права мати фабрики, займатися торгівлею, вступати в гільдії та цехи, кожній родині дали по 65 десятин землі.

Але незважаючи на всі пільги, становище менонітів у перші роки колонізації було досить важким, головним чином, через особливості клімату та ґрунтів нової місцевості, адже в Західній Пруссії німці-меноніти воювали з болотами та будували дамби, щоб зупинити наступ моря, а в Україні їм треба було протидіяти посухам, обробляти важкі українські чорноземи та вирішувати проблеми гострої нестачі лісів. За тих умов на перше місце вийшли працелюбність та самовідданість нових поселенців.

У зв'язку з важким становищем перших поселенців російська сторона пішла на подальші поступки: німців-менонітів почали поселяти і на інших територіях, не вимагали повернення виданих грошей, а позикові гроші повертали на потреби Новоросійської колонізації. Отже, німецькі меноніти отримали виключні привілеї. Усе це, у поєднанні з особистими якостями німецьких колоніс-

тів, дозволило їм у згаданий період досягти великих успіхів та добробуту [4, с. 82].

На кількість німецьких переселенців Південної України значний вплив мала законодавча політика царського уряду. Німецькі переселенці за Маніфестом Катерини II від 22 липня 1763 р. та привілеями Павла I від 6 вересня 1800 р. були зараховані до стану іноземних колоністів, що було доцільним, оскільки в Російській імперії існував кріпосницький лад, і переселенці потребували юридичних гарантій від можливого закріпачення. Таке особливе правове становище німецькомовних поселенців було додатковим фактором, який визначив їх відособленість від інших етносів регіону [20, с. 408].

Із початку XIX ст., за періодизацією Е. Стюпченко, розпочався другий етап німецької колонізації Півдня України [20, с. 405]. У 1803 р. під Одесою німцями засновано колонію Марієнталь, наступного року тут з'явилися ще п'ять колоній, а неподалік від Херсону – три. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу цих міст були надані великі земельні площі. Але ця хвиля колонізації йшла вже за інших умов. Міністр внутрішніх справ В. Кочубей, розглянувши справу колонізації земель німцями, подав імператору Олександрю I доповідь, в якій пояснив усі хиби колонізації українських територій німцями на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу деяких обмежень для нових переселенців. У зв'язку з цим, у 1804 і 1806 рр. вийшли нові закони, якими були скасовані деякі пільги, деякі змінені, а також надані нові саме для поселенців Новоросії. У переселенці кликали вже не всіх, хто хотів, а тільки людей сімейних, господарів, хліборобів, садівників, ремісників та їм подібних, вишукували таких, щоб вони взялися розвести по херсонських та катеринославських пасовиськах тонкорунних овець. Нові правила вимагали, щоб поселенці їхали разом по 20–30 родин і щоб кожна родина мала майна не менше, як на 300 гульденів [4, с. 82]. Нові законодавчі акти сприяли заснуванню у 1803–1806 рр. Гросслібентальської групи колоній під Одесою, шведських колоній під Бериславом, перших колоній у Криму – Нойзацької (під Симферополем) і Цюрихтальської (під Феодосією) групи та Кроненталь; молочанських колоній та колонії Глюкстальської групи.

Третій етап заселення німцями Південної України припав на 1808–1811 рр., в який були засновані католицька Кучурганська та лютерансько-католицька Березанська групи поселень. Четвертим із основних етапів заселення можна вважати Бессарабський період – 1814–1823 рр. У цей час виникли 17 бессарабських та 17 маріупольських колоній, а також 5 колоній вюртемберзьких сепаратистів. Кількість колоній постійно збільшувалася. Зокрема, 1790 р. в Хортицькому менонітському окрузі було 8 колоній, у 1824 – 18; у Молочанському окрузі в 1806 р. – 18 колоній, а в 1866 р. – 57 [20, с. 405-406].

Можна вважати, що до 1819 р. відбулося оформлення мережі німецьких материнських колоній на Півдні України. На 1813 р. у регіоні нараховувалося 31 менонітське поселення з 778 сімей. Ще 3 539 німецьких (неменонітських) сімей жили в 61 поселенні. На 1830 р. загальна чисельність менонітських, німецьких і швабських колоністів у Південній Україні і Бессарабії зросла до 56 478 осіб, які жили в 175 колоніях. До 1852 р. кількість цих колоністів майже подвоїлася і становила 104 959 осіб. За підрахунками Е. Стюпченко, на 1897 р. частка німців у трьох південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Херсонській і Таврійській – складала відповідно 3,8 %, 4,5 % та 5,4 %, а загальна частка серед іншого населення Півдня України – 4,5 % [20, с. 406].

Таким чином, у першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися «дочірні» поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес продовжувався до 1842 р.

Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які засновувалися заново. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р. було відведено казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У цьому році відбулося одруження спадкоємця престолу Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадською, яка попросила у нього дозволу поселити на Півдні України кілька відомих їй селянських сімей з герцогства Гессен-Дармштадського. Олександр II виконав бажання принцеси [4, с. 83].

У цьому ж році права, свободи, обов'язки і привілеї колоністів були зведені в окрему кодифікацію – «Збірник законів про іноземні колонії». Колоністам та їх нащадкам ця кодифікація дарувала громадянські права, які розповсюджувались не лише на колоністів, що мешкали в колоніях, але взагалі на всіх іноземних переселенців у межах Російської імперії. На цій підставі їм надавались широкі свободи. Зокрема, вони одержували право купувати різне майно, в тому числі й нерухоме, користуючись при цьому своїми інтересами. За ними закріплювалося право на вільну торгівлю, на об'єднання в гільдії і цехи. Вони могли в колоніях засновувати ярмарки і базари, купувати землю, вільно передавати майно своїм спадкоємцям (крім громадської землі) відповідно до власної волі і без будь-яких обмежень тощо.

4 серпня 1871 р. були ухвалені «Правила про поселенців-власників». Відповідно до цього акту колоністи прираховувались до сільських жителів, до категорії селян-власників. Із цього часу на них розповсюджувалась навіть військова повинність. «Правила» 1871 р. відображали ті загальні зміни, що мали місце внаслідок проведення реформ 60–70-х рр. XIX ст. Це перш за все скасування кріпацької неволі селян, перемога принципів послідовної рівності всіх перед законами, незалежно від соціального стану скасування всіх соціальних привілеїв і обмежень, введення основ виборчого управління на місцях, для всіх верств суспільства рівний суд, загальна військова повинність [23, с. 372–373].

Отже, аналізуючи колонізацію німецького населення на Півдні України з позиції їх організованого і масового переселення та юридичного стану, умовно можна виділити три періоди. Перший із них хронологічно охоплює 1787–1803 рр. Це був період організації масового переселення німців, облаштування їх на нових місцях з наданням пільгових умов для проживання та пристосування до ведення господарства, зарахування їх до стану іноземних колоністів, чому сприяли Маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р. та привілеї Павла I від 6 вересня 1800 р. Другий період (1804–1842 рр.) характеризується встановленням нових порядків і зміною умов переселення за законами Олександра I 1804 і 1806 рр., згідно з якими відбулося обмежен-

ня пільгових умов проживання і встановлено принцип вибірковості для переселенців за соціальним статусом. Третій період – 1842-1871 рр. – став етапом припинення надання пільгових казенних наділів колоніям, але дарував колоністам громадянські права і широкі свободи. Закінчився цей період прийняттям «Правил про поселенців-власників», згідно з якими колоністи зараховувались до

сільських жителів з усіма витікаючими із цього наслідками.

Незважаючи на зміну законодавства щодо німецьких переселенців, вони користувались широкими можливостями для вільного господарювання на Півдні України і досягли великих успіхів у цьому. Німецькі колоністи в господарському відношенні перетворились в один з найбільш значних факторів суспільного життя регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалеї. – К. : Тип-фія Г. Т. Корчак-Новицького, 1989. – 118 с.
2. Белікова Н. Формування етноконфесійного простору Донбасу (на прикладі Донецької області): постановка проблеми / Н. Белікова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 1. – С. 33–42.
3. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (Историко-экономическое исследование) / Я. В. Бойко. – Черкасы : Сіяч, 1993. – 264 с.
4. Васильчук В. М. Німецька спільнота в Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / В. М. Васильчук // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – № 24. – С. 79–86.
5. Велицин А. А. Немцы в России / А. А. Велицин. – СПб., 1893. – 281 с.
6. Володько В. Гіркі плоди імперії. – Ч. III / В. Володько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.3republic.org.ua/ua/analytics/11688>.
7. Гагстенгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни, в особенности сельских учреждений России / А. Гагстенгаузен. – СПб., 1870. – Т. 1. – 490 с.
8. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 383 с.
9. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX веке: этнографические и социально-демографические процессы / В. С. Зеленчук. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 288 с.
10. Исаев А. Заметки о немецких колониях в России / А. Исаев // Русская мысль. – 1894. – Кн. 12. – 147 с.
11. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 306 с.
12. Каменский П. В. Вопрос или недоразумение? К вопросу об иностранных поселениях на юге России / П. В. Каменский. – М., 1895. – 78 с.
13. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – 454 с.
14. Красюк А. Ю. Из прошлого немецких колоний на Юге Украины / А. Ю. Красюк, Г. Ф. Кязимова, И. П. Серов, Э. Г. Плесская. – Одесса, 1994. – 48 с.
15. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.
16. Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин. – К. : Наук. думка, 2013. – 991 с.
17. Начальный период екатерининских реформ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://refdb.ru/look/3877543.html>.
18. Самойлов Ф. А. Некоторые аспекты истории немецкой колонизации Северного Причорноморья в конце XVIII–XIX вв. (на материалах Кучурганского округа) / Ф. А. Самойлов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія. Вип. 40. – 2008. – С. 415–430.
19. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Ч. 2 / А. А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1838. – 368 с.
20. Стьопченко Е. Німці-колоністи та «сусіди» – цигани в поліетнічному оточенні півдня України наприкінці XVIII – XIX століття / Е. Стьопченко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 15. – К., 2008. – С. 402–418.
21. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): [історичні нариси] / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
22. Шевчук Н. А. О проблеме «мирного завоевания» Юга Украины немецкими колонистами (II половина XIX в. – 1914 год) / Н. А. Шевчук // Вопросы германской истории. – 1996. – Вып. 25: Немцы в Украине. – С. 48–57.
23. Шевчук-Бела Я. В. Правові основи політики Російської імперії у відношенні німецьких колоністів у Північному Причорномор'ї / Я. В. Шевчук-Бела // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 370–375.

Миронова И. С., Черноморский государственный университет им. Петра Могилы, г. Николаев, Украина

НЕМЕЦКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ XVIII – XIX ВВ.: ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ

Статья посвящена проблеме периодизации немецкой колонизации Южной Украины XVIII-XIX вв. В контексте этого вопроса выяснены причины колонизации, выделены основные этапы переселенческой политики, проанализированы административно-правовые меры российского правительства, которые влияли на этот процесс. В выводах выделены три основных периода колонизации региона немецким населением с позиции их организованного и массового переселения и юридического состояния.

Ключевые слова: *немецкая национальность; колонизация; колонисты; переселенцы; периодизация; Южная Украина; законодательная база.*

Mironova I., Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

GERMAN COLONIZATION OF SOUTHERN UKRAINE XVIII – XIX CENTURIES: PERIODIZATION OF THE PROBLEM.

The article is devoted the problem of periodization German colonization of Southern Ukraine of XVIII-XIX centuries.

In this context elucidated the reasons of colonization, highlighted the main stages of the policy of resettlement, analyzed legal and administrative actions of the Russian government which influenced this process. Attention is paid to the resettlement and problems of German Mennonites and their solution. Analyzed the legal framework for migrants, including Manifesto of Catherine II on July 22, 1763, the privileges of Pavel I on 6 September 1800, the laws of Alexander I in 1804 and 1806, the codification of «Collection laws about foreign colonies» in 1842 and «Rules owners of the settlers» from August 4, 1871.

Different periodization of problems was represented in the works Karl Stumpf, J. Shevchuk-Bely and E. Stopchenko.

In the conclusions highlighted three main periods of colonization by German population this region from a position of their organized and mass migration and legal status: first period – 1787–1803 – the period of mass migration of Germans, arranging them in new places with providing favorable conditions for living and adapting to driving management, transfer them to the status of foreign colonists; second period – 1804–1842 – change of conditions during transportation by the laws of 1804 and 1806 years, according to which there was a limitation of favorable living conditions and established the principle of selectivity immigrants for social status; third period – 1842–1871 – the period of suspension of preferential conditions, colonists obtained civil rights and freedoms. It is noted that this period ended with the adoption of the «Rules of settlers-owners», according to which the colonists were enlisted to rural residents.

Key words: *German nationality; colonization; the colonists; settlers; periodization; Southern Ukraine; legislative framework.*

Рецензенты: *д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.
д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

© Міронова І. С., 2016

Дата надходження статті до редколегії 12.02.2016

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917–1919 рр.

В умовах становлення Української держави та євроатлантичних інтеграційних процесів дедалі більше зростає інтерес до історії міжнародних стосунків. Україна і Польща – дві сусідні країни, два сусідні народи, історичні долі яких тісно сплелися та поєдналися із самого початку їх появи на історичній арені Європи. У нашій минувшині багато спільного, а часто навіть взаємозалежного і неподільного. Проте, було багато й непорозуміння та протистоянь, які, вилившись у взаємне поборювання, врешті-решт призвели до втрати самостійності двома народами та до їхнього поневолення підступними сусідами.

Ключові слова: польсько-українські відносини; друга Річ Посполита; ЗУНР.

Одним із драматичних епізодів у спільній історичній спадщині поляків та українців є 1917–1919 рр., коли шанс відродити незалежність розвів два народи по різні боки «барикади». Адже, несподіване наближення до розв'язки в ході Першої світової війни внесло кардинальні зміни у перспективі вирішення польського і українського питання. Наші народи отримали шанс скористатися з достатньо сприятливої ситуації, коли поневолювачі знаходилися у ворожих таборах.

Даний складний період польсько-українських взаємовідносин знайшов відображення у джерелах [1] і вітчизняній [2–12] та закордонній історіографії [13–15]. Окрім узагальнюючих праць і публікацій у фахових виданнях вітчизняні науковці опрацювали проблему й на дисертаційному рівні [16–18]. Окремо виділимо дослідницький доробок О. Я. Калакури [19–21] та невелику за обсягом, але змістовну статтю А.Г. Папакіна [22]. Здійснено й перші спроби історіографічного аналізу проблеми [23].

Терени Польського Королівства по вигнанню з них німцями росіян, опинилися у розпорядженні центральних держав, які мали намір утворити самоврядне польське намісництво, аби спонукати поляків до більш активної боротьби проти Росії. З цією метою вони у 1916 році видали спеціальний документ, що отримав у історіографії назву від дня підписання – «акт 6 листопада». У ньому йшлося про створення самосійної держави на

польських теренах раніше підпорядкованих Росії. Німецьке військово командування розраховувало, що поляки масово почнуть вступати до їх підрозділів. Зокрема, великі сподівання були на польські легіони, що нараховували на той час понад десять тисяч вояків. У липні 1917 року дійшло до кризи, пов'язаної із відмовою значного числа легіонерів приймати присягу. Тому частина з них була інтегрована, а інші відправлені на фронт у складі австрійських підрозділів. Юзефа Пілсудського [24] і його найближчого соратника Казімежа Соснковського ув'язнено до фортеці в Магдебургу. Однак, підготовка кадрів для подальших військових змагань із метою відродження польської державності тривала. Займався цією справою ще один соратник Ю. Пілсудського – полковник Едвард Ридз-Сьмігли.

Близьке завершення Першої світової війни та подальші події у Росії спричинили хаос, що робив непередбачуваним кожен день. Разом із тим, сам факт падіння самодержавства у Росії посприяв постановці на порядок денний питання щодо статусу Польщі. 27 березня 1917 року в умовах коли терени Польського Королівства не були підконтрольні Росії, петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила рішення про право польського народу на самовизначення і створення незалежної держави. Вже через день, Тимчасовий уряд оголосив відозву до поляків, де декларував поновлення польської

держави на всіх поневолених теренах із переважачим польським населенням, а також скликання у Варшаві, після визволення польських земель, установчих зборів. Справа усталення кордонів майбутньої держави відкладалася до часу скликання всеросійських Установчих зборів. Цими діями росіяни намагалися «насолити» німцям і завадити їх намаганням привернути поляків на свій бік. Очевидно, що така щедрість тимчасової російської влади була обумовлена і ситуацією на фронті та бажанням заручитися для боротьби проти центральних держав підтримкою понад трьох мільйонів поляків, які на той час перебували на теренах Росії. Відозва Тимчасового уряду Росії дозволила Франції офіційно виступити в підтримку польського питання.

Не менш динамічно розвивалася ситуація на теренах населених українцями. У Києві 4 березня 1917 року з ініціативи Товариства Українських Поступовців за участю українських політичних партій, українських військовиків, робітників, духовенства, кооператорів, студентства, громадських і культурних організацій (Українське Наукове Товариство, Українське Педагогічне Товариство, Товариство українських техніків і агрономів тощо) заснована Українська Центральна Рада. Головою УЦР заочно обрано М. Грушевського, якого тимчасово заступав В. Науменко, а товаришами голови: Д. Антоновича і Д. Дорошенка. 22 березня 1917 року УЦР видала першу відозву «До українського народу», а коли 27 березня 1917 року керівництво перебрав М. Грушевський, стала дійсним дійовим центром українського національного руху. Після скликання Всеукраїнського Національного Конгресу УЦР перетворилася на своєрідний парламент, складений із 150 чоловік, обраних від українських політичних партій, професійних і культурних організацій та делегатів від губерній. На конгресі обрано нову президію УЦР: голова М. Грушевський, заступники голови – С. Єфремов і В. Винниченко.

Представники національних меншин, у тому числі й поляки, з насторогою зустріли український національний рух. Польська шляхта і фабриканти вбачали в ньому загрозу своєму економічному процвітання. Наступні події весни-літа 1917 року до певної

міри підтвердили їх побоювання. Соціальні суперечності, що нагромаджувалися в українському селі впродовж тривалого часу, обернулися вибухом класової та національної ненависті. До кінця березня 1918 року значна частина польських маєтків на Правобережній Україні були зруйновані. Щоправда ці селянські (і не тільки) виступи не носили вираженого антипольського характеру, скоріше вони були викликані загальним хаосом та матеріальною скрутою.

На початку 1918 року не підлягало сумніву, що Перша світова війна закінчиться поразкою центральних держав, а одним з її наслідків стане відбудова незалежної польської держави. Президент США Томас Вудро Вільсон 8 січня 1918 року виголосив програму повоєнного урегулювання. Стосовно майбутнього поляків він наполягав на відродженні державності на теренах заселених поляками і забезпечення їм вільного доступу до моря. У свою чергу французи були зацікавлені в розбудові польської армії на своїх теренах. Вояків набирали з числа добровольців-поляків, що мешкали на Заході Європи та в Америці. Вже в перші місяці вступити до формування зголосилося близько 20 тисяч емігрантів-поляків, що проживали в США та декілька тисяч із Бразилії. Очолив це військове формування генерал Юзеф Галлер.

На весні 1918 року на теренах заселених поляками виникли три незалежні осередки, метою яких була відбудова державності: в Кракові – Польська ліквідаційна комісія, на теренах Великопольщі – Центральний громадянський комітет і у Варшаві – контрольована німцями Регентська рада. Роль репрезентанта польських інтересів на Заході взяв на себе Польський Національний Комітет (Комітет Народови Польські), що мав штаб-квартиру в Парижі та фактично виконував функції міністерства закордонних справ ще не існуючої держави. Його керівником був відомий публіцист та політик – Роман Дмовський. Фактично, польський народ отримав два політичні центри влади: один, визнаний Центральним державами (Регентська рада), і другий – Антантою (Польський національний комітет). Кожен тиждень і навіть день стали вирішальними для майбуття польського народу і відновлення його незалежності. Понад сто років

(від третього поділу Речі Посполитої у 1795 р.) поляки від покоління до покоління передавали пам'ять про вільну Вітчизну так необачно втрачену. Найбільш відважні верстви піднімали повстання, приносили на вівтар Батьківщини свою свободу і навіть життя. У відповідальні дні 1918 року нація висунула лідерів, які повели її за собою: Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський, Ігнацій Ян Падеревський, Вінцентій Вітос, Войцех Корфанти, Ігнацій Дашинський. Ці люди пройшли загартування у повсякденній роботі на еміграції, в тюрмах та на засланні.

Дані лідери, настільки були різні за своїм соціальним корінням і політичними вподобаннями, зачасти вороже налаштовані один проти одного, але в ім'я відродження Вітчизни, зуміли піднятися над тим, що їх розділяло. Погляди більшості польських істориків та політиків кінця XIX – початку XX століття базувалися на переконанні у необхідності відродження польської держави у історичних кордонах першої Речі Посполитої.

Відродженню державності поляків загальною сприяла міжнародна ситуація. Намагаючись заручитися підтримкою народів колишньої Російської імперії 15 листопада 1917 року більшовики опублікували Декларацію прав народів Росії, де йшлося про право самовизначення і навіть створення незалежної держави. В грудні 1917 року в Брест-Литовську розпочалися мирні переговори представників РНК Росії з представниками Німеччини і Австро-Угорщини, які невдовзі були припинені. На початку лютого 1918 року Німеччина і Австро-Угорщина уклали договір з УНР, який передбачав передачу Холмицької частини Галичини Україні. Поляки сприйняли підписання договору як зраду Центральних держав. Договір засудила Регентська рада; поляки, що посідали в державному апараті у Відні високі посади стали подавати у відставку (в тому числі міністр у справах Галичини, колишній її намісник Міхал Бобжинський).

Тривалі дебати спонукали Регентську раду видати 7 жовтня 1918 року **Маніфест до польського народу**. В ньому йшлося про необхідність утворення незалежної Польщі на всіх загарбаних теренах. Польська Регентська рада 12 жовтня 1918 року ухвалила декрет про створення польського війська й заклика-

ла солдатів і офіцерів цесарської та царської армій вступати до його лав. 23 жовтня 1918 року рада призначила прем'єром ендека Ю. Свежинського, а військовим міністром (заочно) Ю. Пілсудського [Михайлова О. Україна у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.) / О. Михайлова // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : [зб. ст.] / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – [Вип. 1]. – С. 231–254.]. 27 жовтня проголошено декрет про формування регулярної армії та обов'язкову військову службу громадян відроджуваної держави.

Восени 1918 року швидко розгорталася подія в Галичині та інших теренах підконтрольних Австро-Угорщині. В підписаному цесарем 16 жовтня 1918 року Маніфесті з метою запобігти розвалу імперії визначалося перетворення монархії на федеративну державу. Ці події спонукали польську патріотично налаштовану інтелігенцію до рішучіших дій. 28 жовтня 1918 року в Кракові на спільне засідання зібралися депутати крайового сейму і Ради держави, на якому підняли питання про створення *Польської ліквідаційної комісії*, як тимчасової влади метою якої було прискорити об'єднання всіх поневолених польських земель. Зібрання визнало, що тільки польський уряд у Варшаві потрібно наділити повноваженнями представляти Польщу на мирних переговорах і зажадало скликання впродовж десяти тижнів сейму, як найвищого представницького органу, обраного народом на демократичних засадах. До складу Польської ліквідаційної комісії увійшли 23 депутати, що репрезентували всі провідні політичні угруповання Галичини. 30 жовтня 1918 року шеф краківської поліції Рудольф Крупінський визнав повноваження Польської ліквідаційної комісії, а наступного дня без опору під її управління перейшли казарми, арсенали і військові склади.

Принциповим питанням для держави, що виникала, була її територія. Чи це мали бути терени, що належали до спадщини цілої Речі Посполитої з доби перед поділами, чи якась інша конфігурація? В колах інтелігентів і землевласників домінувало переконання щодо приналежності земель першої Речі Посполитої до відроджуваної Польщі. З перших днів поляки претендували на кордони, що

включали би Верхню Сілезію, Велику Польщу, Гданське Помор'я, частину Вармії і Мазурського поозер'я, а також Заолззя. На сході, відповідно до інкорпораційної концепції Р. Дмовського, кордон відродженої другої Речі Посполитої мав проходити по лінії другого (1793 р.) поділу.

Однак, цим планам перешкодили виступи з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року українців, що досить швидко взяли під свій контроль Львів і Східну Галичину і 13 листопада 1918 року проголосили створення Західноукраїнської Народної Республіки.

У свою чергу поляками в ніч із 6 на 7 листопада 1918 року в Любліні був створений *Тимчасовий народний уряд Польської Республіки* під керівництвом галицького соціаліста *І. Дашинського*. Водночас у Любліні за російським прикладом була створена рада робітничих і солдатських депутатів. ТНУПР задекларував громадянам надання демократичних свобод; обіцяв парцеляцію великої

земельної власності, восьмигодинний робочий день, націоналізацію копалень, безкоштовну освіту. Однак, цей уряд проіснував декілька днів.

Відновлювана Польща і українські національно-визвольні змагання утворили своєрідний феномен взаємного протистояння двох народів. Причому завдяки ряду обставин і факторів ставлення Польщі до України й українського питання загалом багато в чому відрізнялося від політики щодо української справи інших європейських держав, для яких вона становила лише тактичний інтерес і розглядалася виключно як знаряддя власної стратегії на певному історичному етапі. 25 червня 1919 року Верховною Радою Паризької конференції «з метою захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд» прийнято рішення про передачу в тимчасове (на 25 років) управління Польщі Східної Галичини за умови надання їй в майбутньому автономії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна і Польща в документах, 1918–1922 : [у 2 т.] / Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1983. – Т. 1. – VII, 456 с.
2. Галицька-Дідух Т. В. Україна в політиці Польщі (1918–1921 рр.) / Т. В. Галицька-Дідух // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2006. – № 4. – С. 32–41.
3. Ганус С. О. Польсько-український кордон і «Лінія Керзона» як фактор міжнародних відносин у 1918–1921 рр. / С. О. Ганус // Україна на міжнародній арені у ХХ столітті : наук.-метод. зб. матеріалів конф. на допомогу учням шкіл і студ., Ужгород, 13 трав. 1999 р. – Ужгород, 2000. – С. 40–51.
4. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння : до питання генези українсько-польського співробітництва 1917–1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів : Укр. технології, 1997. – 68 с.
5. Дацків І. Українсько-польські взаємини 1919–1920 рр. : роль дипломатії УНР / І. Дацків // Україна дипломатична : наук. щорічник. – К., 2011. – Вип. 12. – С. 795–816.
6. Дем'янюк О. Й. Волинь та Галичина в українсько-польських стосунках у 1919 р. / О. Й. Дем'янюк // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Держава та армія. – 2007. – № 584. – С. 113–119.
7. Дерев'яно І. Українсько-польські взаємовідносини у 1918 р. / І. Дерев'яно // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 68–72.
8. Дерев'яно І. Українсько-польські відносини в 1919–1921 рр. / І. Дерев'яно // Україна і Польща в ХХ столітті : проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. пр. – К. ; Краків, 2002. – С. 63–67.
9. Зарецька Т. І. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919–1920 рр.) / Т. І. Зарецька // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 76–92.
10. Злепко Д. Українсько-польські взаємини періоду 1919–1923 рр. : (на підставі нім. держ. документів) / Д. Злепко // Віднова. – Мюнхен, 1985. – № 3. – С. 93–105.
11. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Красівський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 544 с.
12. Матвієнко В. Налагодження українсько-польських стосунків у 1918 році : проблема Холмщини і Підляшшя / В. Матвієнко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 6. – С. 223–230.
13. Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919) / A. Deruga. – Warszawa, 1969. – 330 s.
14. Клімецький М. Війна чи мир : пол.-укр. переговори, 1918–1921 / М. Клімецький // Polska i Ukraina : Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 77–78.

15. Склярів С. А. Польско-український територіальний спор и великие державы в 1918–1919 гг. / С. А. Склярів // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 130–167.
16. Дерев'яно І. П. Українсько-польські відносини 1918–1921 рр. : політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / І. П. Дерев'яно ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 18 с.
17. Красівський О. Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речіпосполитої (1918–1923 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05 / О. Я. Красівський ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 1999. – 35 с.
18. Мельник Г. М. Політика Польської держави в Східній Галичині (1918–1926 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Г. М. Мельник ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 15 с.
19. Калакура О. Акт злуки в контексті українсько-польських відносин / О. Калакура // Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (до 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.). – К., 1999. – С. 264–270.
20. Калакура О. Польсько-українська конфронтація в умовах утворення ЗУНР та її злуки з УНР (1918–1919) / О. Калакура // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 6 : Іст. науки. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 131–144.
21. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : монографія / О. Калакура ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
22. Папакін А. Г. Стосунки між УНР та Польщею в 1918–1919 рр. / А. Г. Папакін // Наук. зап. Іст. науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія». – К., 2004. – Т. 27. – С. 38–41
23. Михайлова О. В. Огляд історіографії проблеми еволюції українсько-польських відносин у 1918–1920 рр. / О. В. Михайлова // Магістеріум. – 2001. – Вип. 7 : Іст. студії. – С. 97–103.
24. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 288 с.

Синкевич Е. Г., Черноморський державний університет ім. П. Могили, г. Николаев, Україна

ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ 1917–1919 гг.

В условиях становления Украинской государственности и евроатлантических интеграционных процессов все более возрастает интерес к истории международных отношений. Украина и Польша – две соседние страны, два соседних народа, исторические судьбы которых плотно переплетены и неразделимы с самого начала их появления на исторической арене Европы. В нашем прошлом много общего, а часто даже взаимозависимого и неразделимого. Однако, было много и недоразумений и противостояния, которые перейдя во взаимную борьбу, в конечном счете привели к потере самостоятельности двумя народами и к их захвату коварными соседями.

Ключевые слова: польско-украинские отношения; вторая Речь Посполитая; ЗУНР.

Sinkevich E. Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

The conditions of formation of Ukrainian statehood and Euro-Atlantic integration processor is a growing interest in the history of international relations. Ukraine and Poland - two neighboring Stra-us, two neighboring nations, the historical fate which tightly intertwined and inseparable from the very beginning of their appearance on the historical scene of Europe. In our last lot in common, and often are interdependent and indivisible. However, there were many misunderstandings and confrontations that are going in the mutual struggle, ultimately led to the loss of independence of the two peoples and to their capture treacherous neighbors.

Key words: Polish-Ukrainian relations; Rzeczpospolita the second; ZUNR.

Рецензенти: д-р іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**
канд. іст. наук, ад'юнкт **Стемпень С.**

© Синкевич Е. Г., 2016

Дата надходження статті до редколегії 12.02.2016

OCENY ZMIAN EKONOMICZNYCH NA SOWIECKIEJ UKRAINIE OD KOŃCA LAT DWUDZIESTYCH DO KOŃCA LAT TRZYDZIESTYCH XX w. FORMUŁOWANE PRZEZ ANALITYKÓW POLSKIEGO WYWIADU WOJSKOWEGO ORAZ FUNKCJONARIUSZY POLSKICH SŁUŻB DYPLMATYCZNYCH

W artykule omówiono oceny najważniejszych zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat dwudziestych do końca lat trzydziestych XX w. formułowanych przez analityków ówczesnego polskiego wywiadu wojskowego oraz przedstawicieli polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w tym czasie na Ukrainie. Autor wskazał również na przyczyny, dla których strona polska obserwowała i analizowała zmiany tego typu, a także ich zakres.

Słowa kluczowe: sowiecka Ukraina; Polska; ZSRS; polski wywiad wojskowy; Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego; Wojsko Polskie; Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona; gospodarka sowieckiej Ukrainy; przemysł sowieckiej Ukrainy; rolnictwo sowieckiej Ukrainy; sowiecki przemysł zbrojeniowy; I pięciolatka; II pięciolatka; III pięciolatka; kolektywizacja; zmiany ekonomiczne na sowieckiej Ukrainie w latach 1929–1939; rzeczywiste efekty procesu industrializacji ZSRS w latach 1929–1939.

Niemal przez cały okres lat 1921–1939, obok Niemiec i ich sił zbrojnych, Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, a także jego Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona i cały pozostały potencjał militarny oraz ekonomiczny stanowił jeden z dwóch najważniejszych kierunków zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego. Decydowało zaś o tym zagrożenie militarne i polityczne, jakie dla ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej stwarzała agresywna polityka Sowietów dążących do europejskiej, a następnie światowej rewolucji komunistycznej [szerzej *vide* chociażby: 6, 22, 26, 27, 59, 60, 61]. Jak się wydaje, spośród wszystkich części składowych tego państwa największe zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego budziła zaś sowiecka Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej [52, 53, 56] oraz niezwykle ważny dla ZSRS obszar rolniczy i trudny do przecenienia składnik jego przemysłu wydobywczego oraz hutniczego, metalurgicznego i maszynowego, w tym również czołgowego. Bez ukraińskiego węgla kamiennego, rud żelaza i manganu oraz zboża, buraków cukrowych i mięsa nie byłby bowiem możliwy burzliwy proces industrializacji

ZSRS, który rozpoczął się w 1929 r. Podobne było też znaczenie części znajdujących się na Ukrainie linii kolejowych.

Nie mniej ważna była też jej wartość jako potencjalnego teatru działań wojennych oraz dogodnej bazy wypadowej przeciwko Polsce oraz Rumunii, głównie zaś jej terenom roponośnym. Poza tym stanowiła ona również cenny dostęp do Morza Czarnego.

Z przeglądu przeanalizowanych przez autora i wykorzystanych w tym opracowaniu źródeł archiwalnych, głównie zaś dokumentów wytworzonych przez polski wywiad wojskowy oraz opublikowanych dotychczas opracowań i raportów funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w ZSRS w latach 1921–1939 wynika, że polski wywiad interesowało dosłownie wszystko, co w jakikolwiek sposób generalnemu inspektorowi sił zbrojnych oraz oficerom służącym w Sztabie Głównym Wojska Polskiego mogło pomóc w obiektywnej ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego, w tym również w ocenie jego możliwości ekonomicznych – zarówno podczas pokoju, jak i na stopie wojennej. Należy też podkreślić, że ze szczególnym

zainteresowaniem i jednocześnie należytą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co pod względem wojskowym oraz ekonomicznym i społecznym działo się wtenczas na terenie najpierw Ukraińskiego, a następnie Kijowskiego (Specjalnego) Okręgu Wojskowego oraz Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej [Autor już wcześniej podejmował podobną problematykę, niekiedy również w nieco szerszym ujęciu dotyczącym obszaru całej zachodniej części ZSRS – vide: 40–44, 46, 47, 49, 51, 54, 55, 58, 66].

W tym celu oraz ze względu na wagę tych zagadnień funkcjonariusze polskiego wywiadu wojskowego wykorzystywali wszelkie dostępne środki, od rozpoznania agenturalnego po «biały» wywiad włącznie. Nie unikano też współpracy z wywiadami innych państw, które podobnie jak Polska czuły się wówczas mniej lub bardziej zagrożone przez Sowiety i uprawianą przez nich politykę. Wśród nich najistotniejszą rolę odgrywały kontakty z wywiadami krajów bałtyckich oraz państw sojusznich, głównie zaś z Rumunią [O polskim skierowanym na Sowiety wywiadzie wojskowym z lat 1921–1939, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, pisali także: 29, 35, 36, 61].

Należy też zauważyć, że analiza znanych autorowi źródeł rosyjsko- i ukraińskojęzycznych przechowywanych obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (Российский Государственный Военный Архив) i archiwach kijowskich, mianowicie w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України) oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України), a także kwerendy przeprowadzone w odpowiedniej literaturze przedmiotu wskazują, że w latach trzydziestych XX w. mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego, Oddziałowi II Sztabu Głównego Wojska Polskiego udawało się zdobywać cały szereg bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji na temat Armii Czerwonej oraz stanu szeroko rozumianego potencjału militarnego oraz życia

gospodarczego ówczesnej sowieckiej Ukrainy oraz całego Związku Sowieckiego. Były one żmudnie gromadzone oraz szczegółowo analizowane i odpowiednio interpretowane przez oficerów i analityków Oddziału II służących w warszawskiej centrali.

Wagę tych ustaleń podnosi także to, że dokładna analiza wyciąganych wtenczas przez nich wniosków oraz formułowanych opinii pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć organizacyjnych podejmowanych przez najwyższe kręgi polityczne i wojskowe Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej sił zbrojnych w okresie międzywojennym, głównie zaś tych, które realizowano w ramach programu modernizacji i rozbudowy Wojska Polskiego, jaki rozpoczął się w 1936 r. i trwał praktycznie do samego wybuchu wojny z Niemcami, a następnie także z Sowiecami we wrześniu 1939 r. [Szerzej o kierunkach i zakresie procesów modernizacyjnych ówczesnego Wojska Polskiego oraz polskiej gospodarki vide chociażby: 17–20, 24, 25, 29, 31–34, 36–38, 62] W wielu przypadkach były one bowiem determinowane tym, co działo się za wschodnią granicą Rzeczypospolitej w szeregach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Lata I pięciolatki (1929–1932)

Warto chociażby pokrótce omówić, jak przedstawiały się formułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskiej służby dyplomatycznej generalne oceny zmian ekonomicznych w ZSRS – w tym głównie na Ukrainie – w latach I pięciolatki. Otóż korzystając zarówno z oficjalnych publikowanych w ZSRS danych statystycznych jak i z efektów własnych obserwacji, polscy dyplomaci działający wówczas w tym kraju zauważyli kilka charakterystycznych cech tych przemian, mianowicie zmianę proporcji pomiędzy produkcją przemysłową a rolniczą. Otóż w 1913 r. w całym imperium Romanowych wynosiła ona 40,6 % do 59,4 % na korzyść rolnictwa. Już jednak w 1929 r. nastąpiło ich odwrócenie i produkcja przemysłowa stanowiła 54,5 % całej produkcji ZSRS, a rolnicza 45,5 %. Natomiast po zakończeniu I pięciolatki produkcja przemysłowa obejmowała aż 70,4 % całej wytwórczości, zaś udział rolnictwa zmalał do 29,6 %. Widać więc z tego, iż był to rzeczywisty proces industrializacji ZSRS [Vide także: 13, gdzie

znaleźć można informacje o wcześniejszym stanie sowieckiej ekonomiki, w tym głównie o możliwościach jej kompleksu militarnego].

Strona polska zauważyła jednak również liczne mankamenty takiej drogi oraz tak szybkiego tempa uprzemysłowienia tego kraju. Po pierwsze po 1928 r. źle dobrano proporcje pomiędzy nakładami finansowymi na najważniejsze gałęzie przemysłu ciężkiego a przemysłem lekkim i rolnictwem, co spowodowało liczne i dotkliwe braki w zaopatrzeniu ludności, głównie w żywność [Nie należy tutaj zapominać, iż było to świadome działanie wynikające z dążenia do stworzenia możliwie szerokiej i wydajnej bazy dla przemysłu zbrojeniowego, a tym samym dla jak największego wzmocnienia siły Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, która miała być skutecznym narzędziem umożliwiającym Sowietom realizację dalekosiężnych celów ich polityki zagranicznej – poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: 21, 64, 65]. W jednym z dokumentów słusznie stwierdzono bowiem, że:

Charakterystyczną cechą sowieckiego rozwoju przemysłowego jest bardzo znaczny wzrost ciężkiego przemysłu, który przez szereg lat dominował pod względem tempa rozwoju nad przemysłem lekkim i spożywczym. Prowadziło to do znacznego rozrostu produkcji środków produkcji, przy niedostatecznym wzroście produkcji artykułów konsumpcyjnych, powodując pogłębianie się kryzysu na tle materialnej sytuacji całej ludności, głównie zaś wsi. Inwestowanie w rozbudowę przemysłu ciężkiego dało w ciągu paru lat znaczną część dochodu społecznego, a obecnie eksploatacja włożonych kapitałów, wskutek złej pracy tego przemysłu i jego nierentowności, obciąża nadal budżet państwowy i w konsekwencji kładzie się ciężarem na akcji podnoszenia życiowego poziomu ludności. [...] Wyjściem z tego błędnego koła może być tylko opłacalność ciężkiego przemysłu wskutek lepszej jego organizacji, z drugiej zaś strony – rozszerzenie produkcji przemysłu lekkiego i lepsze zaopatrzenie ludności [8, s. 361].

Źle i nieefektywnie w sowieckiej gospodarce lat trzydziestych funkcjonował też system nakazowo-rozdzielczy, gdyż «[...] poszczególne części gospodarstwa narodowego nie dostosowują się automatycznie do siebie, lecz

dociągane są drogą planów lub nakazów idących z góry» [8, s. 387], zaś wypełnianie powstających w ten sposób luk gospodarczych wymagało koncentracji wysiłku na wybranych dziedzinach kosztem pozostałych, z reguły w danym momencie lepiej funkcjonujących, co w konsekwencji prowadziło do powstawania trudności w innym miejscu. W efekcie tego w sowieckiej ekonomice brak było mechanizmów naturalnej kompensacji rozwoju ekonomicznego. Poza tym nie dysponowała ona również odpowiednimi i koniecznymi rezerwami mocy wytwórczych, siły roboczej oraz zapasami surowców i półfabrykatów. Powodowało to, że: «[...] w sowieckiej pracy gospodarczej nie ma równomierności, płynie ona stale w atmosferze naprężenia i ingerencji rządowej, każde zaś osłabienie tej ostatniej na jakimkolwiek odcinku powoduje prawie zawsze spadek jej wydajności» [8, s. 387].

Słusznie zauważono też, że na braki zaopatrzenia w żywność w ZSRS najpoważniejszy wpływ miała forsowna kolektywizacja oraz niedoinwestowanie rolnictwa i przemysłu spożywczego, a także nadmierny eksport produktów rolnych za granicę. Poza zmniejszeniem się produkcji zbożowej doprowadziło to też do drastycznego spadku hodowli bydła i pogłowia trzody chlewnej, a w konsekwencji do bardzo poważnych braków w podaży mięsa i tłuszczów na rynku, głównie zaś na Ukrainie, gdzie następnie w latach 1932–1933 doszło do tragicznego w skutkach głodu [Vide choćby: 3, 4, 9, 10, 11, 12, 30, 40]. Podobnie działo się również z produkcją cukru, którego spożycie w całym ZSRS nie przekraczało wówczas 4 kg na mieszkańca – przynajmniej według oficjalnych danych [Vide także 8, s. 285].

Poza tym nie mniej istotne były też społeczne następstwa przyspieszonej i przymusowej kolektywizacji, albowiem: «Skutkiem tej polityki stało się pełne przywiązanie włościanina skolektywizowanego do kolchozu, gdyż w wyniku ostatnich zarządzeń nie może on bez aprobaty zarządu ani kolchozu opuścić, ani nawet udać się na jakieś sezonowe lub uboczne zarobki» [8, s. 248–249, 257].

Zaprezentowana tutaj ocena wszystkich zmian ekonomicznych, które w ramach I pięcioletki nastąpiły w ZSRS posiada cechy rzetelności, dalekie od oficjalnych i nie zawsze prawdziwych treści przedstawianych przez

ówczesną sowiecką propagandę, która nagłaśniając mniej lub bardziej istotne sukcesy własnej ekonomiki pomijała lub też bagatelizowała powstające równocześnie trudności oraz napięcia gospodarcze i społeczne [8, s. 285, 361, 363, 387–388]. Podobne wnioski można znaleźć także w opracowaniach i analizach przygotowywanych wtenczas przez oficerów i analityków Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – vide choćby: 1].

Lata II i III pięciolatki (1933–1939)

Jak to już sygnalizowano nie mniejszą uwagę polskiego wywiadu wojskowego przyciągały również rzeczywiste efekty ekonomiczne i wojskowe II pięciolatki [Vide także: 23, s. 623]. Skutkiem tego jest ciekawy, powstały w 1939 r. dokument Oddziału II Sztabu Głównego zatytułowany: *Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r.* [2]. W dziale «Ocena ogólna» jego autorzy stwierdzili, że coraz mniej wiadomości dotyczących sowieckiej gospodarki można pozyskiwać metodą klasycznego śledzenia informacji pojawiających się w prasie oraz w oficjalnych publikacjach ukazujących się w ZSRS. Pomimo to stwierdzono, że kryzys w przemyśle, który rozpoczął się w drugiej połowie 1936 r. trwa nadal, a jego skutkiem jest niewykonywanie przez przemysł ciężki i maszynowy rocznych planów produkcyjnych [Vide także: 65, s. 208]. Zahamowaniu uległo także tempo wzrostu wydajności pracy, co również wpłynęło na ograniczenie rzeczywistych rozmiarów produkcji. Innym wielce charakterystycznym zjawiskiem było częste wykonywanie planów ilościowych kosztem spadku jakościowej wartości produkowanych wyrobów, w tym również sprzętu wojskowego [2]. Doskonałym przykładem takiej właśnie sytuacji może być chociażby produkcja amunicji artyleryjskiej. Według wspomnień późniejszego sowieckiego marszałka artylerii Nikołaja Nikołajewicza Woronowa:

Swego czasu [w 1940 r. – przyp. A. S.], podczas prób na poligonach, masowo dochodziło do przedwczesnych wybuchów pocisków. W celu wyjaśnienia przyczyny powołano komisję pod moim przewodnictwem. [...]

Komisja skontrolowała pracę szeregu zakładów produkujących amunicję dla artylerii. W nowych zakładach dominującą siłą stanowili młodzi inżynierowie i technicy oraz jeszcze

młodszy od nich robotnicy i robotnice, którzy mieli poważne braki w wykształceniu i doświadczeniu. Nie zawsze naleźycie wykorzystywano techniczne wyposażenie zakładów.

W zakładach produkujących skorupy pocisków stwierdziliśmy, że odbiór produkcji przez oddziały kontroli technicznej i przedstawicieli armii odbywa się jak za króla Ćwieczka, ‘na oko’. Na polecenie komisji znaczną partię już przyjętych skorup poddano badaniu metodą hydrauliczną. Niektóre skorupy od razu zaczęły cieknąć. Było to oczywiste brakoróbstwo. Jeśli skorupa przepuszcza ciecz, to gazy prochowe, powodujące ogromne ciśnienie, tym bardziej mogą przedostać się do wnętrza pocisku. Przedwczesny wybuch jest tu nieunikniony, a może on nastąpić w lufie działa, co grozi jego zniszczeniem oraz ofiarami w ludziach.

Wielka odpowiedzialność spadała na robotnice kontrolujące głowice pocisków. Miały one wykrywać możliwe pęknięcia lub rysy świadczące o ich powstawaniu. W tym celu głowice zanurzano w specjalnym płynie, w którym wszelkie defekty na metalu stawały się bardziej widoczne. Zainteresowaliśmy się tym stadium kontroli. I znów stwierdziliśmy duży procent braków w już przyjętej produkcji. Rozmowy z kontrolerkami wykazały, że przez pierwsze dwie do czterech godzin praca idzie dobrze, potem jednak oko się męczy i coraz trudniej zauważyć defekt.

Zbadaliśmy również sposób napełniania skorup materiałem wybuchowym. Również i tu wykryliśmy odchylenia od procesów technologicznych. Kiedy nocą przechodziłem z dyrektorem fabryki przez wydział elaboracji, zażartowałem:

– Widząc waszą produkcję nie zdziwię się, jeśli w którymś pocisku znajdę sprasowanego kota.

Dyrektor ciężko westchnąwszy, odparł z powagą:

– Nie, to jest niemożliwe. [...]

W produkcji zapalników również zdarzały się odstępstwa od instrukcji. W rękach kontrolerów zobaczyliśmy pilniki: jeśli jakaś część nie pasowała, po prostu podpłowywano ją bez żadnych pomiarów. I to tam, gdzie błąd w dziesiętnych, a nawet setnych częściach milimetra jest niedopuszczalny. Wszystko to robiono w celu szybszego wykonania planu. Zabraliśmy 10.000 gotowych do wysłania

zapalników i skierowaliśmy je do innego miasta, w którym znajdowały się podobne zakłady, w celu rozbiórki i dogłębnej kontroli. Stwierdzono setki wypadków brakoróbstwa z odchyleniem od rysunków technicznych i ustalonych tolerancji. [...]

Na zakończenie komisja przeprowadziła liczne strzelania doświadczalne. Potwierdziły one z całą mocą fakt, iż pod względem konstrukcyjnym pociski są bez zarzutu, lecz należy poprawić jakość ich wykonania.

Komisja domagała się usprawnienia procesów technologicznych, podniesienia poziomu wykształcenia technicznego pracowników, zdecydowanej poprawy dyscypliny pracy i wprowadzenia nowych, postępowych metod kontroli [5, s. 136-138. Vide także: 14, s. 148, 212].

Wynika więc z tego, że produkowana w taki sposób, «po sowiecku», amunicja artyleryjska mogła być bardziej niebezpieczna dla własnych żołnierzy niż dla potencjalnego przeciwnika.

Jednocześnie przeciążanie pracą oraz niewłaściwa eksploatacja wielu urządzeń technicznych prowadziła do częstych awarii, szybszego ich zużycia, a w konsekwencji do dalszego spadku produkcji i wzrostu jej kosztów.

Kolejną przyczyną niepowodzeń sowieckiego przemysłu był brak odpowiednich kadr technicznych. Starych i doświadczonych inżynierów odsunięto bowiem od kierowania przedsiębiorstwami, zaś tzw. «wydwiżeńcy», którzy stanowiska kierownicze zajmowali niemal natychmiast po ukończeniu szkół oraz uczelni technicznych i odbyciu pewnej ograniczonej praktyki, z reguły nie mogli dać sobie rady ze skomplikowanymi kwestiami technicznymi i technologicznymi. Poza tym chaos powiększało ogromne zbiurokratyzowanie i skomplikowanie struktury organizacyjnej państwowego aparatu gospodarczego, zaś ustawiczne polityczne «czystki» przyczyniały się do niezwyklej płynności i zbytniego «odmłodzenia» kadr kierowniczych [2]. W wielu pozornie nowoczesnych i dobrze wyposażonych technicznie przedsiębiorstwach rodziło to poważne problemy natury technicznej i technologicznej, a także wskutek obawy przed odpowiedzialnością, zabijało w kadrach kierowniczych ducha samodzielności i przedsiębiorczości. Problemem był też poziom

umiejętności technicznych niższego dozoru technicznego – majstrów oraz robotników, którzy najczęściej przechodzili przeszkolenie w miejscu pracy. Zdaniem polskich analityków Oddziału II Sztabu Głównego w sposób szczególny prawidłowości te dezorganizowały właśnie sowiecki przemysł ciężki oraz maszynowy i obronny.

Ogólną wydajność pracy wyliczaną w postaci stosunku wielkości produkcji przypadającej na jednego robotnika znacząco obniżało zatrudnienie zbyt dużej liczby tzw. «robotników podręcznych», czyli sił niewykwalifikowanych lub pomocniczych, które nie miały istotniejszego wpływu na poziom wykonania planów rocznych poszczególnych przedsiębiorstw. Ich liczba, poza innymi przyczynami, była natomiast związana także z wysoką awaryjnością szeregu urządzeń i instalacji technicznych, które wymagały stałego utrzymywania licznych ekip naprawczych.

Poza tym w stosunku do realiów istniejących w rozwiniętych gospodarczo krajach europejskich i w USA na przeciętnego sowieckiego robotnika nakładano zbyt niskie normy wydajności. Stąd też pomimo rzeczywistej stosunkowo niewielkiej efektywności sowieckiego przemysłu maszynowego – według oficjalnych statystyk – zaledwie 10 % robotników nie wykonało planu, zaś aż połowa z nich wykonała ponoć aż 150 % normy.

W celu ograniczenia płynności kadr robotniczych oraz zmniejszenia zjawiska «łazikowania i włączegostwa z fabryki do fabryki» podjęto cały szereg przedsięwzięć dla poprawienia dyscypliny pracy. Jednym z nich było wprowadzenie «książeczek robotniczych» [Vide także: 14, s. 218].

Rzeczywiste moce sowieckiego przemysłu ciężkiego i maszynowego ograniczał także poziom realizacji nowych planowych inwestycji. W pierwszej połowie 1938 r. udało się bowiem zrealizować zaledwie 37 ze 115 zaplanowanych na ten czas obiektów przemysłowych tego typu. Podobnie też było z planowymi i jednocześnie niezbędnymi remontami kapitalnymi obiektów oraz urządzeń i instalacji technicznych. Poza tym często prace tego typu wykonywano mało fachowo i niezbyt dokładnie lub jedynie «pobieżnie». Związane zaś z tym awarie stanowiły kolejny czynnik ograniczający rzeczywisty poziom wykonywania przez

poszczególne przedsiębiorstwa narzuconych im planów rocznych.

Kolejną niekorzystną cechą przemysłu ciężkiego oraz maszynowego ZSRS w końcu lat trzydziestych XX w. było nadmierne zużycie energii elektrycznej oraz paliw, a także marnotrawstwo smarów. Zjawiska tego typu dotyczyły głównie hut, koksowni oraz fabryk przemysłu maszynowego, w tym również tych rozlokowanych na Ukrainie. Zbyt często też gromadzono nadmierne zapasy surowców energetycznych, mianowicie węgla lub paliw płynnych, co wynikało – między innymi – z niewłaściwie i niedbale prowadzonej sprawozdawczości («buchalterii») oraz z nierytmiczności dostaw. W efekcie tego wśród sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych tendencje do nadmiernego gromadzenia zapasów surowców i paliw były zjawiskiem niemal powszechnym [2].

W przemyśle węglowym, w tym także w Donbasie [Według oficjalnych danych w drugiej połowie 1938 r. całe górnictwo węgla kamiennego w ZSRS wykonało tylko 89,9 % planu], w dalszym ciągu wydajność poważnie obniżały skutki złej organizacji pracy oraz braki kadry technicznej, których skutkiem były też liczne awarie urządzeń i instalacji technicznych. Na przykład w Donbasie, w kopalniach należących do trustu «Budiennougol», w pierwszym półroczu 1938 r. odnotowano aż 465 awarii dźwigów kopalnianych, co spowodowało straty liczone w dziesiątkach tysięcy rubli. Poza tym często w kopalniach prowadzono gospodarkę rabunkową, co prowadziło do licznych zawałów oraz podziemnych pożarów, a w ich efekcie do wypadków i strat ludzkich. Nie zawsze też należycie wykorzystywano posiadane urządzenia techniczne. Dla przykładu w 1938 r. w Donbasie posiadano 1982 ciężkie wrębiarki, ale realnie pracowało tylko 66 % z nich. Wszystko to obniżało wydobycie węgla oraz wydajność pojedynczego górnika, która w III kwartale 1938 r. w całym sowieckim górnictwie wyniosła 25,1 tony miesięcznie. Oprócz tego węgiel zbyt często był zanieczyszczony ponad dopuszczalne wartości – do 19 % objętości przy górnej granicy normy wynoszącej 11 %, a straty w transporcie pomiędzy kopalnią a hutą dochodziły aż do 15 %.

W przypadku Donbasu etat obsady kopalń wynosił wówczas 293.000 górników i robotników, ale do prac pod ziemią brakowało 10.000 górników, zaś do prac naziemnych

zatrudniono 2730 ludzi ponad etat. Ogłoszono więc ochotniczy zaciąg młodzieży do pracy w kopalniach, w wyniku którego do 10 lipca 1938 r. zgłosiło się 2055 ludzi. Pomimo to, jedynie 27 kopalń – na ogólną liczbę 292 w całym Donbasie – wykonywało narzucony im plan z pewną nadwyżką. Pozostałe natomiast planu nie wykonały, przy czym skutek niskiej wydajności ich koszty wydobywania z reguły były zbyt wysokie [2].

Wiele nieprawidłowości i niedostatków istniało wtenczas również w hutnictwie żelaza. Do hut docierała bowiem zbyt zanieczyszczona ruda zawierająca za dużo krzemionki, gliny i kwarcytów. Zbyt często sprowadzano ją też z odległych złóż zamiast wykorzystywać te, które znajdowały się najbliżej. Z reguły zbyt niska była też wydajność wielkich pieców. Jako paliwa – zamiast drogiego koksu – próbowano wówczas używać termoantracyt, czyli wyżarzony antracyt. Poza tym: «Produkcja stali wysokogatunkowej, której wyrób jest sprawdzianem kultury technicznej kraju oraz potencjału przemysłowego i obronnego, nie osiąga [w Sowietach – przyp. A.S.] zamierzonych planów i wykazuje dużo braków. Huta ‘Krasnyj Oktiabr’ w Charkowie dała w ciągu 9 miesięcy [1938 r. – przyp. A.S.] braków za 13,7 miliona rubli, czyli że została zabrakowana cała dwumiesięczna produkcja» [2].

W przypadku wyrobów walcowanych największe niedobory występowały w produkcji szyn, drutu, blachy białej i żelaza dachowego, przy czym ani jedna huta produkująca rury nie wykonała planu, zaś braki w niektórych z nich stanowiły aż 40 % produkcji. Wynikało to z bardzo niskiej jakości produkcji hut. W pierwszym półroczu 1938 r. odsetek braków przy produkcji szyn I kategorii w całym ZSRS wyniósł 52 %, w blasze białej 50 %, a w produkcji drutu aż 60 %. Poza tym przestoje walcarek stanowiły wtenczas od 23 aż do 64 % czasu pracy, podczas gdy normy wynosiły zaledwie 12 %. Wielką była też płynność pracowników. Wszystko to obniżało realne możliwości produkcyjne oraz generowało ogromne straty finansowe, a także straty w surowcach i paliwie.

W efekcie takich niedostatków sowieckiego hutnictwa Huta imienia Stalina w Kramatorsku: «Wysyła swoim odbiorcom przedmioty niewykończone, zmuszając terrorem komisję odbioru technicznego do ich przyjęcia. Zamówienia na

części zapasowe do maszyn górniczych trwają [czyli, że były realizowane – przyp. A. S.] po 2 lata» [2].

Źle pracowała również Huta Stali w Zaporozżu («Zaporozstał»), która: «Od 1938 r. wytapia i walcuje pierwszą [w ZSRS – przyp. A. S.] stal nierdzewiącą oraz wyrabia wysokogatunkową stal narzędziową: w I półroczu wyprodukowano 10.174 ton wartości 17 milionów rb. [czyli rubli – przyp. A. S.]. Jednak walcarki często próżnują i przestoje dzienne wynoszą 37–57 % czasu roboczego» [2].

Podobnie działo się też w nikopolskich kopalniach manganu, które według ustaleń oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego pracowały źle, «[...] bo metodami przestarzałymi (z 21 kopalń – 8 pracuje ręcznie). Rozbudowa chodników odbywa się tylko w 3 kopalniach zamiast w 15. [...] Koszty własne [kopania – przyp. A. S.] rudy przekraczają normy o 18 %. Stosowana tytułem próby metoda wydobywania hydraulicznego daje dobre wyniki, bo zwiększa wydajność kilkanaście razy» [2].

Chlubnym wyjątkiem była tutaj huta dniewprowska produkująca «magnez», ponieważ wykonywała nałożone na nią plany.

Także sowiecki przemysł maszynowy nie realizował planów produkcyjnych, gdyż za 11 miesięcy 1938 r. wykonał tylko 85 % «produkcji towarowej». Najgorzej pracowały zaś przedsiębiorstwa wytwarzające silniki i traktory oraz inne «maszyny transportowe». Braki w produkcji – według oficjalnych sowieckich danych – wyniosły w tym czasie, przeciętnie, od 6 do 8 %. W rzeczywistości jednak musiało ich być znacznie więcej, gdyż w wielu zakładach z powodu braku sprawdzianów

oraz innych niezbędnych narzędzi pomiarowo-kontrolnych nie istniała praktycznie żadna realna kontrola techniczna [2].

Ostatni kwartał 1938 r. miał zdecydować o wykonaniu planu za cały rok oraz przygotować grunt pod realizację zadań w przemyśle ciężkim i maszynowym w roku następnym. Bowiem według zamierzeń przyrost wartości produkcji przemysłu ciężkiego, maszynowego i obronnego w porównaniu do ostatniego kwartału 1937 r. miał wynieść 30 %. Tymczasem w rzeczywistości nastąpił jej wyraźny spadek. Tak więc rzeczywiste efekty całkowicie zawiodły oczekiwania władz sowieckich, zaś przedsięwzięcia, którym udało się wykonać plan były bardzo nieliczne. Do tej grupy należała Woroneska Fabryka imienia Dzierżyńskiego, która produkowała silniki diesla, a na Ukrainie także fabryka obrabiarek w Odessie [2].

Podsumowanie Z powyższego wynika, że w okresie lat 1929–1939 polski wywiad wojskowy oraz polskie służby dyplomatyczne pilnie obserwowały i analizowały wszelkie zmiany zachodzące w gospodarce ówczesnego ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie. Dotyczyło to zarówno przemysłu, jak i rolnictwa [Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide choćby: 45,58. 66]. Należy też zauważyć, że stronę polską interesowały rzeczywiste, a nie propagandowe efekty i osiągnięcia sowieckiej ekonomiki, przy czym szczególną uwagę oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych skupiały te jej elementy, które miały, bądź też mogły mieć w przyszłości, znaczenie militarne.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne Warszawa:

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW):

1. Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat «Rosja» Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.O.33, Warszawa 16 X 1933 r.
2. Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

Źródła drukowane i wspomnienia

3. Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybór i opracowanie J. J. Bruski, Warszawa 2008.
4. Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Opracowanie R. Kuśnier, Toruń 2008.
5. Woronow M., Artyleryjskim szlakiem. Przekład S. Michnik, Warszawa 1966.

6. Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005.
7. Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł. Wstęp, tłumaczenie i opracowanie J. Wojtkowiak, Poznań 2012.
8. Zjazdy konsułów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934 (Съезды польских консулов в СССР. Протоколы и доклады 1927–1934). Opracowali E. Kołodziej, M. Mazur, T. Radzik (Составители Э. Колодзей, М. Мазур, Т. Радзик), Lublin (Люблин) 2011.
9. Аулова Л., Даниленко В., Лавренюк В., Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник, Львів 2010.
10. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. Упорядочник Р. Пиріг, Київ 2007.
11. Коллективизация і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. Відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992.
12. Мухіна М., Упокорення голодом. Збірник документів, Київ 1993.
13. Советское военно-промышленное производство (1918–1926). Том второй. Коллегиальная работа под редакцией В. А. Золотарева (серия: История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963. Документы и материалы. Под редакцией И. И. Клебанова), Москва 2005.
- Opracowania**
14. Bieszanow W., Ślepy bóg wojny. Armia Czerwona pod ogniem własnej artylerii. Przekład W. Stefanowicz, Warszawa 2012.
15. Bieszanow W., Latające trumny Stalina. Przekład W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
16. Bieszanow W., Twardy pancierz. Przekład W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
17. Choloniewski K., Koszewski J., Polska radiotechnika lotnicza 1918–1939, Warszawa 2009.
18. Chrzanowski M., Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939, Warszawa 2007.
19. Glass A., Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r. Tom II, Sandomierz 2007.
20. Glass A., Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r. Tom III, Sandomierz 2008.
21. Grzelak Cz. K., Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS, Warszawa 2010.
22. Grzywacz A., Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939, «Studia Rzeszowskie», (Rzeszów) 1999, tom VI.
23. Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Praca zbior., Warszawa 1960.
24. Jabłonowski M., Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939, Olsztyn 1996.
25. Klobuch K., Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r., Warszawa 2009.
26. Kośmider T., Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926, Toruń 2001.
27. Kośmider T., Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia, [w:] Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicz, Warszawa-Siedlce 2012.
28. Kozłowski E., Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy, Warszawa 1974.
29. Kruszyński M., Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia, [w:] Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku. Tom I. Praca zbior. pod red. W. Skóry, P. Skubisza, Szczecin 2012.
30. Kulczycki S., Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości, Wrocław 2008.
31. Majewski M. W., Samoloty i zakłady lotnicze II Rzeczypospolitej, Warszawa 2006.
32. Maksimiec S., Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939, Oświęcim 2014.
33. Malak E., Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939, Wrocław 1990.
34. Malak E., Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939, Warszawa 2011.
35. Misiuk A., Służby specjalne II Rzeczypospolitej, Warszawa 1998.
36. Morgała A., Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939, Warszawa 2003.
37. Pawłowski T., Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939, Warszawa 2009.
38. Pawłowski T., Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia, Warszawa 2011.
39. Peplowski A., Wywiad polski na ZSRR 1921–1939, Warszawa 1996.
40. Smoliński A., Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego, «Південний Архів». Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16.
41. Smoliński A., Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszość i Terażniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003–2004, Nr 2–3.
42. Smoliński A., Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, [w:] Polski wywiad wojskowy 1918–1945. Praca zbior. pod red. P. Kołakowskiego, A. Peplowskiego, Toruń 2006.
43. Smoliński A., Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37).

44. Smoliński A., Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», (Lublin–Radzyń Podlaski–Siedlce) 2008, tom V.
45. Smoliński A., Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie pplk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r., [w:] Polska dyplomacja na wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Seroczyńskiego, Olsztyn-Charków 2010.
46. Smoliński A., Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 8.
47. Smoliński A., Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 9.
48. Smoliński A., Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności, [w:] Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza, Warszawa-Siedlce 2012.
49. Smoliński A., Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, «Studia z Dziejów Wojskowości», (Białystok) 2012, tom I.
50. Smoliński A., Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego, [w:] Militaria pomorskie. Zbiór studiów. Tom IV. Praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego, Bydgoszcz 2012.
51. Smoliński A., Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939, «Archiwa – Kancelarie – Zbiory», (Toruń), 2012, Nr 3 (5).
52. Smoliński A., Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936, [w:] Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii. Tom 2. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2012.
53. Smoliński A., Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku, [w:] Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku. Praca zbior. pod red. J. Wojtkowiaka, Poznań 2013.
54. Smoliński A., Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego, [w:] Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), 2013, випуск 6.
55. Smoliński A., Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв), 2014, Nr 12.
56. Smoliński A., Wiedza o wyższej kadry dowódczej kawalerii RKKa posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w., [w:] Studia historyczno-wojskowe. Tom IV. Praca zbior. pod red. M. Wagnera, Siedlce 2014.
57. Smoliński A., O «czerwoną» Rosję, «czerwoną» Europę i «czerwony» świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918–1941, Toruń 2015.
58. Smoliński A., Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym, Oświęcim 2016.
59. Włodarkiewicz W., Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939, Warszawa 2001.
60. Włodarkiewicz W., Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939, Warszawa 2002.
61. Włodarkiewicz W., Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939, [w:] Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej. Praca zbior. pod red. P. Kołakowskiego, A. Peplńskiego, Kraków 2011.
62. Wyszczelski L., W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939, Warszawa 2008.
63. Ziemke E. F., Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji. Przekład K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015.
64. Кен О. Н., Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х середина 1930-х гг.), Москва 2008.
65. Самуэльсон Л., Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941. Перевод с английского И. С. Давидян, Москва 2001.
66. Смолински А., Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского, «Клио», (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50).
67. Смолински А., Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского, [w:] Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций. Материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г., Тамбов 2010.

Смолінський А., Університет імені М. Коперника, м. Торунь (Польща)

**ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ З КІНЦЯ 1920-Х ДО КІНЦЯ 1930-Х РР.
У ВИСНОВКАХ АНАЛІТИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ ТА ФУНКЦІОНЕРІВ
ПОЛЬСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ СЛУЖБ**

У статті проаналізовано оцінки найважливіших економічних перемін в Радянській Україні з кінця двадцятих до кінця тридцятих років ХХ ст., які давали аналітики тогочасної польської розвідки та представники польських дипломатичних служб акредитованих тоді в Україні. Автор також вказує на причини, які спонукали польську сторону відслідковувати і аналізувати зміни того типу, а також їх параметри.

Ключові слова: Радянська Україна; Польща; СРСР; польська військова розвідка.

Смолинский А., Университет имени Н. Коперника, Торунь (Польша)

**ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ
С КОНЦА 1920-Х ДО КОНЦА 1930-Х ГГ. В ОТЧЕТАХ АНАЛИТИКОВ ПОЛЬСКОЙ ВОЕННОЙ
РАЗВЕДКИ И ФУНКЦИОНЕРОВ ПОЛЬСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ СЛУЖБ**

В статье проанализировано оценки важнейших экономических изменений в Советской Украине с конца двадцатых до конца тридцатых годов ХХ века, которые сделали аналитики тогдашней польской разведки и представители польских дипломатических служб акредитированных в Украине. Автор также обратил внимание на причины, которые побуждали польскую сторону отслеживать и анализировать изменения такого типа, а также их параметры.

Ключевые слова: Советская Украина; Польша; СССР; польская военная разведка.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
канд. іст. наук, ад'юнкт Стемпень Ст.

© Смолінський А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 01.02.2016

PRAWNOMIĘDZYNARODOWE ASPEKTY NIEPODLEGŁOŚCI UKRAINY

International legal aspects of the independence of Ukraine are of particular importance in the context of the events on the Crimean Peninsula and eastern Ukraine. In this article attention is paid to the regulations of international law concerning one of the components of the state, which is the territory - uti possidetis, the inviolability of borders, territorial integrity, self-determination of peoples (the right to secession), and non-interference in the affairs of other country. Through all the years of independence the Ukraine was, and is protected as a subject of international law on the basis of these fundamental principles. New concepts related to the responsibility to protect in any case do not justify the secession and annexation of territory of the other state. From the point of view of international law the territorial scope of independent Ukraine has not been altered, and the Crimean peninsula is a territory occupied by Russia.

Key words: uti possidetis; independence; borders; self-determination; Ukraine; law.

Niepodległość państwa jest faktem politycznym, którego wyrazem jest deklaracja niepodległości, niosącym za sobą skutki w sferze prawa międzynarodowego, w szczególności w postaci powstania nowego państwa (podmiotu prawa międzynarodowego). Powstanie państwa, a w tym zmiany terytorialne, obwarowane są obecnie wyznaczonymi przez prawo międzynarodowe kryteriami, decydującymi o legalności [3, s. 97–108]. Nie można przy tym zapominać o tworach lub sytuacjach nieuznawanych przez większość społeczności międzynarodowej, chociażby z uwagi na nielegalność ich powstania.

Niepodległość Ukrainy z punktu widzenia prawa międzynarodowego nigdy nie była i nie jest kwestionowana przez społeczność międzynarodową. Powstanie Ukrainy w wyniku secesji republik radzieckich uznać należy za legalne i legitymizowane. Ukraina uznana została przez społeczność międzynarodową, a w tym państwa powstałe na skutek rozpadu Związku Radzieckiego, czego wyrazem jest chociażby kontynuacja członkostwa w ONZ. Wydawało się, że niepodległość Ukrainy niesie za sobą na przełomie XX i XXI w. silne gwarancje płynące z prawa międzynarodowego (art. 2 Karty Narodów Zjednoczonych), wyrażające się w zasadach nienaruszalności granic, samostanowienia narodów, integralności terytorialnej, czy też zakazu użycia siły lub groźby jej użycia.

Wydarzenia ostatnich miesięcy dały jednak poczucie wątpliwości – czy prawo międzynarodowe ewoluowało w stosunku do stanu prawnego z 24 sierpnia 1991 roku, kiedy to Ukraina proklamowała niepodległość? W chwili obecnej podkreślenie niektórych prawnomiędzynarodowych aspektów związanych z niepodległością Ukrainy nabiera szczególnego znaczenia w kontekście wydarzeń na Półwyspie Krymskim oraz w okręgach donieckim i ługańskim. W niniejszym artykule uwagę zwrócono na regulacje prawnomiędzynarodowe dotyczące jednego z elementów składowych państwa, jakim jest terytorium. Ich analiza, a w szczególności uti possidetis, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej, samostanowienia narodów (prawa do secesji) i nieingerencji w sprawy drugiego państwa pozwoli na prawnomiędzynarodową ocenę zmian terytorialnych i konfliktów, jakich jesteśmy świadkami w ciągu ostatnich miesięcy.

Powstanie państwa jest faktem, którego zasięg ograniczony jest terytorialnie. Nie ma państwa bez granic międzynarodowych. Podczas rozpadu Związku Radzieckiego zrodziła się kwestia wyrysowania granic nowych państw. W praktyce oparto się na granicach republik radzieckich. W porozumieniu w sprawie utworzenia Wspólnoty Niepodległych Państw (Mińsk, 8.12.1991) [10, s. 142 i n.] deklarowano

kres ZSRR jako podmiotu prawa międzynarodowego oraz respektowanie przez nowo powstałe państwa w szczególności suwerenności państwowej, prawa do samostanowienia i «innych ogólnie uznanych zasad i norm prawa międzynarodowego». W art. 5 uznano zasadę terytorialnej integralności oraz nienaruszalności istniejących granic w ramach WNP. Te same zasady zawarto w Deklaracji z Ashkhabadu (13.12.1991) [18, s. 43–47], Deklaracji z Ałma-Aty (21.12.1991) [18, s. 47–48] i Karcie WNP (Mińsk, 22.02.1993) [20] dodając w tej ostatniej «uznanie istniejących granic i wyrzeczenie się nielegalnego nabycia terytoriów». W powyższych dokumentach dało się zauważyć podobieństwo postkolonialnej zasady *uti possidetis iuris*. Jednak w praktyce lat dziewięćdziesiątych trudno było wykazać, że chodzi o nią. W bilateralnych umowach granicznych przyjęto dwa sposoby ustalania wspólnej granicy: przez geograficzny opis jej przebiegu, bez nawiązania do granic administracyjnych ZSRR, lub przez odwołanie do granicy administracyjnej ZSRR. Pierwsze rozwiązanie znalazło się przykładowo w umowie podpisanej w Wilnie 2 lutego 1995 roku między Białorusią a Litwą w sprawie białorusko-litewskiej granicy państwowej [21, s. 147]. Drugie rozwiązanie przyjęto w umowie podpisanej w Mińsku 21 lutego 1994 roku o ustanowieniu granicy między Białorusią a Łotwą [22, s. 3]. Odniesienie do tej zasady znalazło się dopiero w raporcie Niezależnej Międzynarodowej Misji Śledczej w sprawie Konfliktu w Gruzji z 2009 roku, w którym potraktowano ją jako kontynuację praktyki państw postkolonialnych [12, s. 143].

Trudno było zastosować podczas rozpadu Związku Radzieckiego zasadę *uti possidetis iuris* przyjętą podczas dekolonizacji Ameryki Łacińskiej i Afryki. Taki stan rzeczy wynikał z różnic między zmianami terytorialnymi w ramach dekolonizacji a zmianami terytorialnymi poza kontekstem dekolonizacyjnym. W przypadku tych pierwszych konwersji w granicę międzynarodową ulegała zazwyczaj niedookreślona w terenie granica kolonialnej jednostki administracyjnej. W przypadku tych drugich specyfika granic federacyjnych była inna – były one dobrze oznaczone i wytyczone w terenie. Wynikiem tego państwa postkolonialne zmuszone były ustalać linie graniczne na podstawie tytułu *uti possidetis*, opartego na dokumentach prawa

kolonialnego. Państwa postradzieckie nie znały takiej praktyki. Ich postępowanie sprowadzało się do uznania faktycznych granic federacyjnych za granice międzynarodowe nowych państw. Wyjątkiem była reakcja państw bałtyckich, podkreślających powrót do granic międzynarodowych sprzed ich aneksji przez Związek Radziecki, jednak w ostateczności i one przystały na wyrysowanie granic z Rosją na podstawie byłych granic administracyjnych ZSRR. Taka praktyka, potwierdzona w ramach rozpadu Jugosławii, mogła doprowadzić do powstania szczególnej normy zwyczajowej, zgodnie z którą granice administracyjne państw federacyjnych (lub okręgów autonomicznych) ulegają w dacie niepodległości konwersji w granice międzynarodowe nowo powstającego państwa [7, s. 161–177]. Specyfiką takiej normy prawa międzynarodowego jest to, że ulega ona «konsumpcji» w dacie niepodległości – pojawia się i znika jak motyl, zmieniając granicę federacyjną w międzynarodową. Skutkiem działania *uti possidetis* jest granica międzypaństwowa, która w przypadku Ukrainy nie była kwestionowana przez społeczność międzynarodową. Wyjątkiem było stanowisko parlamentu Federacji Rosyjskiej, o czym będzie mowa w późniejszych rozważaniach.

Nienaruszalność granic międzynarodowych

Kształt terytorialny nowo powstałego państwa podlega ochronie na podstawie prawa międzynarodowego. Dotyczy to również granic międzynarodowych wyrysowanych w konsekwencji zastosowania reguły *uti possidetis*. Norma ta, jak była mowa wcześniej, «konsumuje się» z dniem sukcesji, jednak stabilność nowej granicy od dnia niepodległości gwarantowana jest zasadą nienaruszalności granic międzynarodowych. Zasada ta stanowi integralny element współczesnego, powojennego porządku prawnomiędzynarodowego. Wynika z zakazu użycia siły i groźby użycia siły, z którym jest funkcjonalnie powiązana poprzez obowiązek poszanowania integralności terytorialnej państwa. Jak wskazuje J. Tyranowski zasada nienaruszalności granic wyłania się z zasady integralności terytorialnej i z tej zasady czerpie swą moc. Stanowi częściowo nadal składnik zasady integralności terytorialnej, a częściowo ma już znaczenie samodzielne. Jako składnik zasady integralności terytorialnej obejmuje ten jej aspekt, który dotyczy ochrony

całości (nienaruszalności) terytorium państwowego przed wszelkimi zmianami terytorialnymi (zmianami granic) w wyniku groźby użycia siły lub użycia siły. Samodzielne znaczenie zasady nienaruszalności granic polega na tym, że zapewnia ona ochronę (nienaruszalność) terytorium państwowego przed roszczeniami terytorialnymi [9, s. 101]. Zgodnie z art. 2 ust. 4 Karty Narodów Zjednoczonych wszyscy członkowie powstrzymają się w swych stosunkach międzynarodowych od stosowania groźby lub użycia siły przeciwko terytorialnej integralności lub niepodległości któregośkolwiek państwa. Zasada ta została rozwinięta w rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 24.10.1970 r. pt. Deklaracja zasad prawa międzynarodowego [23]. Na jej podstawie terytorium państwowe nie może być przedmiotem nabycia przez inne państwo w wyniku groźby lub użycia siły, a żadne nabytki w ten sposób uzyskane nie mogą być uznane za legalne. Wyrażona w Akcie Końcowym KBWE [11] zasada nienaruszalności granic powiązana została bezpośrednio z zakazem użycia siły lub groźby użycia siły oraz zasadą integralności terytorialnej państw. Państwa uczestniczące w KBWE uznały za nienaruszalne wszystkie granice każdego z nich, jak również granice wszystkich państw w Europie, i zobowiązały się powstrzymać od zamachów na te granice oraz od wszelkich żądań lub działań zmierzających do zawładnięcia i uzurpacji części lub całości terytorium któregośkolwiek z nich. Zasada nienaruszalności granic początkowo traktowana była jako «wiążąca zasada prawa międzynarodowego we wzajemnych stosunkach państw europejskich oraz USA i Kanady» [9, s. 156]. Jak wskazywał J. Tyranowski, pewne jej elementy już wchodziły w zakres *ius cogens*, inne natomiast stanowią ważny wkład, a zarazem dowód w procesie kształtowania się normy powszechnej, inne wreszcie mają odniesienie wyłącznie europejskie [9, s. 156]. Mówiąc o *ius cogens* J. Tyranowski miał na myśli aspekt związany z zakazem zmiany granic za pomocą groźby użycia siły lub użycia siły. Za dowód kształtowania normy powszechnej uznał zakaz roszczeń terytorialnych o charakterze politycznym. Trzeci aspekt dotyczy poszanowania granic ukształtowanych w wyniku II wojny światowej [9, s. 156–157]. Obecnie nie ma wątpliwości co do

wykształcenia się normy powszechnej w zakresie drugiego aspektu zasady.

W doktrynie problematykę granic międzynarodowych wiąże się z istotą porządku prawnomiędzynarodowego opartego na terytorialnej suwerenności. Współistnienie państw wymaga stabilności terytorialnej, gwarantowanej zasadą stabilności granic. Owa zasada zapewnia międzynarodowy pokój i bezpieczeństwo [6, s. 81-84]. Warto przywołać stanowisko MTS w sprawie *Temple of Preah Vihear*: «Kiedy dwa państwa ustanawiają między sobą granicę, jednym z pierwszorzędnych celów do osiągnięcia jest stabilność i ostateczność; niemożliwe jest, aby tak ustanowiona linia mogła być kiedykolwiek i na podstawie ciągle dostępnego procesu kwestionowana a jej korekta była przedmiotem żądań». Zdaniem MTS niekończąca się możliwość kwestionowania granicy prowadziłyby do niepewności i przeczyłyby postulatowi stabilności i ostateczności granicy [10, s. 36]. W wyroku w sprawie *Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad)* MTS zauważył natomiast, że «raz uzgodniona granica trwa, w przeciwnym razie mogłoby dojść do wypaczenia fundamentalnej zasady stabilności granic» [19, s. 37].

Integralność terytorialna a prawo do secesji

Jedność terytorialna jest zasadą prawa międzynarodowego gwarantowaną w art. 2 ust. 4 Karty Narodów Zjednoczonych, potwierdzoną następnie w Deklaracji zasad prawa międzynarodowego i Akcie Końcowym KBWE. Jak wskazano wcześniej wynika z niej obowiązek respektowania granic międzynarodowych. W szczególności niedopuszczalne jest użycie siły zbrojnej celem oderwania części terytorium państwowego. Poszanowanie integralności terytorialnej zapewnia stabilność stosunków międzynarodowych i porządku prawnomiędzynarodowego dzięki temu, że hamuje nadmierne zmiany terytorialne, które to w ramach dynamicznej społeczności międzynarodowej są nieuniknione.

Z zasadą integralności terytorialnej, która w powiązaniu z obowiązkiem respektowania granic międzynarodowych i zakazem użycia lub groźby użycia siły, ma charakter *ius cogens*, wiąże się problem samostanowienia narodów i prawa do secesji. Czy we współczesnym porządku prawnomiędzynarodowym należy dać pierwszeństwo jedności terytorialnej, czy też

samostanowieniu narodów w ramach tzw. prawa do secesji? Jest to pytanie niosące za sobą różne odpowiedzi doktrynalne, z których można wyodrębnić stanowiska: restrykcyjne (niedopuszczające w ogóle możliwości secesji i dające pierwszeństwo integralności terytorialnej państwa), umiarkowane (dopuszczające możliwość secesji pod pewnymi warunkami) i liberalne (dające pierwszeństwo zasadzie samostanowienia narodów) [2, s. 53–54]. W pierwszej kolejności należy odrzucić stanowisko liberalne, prowadzące do niestabilności systemu międzynarodowego i podziału świata zgodnie z ilością narodów. Jest to niewykonalne chociażby z uwagi na definicyjne trudności w określeniu czym jest w prawie międzynarodowym «naród». Niemożliwe jest również utrzymanie porządku międzynarodowego w stanie ciągłej niezmienności podmiotów. Wiek XX ukazał chociażby, że w ciągu kilkudziesięciu lat społeczność międzynarodowa może zwiększyć się kilkakrotnie – z kilkudziesięciu państw do prawie dwustu. Taka ewolucja jest wynikiem realizacji prawa do samostanowienia, a w tym prawa do secesji. Pozostaje zatem druga możliwość – umiarkowana. Dopuszcza ona secesję na skutek działania wewnętrznych sił dezintegracyjnych, reprezentujących masowy ruch ludności zainteresowanej w oderwaniu od państwa. Co do zasady secesja powinna mieć charakter pokojowy, a więc nie powinna prowadzić się do użycia siły zbrojnej, zarówno z jednej jak i drugiej strony [1, s. 80–81]. Państwo może stosować siłę zbrojną celem tłumienia aktów agresji, natomiast ruch secesjonistyczny może mieć wyjątkowo charakter zbrojny, pod warunkiem, że walka nie prowadzi się do aktów terroru. Secesja jest uzasadniona w sytuacji dyskryminacji grupy narodowej, a więc braku jej demokratycznej reprezentacji we władzy centralnej. Co istotne, niedopuszczalna jest jakakolwiek pomoc państw trzecich dla ruchów secesjonistycznych. Takowa godzi bowiem w zakaz ingerencji w sprawy drugiego państwa [2, s. 54]. Najlepszym rozwiązaniem jest tzw. secesja negocjowana, będąca wynikiem porozumienia między ruchem secesjonistycznym a państwem, poprzedzona referendum w sprawie oderwania.

Zakaz ingerencji w sprawy drugiego państwa

Wyrażona w art. 2 ust. 7 Karty Narodów Zjednoczonych zasada nieingerencji w sprawy drugiego państwa ulegała stopniowemu zawężeniu z uwagi na rozwój procesów globalizacyjnych, związanych chociażby z działalnością organizacji ponadnarodowych (np. Unii Europejskiej), oraz poszerzanie zakresu zobowiązań międzynarodowych, w szczególności w dziedzinie ochrony praw człowieka. Skutkiem tego powstała koncepcja tzw. odpowiedzialności za ochronę, której głównym założeniem było rozumienie suwerenności państwowej jako odpowiedzialności. Jeżeli państwo nie jest w stanie zapewnić na swoim terytorium bezpieczeństwa (ochrony) swoim obywatelom w związku z poważnymi naruszeniami praw człowieka wynikającymi z konfliktu wewnętrznego, represji lub upadłości państwa, rodzi to niejako subsydiarną odpowiedzialność społeczności międzynarodowej za ochronę ludności [zob. 17; 8, s. 22]. Reakcja społeczności międzynarodowej może sprowadzać się do użycia siły zbrojnej, pod warunkiem jest autoryzacji przez Radę Bezpieczeństwa ONZ na podstawie art. 42 Karty Narodów Zjednoczonych.

Powyższy zakres zakazu ingerencji w sprawy drugiego państwa nie może jednak naruszać podstawowych zasad ustroju politycznego, gospodarczego i społecznego państwa. Próby ograniczenia kompetencji wewnętrznej państwa w tym zakresie, związane z tzw. prawem do demokratycznych rządów wydają się daleko idące, a biorąc pod uwagę los interwencji «prodemokratycznych» w Iraku lub Afganistanie – nieudane z uwagi na trudności w zdefiniowaniu demokracji wynikające z różnorodności kultur politycznych. Inaczej pojmowana jest demokracja w Azji, państwach arabskich, Afryce, Europie i Ameryce Północnej, w związku z czym trudno jest przeszczepić określony model do innego systemu politycznego.

Dlatego też w kwestii zakresu zakazu ingerencji w sprawy drugiego państwa nadal zachowuje aktualność wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie militarnej i paramilitarnej działalności przeciwko Nikaragui, w którym sędziowie stwierdzili, że takowa ingerencja polega w szczególności na szkoleniu, uzbrajaniu, wyposażaniu, finansowaniu i zaopatrywaniu grup zbrojnych w innym państwie, popieraniu, wspieraniu i niesieniu pomocy w inny sposób oraz paramilitarnej

działalności w innym państwie. Dopuszczalna jest natomiast pomoc humanitarna, na zaproszenie rządu (ale nie grupy opozycyjnej) oraz restrykcje ekonomiczne. Co istotne MTS podkreślił, że nie może mieć miejsca ingerencja w sprawy drugiego państwa z powodów ideologicznych i ustrojowych [15, s. 124-133].

Ukraina po 25 latach (wnioski)

Rodzi się pytanie – czy w ciągu ostatnich 25 lat niepodległości Ukrainy prawo międzynarodowe w zakresie omówionym powyżej uległo zmianom? W art. 2 Karty Narodów Zjednoczonych nie wprowadzono poprawek. Zasady poszanowania integralności terytorialnej i granic międzynarodowych, wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia oraz nieingerencji w sprawy drugiego państwa nadal stanowią fundament porządku międzynarodowego. Często traktuje się je jako normy bezwzględnie obowiązujące (*ius cogens*). Ich pogwałcenie stanowi poważne naruszenie prawa międzynarodowego i powinno rodzić odpowiedzialność międzynarodową. W ciągu 25 lat niepodległości Ukrainy nie wykształciły się żadne konkurencyjne normy zwyczajowe, upoważniające na przykład do aneksji terytorium innego państwa. Pojawiła się jedynie koncepcja tzw. odpowiedzialności za ochronę, dająca społeczności międzynarodowej możliwość reakcji w sytuacji poważnych naruszeń praw człowieka związanych w szczególności z upadłością państwa. Jednak jej zbrojna odmiana dopuszczalna jest tylko w ramach prawnych określonych Kartą Narodów Zjednoczonych (zob. art. 42).

Jakie znaczenie ma często przywoływane memorandum budapesztańskie z 5 grudnia 1994 roku [14]. Jest to porozumienie mające charakter deklaracji, a nie umowy międzynarodowej, w którym Ukraina, Rosja, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania potwierdziły suwerenność, niezależność, integralność terytorialną i nienaruszalność granic Ukrainy. Jedyнным punktem zobowiązującym, a nie deklarującym, strony do «konsultacji w przypadku powstania sytuacji, w której pojawiłyby się wątpliwości dotyczące powyższych zobowiązań» jest punkt 6 memorandum. W pozostałym zakresie strony potwierdzają jedynie zasady prawa międzynarodowego wynikające z art. 2 Karty Narodów Zjednoczonych i Aktu Końcowego KBWE. Dlatego też uznać należy,

że prawnomiędzynarodowa ochrona niepodległości Ukrainy nie wynika z memorandum budapesztańskiego, ale norm prawa międzynarodowego o charakterze bezwzględnie obowiązującym, spisanych w art. 2 Karty Narodów Zjednoczonych, stanowiących fundament krystalizującego się po II wojnie światowej porządku międzynarodowego. Państwo ukraińskie z chwilą uzyskania niepodległości w obrębie granic ukształtowanych na podstawie *uti possidetis*, jako powszechnie uznawany nowy podmiot prawa międzynarodowego, stała się beneficjentem tychże gwarancji. Po 25 latach nic w tym zakresie nie uległo zmianie.

Jak zatem w kontekście tych gwarancji traktować wydarzenia na Krymie i wschodzie Ukrainy? Czy istnieje prawnomiędzynarodowe uzasadnienie faktycznych lub ewentualnych zmian terytorialnych? Zgodnym z prawem międzynarodowym sposobem ingerencji w integralność terytorialną i nienaruszalność granic jest legalna secesja lub uzgodniona przez zainteresowane państwa modyfikacja granic. Rosja powołuje się również na interwencję celem ochrony ludności pochodzenia rosyjskiego oraz na zaproszenie rządu.

Przechodząc do prawnej oceny wydarzeń, w pierwszej kolejności zbadać należy, czy Autonomiczna Republika Krymu miała prawo do secesji i czy prawo to zrealizowane zostało zgodnie z prawem międzynarodowym? Na pierwsze pytanie należy odpowiedzieć twierdząco – każdy naród, członek federacji lub okręg autonomiczny mają prawo do secesji. Warunkiem legalności secesji jest jednak sposób jej realizacji. Najbardziej optymalna jest tzw. negocjowana secesja, polegająca na oderwaniu od państwa macierzystego na skutek porozumienia między władzami centralnymi a siłami secesjonistycznymi. Można powiedzieć, że takie postępowanie nie narusza państwowo-centricznego porządku międzynarodowego. W przypadku braku porozumienia, secesja budzi już kontrowersje w nauce prawa międzynarodowego. Problem sprowadza się w szczególności do dopuszczalności użycia siły zbrojnej przez siły secesjonistyczne. Jednak wątpliwości nie budzi to, że zbrojna pomoc państwa trzeciego wpływa na negatywną ocenę secesji z punktu widzenia prawa międzynarodowego. Taka pomoc traktowana jest nie tylko jako ingerencja w sprawy drugiego państwa, ale

również jako agresja zbrojna. Skutkiem tego secesja ma charakter nielegalny. Tak też ocenić należy secesję Krymu od Ukrainy. Rosja potwierdziła, że «zielone ludziki», które pojawiły się na ulicach Sewastopola w marcu 2014 roku jako «siły samoobrony», to byli żołnierze rosyjscy. Można zatem kategorycznie stwierdzić, że do secesji doszło dzięki zbrojnej «pomocy» państwa trzeciego. Czy z punktu widzenia prawa międzynarodowego taka «pomoc» była uzasadniona? Koncepcja dopuszczająca interwencję zbrojną celem ochrony własnych obywateli pozostaje dyskusyjna. Jednak jak sama nazwa wskazuje, dotyczy ona obywateli państwa używającego siły zbrojnej. Stanowisko Rosji dopuszczające taką interwencję celem ochrony ludności z uwagi na narodowość uznać należy za odosobnione i nie znajdujące oparcia w prawie międzynarodowym. Powoływanie się z kolei na tzw. odpowiedzialność za ochronę nie ma żadnych podstaw, biorąc pod uwagę to, że na Ukrainie nie doszło do poważnych naruszeń praw człowieka. Domniemanie takich naruszeń w przyszłości nie może uzasadniać interwencji zbrojnej w drugim państwie. Poza tym ewentualna interwencja powinna być podjęta w ramach art. 42 Karty Narodów Zjednoczonych, a więc z upoważnienia Rady Bezpieczeństwa ONZ. Uzasadnienie działania na zaproszenie rządu ukraińskiego również nie znajduje oparcia w prawie międzynarodowym, chociażby z tego względu, że nie doszło do napaści zbrojnej na Ukrainę ze strony innego państwa [2, s. 579]. Co więcej, były prezydent Janukowicz w czasie rzekomo złożenia takiego wniosku, nie sprawował na podstawie konstytucji Ukrainy władzy. Nawet, jeżeli przyjąć, że interwencja, czy to celem ochrony własnych obywateli lub na zaproszenie rządu, była uprawniona, to w świetle prawa międzynarodowego nie dawała

podstaw do zmian terytorialnych polegających na oderwaniu części terytorium państwowego [por. 16, s. 4-7; 5, s. 367-391; 4, s. 425-449].

Podsumowując, od 25 lat prawo międzynarodowe nie uległo rewolucyjnym zmianom. Przez wszystkie lata niepodległości Ukrainy była ona i jest chroniona jako podmiot prawa międzynarodowego na podstawie podstawowych zasad – wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia, nieingerencji w sprawy drugiego państwa, nienaruszalności granic i integralności terytorialnej. Nowe koncepcje związane z odpowiedzialnością za ochronę w żadnym wypadku nie uzasadniają aneksji cudzego terytorium państwowego. W przypadku Ukrainy pierwszeństwo mają wskazane powyżej zasady, a secesja mogłaby mieć miejsce pod warunkiem braku zaangażowania państw trzecich oraz ewentualnego uzgodnienia jej warunków z rządem ukraińskim. Do tego czasu terytorium Ukrainy ukształtowane w oparciu o regułę *uti possidetis* nie ulegnie żadnym zmianom, nawet w sytuacji ewentualnego uznania tych zmian przez społeczność międzynarodową. Pamiętać bowiem należy o obowiązku nieuznawania sytuacji sprzecznych z prawem międzynarodowym. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego zasięg terytorialny niepodległej Ukrainy nie uległ modyfikacji, a Półwysep Krymski stanowi terytorium okupowane przez Rosję. Niestety takich sytuacji jest coraz więcej, a tym samym coraz więcej jest terytoriów powstałych na skutek działań nielegalnych, które stanowią w istocie «czarną dziurę» w porządku prawnomiędzynarodowym. Mimo to należy nadal bronić wartości wpisanych w Kartę Narodów Zjednoczonych. Bez nich siła zbrojna znowu stałaby się legalnym sposobem nabycia terytorium i rozwiązywania sporów międzynarodowych.

LITERATURA I ŹRÓDŁA

1. Antonowicz L., Samostanowienie narodów jako zasada prawa międzynarodowego, *Annales UMCS*, 1996, nr 43.
2. Barcik J., Srogosz T., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014.
3. Crawford J., *The Creation of States in International Law*, Oxford 2006.
4. Geiß R., *Russia's Annexation of Crimea: The Mills of International Law Grind Slowly But They Do Grind*, *International Law Studies*, 2015, vol. 91, s. 425–449.
5. Marxsen Ch., *The Crimea Crisis. An International Law Perspective*, *Zeitschrift für Ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 2014, vol. 74, s. 367-391.

6. Shaw M., The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today, British Yearbook of International Law, 1996, vol. 67.
7. Srogosz T., Uti possidetis iuris a zmiany terytorialne poza kontekstem dekolonizacyjnym, (w:) Kierunki rozwoju współczesnego prawa międzynarodowego, red. K. Karski, Warszawa 2015.
8. Srogosz, T. Państwo w prawie międzynarodowym – konieczność modyfikacji pojęcia, «Przegląd Prawa Publicznego», 2008, nr 9.
9. Tyranowski J., Integralność terytorialna, nienaruszalność granic i samostanowienie w prawie międzynarodowym, Warszawa-Poznań 1990.
10. Case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Merits, Judgment of 15 June 1962, ICJ Reports 1962, s. 6.
11. Gronowska B., Jasudowicz T., Mik C., Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe, Toruń 1993.
12. Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia Report, 2009, http://www.ceiig.ch/pdf/IIFFMCG_Volume_II.pdf.
13. International Legal Materials, 1992, vol. 31.
14. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158.
15. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, ICJ Reports 1986, s. 14.
16. Opinia Doradczego Komitetu Prawnego przy Ministrze Spraw Zagranicznych RP w sprawie przyłączenia Półwyspu Krymskiego do Federacji Rosyjskiej w świetle prawa międzynarodowego, <https://www.msz.gov.pl/resource/382f0629-a114-442a-9cf4-6456ca7b80c1:JCR>.
17. Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. The Responsibility to Protect, Ottawa 2001.
18. Russia and the Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis, red. Z. Brzezinski, P. Sullivan, New York 1997, s. 46–47.
19. Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad), Judgment, ICJ Reports 1994, s. 6.
20. United Nations Treaty Series, vol. 1819.
21. United Nations Treaty Series, vol. 1951.
22. United Nations Treaty Series, vol. 2107.
23. Zbiór dokumentów, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1970, nr 10.

Срогош Т., Академія ім. Яна Длугоша, м. Ченстохова, Польща

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Незалежність держави є політичним фактом, проявом якої виступає проголошення незалежності, що має наслідки в сфері міжнародного права. Виникнення держави, а також територіальні зміни, пов'язані з визнанням відповідно до міжнародних критеріїв. Не можна при тому забувати про ситуації з невизнанням більшістю міжнародної спільноти у випадку невідповідності канонам міжнародного права. Незалежність України виходячи з міжнародного права була визнана міжнародною спільнотою.

Ключові слова: Україна; незалежність; мир.

Срогош Т., Академія ім. Яна Длугоша, г. Ченстохова, Польща

МЕДЖУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ

Независимость государства является политическим фактом, проявлением которого выступает провозглашение независимости, которая имеет последствия в сфере международного права. Возникновение государства, а также территориальные изменения, связаны с признанием соответственно международным критериям. Нельзя при этом забывать о ситуации с непризнанием большинством международного сообщества в случае несоответствия канонам международного права. Независимость Украины, исходя из международного права была признана международным сообществом.

Ключевые слова: Украина; независимость; мир.

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

д-р. іст. наук, професор Смолінський А.

© Срогош Т., 2016

Дата надходження статті до редколегії 21.02.2016

СПРОБИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ СЕРЕДОВИЩА, ЩО ФОРМУВАЛО СУСПІЛЬНУ ДУМКУ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Період функціонування відродженої Речі Посполитої був часом втрачених можливостей для встановлення порозуміння між поляками та українцями. Спроби інтелектуальної еліти двох народів відшукати стежку, яка б привела до гармонізації відносин між народами-сусідами, виявилися марними. У статті простежується складний процес польсько-українських відносин та зроблено висновки, які необхідно врахувати на сучасному етапі цивілізаційного поступу Республіки Польща і України.

Ключові слова: поляки; українці; Друга Річ Посполита.

У міжвоєнний період в кордонах польської держави проживало близько 5 млн українців [1]. Відбулося це в результаті польсько-української війни, а загалом наперекір бажанню української спільноти, а принаймні політичної еліти українських галичан. Однак не війна, а відсутність конструктивної політики в часи формування сучасної національної свідомості поляків і українців в ХІХ ст. зумовила виникнення різних державницьких підходів двох спільнот. Ледь помітними і то ініційовані лиш під кінець періоду поневолення були ініціативи взаємного порозуміння. Не був цей процес успішним, супроводжувався значними зусиллями і не без драматичних моментів до такого порозуміння вдалося doprowadити лиш перед вибухом Першої світової війни. Дійшло до того головно завдяки особистому за ангажуванню намісника Міхала Бобжинського і греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Нажаль, те порозуміння прийшло надто пізно, тому також не могло відіграти жодної ролі в послідовному політичному житті поляків і українців. Має цілковиту рацію український еміграційний історик Михайло Демкович-Добрянський, який у *Післямові* до виданої у 1987 р. праці під назвою «Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини» написав: «Якби не помилкова політика Потоцького (підтримка русофілів) і фатальний вистріл Січинського, якби

не антиукраїнська фобія ендеції і загадкова позиція римо-католицьких ієрархів – якби не все це, то Бобжинський за допомогою митрополита Шептицького doprowadив до польсько-української угоди. І тоді може 1918 рік не приніс взаємного проливання крові» [2].

Уряди II Речі Посполитої не спромоглися на конструктивне вирішення українського питання, здійснюючи що найбільше півміри і то не завжди вміло запроваджуючи їх у життя [3]. Однак в цей несприятливий для української спільноти період не бракувало ініціатив і спроб польсько-українського порозуміння з боку різних угруповань. Діяли вони з двох боків. Проявилися як на політичному так і культурному, науковому полі, а також суспільному. Встановлювалося багато товариських, сусідських і професійних контактів. Ініціювалися спонтанно в одному селі, містечку чи місті між сусідами поляками і українцями адже були природнім проявом сусідського співжиття в схожих умовах, подолання аналогічних повсякденних проблем, прояву почуття взаємної приязні чи співчуття з приводу невдач або нещастя, які спіткали співмешканців, знайомих або кузенів. Були вони обумовлені також цікавістю до інших звичаїв і традицій. Співіснування впливало на встановлення різноманітних зв'язків, не включаючи родинних. У період поневолення і перших десятиліть ХХ ст. змішаних шлюбів було так багато, що тривожили вони по-

літиків із двох боків, а справляли такий сильний вплив на суспільне життя, що сформувався неформальне висловлювання, що в Галичині кордон між поляками і українцями проходить через подружнє ложе. Національні відмінності як правило в багатьох випадках стосувалися подружжя та їх дітей [4]. Послугувалися давньою традицією і костельним правом, що сини дотримуються віри і національності батька, доньки – матері. В тих умовах виникали не існуючі ніде на світі звичаї подвійного відзначення церковних свят, спільного колядування, чи також наслідування нарядів і фольклорних традицій своїх сусідів [5].

Згадувана польсько-українська війна для багатьох тих родин була справжньою трагедією. Нерідко трагічною за своїми наслідками. Тут може бути прикладом смерть сина української письменниці Уляни Кравченко (справжнє прізвище Юлія Шнайдер-Нементовська) Єжи Нементовського талановитого поета (літературне псевдо Юрко Кравченко) і художника, поляка по батькові, хоч людини двох культур, який загинув 28 листопада 1918 р. від українських куль у боях за Яворів [6]. *Nota bene* Єжи Нементовський був приятелем Едварда Ридза-Шмігло (в 1905–1908 роках разом вивчали малярство в краківській Академії витончених мистецтв). В свою чергу сестра Єжи Нементовського воювала на українському боці.

Польсько-українська війна залишила сильний відбиток на суспільне життя, спричинивши ослаблення чи навіть ліквідацію багатьох традиційних зв'язків, а перш за все створила сприятливий ґрунт для розвитку націоналістичної ідеології серед двох спільнот на східних теренах II Речі Посполитої. Особливо важкими були перші повоєнні роки, слушно названі відомим українським публіцистом і ключовим політиком Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО) Іваном Кедрином *часом двостороннього несприйняття* [7]. На практиці українська сторона засвідчила це ігноруванням загального перепису в 1921 р., бойкотом парламентських виборів у 1922 р., відкиданням закону самоврядування від 26 вересня 1922 р. та низкою терористичних актів стосовно польських інституцій і польських політиків, навіть українських діячів налаштованих при-

хильно щодо польської держави. В тих умовах офіційне устремління до взаємного порозуміння не було добрим завданням. З українського боку такі наміри попервах здійснили люди згуртовані навколо львівського тижневика «Новатор», а пізніше щоденного «Рідного краю», що фактично був органом поміркованої Українсько-селянської партії хліборобів. Редактором видання був поет і гарячий прихильник культурного зближення поляків і українців Сидір Твердохліб. Помірковане становище того політичного напрямку не означало відмови, чи зречення власних національних інтересів, це виникало з факту, що їх вирішення поєднувалося з демократизацією державного життя Польщі. Однак вирок смерті виконаний бойовиками Української військової організації щодо Твердохліба, а також інших представників угодовського напрямку спричинив даліше загострення ситуації та відмову багатьох українських від активного суспільного життя. Намагаючись запобігти тому, з польського боку розпочав місію порозуміння hr. Станіслав Лось, консультуючись з представником греко-католицької церкви Титом Войнаровським. Нажаль, безрезультатно. Також невдалою була друга польська ініціатива восени 1922 р., під час розмов між українськими представниками в парламенті і урядом прем'єра Владислава Сікорського.

Нові виклики перед представниками двох спільнот здійснило рішення Ради амбасадорів у 1923 році визнавши за Польщею *de iure* територію Східної Галичини, відкидаючи в такий спосіб надії української спільноти на міжнародну підтримку. Деякі українські політики почали тоді поступово приходити до переконання, що в тій ситуації належить опираючись на польську правничу і політичну систему прагнути до надання умов національного розвитку української спільноти. З польського боку знайшли вони партнерів перш за все в середовищі пілсудчиків вірних давній федералістській концепції та серед консерваторів, нажалі не маючих значного впливу на впливові осередки в II Речі Посполитій.

Серед середовища пілсудчиків особливу роль відіграли політики і публіцисти зосереджені навколо заснованого в 1932 р. «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*». Аналіз змісту

часопису вказує, що його редактори постановили перш за все впливати на польську громадську думку з метою переконати її, що українці можуть бути партнерами в політичному житті, а їх культурний доробок може бути цікавим для поляків. Визнано також невідворотність справедливого вирішення українського питання в польській державі.

Часопис давав можливість здійснення пропаганди української справи серед самих українців і то в такій формі, яку тогочасні публіцисти вважали за найкращу. Отримували власне на його шпальтах можливість висловитися люди різних професій і політичних поглядів, не завжди зрештою поділяючих інтереси польської держави [8]. Потрапляли туди навіть статті представників Організації українських націоналістів, підписані псевдонімами [9]. Особливо активним публіцистом «*Wiuletynu*» був Іван Кедрин [Rudnicki], статті якого стосувалися різних сфер суспільного життя українців у Польщі і викликали значний резонанс.

Серед відомих у міжвоєнний період особистостей українського політичного і суспільного життя на шпальтах «*Wiuletynu*» між іншим висловлювалися Степан Баран Іполит Бочковський, Сергій Хруцький, Володимир Дорошенко, Богдан Лепкий, Андрій Крижанівський, Павло Ковжун, Іван Кедрин, Володимир Кубійович, Роман Смаль-Стоцький, генерал Павло Шандрук [9].

З польського боку обличчя «*Wiuletynu*» представляли, окрім головного редактора Влодзімежа Бончковського (Włodzimierza Bączkowskiego), наступні публіцисти: Леон Васілевський, Станіслав Лось, брати Александр і Адольф Бохенські, Константи Симонолевич (молодший), Станіслав Ю. Папроцький. Вони на шпальтах видання переважно пропагували політичну програму, що заклала підвалини польсько-українських стосунків у дусі конструктивної співпраці. Опірали її на переконання, що належить відкинути стремління до асиміляції українців. Держава, на їх погляд, повинна трактувати ту спільноту шляхом ліквідації в своїй політиці всіх тих елементів, які детермінували всі можливі ворожі настанови щодо Польщі. Конкретно домагалися між іншим, припинити урядове нехтування терміну «український», запровадження двомовних надписів на будинках на

змішаних етнічно теренах, допуск без обмежень української мови у Східній Галичині та Волині, видалення з шкільних підручників того змісту, який ранив українську національну гордість, усунення з шкільних лекцій положень принижуючих українську спільноту чи відмовляючих в рицарстві військам, які боролися за незалежність вітчизни, і врешті не перешкоджати українським національним символам, в тому числі співання національного гімну [9, с. 194]. У питаннях політичних, закликали запровадити в самоврядні національні курії з річною кількістю мандатів для представників двох націй, як і окремих курій при парламентських виборах [10, с. 224]. Значна увага приділялася до економічних і освітніх проблем. У першому випадку пропонувалося виділення більших коштів з бюджету держави на розвиток міст, розгортання інвестиційної діяльності на східних землях, огортання опікою українських господарських організацій, особливо кооперативних та сприяння їхній співпраці з аналогічними польськими організаціями шляхом утворення спеціальних рівноправних синдикатів, що мали досягти конкретної мети. Натомість в освітньому питанні висловлювалися до ліквідації двомовних шкіл і націоналізації українських приватних гімназій також відкриття українського університету у Львові.

Прагнучи розширити суспільну базу представлених «*Wiuletyn*» ідей 8 червня 1933 р. створено Польсько-українське товариство [11]. Головною метою товариства було здійснення діяльності по поглибленню і розбудові польсько-українського зближення. Головою обрано Станіслава Стенповського (Stanisława Stępowskiego), а до складу управи увійшли: Яніна Голувкова, Ольгерд Гурка, Станіслав Ю. Папроцький, Мечислав Швеховський, Генрик Колодзейський, Вінценти Жимовський, Влодзімеж Бончковський та Константи Симонолевич. До організації не належали українці, хоч багато представників української інтелігенції позитивно поставилося до польської ініціативи, не виключаючи в майбутньому активної участі в ній. Нажаль, входження багатьох згаданих тут прихильників польсько-українського зближення в інші схожі ініціативи не сприяло консолідації товариства і його ширшій діяльності.

Раніше ніж «biuletynowcy», хоч як вже згадано, не в такому широкому сенсі, спроби польсько-українського діалогу здійснили польські консерватори на чолі з сином згаданого на початку колишнього намісника Галичини Міхала Бобжинського – Яном Бобжинським, який з квітня 1930 року розпочав видання місячника «Nasza Przyszłość». Вирішення українського питання вони бачили в формі культурної автономії, однак її запровадження ув'язали з офіційною позицією українських політичних осередків, яка б стояла і стояти мала на ґрунті приналежності земель колишньої Східної Галичини і Західної Волині до Польщі та лояльної співпраці на користь держави. Оцінюючи пацифікацію 1930 року, Бобжинський писав: *Держава поступила [...] слушно, а навіть можна стверджувати, що досить пізно ... з диму [...] підпалених скирд і фільварків не створювала ніколи в польській державі українських університетів й інших справедливих поступок, але завжди тільки ланцюги польських уланів, багнети поліції і автоматичні карабіни* [12].

Бобжинський вважав, що то не поляки, які проживаючи у власній державі, мають створювати українцям різного роду преференції, лиш власне ті останні повинні переосмислити власну політику і суспільну думку. Зразком для наслідування повинні для них стати підходи Станьчиків у ХІХ-вічній Галичині, погляди наповнені реалізмом і вміннями відмови від максималізму на користь досягнення в даній політичній ситуації отримати можливе.

В ім'я політичного реалізму закликав тому Бобжинський українців до відмови від антипольської агітації, розриву контактів націоналістичних середовищ з Берліном, а над усе до врахування існуючих після Першої світової війни політичних фактів. *Жодному полякові – писав – не прийде зараз на думку бажати німецького Вроцлава, хоч був він за п'ятівських часів однією з найважливіших польських провінцій [...]. Подібно повинні розуміти українці, віддати собі відлік, що Львів і в значній мірі давня Русь Червона є від шести віків, окрім змішаної людності, інтегральною складовою частиною земель польських і невід'ємною складовою польської державності і культури* [13].

Першим часописом молодих консерваторів був виданий 1 жовтня 1931 р. «Dzień Akademicki» під редакцією Єжи Гедройця, але вже від 21 жовтня того ж року виходив він під назвою «Bunt Młodych». Молоді діячі й публіцисти неоконсервативних поглядів зосередилися навколо пропілсудського «Buntu Młodych», що з 1937 р. виходив під назвою «Polityka». На шпальтах видання з польського боку на українську тематику часто висловлювалися згадані брати Бохеньці, Мечислав Прушинський, Станіслав Лось, Станіслав Стома і Францішек Червінський, а з українського боку, окрім Івана Кедрина, писав Володимир Кубійович і Дмитро Донцов.

Представлені польськими консерваторами і «biuletynowców» погляди не мали шансів зустріти широке зацікавлення з боку головних польських політичних сил. Знайшли натомість певний відгук в українському консервативному середовищі, головно серед діячів, зв'язаних з єпископом Григорієм Хомишиним, українським національним відродженням. Також сам єпископ позитивно ставився до деяких пропозицій польських консерваторів [14]. Адже він належав до головних прихильників польсько-українського порозуміння, опертого на засади християнської моралі. Окрім того, найбільшу загрозу він бачив в укоріненні серед української спільноти крайніх поглядів, що слугували би поживою для тоталітарних ідеологій (націоналізму і комунізму). У виданій в 1933 р. праці під назвою *Українська проблема*, пропагував концепцію органічної праці, яку можна і навіть належить провадити в умовах тяжкого становища народу: *Що ж маємо робити – писав – чи поводитися добре і чекати на наше зникнення. Чи маємо зайняти негативну і провокативну позицію? Чи маємо далі здійснювати терористичні акції і в той спосіб розбити голову і впасти в прірву. Ні! Перший крок з нашого боку то становище лояльності щодо держави, в якій знаходимося. Диктує те нам здоровий глузд. Бо хоч не отримаємо позитивних результатів і доброї користі, то хоч зв'яжемо полякам руки так, що не будуть мати приводу гнобити нас і переслідувати. Будемо могли бодай прийти до себе і відродитися* [15].

Відстоюючи позицію невідворотності порозуміння, єпископ Хомишин віддавав собі

відлік, що не приведуть до нього тільки проголошені пастирські листи і звернення до громадськості. Був він також ініціатором створення політичної партії, що опиралася на засади християнської моралі й науку католицького костелу. Заснована вона в 1930 р. під назвою Українська католицька народна партія, двома роками по тому перетворена на вже згадувану Українську народну відновлену. В своєму органі, «Новій зорі» редакційним званням українським консерватором Осипом Назаруком, особливо гостро критикував український націоналістичний рух і намагався знайти всякі можливі компроміси з польською державою [16].

У схожому тоні, хоч більш обережно виражав свою позицію стосовно польської держави, також створене на початку тридцятих років з ініціативи архієпископа Шептицького Українське католицьке об'єднання разом із своїм тижневиком «Мета». Поруч з єпископом Хомишиним ініціативу польсько-українського порозуміння підтримував, та навіть особисто піднімав митрополит Шептицький. У своїх проповідях, пастирських зверненнях і відозвах до громадськості гостро реагував на всі терористичні прояви ОУН, всіляко апелював з метою відвернення молоді від впливу націоналістичного руху. Старався схилити українських політиків до пошуку порозуміння з поляками, достатньо сильно міг впливати на політиків УНДО. Провадив розмови і листування також з конструктивно налаштованими до української проблеми польськими політиками, між іншим із згадуваним Станіславом Лосем. Греко-католицька церква була однією з досить важливих інституцій, що прагнула до полагождення стосунків між українцями і поляками. Організація «Аксїї Katolickiej», заснування церковних громад і пов'язаних з церквою молодіжних організацій була важливою участю в процесі виховання народу. Не без впливу церкви дійшло до переосмислення політики УНДО, а в підсумку до угоди в 1935 р.

На жаль, не принесла вона очікуваного ефекту стосовно схваленої військовими колами програми «зміцнення польськості на кресах» в останніх роках перед вибухом Другої світової війни. Якби повторилася історія перед Першою світовою війною. Порозуміння приходило надто пізно і не завжди

потрапляло на сприятливий ґрунт серед широких верств двох народів. Для повноти ситуації належить додати, що в тридцятих роках певний поворот стосовно української проблеми наступив також в багатьох польських католицьких осередках. Проявилось це власне в публіцистиці єзуїта ксьондза Едварда Косібовича. Він виступив з конкретною критикою позиції польських націоналістів щодо національної політики. В одній із своїх статей прямо писав: [...] *українську проблему не розв'яже почуття підживлене ненавистю*. Тому також достатньо критично оцінив пацифікацію 1930 р.: *По скільки раніше – твердив він – акції Коновальця не знаходили підтримки серед українських католиків, то після її проведення, коли цілі села змушені страждати за замаху диверсантів не маючи нічого спільного з даною тїною – польський уряд привів і зміцнив у тих же селянських масах переконання, що члени боївок і селянські маси то одне і те ж* [17].

Ксьондз Косібович висловлювався за запровадження для української спільноти культурної автономії, гарантуючої між іншим власне шкільництво і університет та вільний доступ до використання в урядових і публічних установах. Обурювався фактом заборони народів на назву, яку він сам вибрав та зведення процесу кристалізації національної свідомості до твердження, « про спокійних сільських людей підбурюваних кліром і інтелігенцією».

Вищевказані проблеми знайшли також відображення на шпальтах друкованого Паллотинами видання «Rodzina Polska». В 1933 р. присвятили вони навіть один з номерів видання всій літературі, мистецтву і історії польсько-українських відносин. В одній із вміщених там статей Ю. Чарнецький (J. Czarniecki) слушно стверджував, що поляки втратили розуміння процесу культурно-політичної емансипації, який відбувся на Україні, тягло перебували під впливом романтичної України [18].

Особливо вартує виділити також намагання співпраці в міжвоєнний період між інтелектуальною елітою двох народів. Багато науковців, письменників, художників, діячів культури підкреслювали взаємні позитивні впливи української і польської культури в продовж минулих століть, а також користі з

можливості послуговуватися із духовної скарбниці сусідів. Із польського боку були то між іншим Тадеуш Голлендер, Юзеф Лободовський, Константи Симонолевич (молодший), Анджей Казимир Яворський, Станіслав Стенповський, Влодзімеж Бончковський, Александр Бохеньський, Єжи Погоновський, Станіслав Віценз, Марцелі Гандельсман, Ярослав Івашкевич, Александр Баумгартен, Веслав Кунсман, Вітольд Ю. Дорошевський, Станіслав Слонський, Віктор Якубовський, Владислав Татаркевич. Серед українців до взаємного зближення прагнули: Богдан Лепкий, Сидір Твердохліб, Улас Самчук, Євген Маланюк, Роман Смаль-Стоцький, Олександр Лотоцький, Павло Зайцев, Іван Огієнко, Мирон Кордоба, Михайло і Антін Рудницькі, Іван Кедрин-Рудницький.

Поляки свої погляди пропагували, окрім згадуваних вище «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» та «*Buntu Młodych*», «*Polityki*» і «*Naszej Przyszłości*», на шпальтах наступних часописів «*Droga*», «*Dźwigary*», «*Kamena*», «*Miesięcznik Literacki*», «*Nurt*», «*Problemy Europy Wschodniej*», «*Przegląd Powszechny*», «*Sprawy Narodowościowe*», «*Sygnaly*», «*Wołyń*». Українці перед усім послуговувалися шпальтами місячників «*Нова зоря*», «*Нива*», «*Наша культура*», квартальника «*Ми*» та двотижневика «*На зустріч*» [17].

Свого роду символічною постаттю такого зближення інтелектуалів був згадуваний Богдан Лепкий – український письменник і вчений, професор Ягеллонського університету і сенатор Речі Посполитої. Власне в ситуації надзвичайно напруженій в часи пацифікації, Лепкий з особливою енергією взявся за розрядку напруги, шляхом наведення прикладів близьких зв'язків поляків і українців на полі науки і культури. Прискорив також тоді власні літературні дослідження і впровадив до програми занять у вузі наступні теми: *Вплив польського романтизму на українську літературу; українські краєвиди в польській поезії; польська поезія в українських перекладах; українська поезія в польських перекладах; «Слово о полку Ігоревім» в Польщі; Шевченко в польських перекладах*. Свідомий факту, що дві спільноти замало знають культуру своїх сусідів Лепкий допровадив у 1930 р. до появи на польській мові, виданої раніше українською – *Zarysu literatury*

ukraińskiej. Окрім того вмістив розлогу розвідку на тему української літератури в *Wielkiej literaturze powszechnej* під редакцією Trzaski, Everta i Michalskiego [18].

Значну роль на полі зближення польських і українських наукових спільнот відіграв створений Міністерством релігійних вірувань і загальної освіти в 1930 році Український науковий інститут у Варшаві, що мав на меті дослідження культури, історії і господарського життя українського народу, а також підготовку наукових кадрів. У 1933 р. створено в Інституті «Комісію по вивченню польсько-українських питань», що поділялася на декілька секцій які представляли відповідні наукові напрямки. Дослідницька і видавнича діяльність, проведення семінарів і виступів привели до досягнення об'єктивного знання про зв'язки двох народів впродовж віків, а також розбуджували зацікавлення польських студентів українською проблематикою. Інститут функціонував не повних дев'ять років і при відсутності інших конструктивних ініціатив на полі розв'язання українського питання в Польщі не був у стані ширше впливати окрім значного виданого доробку на суспільну свідомість польської і української спільноти [19].

Певну роль у польсько-українському зближенні намагалися відіграти організовані в тридцятих роках, часто при підтримці державної влади змішані товариства угодовського характеру: Червеньсько-руська організація «Згода», польсько-руське товариство «Згода» чи Християнське польсько-українське об'єднання «Згода» [17, с. 28–29].

Оцінюючи двадцятиріччя польсько-українських стосунків маємо підстави стверджувати, що існуючі шанси на тривале порозуміння двоє народів не використали, з вини як польських так і українських політичних угруповань. Не сприяв тому також факт не тривалої дистанції в часі від війни двох народів. Для української спільноти була свіжою в пам'яті поразка Західноукраїнської Народної Республіки, а особливо болісний факт примусу української сторони до беззастережної капітуляції, а по тому недотримання польським урядом обіцянки Раді Амбасдорів запровадити в Східній Галичині автономію. Це стало на перешкоді напрацюванню позитивного клімату з метою порозумін-

ня між широкими суспільними колами. В тій ситуації до зближення між двома народами не могли привести різні ініціативи, що народжувалися в середовищі інтелектуалів, людей культури чи церкви. Надто сильно над життям домінувала політика. Прикриваючись часто примітивними, досить простими наборами гасел, і впливаючи на почуття визначала починання і суспільні настрої. З польського боку порозумінню не сприяв факт значного впливу націоналістичних угруповань в польській адміністрації, в кожній ситуації прикриваючись гаслом сильної загрози польським позиціям, навіть стабільності відродженої по багатьох роках неволі державності. З українського боку ще конструктивний діалог унеможлиблювала пропаганда поширювана також націоналістичними силами, стверджуючими що намагання порозумітися з польською державою то «націона-

льна зрада». Історія довела, що позиції як польських націоналістів так і українських були помилковими і в кінцевому результаті привели до подальшого загострення стосунків між двома народами. Не сприяла порозумінню також комуністична пропаганда.

На щасті позиції «взаємного несприйняття» не оволоділи загалом спільнот. Сталося це переважно завдяки співпраці польських і українських інтелектуальних еліт, для яких досягнення науки і культури мали універсальне значення і понад національне. Окрім некорисних політичних тенденцій вчені і митці двох народів у більшості випадків щиро між собою співпрацювали. Контакти ті насправді з огляду на згадувані політичні відносини не могли сповна розвинути, але значно долучилися до взаємного зближення двох народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej. Społeczność ukraińska, «Przemyskie Zapiski Historyczne» 1987, t. 4–5, s. 137–174.
2. Demkowycz-Dobrianskyj M. Potoćkyj i Bobżynskyj. Cisarški namistnyky Hałyczyny 1903-1913, Rym 1987, s.125; zob. także Mytropolyt gr. Szeptyćkyj pro ukrajinsko-polski wzajemny, «Nywa» 1916, nr 2, s.124–126.
3. Stępień S. Polacy j Ukrajinci w II Reczi Pospolytij: sproba dialohu, [w:] Polsko-ukrajinski studiji, Kyjiw 1993, t. 1, s. 211–222.
4. Krochmal A. Stosunki Międzywyznaniowe i międzyobrzędkowe w parafiach greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918–1939, [w:] Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, Przemyśl 1996, t. 3, s. 219–230
5. Bartmiński J., Łesiów M. Kolędy na pograniczu polsko-ukraińskim, [w:] Chrześcijański Wschód a kultura polska, Lublin 1989, s. 229–252; J. Bartmiński, Kolędy krasicyńskie jako zjawisku kultury pogranicza polsko-ukraińskiego, [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, Przemyśl 1990, t. 1, s. 271–284. Por. także, A. Fischer, Zarys etnografii Polski południowo-wschodniej, [w:] Polska południowo-wschodnia, Lwów 1939.
6. Świerzowski K. Jerzy Niementowski. Zapomniany poeta i malarz, [w:] Z dziejów kultury i literatury ziem przemyskiej, pod red. S. Kostrzewskiej-Krotochwilowej, Przemyśl 1969, t. I, s. 373–386; Jerzy Niementowski: Wiersze (oprac. wybrał K. Świerzowski), [w:] ibidem, Przemyśl 173, t. II, s. 173–183; Jerzy Niementowski: Wiersze i opowiadania (oprac. wybrał K. Świerzowski), [w:] ibidem, Przemyśl 1978, t. III, s. 301–338.
7. Łoś S. Ukraińcy na łamach «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego», «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1933, nr 24, s. 4–6; tamże, nr 25, s. 3–5 oraz nr 26, s. 3–6
8. Stępień S. Ukraińcy i ich działalność społeczno-kulturalna w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939, Kraków 1987 (niepublikowany maszynopis pracy doktorskiej), s. 140.
9. Bocheński S., Łoś, W. Bączkowski Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej, Warszawa 1938, s. 192.
10. Towarzystwo Polsko-Ukraińskie, «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1933, nr 7, s. 6–9.
11. B[obrzyński] J. Pacyfikacja, «Nasza Przyszłość» 1930, t. V.
12. B[obrzyński] J. Problem Ukrainy, «Nasza Przyszłość» 1930, t. I, zob. także, J. Bobrzyński, List otwarty do ukraińskiego konserwatysty, Warszawa 1931.
13. Chomyszyn G. Problem ukraiński, «Nasza Przyszłość» 1933, t. XXIX i XXX.
14. Problem ukraiński. Napisał dla duchowieństwa i świeckiej inteligencji narodu ukraińskiego Grzegorz Chomyszyn – biskup stanisławowski, Warszawa 1933.
15. Nazaruk O. Ucieczka ze Lwowa do Warszawy. Wspomnienia ukraińskiego konserwatysty z pierwszej połowy października 1939 r., Przemyśl 1999.
16. Czarnecki J. Ukraina i Polska, «Rodzina polska» 1933, nr 8, s. 226–227 i 232–233. Poland and Ukraine. Past and Present., Przygot. Peter J. Potichnyj, Edmonton-Toronto 1980.

17. Stępień S. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, Przemyśl 1990, t. 1, s. 27–30.
18. Siwicki M. Krakowski ambasador kultury ukraińskiej. O Bohdanie Łepkim, «Znak» 1985, nr 367, s. 89–98.
19. Ukraiński Naukowy Instytut za piąt' lit joho isnuwannia. 13 III 1930 – 13 III 1935, Warszawa MCMXXXV; Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13 III 1935 – 15 I 1939, Warszawa MCMXXXIX

ANEKS

Перелік статей стосовно українського питання і польсько-українського порозуміння, що опинилися на шпальтах редактованих Єжи Гедройцем часописів Jerzego Giedroycia czasopism: «Dzień Akademicki», «Bunt Młodych», «Polityka».

«Dzień Akademicki»

1. H. J. Szyszko, *Polska i Ukraina*, 1 października 1931 r., nr 16, s. 5–6.
«Bunt Młodych» (od 21 października 1931 r.)
2. Bocheński, *Czerwienimy się za Was, Panowie...*, styczeń 1933 r., nr , s. 1.
3. Bocheński, *Generalne posunięcie*, luty 1933 r., nr 36, s. 1.
4. *Rozmowa z J. E. Metropolitą Szeptyckim*, luty 1933 r., nr 39, s. 3.
5. R. Daszkiewicz, *List do redakcji*, luty 1933 r., nr 39, s. 7.
6. A. M. Bocheński, *Ukraina musi być wolna*, 15 kwietnia 1933 r., nr , s. 3–4.
7. A. M. Bocheński, *Rozważania historyczno-polityczne*, 15 kwietnia 1933 r., nr , s. 4–5.
8. S. Łoś, *Naród ukraiński a Polska*, 15 maja 1933 r., nr 41, s. 4–5.
9. A. M. Bocheński, *Krytyka Jędrzeja Gietrycha*, 15 lipca 1933, nr 43, s. 4–5.
10. S. Łoś, *Uniwersytet Ukraiński*, 15 lipca 1933, nr 43, s. 6–7.
11. A. Bocheński, *Dać im swobodę*, 20 stycznia 1934, nr 1, s. 1.
12. R. Wraga, *Czy finis Ukrainae?*, 20 stycznia 1934, nr 1, s. 1–2.
13. *Na zasadnicze tematy*, 5 lutego 1934, nr 2, s. 3–4.
14. M. Pruszyński, *W akademickim domu ukraińskim*, 20 lutego 1934, nr 3, s. 3–5.
15. I. Kedryn, *Instytut kultury narodowej czy twierdza obskurantyzmu. Historia Domu Narodowego we Lwowie i jego obecne żalosne dzieje*, 19 marca 1934, nr 5, s. 2–4.
16. Redakcja, *Rocznica kijowska*, 5 maja 1934, nr 8, s. 1.
17. A. M. Bocheński, *Wyprawa kijowska lekcją polityczną*, 5 maja 1934, nr 8, s. 3–4.
18. D. Doncow, *Czy Zachód? List do Ukraińców o polskiej kulturze*, 20 lipca 1934, nr 12–13, s. 1–2.
19. J. Braun, *Europa nad Wisłą. Odpowiedź na «List do Ukraińców o kulturze polskiej*, 20 sierpnia 1934, nr 14, s. 2–3.
20. S. Łoś, *Ukraiński uniwersytet czy szkoły zawodowe?*, 20 sierpnia 1934, nr 15, s. 3.
21. S. Łoś, *Ukraiński uniwersytet czy szkoły zawodowe?*, 20 września 1934, nr 15, s. 1–2.
22. *Sprawa ukraińskiego domu akademickiego*, 20 grudnia 1934, nr 18, s. 5.
23. O.S.R., *O metodzie polityki wobec Ukraińców*, 20 grudnia 1934, nr 18, s. 11.
24. J. Lipa, *Campus martius (Z perjodyków ukraińskich)*, 20 stycznia 1935, nr 2, s. 6–7.
25. S. Żejmis, *Pro domo nostra*, 5 marca 1935, nr 5–6, s. 3.
26. W. Prażymirski, *Perspektywy teroru ukraińskiego*, 5 marca 1935, nr 5–6, s. 6.
27. I. Kedryn, *Dokąd idą młodzi. Młodzież ukraińska*, 20 października–5 listopada 1935, nr 19–20, s. 2.
28. A. M. Bocheński, *Niepodległość czy samoistność*, 20 października–5 listopada 1935, nr 19–20, s. 7–8.
29. A. Bocheński, *Wykorzystać nastroje mas*, 20 listopada–5 grudnia 1935, nr 23–24, s.
30. M. Pruszyński, *Rozmowa z wicemarszałkiem Wasylem Mokryjem*, 20 grudnia 1935–5 stycznia 1936, nr 25–26, s. 2–3.
31. W. Popławski, *O Ukraińców i Rusinów*, 25 lutego 1936, nr 3, s. 4.
32. A. M. Bocheński, *Medytacje polityczne*, 10 marca 1936, nr 4, s. 1.
33. D. Doncow, *Perspektywy*, 15 lipca 1936, nr 12–13, s. 2–3.
34. S. Łoś, *Caeterum censeo*, 25 września 1936, nr 17, s. 1.
35. S. Piasecki, *O Ukraińcach*, 10 października 1936, nr 18, s. 6.
36. M. P., *Juliusza Poniatowskiego tragedia pomyłek*, 10 grudnia 1936, nr 22, s. 8.
37. A. M. Bocheński, *«Samoistna Ukraina» p. Glazińskiego*, 10 lutego 1937, nr 4, s. 3.
38. «Polityka» (od 10 marca 1937 r.)
39. S. Łoś, *Deklaracje płk. Koca o mniejszości*, 10 marca 1937, nr 6, s. 4.
40. W. Kubijowicz, *Niebezpieczeństwo ukraińskie*, 10 czerwca 1937, nr 13, s. 6.
41. M. P., *Władysław Studnicki i Dymitr Doncow*, 25 czerwca 1937, nr 14, s. 4–5.
42. A. Bocheński, *Położyć kres szaleństwu*, 10 września 1937, nr 23, s. 1.
43. F. Czerwiński, *Aleksander Wielogórski i Bazyl Mudry*, 25 września 1937, nr 24, s. 3.
44. I. Kedryn, *Normalizacja w cudzośćwie*, 20 listopada 1937, nr 28, s. 6.
45. A. Bocheński, *Problemy i polemiki. Jeszcze sprawa świętojurska*, 25 lutego 1938, nr 5, s. 5.
46. Zespół, *Nieszczęśliwe deklaracje Unda*, 25 maja 1938, nr 12, s.
47. Zespół, *Jeszcze w sprawie ukraińskiej*, 10 czerwca 1938, nr 13, s. 1.
48. *Z cyklu wywiadów «Polityki»: Borkowski o Józefskim*, 25 czerwca 1938, nr 14, s. 1.
49. A. Bocheński, *Poglądy J. K. Popławskiego na sprawy narodowościowe*, 10 maja 1938, nr 18, s. 4–5.

50. A. Bocheński, *Undo i «Polityka»*, 29 września 1938, nr 23, s. 5.
 51. F. Czerwiński, *Imperializm polski a imperializm zachodnioukraiński*, 10 listopada 1938, nr 26, s. 4–5.
 52. S. Łoś, *Zakarpacie*, 10 grudnia 1938, nr 28, s. 2.
 53. A. Bocheński, *Problemy i Polemiki. «Biuletyn polsko-ukraiński»*, 10 lutego 1939, nr 3, s. 6.
 54. F. Czerwiński, *Rewindykacja narodowościowa*, 25 lutego 1939, nr 4, s. 1.
 55. *Za co Ukraińcy mają żal do Niemców*, 9 kwietnia 1939, nr 7, s. 2.
 56. S. Stomma, *Dajmy Polsce nowego sojusznika*, 18 czerwca 1939, nr 17, s. 3.

Степень С., Юго-Восточный научный институт, г. Перемышль, Польша

**ПОРТКИ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОГО ДИАЛОГА В СРЕДЕ,
 ЧТО ФОРМИРОВАЛА ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ ВО СТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ**

Период функционирования возрожденной Речи Посполитой был временем упущенных возможностей для гармонизации отношений между поляками и украинцами. Попытки интеллектуальной элиты двух народов найти пути, которые бы привели к нормализации отношений между двумя народами оказались напрасными. В статье исследуется сложный процесс польско-украинских отношений и сделаны выводы, которые необходимо учитывать на современном этапе цивилизационного продвижения Республики Польша и Украины.

Ключевые слова: поляки; украинцы; Вторая Речь Посполитая.

Stephen S., South-East Research Institute, Przemyśl, Poland

**STUDY OF NATIONAL IDENTITY ON THE POLISH-UKRAINIAN ETHNIC BORDER
 AT THE TURN OF XIX AND XX CENTURIES. VOLODYMYR STAROSOLSKY'S BIOGRAPHY ESSAY**

Volodymyr Starosolsky's walk of living was traditional for many people of the Polish-Ukrainian border, who lived at the end of the XIX and early XX century. Oftentimes they «discovered» their nationality, whether it was Polish or Ukrainian, only in the forthcoming century. That happened by virtue of motivation that arose from the reminiscence of family traditions or was influenced by the environment, often while studying at school or university. What were the consequences of such choice? How did people treat the past of their predecessors and the nation which their ancestors were identified to? Did they separate at last becoming anti-Polonists, or becoming to be Ukrainian patriots, did they try to save the legacy and respect to people, whom they consciously separated from? Except the choice of Ukrainian nationality and undeniable Ukrainian patriotism Volodymyr Starosolsky had never showed his anti-Polonism views. For this reason he had a considerable respect in the Polish governmental, political and intellectual environment. Volodymyr Starosolsky was a typical representative of border communities. Such people often coming from mixed families at a particular moment of their lives faced a dilemma what nationality to choose. Some like Starosolsky, chose the Ukrainian one (which was generally not against Polish nationality of his sister Jadwiga), others like Yevheniush Barvinsky chose Polish nationality.

Starosolsky always believed that dialogue is the best form of solutions to mutual conflicts in the Polish-Ukrainian relations. Consequently, also in the second half of the thirties (of XX century) he visited informal meetings on Ukrainian issues in Poland, organized by the Polish politicians.

Key words: Volodymyr Starosolsky; Polish-Ukrainian frontier.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Сінкевич Є. Г.**
 д-р. іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**

© Степень С., 2016

Дата надходження статті до редколегії 17.01.2016

ГЕОРГІЙ (ЮРІЙ) НАРБУТ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗБУДОВІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено 25-й річниці незалежності України. На шляху до незалежності наша держава пододала чимало викликів і випробувань. Як відомо, історію творять особистості. Однією з таких непересічних особистостей і був Г. Нарбут – автор перших українських грошей та марок, всесвітньо відомий графік, дизайнер. Він створив свій неповторний стиль оформлення грошей, використовуючи та вивчаючи українські стародруки. Йому ми завдячуємо неповторними банкнотами, поштовими марками та поверненням тризуба як державного символу. У більшості державних документів України дотепер використовується нарбутівський шрифт.

Ключові слова: графік; художник; грошові знаки; карбованець; тризуб; державність.

Щоразу, коли підводиш екскурсантів до вітрин грошового обігу у Музеї грошей Національного банку України, присвячених періоду відновлення української державності (1917–1920 рр.), розповідаєш про цей нестабільний період (починаючи з Української Центральної Ради) та постійні зміни влади. Мимохідь зосереджуєш увагу відвідувачів на тому, що за час існування Української держави було випущено близько 24 грошових знаків, які називалися по-різному: гривні, шаги, карбованці тощо. Звісно, такий стрімкий випуск не свідчив про економічну та політичну стабільність, проте це були перші «незалежні гроші».

Як відомо, перебуваючи у федеративному зв'язку з Росією, Українська Народна Республіка (далі – УНР) не отримувала грошової підтримки, а тому одним із головних її завдань було впровадження власних грошей через формування національної грошової системи.

Основним каталізатором, що сприяв прискоренню створення української грошової системи, був прихід більшовиків до влади в Росії, уряд якої одразу продемонстрував своє негативне ставлення до національної державності в Україні. Відтак одразу після проголошення III Універсалу 07 листопада Українська Центральна Рада взяла курс на виготовлення власних грошей. Така робота вже велася серед різних кіл української громадськості після того, як уряд оголосив конкурс

на виготовлення різноманітної атрибутики, і художники готували ескізи майбутніх грошових знаків.

Ескізи тодішніх грошей виконували відомі митці Г. Нарбут, В. Кричевський, О. Красовський, І. Мозолевський, А. Приходько, Б. Романовський, А. Серeda, І. Зотов. Ці грошові знаки стали важливим і незаперечним доказом суверенного існування України в 1917–1920 роках. Митці створили близько 300 різних ескізів грошових знаків, які впродовж наступних років слугували базою для виготовлення українських грошей.

Прийняття III Універсалу надало поштовх процесу створення власне грошової системи і тому уряд, починаючи з грудня 1917 року, ухвалює низку нормативних актів. Зокрема, із протоколу засідань Генерального секретаріату щодо текстів, запропонованих для розміщення на державних кредитових білетах УНР, довідуємося, що, наприклад, на трикарбованцевому зразку визначався паритет української валюти до російських рублів, які перебували в обігу на території України, у співвідношенні: 1 руб. = 1 крб, що містить 17.424 частки щирого золота. При цьому зазначалося, що «державні кредитові білети УНР забезпечуються всім державним майном УНР, як то: землями, лісами, залізницями, державними доходами, монополією цукру і іншими монополіями і всяким іншим майном Республіки». Цей текст було затвер-

джено. Щоправда, кредитовий білет номіналом 3 карбованці, на якому він мав бути розміщений, так і не вийшов у світ, але сам текст використовували для білета іншого номіналу [1, с. 327].

Оскільки політичне життя в Україні у 1917–1920 роках було нестабільним, часто змінювалась влада, то й гроші мінялися з калейдоскопічною швидкістю. Тим більш був складний процес отримання грошей з центру до регіонів. Окрім Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, гроші друкували ще й міста: Крем'янець, Дубно, Луцьк, Житомир, Броди, Золочів, Тернопіль, Збараж, Одеса та інші [2, с. 29].

Випуск власних грошей в усі часи існування людства символізував про могутність, самостійність володаря та престиж країни. Ще київський князь Володимир Святославович у часи могутності Київської Русі розпочав випуск так званих златників та срібляників. Цей період збігся із прийняттям християнства у 988 році та одруженням князя на візантійській царівні Анні. Звісно, масштаби випуску срібляників не могли конкурувати зі звичними для населення куфічними дирхемами. Проте, основне призначення – донесення до якомога більшої кількості як підлеглих Київської Русі, так і іноземців інформації про нового суверенного володаря – вони виконали. Узявши за основу візантійські монети та виробивши свій неповторний стиль, срібляники та златники стали важливими пам'ятками економічного та духовно-релігійного життя Київської Русі. А використаний на той час родовий знак князів Рюриковичів нині став нашим гербом.

Так само відбувалось і в період становлення фінансової системи в 1917–1920 роках. Незважаючи на деякі технічні недоліки карбованці було визнано і сприймалися населенням.

Основними аргументами на користь реформи слугувало те, що:

- співвідношення карбованця до рубля становило 1:1, тобто не було ускладнень у розрахунках і потреби перерахування цін;
- щоб показати тогочасну толерантність та задекларувати демократичні принципи молодій державі в національному питанні, напис повторювався російською, польською, українською та єврейською мовою.

Першими кредитовими білетами, що побачили світ 24 грудня 1917 року, були 100 карбованців. Виготовлені за проектом Г. Нарбути в київській друкарні С. В. Кульженка, перші кредитові білети мали надзвичайно привабливий вигляд, хоч і не мали захисту від фальшування, через що і припинили їхній випуск.

Ескізи видатного графіка Г. Нарбути, який започаткував своєрідний український стиль у мистецтві, що знайшов продовження у творчості не одного покоління національних майстрів, виконані з особливою майстерністю [2, с. 29]. Саме Г. Нарбут був тим, хто пов'язав пребагату добу українського ренесансу і бароко з нашою сучасністю. Крім величезного вкладу в створення грошей, він також зробив вагомий внесок у вітчизняну культуру як майстер із виготовлення ілюстрацій до книг, проектів одягу, ляльок, меблів, ювелірних виробів, виготовлення уніформи і прапорів для українського війська тощо [3, с. 14].

Коли до Петербурга надходять відомості про український національний рух, заснування Української Центральної Ради та пробудження мистецького життя, Г. Нарбут переїздить до Києва та входить до центральних керівних органів держави. Він бере участь у комісіях Генерального Секретаріату Освіти – для створення державного герба України, завідує мистецько-графічною частиною друку грошей Української держави. Але з найбільшим запалом працює в комісії створення Української Академії Мистецтва, ректором якої стане згодом.

Перші гроші виконано у стилі українського бароко в одній серії – «АД» з числом 185. При оформленні банкноти художник використав вишукані орнаменти в стилі українського бароко, декоративні шрифти, уперше – зображення тризуба. До речі, саме з випуском цієї банкноти відбувається повернення зображення тризуба на державних грошах, а пізніше – обрання цього символу державним гербом України. Проектуючи ескіз купюри, Г. Нарбут звернув увагу на тризуб, який було вміщено на монетах княжої доби, і вдало помістив його на нових грошах. Оригінальний знак – тризуб – одразу запам'ятався українськими патріотам. Зокрема, М. Грушевський свого часу наголосив на тому, що це «оздоба питоменна, а не позичена» [4, с. 95].

В основу ескізу грошового знака у 100 карбованців Г. Нарбут поклав різні мотиви народної творчості. У майбутньому майстер, виготовляючи еталони інших купюр, продовжив цю традицію. Особливим досягненням було те, що Г. Нарбут не копіював уже відомі світові зразки знаків, а створив особливий, глибоко національний витвір мистецтва. Проте, коли знак у 100 карбованців було надруковано, художник сам ледь зміг його впізнати через відверто низький рівень поліграфії.

Хоча замовлення розмістили у кращій на ті часи київській друкарні Кульженків, відтворити кольорову гаму не вдалося через відсутність потрібних фарб. Поліграфічна база перебувала тоді у глибокій кризі. Бракувало обладнання, верстатів, барвників, паперу необхідної якості. Тому довелося при виготовленні банкнот використовувати папір доброї якості, хоча й без водяних знаків.

На аверсі центральне місце займає головний декоративний елемент – картуш, з усіх боків обвитий вишуканим рослинним орнаментом у стилі українського бароко. У центрі картуша – зображення старовинної емблеми часів Київської Русі, знак князя Володимира Великого – тризуб білого кольору (тризуб, як головний символ УНР, був затверджений Центральною Радою 12 лютого 1918 року) Середній зуб тризуба увінчаний хрестом (у класичному варіанті, без хреста, тризуб фігурує на всіх наступних випусках грошових білетів). Присутність хреста спричинила

чимало суперечок при обговоренні зразка купюри (прихильники затвердженого варіанта доводили, що на княжих монетах «златниках» та «срібляниках» хрест не має до тризуба ніякого стосунку, що початок напису по краю монети знаходиться якраз над тризубом, бо, як це часто трапляється у слов'янських рукописах, писаних кирилицею, на початку тексту ставився хрест, який означав: «Починай, перехрестившись!»), а над хрестом напис: «Державний Кредитовий Білет» і позначка номіналу – «сто карбованців». Цифри завітчано. Нижче напис: «1 карб, містить 17,424 долі щирого золота». По боках восьмикутника два овали: у лівому – теж зображення тризуба, у правому – зображення лука-самостріла (або куші чи арбалета) – старовинного Київського герба. Далі йдуть написи: «Директор Державного Банку Української Народної Республіки М. Кривецький» та «Скарбник В. Войников» (факсиміле). Нижче, ліворуч, «Рік 1917», праворуч – «Серія АД 185». Поле білета окреслено зигзагоподібною рамкою. Угорі напис «Українська Народна Республіка». Під картушем – ініціали автора «Г. Н.». Тільки в тексті на аверсі автор ужив дев'ять варіантів оригінального шрифту.

На реверсі купюри поле білета замкнене у прямокутник. У центрі велика стилізована цифра «100», укрита рослинним орнаментом, і малюнок «килими». Обабіч цифри, по краях білета, розташовані віньетки з візерунками у народному стилі. Особливістю реверсу купюри є напис угорі російською і польською мовами: «сто карбованців» та «sto karbowan-cow», а під «килимами» зазначення номіналу єврейською (іврит), відповідним шрифтом. У такий спосіб УНР виказувала толерантне ставлення до культури та потреб національних меншин України. Над цифрою «100» – напис у картуші: «Державні Кредитові Білети Української Народної Республіки забезпечуються державним майном Республіки, а саме: надрами, лісами, залізницями, державними прибутками, у тому числі прибутками з монополії цукру та інших монополій». У нижньому лівому куті в картуші напис: «Державні Кредитові білети Української Народної Республіки ходять нарівні з золотою монетою». Паралельно, у правому куті, праворуч – напис: «За фальшування Державних

Кредитових Білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою».

Перший грошовий знак номіналом у 100 карбованців було надруковано на папері без водяних знаків. Його розміри 103x168 мм. Папір і фарби купюр не відповідали усталеним стандартам: кольори на аверсі тьмяні, приглушені, коричнево-жовтуваті, на реверсі – зеленувато-сині.

Білет у 100 карбованців став першим кроком на шляху до фінансової незалежності України, декларуванням нашої самостійності. Однак, водночас із купюрами державної емісії в обіг потрапила велика кількість фальшивих банкнот. Уже з 16 січня 1918 року випуск номіналу у 100 карбованців припинили. 100-карбованцеві купюри перебували в обігу до липня 1918 року.

А 1 березня 1918 року Центральна Рада ухвалила закон про гривню як основну грошову одиницю УНР та про карбування монети – шаг.

Після укладення Брест-Литовського мирного договору і повернення Центральної Ради до Києва, з 01 березня 1918 року гривня стала основною грошовою одиницею в Україні. Відбулася друга емісія Центральної Ради (починаючи з 6 квітня 1918 р.). На високоякісному папері з водяними знаками були випущені паперові гроші номіналом у 100, 200, 400, 500 і 1000 карбованців. Загальний обсяг емісії встановлено на суму 500 000 000 карбованців. Започаткували її білетом з номіналом у 100 карбованців. Купюри у 100 карбованців (роботи Г. Нарбута) були двох видів. Перший друкувався на папері з водяними знаками «зірки», другий – на папері з «грибами». Знак 100 карбованців був виготовлений Г. Нарбутом на замовлення Уряду при гетьмані П. П. Скоропадському. На аверсі на алонжі (біле поле) була тиснена печатка із зображенням Богдана Хмельницького, через що у народі ці гроші прозвали «богданівками». На реверсі: у центрі – «козак із мушкетом», ліворуч – книги у картуші, праворуч – циркуль, шестерня, угорі над ними текст: «Сто карбованців». Гроші пішли в обіг, і економісти вважали, що якби не прив'язка до російського рубля, то вони навіть були б вищі за курсом. Банкнота у 100 карбованців, як зразок першої української валюти, має великий попит серед колекціонерів.

Березень 1918 року ознаменувався подією державного значення – Центральна Рада ухвалила документ, що мав важливе значення для всієї фінансової системи України, а саме Закон «Про грошову одиницю, биття монети та друк Державних Кредитових Білетів». Закон проголошував, що віднині за грошову одиницю в країні прийнято гривню, що має містити 8,712 долі щирого золота й поділятися на 100 шагів. Державний кредитовий білет – 100 гривень проектував Г. Нарбут. Надруковано їх у Берліні фарбами синьо-фіолетового кольору на папері з водяними знаками.

Державні кредитові білети попередньо вирішили друкувати такої вартості: 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1000 гривень. Наголошувалось також на тому, що за формою гривні повинні відповідати першій 100-карбованцевій банкноті, але малюнки та кольорова гама мають бути іншими. Спільними для знаків всіх номіналів гривні мали бути написи на реверсі про те, що білети забезпечуються всім державним майном республіки, обертаються нарівні із золотою монетою, а також про покарання за фальшування знаків – позбавлення прав і каторга. Визначення малюнків і кольорів кредитових білетів відносили до компетенції народного міністра фінансів.

Державний кредитовий білет – 10 гривень надруковано вишневим кольором на папері з водяними знаками розміром 89x139 мм. По

периметру прямокутної рамки Г. Нарбут 16 разів вказує номінал банкноти (4 рази словами «десять гривень» і 12 разів цифрою «10»).

Однією з найбільш яскравих та цінних із погляду мистецтва є купюра в 100 гривень. На лицьовому боці, під написом «Українська Народна Республіка» відразу впадає в око овальний вінок із квітів та плодів, що ростуть в Україні, із тризубом у центрі. Обабіч купюри: зліва – селянка в національному вбранні зі снопом пшениці й серпом у руці, яка символізує українське селянство. Обличчям вона нагадує Лесю Українку; справа – чоловік у фартусі поверх українського селянського одягу, що спирається на молот, обвитий лавром (символізує робітництво). Обличчя – відомого українського філософа Григорія Сковороди. Зворотний бік знака прикрашають дві колони, поверх яких розміщені стилізовані квіти. У центрі – лавровий вінок, у середині якого – тризуб. Справа і зліва в розетках – число «100», нижче – текст закону. Поле біле, сіткою бузкового кольору. Цей білет – найкращий у серії грошей Г. Нарбута.

Державний кредитовий білет – 500 гривень з усіх надрукованих у Німеччині, найменше схожий на виготовлений Г. Нарбутом зразок через зміну німецькими друкарями кольорів і сіток. Водяні знаки у вигляді так званих «хрестиків». Розмір купюри 119x185 мм.

На білеті в 1000 гривень, автором якого є Іван Мозалевський, цікаве те, що на ньому розмістили старий герб Києва.

Усього в 1917–1920 роках в обіг було випущено 24 види грошових знаків-карбованців, гривень і шагів. **Дванадцять із них друкувалися** за проектами знаменитого художника Г. Нарбута, чие ім'я відоме далеко поза межами України. Протягом 1917–1918 років митець працював над українською абеткою і спроектував перші державні українські марки. Йому належать ілюстрації до багатьох книг, обкладинок тощо. Саме Г. Нарбут – автор першого грошового знака – 100 карбованців, трьох кредитових білетів у гривнях (10, 100, 500), чотирьох облігацій у гривнях (50, 100, 200, 1000) та розмінної дзвінкої монети – 30, 40, 50 шагів, надрукованих у 1918–1919 роках. Крім цього, у 1920 році у Відні розпочато друкування двох білетів – 50 і 1000 гривень, але їх емісію не було завершено [4, с. 105].

Шаги 1918 року випуску. Дизайнери-графіки Антон Серета та Георгій Нарбут.

Україна не забула свого митця та його внесок. Зі здобуттям Україною незалежності, геральдика і шрифти Г. Нарбута знову зайняли поважне місце в усіх сферах життя. У більшості державних документів України дотепер використовується **нарбутівський шрифт**. У 2006 році Національний банк України в серії «видатні особистості» випустив пам'ятну монету, присвячену Г. Нарбуту.

Із усієї графічної спадщини Г. Нарбута найбільш пам'яткове значення мають українські державні знаки. Вони свідчать не тільки про високий мистецький рівень, але й під мистецьким поглядом стоять вище за інших. Коли після світової війни вийшли нові поштові марки Франції, то французька критика вказувала на їх не зовсім мистецький вигляд, а один із часописів у Парижі репродукував українські поштові марки Ю. Нарбута, як приклад дійсно мистецького виконання, який треба наслідувати [3, с. 53].

Україні необхідно пам'ятати історичні події та події на шляху до незалежності, щоб не забувати ціну та шлях до її здобуття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний банк України. Гроші України. – Київ : ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2011. – 503 с.
2. Василь Лопата. Надії та розчарування або метаморфози гривні / Лопата Василь – Київ : «Дніпро», 2000. – 158 с.
3. Січинський В. Юрій Нарбут / В. Січинський. – Краків – Львів : «Українське видавництво», 1943. – С. 62.
4. Дорофеева Н. В. З історії грошей України : [навч. посіб.] / Н. В. Дорофеева, З. М. Комаринська. – Львів : ЛБІ НБУ, 2000. – 165 с.

Трифонова Н. О., Национальный банк Украины. Музей денег, г. Киев, Украина

ГЕОРГИЙ (ЮРИЙ) НАРБУТ И ЕГО РОЛЬ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЫ

Статья посвящена двадцать пятой годовщины независимости Украины. На пути к независимости наше государство преодолела немало вызовов и испытаний. Как известно, историю творят личности. Одной из таких незаурядных личностей и был Г. Нарбут – автор первых украинских денег и марок, всемирно известный график, дизайнер. Ему мы обязаны неповторимыми банкнотами, почтовыми марками и возвращением трезубца как государственного символа. В большинстве государственных документов Украины до сих пор используется нарбутовской шрифт.

Ключевые слова: *график; художник; денежные знаки; рубль; трезубец; государственность.*

Trifonova N., National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

GEORGE NARBUT AND HIS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT UKRAINE

The article is devoted to the 25th anniversary of Ukraine's independence. On the way to independence, our country has overcome many challenges and tests. As you know, history is driven by personality. One of these remarkable individuals was G. Narbut – author the first ukrainian money and stamps, world-renowned graphic designer. He created his own, unique style of money. Thanks to him, we have unique banknotes, stamps and the return of the trident as a national symbol. In most government documents of Ukraine still used nabutovsky font.

Key words: *graphic; painter; banknotes; karbovanets; trident; sovereignty.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.

© Трифонова Н. О., 2016

Дата надходження статті до редколегії 16.03.2016

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ В КІНЦІ 1980-Х рр.: ВІД ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ОПОРУ ДО МАСОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ

У статті показано динаміку розгортання громадсько-політичної активності представників української інтелігенції у період найглибшої кризи радянської комуністичної системи – від інтелектуального опору словом і пером до масового політичного опозиційного руху. Представники інтелектуальної верстви завжди були і є силою, яка не залишається осторонь тих процесів, що відбуваються в суспільстві, і прагне до цивілізованого методу вирішення проблем, котрі є постійними супутниками людського життя. Діяльною участю інтелігенції відзначився останній етап на шляху до незалежності України.

Ключові слова: українська інтелігенція; інтелектуальний опір; опозиційний рух; доба перебудови; криза радянської системи.

Представники інтелектуальної верстви завжди були і є силою, яка не залишається осторонь тих процесів, що відбуваються в суспільстві, і прагне до цивілізованого методу вирішення проблем, котрі є постійними супутниками людського життя. Діяльною участю інтелігенції відзначився останній етап на шляху до незалежності України.

На роль представників інтелігенції в українському русі опору кінця 1980-х років уже вказували у своїх працях західні радянологи А. Камінський і М. Прокоп. За А. Камінським, помітний зріст суспільної динаміки в Україні стався завдяки посиленій діяльності неформальних об'єднань, які створили представники інтелігенції. Найбільш значні з них – Українська Гельсінська спілка (УГС) та Народний рух України за перебудову (Рух), а також впливові громадські організації республіканського масштабу: Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ), історико-просвітницьке товариство «Меморіал», екологічне об'єднання «Зелений світ» та інші інституції. Серед неформальних об'єднань А. Камінський окремо виділив створені колишніми дисидентами УГС та Український культурологічний клуб, який виник одним із перших – у серпні 1987 р. Як пише дослідник, члени УГС виділялися радикальними поглядами, на відміну від інших

неформалів вони відверто, сміливо і принципово ставили гострі національні суспільні проблеми, сприяли політизації національно-культурного руху [1].

Сформульовану А. Камінським тезу про національну спрямованість громадського опору розвинув журналіст і публіцист Мирослав Прокоп. Він не піддавав сумніву того факту, що головним рушієм діяльності провідної інтелігенції була ідея державної самостійності, хоча про неї не висловлювалися відверто.

М. Прокоп відзначив роль колишніх дисидентів у русі кінця 1980-х років, він навів дані про переважну роль у дисидентському русі професійної інтелігенції (інженерів, лікарів, учителів, журналістів, учених природничого профілю) і заперечив існуючий погляд на рух опору кінця 80-х років виключно як рух українців, любителів української мови, літератури, історичної старини. Проте автор зауважив, що ідейне і програмове обличчя того руху формували літератори та письменники І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Мороз, Є. Сверстюк [2].

Багато спостережень зарубіжних авторів підтвердилися дослідженнями А. М. Русначенка, О. Д. Бойка, В. К. Барана, інших авторів [3], написаними переважно на архівних джерелах, а також опублікованими архівними даними [4].

Узагальнююче дослідження опору національної інтелігенції в період стагнації радянської комуністичної системи залишається на часі. Спробуємо охарактеризувати в цілому громадсько-політичну діяльність представників інтелектуальної верстви в УРСР наприкінці 1980-х років, зокрема, визначимо соціальну базу руху інтелігенції, основні його напрями, властиві йому загальні тенденції.

Активність свідомої громадськості збурила катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 року. Систематичний огляд періодики, зокрема, тижневика українських письменників «Літературна Україна» за 1986–1989 рр. ілюструє поступовий процес розгортання активності національно-свідомої інтелігенції, про що пише гарвардський професор, історик Роман Шпорлюк: «Чорнобиль став українською трагедією, а для письменників і митців – початковою точкою відліку у тих процесах, що почалися у 1986 р., і які я називаю культурною революцією. Українські письменники, деякі з них лауреати офіційних премій і досі лояльні прибічники системи, заявили: «Після Чорнобиля ми не можемо далі писати, як раніше» [5].

Громадянська активність інтелігенції спочатку мала національно-культурну спрямованість і так само, як і в 1960-ті роки, зосереджувалася на проблемах, «які турбували українську інтелігенцію в 60-ті роки ХІХ ст., на початку ХХ і в 1920-ті роки: захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновленню національної історії, етнографії» [6], що засвідчує їхню не випадковість, ситуаційну зумовленість політикою системної асиміляції українців, заборони української мови, культури, інших форм українського національного життя.

Громадська діяльність інтелігенції розпочалася з публікування в пресі (газеті «Літературна Україна», журналах «Жовтень», «Україна») статей з критикою діючої мовної, культурної політики відвертої русифікації, з вимогами вжиття державних заходів для виправлення існуючого становища, а з часом – з вимогами визнати українську мову державною мовою УРСР; публікування статей на раніше закриті і заборонені історичні теми та ініціювання розгортання в пресі широких

дискусій навколо діяльності історичних постатей, вузлових історичних проблем; зі створення громадсько-культурологічних об'єднань.

Публікаціями статей про голод і репресії 1930-х років, визвольні змагання 1917–1920 рр., національну символіку, про творчу спадщину забутих українських письменників, діяльність відомих історичних діячів письменники і журналісти М. Рябчук, П. Загребельний, О. Лупій, М. Жулинський, О. Мусієнко, Ю. Щербак, М. Миценко, історик С. Білокінь першими ініціювали розгортання процесу ліквідації «білих плям» історії. Вже в 1988 р. українські письменники почали відкрито розглядати голод 1932–1933 рр. як акт геноциду, що повністю заперечувалося офіційною історіографією [7].

Виключне значення для відкриття замовчуваних сторінок історії та культурного життя, популяризації надбань національної літератури, мистецтва мали альманахи українського самвидаву кінця 1980-х років – «Свшанзілля» (видавався у Львові в 1987–1989 рр.), «Пороги» (вид. в 1989 р. у Дніпропетровську), журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції «Кафедра» (вид. в 1988–1989 рр. у Львові, Одесі, Сумах, Харкові). Самвидавні «товсті» журнали готували колишні дисиденти М. Осадчий, І. Калинець та Ір. Калинець, С. Шабатура, І. Сокульський, вони відновили роль самвидаву як традиційної форми інакомислення й інтелектуального опору.

Аварія у Чорнобилі стала перевіркою горбачовської «гласності», реальну сутність якої ілюструють матеріали режимно-секретних служб Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліту УРСР). Наглядові органи співпрацювали з КДБ і, як зазначалося в одному з документів, «в умовах поширення демократизації й утвердження гласності... зусилля всіх цензорських підрозділів, їхніх партійних і профспілкових організацій були зосереджені на подальшому вдосконаленню роботи по охороні державних таємниць у пресі» [8].

Зауваження політико-ідеологічного характеру були зроблені по книзі «Чорнобиль. Дні випробувань» видавництва «Радянський письменник», яка вміщувала триптих поете-

си-шестидесятниці Ірини Жиленко «Совість». У ньому говорилося про те, що внаслідок аварії на ЧАЕС український народ опинився на краю загибелі /«Наша мертва земля под землею лежить!», «Дайте хлеба и воды, Грузия, Эстония, дайте хоть бы лебеды, только без плутония»/, а ідеї про перебудову оголошувалися «старими потаскушками» [9]. Про зміст триптиха був проінформований один із керівників відділу культури ЦК КПУ. Після цього видавництво зняло зі згаданого видання обидва вірша.

У зв'язку з планами Мінатоменерго СРСР розширити Ровенську, Хмельницьку та Південноукраїнську АЕС науково-технічне товариство енергетики й електротехнічної промисловості республіки 25 серпня 1987 р. організувало обговорення техніко-економічного обґрунтування такого розширення. Обговорення із залученням наукової та інженерної громадськості було проведено і з приводу проекту спорудження третьої черги Чорнобильської АЕС. Врешті-решт довелося, з урахуванням думок інших представників науково-технічної інтелігенції, медичних працівників припинити подальше будівництво енергоблоків на Прип'яті [10].

З початку 1988 року поширилися відкриті виступи українських інтелектуалів проти офіційної політики безпеки атомної енергетики та заперечення негативного впливу аварії на здоров'я людей. В «Літературній Україні» від 21 січня 1988 р. була опублікована стаття «А який прогноз на завтра?», яка викликала справжній резонанс і поклала початок громадському обговоренню в пресі забороненої теми розвитку атомної енергетики. Автори статті, співробітники республіканської Академії наук, тринадцять українських вчених, – О. А. Алімов, М. М. Амосов, А. М. Гродзинський, Д. М. Гродзинський, Є. П. Дибан, А. М. Щербань, В. В. Зорін, В. М. Шестопапов, С. І. Дорогунцов, Г. О. Клименко, А. М. Панов, О. Є. Яковлев, інженер О. О. Русинов виявили високу громадську свідомість, навіть сміливість, з огляду на агресивно негативне ставлення Міністерства охорони здоров'я УРСР та СРСР, Держкомгідромету, Держатоменергонагляду, Мінатоменерго СРСР та інших відомств, піддавши критиці політику кількісного розширення потужностей атомних станцій.

Серед численних листів-відгуків небайдужих громадян, які надійшли до редакції «Літературної України» після виходу відкритого листа вчених і були опубліковані – лист співробітників Інституту математики АН УРСР, співробітників НТК «Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова» АН УРСР. Вчені нагадали про надрукований в «Літературній Україні» за місяць до аварії у Чорнобилі матеріал журналістки Л. Ковалевської, яка була на сполох у зв'язку з обурливою безвідповідальністю у ставленні до атомної енергетики [11]. У статті повідомлялося, що технологія будівництва п'ятого енергоблоку ЧАЕС не дотримується, зривається постачання майже всіх замовлень, обладнання прибуває або некомплектне, або – ще гірше – з явним браком. До того ж, уточнювала авторка, – ці проблеми, збільшуючись, переходили з блока на блок. Вона наголосила на неприпустимості браку при спорудженні атомних електростанцій, енергетичних об'єктів взагалі [12].

Любов Ковалевська, так само, як і інша видатна українська журналістка Алла Ярошинська, за свою громадянську мужність, за публіцистичні праці, які відіграли значну роль у справі об'єктивного аналізу ситуації, була удостоєна пізніше високої нагороди. Публіцистичну діяльність Л. Ковалевської було відзначено міжнародною жіночою премією «За мужність в журналістиці», А. Ярошинської – альтернативною Нобелівською премією «За життя, гідне людини» [13].

Вчені гуманітарних і природничо-наукових інститутів АН УРСР брали участь у заходах, організованих СПУ й об'єднаннями, створеними за його ініціативою, – «Літописець», «Клуб шанувальників рідної мови» і, перш за все, екологічної асоціації «Зелений світ». Крім членів СПУ Ю. Щербака, С. Плачинди, М. Вінграновського, І. Драча, В. Князюка до складу ініціативної групи зі створення Української асоціації «Зелений світ» увійшли співробітники установ АН УРСР, у тому числі завідувачий відділом Інституту ботаніки Д. Гродзинський, вчений секретар відділу Ради з вивчення продуктивних сил С. Дудко, завідувачі відділами цієї ж Ради Б. Піріашвілі й В. Сахаєв, головний інженер Інституту фізики О. Коваленко, науковий співробітник Інституту про-

блем онкології А. Петик, завідуючий відділом географії В. Полещук, завідувач відділом Одеського відділення Інституту економіки В. Степанов [14].

У роботі українознавчого клубу «Спадщина» (створений у січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР), який визначався в документах КДБ так само, як і УКК, як «альтернативне самодіяльне об'єднання негативної спрямованості», серед інших (всього 171 чол.) брали участь 85 співробітників Академії наук УРСР, до ради «Спадщини» (11 осіб) входили співробітники академічних інститутів. Спільно з асоціацією «Зелений світ» і самодіяльними об'єднаннями «Громада», «Ноосфера» активісти «Спадщини» виступили з ініціативою проведення 13 листопада 1988 р. екологічного мітингу в Києві [15]. Мітинг громадськості відбувся і в ньому брали участь біля трьох тисяч осіб.

За оперативними даними КДБ, на засіданнях асоціації «Зелений світ» з різкою критикою урядової програми з питань екології й атомної енергетики виступали Д. Гродзинський, Ю. Малащенко (Інститут біології), Л. Преображенська (Інститут мікробіології), Є. Віноградова (Відділення географії), С. Ольштинський (Інститут геохімії і фізики мінералів).

На засіданнях асоціації 28–29, 30 жовтня 1988 р. у Будинку літераторів СПУ та Будинку художників вперше публічно пролунала ідея створення народного фронту на зразок народних фронтів республік Прибалтики. Співробітник Інституту ядерної фізики Н. Меньяло і Є. Віноградова підтримали висловлену на засіданні письменниками Ф. Бурлачуком, О. Микитенком, О. Гижою ідею створення в Україні народного фронту. Пріоритетними завданнями Українського демократичного руху (народного фронту), визначеними в його програмі, були: «а) боротьба за демонтаж адміністративно-командної системи, за політичний, економічний, культурний розвиток і суверенітет республіки, за принципову демократизацію виборчої системи, за перетворення СРСР в Союз суверенних держав на засадах конфедерації; б) активна участь у русі за збереження та відродження української мови..., боротьба за надання українській мові статусу державної мови УРСР; підтримка процесу культурного від-

родження України...; в) боротьба за збереження природного середовища України...» [16]. Останнє пріоритетне завдання передбачало змагання за вільний рівноправний доступ до інформації, домагання різко звузити об'єм секретної інформації, особливо в таких областях, як соціологія, економіка, екологія, історія.

Члени Українського культурологічного клубу, колишні політв'язні Є. Сверстюк, С. Набока, О. Шевченко, В. Шевченко, О. Гейко-Матусевич, Л. Мілявський, І. Чернявська (Набока), Л. Лохвицька, намагалися провести мітинг, присвячений річниці Чорнобильської аварії, на площі Жовтневої революції 26 квітня 1988 р., але не отримали дозволу правоохоронних органів. Як повідомлялося в документах КДБ, ініціатори створення клубу ставили завдання «пробудження національної свідомості народу з метою відокремлення України від СРСР, дискредитації державного управлінського апарату, організації демонстрацій протесту проти репресій по відношенню до українських патріотів». Для перейняття тактики і методів боротьби рекомендувалося вивчати уроки визвольних рухів в Угорщині, Польщі, Чехословаччині [17].

У 1988 році рада УКК ухвалила увійти повним складом до Української Гельсінкської спілки, що виникла на базі Української Гельсінкської групи. Соціальну основу УГС, яка нараховувала близько 30 осіб, склали колишні політв'язні Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, М. Горинь, П. Скочок, З. Красівський, О. Мешко, О. Гейко (Матусевич), В. Шевченко, В. Барладяну, Б. Горинь та інші. Важливе місце у досягненні цілей опозиціонерів за їх об'єднання й у проведенні організованої діяльності відводилося відновленню випуску легального журналу «Український вісник».

М. Горинь, Й. Тереля, І. Гель, С. Хмара та інші колишні політв'язні надали організованого, політичного характеру рухові за легалізацію уніатської (греко-католицької) церкви, який активізувався з 1987 року і займав провідне місце у діяльності національних патріотів у західних областях УРСР (Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській та Тернопільській).

В одному з партійних документів, датованому серпнем 1990 року, про УГС указано,

що «проголошена 7 липня 1988 року як правозахисна організація, спілка відразу ж зайняла відверто антикомуністичні позиції, стала консолідуючим центром для всіх антирадянських сил, відіграла помітну роль у створенні та становленні багатьох громадсько-політичних формувань деструктивного спрямування, в досягненні в окремих регіонах перемоги так званого «демократичного блоку» на виборах до місцевих Рад та Верховної Ради УРСР. Саме зусиллям УГС було створено Рух, до керівництва яким ухаєсівці ввійшли і на діяльність якого справляли визначальний вплив» [18].

28 листопада 1988 р. на засіданні письменників в клубі літераторів новообраному парткому було доручено сформувати групу сприяння перебудові. Ідея Руху від моменту публікації першого проекту програми 16 лютого 1989 р. викликала активну підтримку в широких кіл громадськості. Підтримало Рух українське добровільно-просвітницьке товариство «Меморіал», що виникло 4 березня 1989 р.

Промови взагалі і присутність на установчій конференції Руху недавніх політв'язнів – членів УГС – не могли не насторожити владу, яка всіляко перешкоджала створенню народного фронту, – забороняла мітинги на підтримку демократичних реформ, чинила репресії над організаторами мітингів, ство-

рювала образ ворога – Руху в засобах масової інформації. Взагалі в партійних колах зазначалося про недопустимість створення цієї організації.

8-10 вересня 1989 р. пройшов установчий з'їзд Руху, а 15 лютого 1990 р. в газеті «Літературна Україна» було повідомлено, що Рада Міністрів УРСР зареєструвала статут Народного руху України за перебудову. Піврічна суперечка про «потрібність» чи «непотрібність» в Україні цієї організації, що іноді переходила у пряму конфронтацію з владою, закінчилась: Рух, підтриманий у республіці сотнями тисяч людей, отримав право громадянства. В умовах боротьби національно-демократичних сил за суверенітет республіки, за національне відродження він об'єднав в своїх колах «неформальні» організації громадськості, дав поштовх зародженню і становленню багатопартійності, очолив рух за суверенізацію та незалежність України.

Відтак, в Україні керований владою перебудовний процес вийшов за рамки державно-політичного контролю завдяки високому рівню громадсько-політичної активності мас, спрямованих інтелігенцією. Представники інтелігенції відіграли важливу роль у реальному втіленні проголошеного владою бюрократичного курсу на перебудову, демократизацію і гласність, надавши цим процесам незворотного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський – Мюнхен : Укр. вільний університет, 1990. – 624 с.
2. Прокоп М. Напередодні незалежної України / М. Прокоп – Нью-Йорк. – Львів : НТШ, 1993. – 502 с.
3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр. / А. Русначенко – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : [монографія] / О. Д. Бойко – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.
4. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / НАН України, Ін-т історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К. : Ін-т історії НАН України, 2009. – 454 с.; Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 626 с.
5. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 281, 294.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К. : Либідь, 1995. – С. 18.
7. Смольніков Ю. Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.). Теоретичний аналіз: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України – К., 2005. – С. 153.

8. Отчет о работе Главлита УССР за 1988 год // Центральный державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 217. Річний звіт про діяльність Головного управління за 1988 р. – Арк. 1.
9. Там же. – Арк. 6.
10. Бушняк В. Болить душа! Болить... / В. Бушняк // Робітничая газета. – 1993. – № 34. – 19 лютого.
11. Що залишимо у спадок?: Про наболіле: Нариси, статті, інтерв'ю / Упоряд.: В. К. Князюк, В. П. Сидоренко. – К. : Радянський письменник, 1990. – С. 86.
12. Ковалевська Л. Не приватна справа / Л. Ковалевська // Літературна Україна. – 1986. – 27 березня. – № 13 (4162). – С. 1.
13. Барановська Н. П. Чорнобильська трагедія в баченнях радянської та української інтелігенції / Н. П. Барановська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 75.
14. Довідка 5 Управління КДБ УРСР про зміни у тактиці діяльності закордонних ОУН, спрямованих проти УРСР. 9 листопада 1988 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. – С. 189.
15. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві Київського міського комітету КПУ К. Масику про деякі тенденції розвитку оперативної ситуації в АН УРСР 10 листопада 1988 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. – С. 198.
16. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В.Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 19.
17. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про наміри створення антигромадського угруповання. 4 серпня 1987 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. – С. 31–32.
18. Інформація ідеологічного відділу ЦК КПУ про деякі тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань в Україні. 20 серпня 1990 р. // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 142.

Шановская О. А., ОНПУ, г. Одесса, Украина

**УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ В КОНЦЕ 80-Х ГОДОВ:
ОТ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ОТПОРА ДО МАССОВОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО
ОППОЗИЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ**

В статье показана динамика развития общественно-политической активности представителей украинской интеллигенции в период наиболее глубокого кризиса советской коммунистической системы – от интеллектуального отпора словом и пером до массового политического оппозиционного движения.

Ключевые слова: украинская интеллигенция; интеллектуальный отпор; оппозиционное движение; период перестройки; кризис советской системы.

Sanovska O., Odessa, Ukraine

**UKRAINIAN INTELLIGENTSIA AGAINST THE SOVIET SYSTEM IN THE LATE 80'S:
FROM INTELLECTUAL RESISTANCE TO MASS POLITICAL OPPOSITION MOVEMENT**

The article shows the dynamics of social and political activity of representatives of the Ukrainian intelligentsia during the deepest crisis of the Soviet communist system – from the intellectual resistance to the word and the pen to mass political opposition movement.

Key words: Ukrainian intelligentsia; the intellectual resistance; the opposition movement; the period of perestroika; the crisis of the Soviet system.

Рецензенти: *д-р. іст. наук професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.*

© Шановська О. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 28.01.2016

ДО ІСТОРІЇ НОТАРІАТУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто історичні етапи розвитку нотаріату в різні часи української держави. В процесі дослідження було встановлено та визначено чотири основних етапи розвитку нотаріату, зокрема: княжий, козацький, національно-демократичний і сучасний, кожен з яких, враховуючи специфіку його розвитку, мав свої ознаки та особливості.

Першим етапом розвитку нотаріату на території України був княжий період становлення державності. На початковій стадії даного періоду у людей не виникало потреби документально затверджувати цивільно-правові угоди, саме тому вони укладались усно, а факт їхнього вчинення підтверджували свідки в судовому порядку. Але ситуація децю змінилася після XII ст., коли виникла необхідність у нотаріальних функціях, яка була пов'язана з низьким рівнем освіти населення і збільшенням попиту на юридичні послуги, які регулювали придбання та відчуження прав на землю та холопів, пізніше – на нерухомість.

Козацький етап відзначився тим, що до середини XVIII ст. писемні угоди здебільшого нехтувалися. Хоча згодом, коли виникла система обов'язкової явки, реєстрації та запису до урядових (судових) книг приватних актів, з'явилися пам'ятки, документи українського права, які регулювали відносини судів та нотаріальну діяльність.

У роки незалежності, з ухваленням Закону України «Про власність» (1991 р.) та деяких інших законодавчих актів, зокрема Закону України «Про нотаріат (1993 р.), значно розширилася компетенція державних нотаріусів, збільшилась потреба, кількість і обсяг нотаріальних дій.

Ключові слова: Україна; нотаріат; державність; угода; нотаріальні функції.

Система нотаріату відіграє важливе значення в соціально-економічних та правових відносинах сучасної України. Перехід до ринкової економіки вимагає посилення юридичного регулювання господарської діяльності, що у свою чергу, стимулює процес удосконалення нотаріальних органів. Нотаріат є важливою ланкою у взаємовідносинах представників протилежних інтересів, які необхідно гармонізувати без зайвих витрат.

У зв'язку із активним розвитком системи нотаріату в сучасній Україні виникає певний інтерес і до його історії, яка досліджена недостатньо. Серед відомих сучасних дослідників історії нотаріальної справи в Україні слід виділити наступних авторів: Ю. Бисагу [1], А. Давиденка [2], Н. Денисяка [3], Ю. Желіховську [4], О. Неліна [8], В. Черниша [13] та Л. Ясінську [15–17]. Проте, вказаний науковий доробок, створено, головним чином, представниками юридичної науки.

Тому певні історичні аспекти вимагають особливої уваги.

Мета нашої статті проаналізувати стан нотаріату на території України в різні етапи її державності: княжий, козацький, національно-демократичний і сучасний.

Княжий етап українського державотворення включає існування Київської Русі і Галицько-Волинської держави (IX ст. – 40-і рр. XIV ст.).

Найважливішими передумовами зародження нотаріальної діяльності в Київській Русі були достатньо високий економічний розвиток, розширення цивільного обігу, зростання кількості укладених правових угод. Існування приватної власності на майно сприяло розвитку зобов'язального права. За загальним правилом зобов'язання виникали з договорів або угод. Договір – це домовленість (письмова чи усна) між двома чи кількома особами або між особою та пред-

ставником державної влади [8, с. 15]. Різні зобов'язання майнового характеру в той час, як правило, закріплювалися в усній формі, причому використовувалися різні символічні форми – так звані «могоричі», символічні «биття рук» або «зв'язування рук».

Проте, при укладенні деяких договорів вже «Руська Правда» вимагала присутності свідків або представника держави. Так, зміст ст. 37 Просторової редакції «Руської Правди» засвідчує умови вчинення договору купівлі-продажу предметів: «Паки ли будеть что татебно купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то выведать свободна мужа два или мытника ...» [10, с. 32].

Натомість, А. Давиденко вважає, що складання письмових актів при укладенні договорів було на Русі дуже рідкісним явищем. І це природно, адже Київська Русь була ранньофеодальною монархією, де йшов процес становлення феодального ладу і панувало натуральне господарство. Тому й потреби у вітчизняних «табеліонах» не було [2, с. 23].

О. Нелін вказує, що в умовах тогочасного правового порядку, коли власність вважалася скоріше фактом, аніж правом, коли будь-яке заволодіння захищалося не нотаріальним актом, а силою, в Київській Русі не було потреби в органі публічної діяльності – інституті нотаріату. Відповідно до ст. 47 «Правди Ярослава» (30–40 рр. XI ст.) встановлювалося, що суперечки по договорах вирішував суд у складі 12 осіб. Суд допитував свідків укладеної угоди. Можна припустити, що цивільно-правові угоди уклалися усно, а факт їхнього вчинення підтверджували свідки у судовому порядку [8, с. 15].

Перші письмові форми правочинів в Київській Русі почали з'являтися в період феодальної роздробленості у XII ст. Це окремі уставні і жалувані грамоти удільних князів та деякі документи приватних осіб, головним змістом яких було придбання та відчуження прав на землю та холопів. У Галицько-Волинській державі прикладом таких документів були – «Грамота князя Івана Ростиславовича» (1134 р.), «Рукописаніє» князя Володимира Васильовича» (1287 р.), «Уставная грамота» Мстислава Романовича» (1289 р.). Окремі дії нотаріального характеру виконував галицький печатник [2, с. 23; 11, с. 16].

Л. Ясінська зауважує, що у Західній Європі, як і в Київській Русі так зване «право печатки» на ранньому етапі свого становлення дещо паралізувало розвиток нотаріальної діяльності, оскільки робило її абсолютно зайвою. Та вже незабаром універсалізація «права печатки» призвела до утвердження інституту нотаріату в його сучасній організації [15, с. 59].

Необхідність у нотаріальних функціях була пов'язана з низьким рівнем освіти населення і збільшенням попиту на юридичні послуги. Заповнити потребу в складанні документів у письмовій формі змогли дяки та піддячі. Спочатку це були люди вільної професії, а з розвитком приказної системи вони стали обов'язковими членами державних органів, що впливали на хід судових і адміністративних справ. Основним завданням дяків та їхніх помічників-піддячих було ведення діловодства в державних установах, складання і підписання грамот, видача оригіналів, копій документів і довідок [2, с. 23].

Також, дяки виконували і нотаріальні функції, які їм були надані відносно нерухомоті (XIII ст.). Паралельно з приказними дяками в XIV ст. з'явилися майданні піддячі, які складали письмові акти в містах. На думку багатьох дослідників, майданні піддячі є своєрідними засновниками сучасної системи нотаріату. Це були свого роду, аналоги європейських табеліонів [7, с. 20]. Їх діяльність регламентувалася відповідними указами, проте ні в яких документах не згадується про те, що вони перебували на державній службі [6, с. 52]. Тому, на нашу думку, вони були скоріше попередниками приватних, а не державних нотаріусів.

Однак органічний розвиток інституту нотаріату в Україні був перерваний втратою державності і входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (ВКЛ), а пізніше – до Речі Посполитої, хоча деякі елементи, характерні для українського нотаріату збереглися.

В українських землях, що входили до складу ВКЛ, нотаріальні функції виконували посадові особи воєвода, староста, підстароста, суддя і писар. На законодавчому рівні вперше встановлювалася вимога письмового оформлення договорів купівлі-продажу маєтків,

угод щодо землі, договорів позики за умови, коли загальна сума перевищувала десять коп. грошей. Другою обов'язковою умовою було укладення угод у присутності свідків шляхетської належності. Третя умова, що надавала таким документам публічного характеру – обов'язкова їхня реєстрація у судових установах (земського суду) й участь сторін при їхньому внесенні до судового протоколу.

Шляхом протоколювання у суді правові документи, укладені воєводою, старостою, підстаростою, писарем набували силу публічних актів і ставали беззаперечними. У цьому випадку простежується очевидна схожість інституту римського права – подання табеліонних документів до суду із занесенням їх до протоколу з принципами нотаріату, закладеними Статутом ВКЛ від 1588 р. Проте, діяльність нотаріусів ще не отримала закріплення на законодавчому рівні і не стала реальним юридичним фактором, як в інших країнах Європи [8, с. 16].

Нотаріат в українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, розвивався на традиціях, закладених руським звичаєвим і писаним правом, під впливом римського права та пізніше вироблених західноєвропейських традицій [14, с. 100]. Земський суд у складі судді, підсудка та писаря розглядав кримінальні й цивільні справи, а також виконував функції нотаріусів.

Козацький етап українського державотворення (1648 – друга половина XVIII ст.).

У період національно-визвольної війни 1648–1657 рр. та у перші десятиліття існування Української гетьманської держави учасники цивільно-правових угод не завжди дотримувались обов'язкової письмової форми й інших приписів Литовських статутів. Особливості нотаріальної діяльності у цей період полягали в тому, що спочатку ні полкові, ні сотенні суди не вели актових книг, а користувалися для реєстрації своїх рішень і приватних угод ратушними чи магістратськими книгами. В умовах безперервної боротьби та війн руйнувалися деякі власні правові здобутки. А оскільки в козацькій державі не визнавалося писане право, то особи, які виконували нотаріальні функції, їй фактично були не потрібні. Такий порядок зберігався майже до середини XVIII ст. [2, с. 24; 8, с. 17].

Система обов'язкової явки, реєстрації та запису до урядових (судових) книг приватних актів з'явилася в Україні одночасно із рецепцією магдебурзького права, тобто з XIV ст., та була детально регламентована у таких пам'ятках українського права: інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р.; «Процес короткий приказний» 1734 р.; «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.; «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 р.

У контексті проблематики нашої статті, найбільший інтерес становить «Інструкція судам», видана гетьманом Д. Апостолом, яка зобов'язувала сотенних і городових, а в тих місцевостях, де були магістрати, – їхніх урядовців видавати на прохання людей «купчі» записи й духівниці без хабарів, «противних праву», вказувати межі земельних ділянок з обов'язковою в разі здійснення угоди участю сусідів по ділянці – «помежников». Акти підписувались сотенними (городовими) старшинами, а в селах – священником, дяком, отаманом, війтом чи іншими людьми, які заслуговували довіри, а також сторонами, спадкодавцями, заявниками, свідками. За неграмотних підписувались «рукоприкладчики» [8, с. 17].

Форсований наступ російського царизму на автономію Української гетьманської держави призвів до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддячих. А дещо пізніше – на території України були встановлені російські закони, а організаційні та зміни в нотаріальних справах проводилися за загальнодержавними нормативними актами: Соборне уложення «Кодекс Законів Російської держави», прийняте Земським собором у 1649 р. та «Положення про нотаріальну частину», затверджене 14 квітня 1866 р. імператором Олександром II, яке діяло до 1917 р. [1, с. 18].

Нотаріат відокремлювався з відання судів для здійснення актів та інших не судових дій. У містах вводилися посади нотаріусів, на які призначалися чиновники на конкурсних засадах головою судової палати. Нотаріус повинен був перед призначенням на посаду скласти присягу та внести страхову заставу на випадок заподіяння шкоди клієнтові своїми некваліфікованими діями [3, с. 146].

Автономізація нотаріату викликала необхідність належного визначення статусу нотаріуса, який характеризувався двома найважливішими моментами: з одного боку, нотаріуси визнавалися такими, що не перебували на державній службі і не мали права присвоєння чинів та отримання пенсій, а з другого – їх діяльності було надано статус приватної юридичної практики. Таким чином, нотаріус був одночасно і посадовою особою, що дозволяло піддавати його дисциплінарним стягненням за порушення посадових обов'язків, і представником вільної юридичної професії [7, с. 24–25].

Етап Української національно-демократичної революції (1917-1921 рр.), пов'язаний із війнами за незалежність, відсталістю і розрухою господарства. В цей час правовідносини у сфері цивільного обороту були обмеженими і потреби в нотаріаті практично не було, тому з'явилась тенденція до його повної ліквідації [12, с. 234].

З 24 серпня 1991 р. почався **сучасний етап українського державотворення**. Початок періоду незалежності України був складним: соціальні конфлікти, ідеологічні протиріччя, неадекватні економічно-правові відносини призвели до браку ресурсів для вирішення важливих проблем нотаріату. У 90-і рр. ХХ ст. на перший план почали виходити проблеми незалежності та самоврядування нотаріальних органів.

З прийняттям Закону «Про власність» та деяких інших законодавчих актів значно розширилася компетенція державних нотаріусів, збільшилась кількість і обсяг нотаріальних дій.

Робота, яку проводило Міністерство юстиції України у справі вдосконалення системи нотаріату, не могла істотно вплинути на стабілізацію нотаріальної діяльності. Недостатня забезпеченість нотаріальними бланками, відсутність у кожного нотаріуса гербової печатки, посвідчення величезної кількості нікому не потрібних копій документів, невдало встановлений режим роботи нотаріальних контор, їх вкрай малі штати породжували черги, не виправдані втрати робочого і особистого часу, нарікання і невдоволення громадян. Керівництво ж державного нотаріату, на думку самих нотаріусів, знаючи всі ці проблеми, не поспішало з їх вирі-

шенням, допускало паперотворчість, адміністрування, видимість пошуку шляхів усунення недоліків [4, с. 158].

2 вересня 1993 р. в Україні було ухвалено Закон України «Про нотаріат». Нові положення, що містяться в цьому Законі, стосуються організації нотаріату і не зачіпають режиму вчинення нотаріальних дій. Вони передбачають уведення приватного нотаріату, більш докладну регламентацію правового статусу нотаріуса та допуску осіб до нотаріальної діяльності, а також утворення державних нотаріальних архівів.

Вказаний закон надав ряд новацій, серед яких:

- створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;
- видача свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит;
- заснування в обласних центрах, містах Києві, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду;
- здійснення тимчасового зберігання нотаріальних документів (до 75 років) саме Національними архівами, що значно полегшує роботу нотаріусів;
- закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність [5].

Щодо історії нотаріату в період незалежної України, необхідно сказати і про виникнення Української нотаріальної палати – добровільної громадської організації нотаріусів. Вона була створена в 1993 р. на конференції нотаріусів і зареєстрована Міністерством юстиції України. У 1998 р. Українська нотаріальна палата була прийнята спостерігачем від міжнародної спільноти до світової організації нотаріусів – Міжнародного союзу нотаріату, який об'єднує нотаріати 82-х країн [9].

Міністерством юстиції України була розроблена «Концепція розвитку нотаріату в Україні», яка була покладена в основу проекту нової редакції Закону України «Про нотаріат». Це послужило виходу в 2009 р. оновленого Закону України «Про нотаріат» [1, с. 20].

Отже, ми простежили розвиток українського нотаріату на всіх чотирьох етапах українського державотворення: княжого, козацького, національно-демократичного та сучасного. Весь час основним завданням нотаріальних органів або структур, які виконували нотаріальні функції було надання юридичної вірогідності різноманітним договорам і актам. Умови для зародження вітчизняного нотаріату виникли з утворенням у IX ст. Київської Русі. Порядок і форма укладення актів, структура і компетенція органів, що вчиняли нотаріальні дії протягом X – початку XIX ст., зазнали еволюції: від звичаєвих

форм посвідчення до державно-правових. Вітчизняний нотаріат, як показує історія його становлення і розвитку, більше тяжіє до публічно-, а не приватно-правових засад. Упродовж подальшої історії розвитку держави і права України органи, покликані виконувати нотаріальні функції, були і залишаються складовою її правової системи, адже повноваження нотаріату необхідні суспільству.

На наш погляд треба широко використувати позитивні історичні уроки минулого в діяльності сучасного нотаріату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бисага Ю. Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату / Ю. Ю. Бисага // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. – Серія: Право. – Випуск 30. – Т. 1. – С. 17–20.
2. Давиденко А. О. Історія виникнення нотаріату в Україні / А. О. Давиденко. – Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2010 – № 4. – С. 22–28.
3. Денисяк Н. М. Історія виникнення, розвиток та реформування інституту нотаріату в Україні / Н. М. Денисяк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 145–147.
4. Желіховська Ю. В. Історія виникнення та розвитку нотаріату в Україні / Ю. В. Желіховська // Молодий вчений. – 2014. – № 11 (14). – С. 155–160.
5. Закон України «Про нотаріат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (07.01.2016)
6. Злотников М. Ф. Подьячие Ивановской площади. К истории нотариата Московской Руси / М. Ф. Злотников // Нотариальный вестник. – 1998. – № 4. – С. 52–56.
7. Комаров В. В. Нотаріат в Україні / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х. : Право, 2011. – 384 с.
8. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст. ст.): проблеми становлення // О. І. Нелін // Часопис Київського університету права – 2013. – № 1. – С. 15–18.
9. Про Українську нотаріальну палату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.palata.notariat.org.ua/aboutup> (07.01.2016)
10. Руська Правда (Просторова редакція). Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х томах / за ред. В. Д. Гончаренка: – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с.
11. Тодоров І. Я. Історія держави і права України: підручник / І. Я. Тодоров, В. Н. Суботін. – Донецьк : ДГТ. – 1998. – 187 с.
12. Трофименко Є. В. Минуле та сучасність нотаріату в Україні / Є. В. Трофименко // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – Випуск 10. – С. 230–236.
13. Черниш В. М. Історико-правовий аспект вітчизняного нотаріату / В. М. Черниш // Мала енциклопедія нотаріуса: юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 49–51.
14. Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен : УВУ, 1976. – Т. 1–2. – 178 с.
15. Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ліліана Едуардівна Ясінська. – Львів, 2005. – 210 с.
16. Ясінська Л. Е. Організація і діяльність нотаріальних органів за судовою реформою 1864 р. в Росії / Ліліана Едуардівна Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 35. – Львів, 2000. – С. 114–116.
17. Ясінська Л. Е. Становлення інституту нотаріату в контексті європейської історії держави і права / Ліліана Едуардівна Ясінська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 39. – Львів, 2004. – С. 93–101.

Шевченко Н. В., Черноморский государственный университет им. П. Могилы, г. Николаев, Украина

К ИСТОРИИ НОТАРИАТА В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНЕ

В данной статье рассмотрены исторические этапы развития нотариата во разные времена развития украинского государства. В ходе исследования было установлено и определено четыре основных этапа развития нотариата, в частности: княжеский, казацкий, национально-демократический и современный. Каждый из которых, учитывая специфику его развития, имел свои признаки и особенности.

Первым этапом развития нотариата на территории Украины был княжеский период становления государственности. На начальной стадии данного периода у людей не возникало необходимости документально утверждать гражданско-правовые сделки, поэтому они заключались устно, а факт их совершения подтверждали свидетели в судебном порядке. Но ситуация несколько изменилась после XII в., когда возникла необходимость в нотариальных функциях, связанная с низким уровнем образования населения и увеличением спроса на юридические услуги, которые регулировали приобретение и отчуждение прав на землю и холопов, позже – на недвижимость.

Казацкий этап отметился тем, что к середине XVIII в. письменные соглашения в основном игнорировались. Хотя впоследствии, когда возникла система обязательной явки, регистрации и записи в правительственных (судебных) книгах частных актов, появились упоминания, документы украинского права, которые регулировали отношения судов и нотариальную деятельность.

В годы независимости, с принятием Закона Украины «О собственности» (1991 г.) и некоторых других законодательных актов, в частности Закона Украины «О нотариате» (1993 г.), значительно расширилась компетенция государственных нотариусов, увеличилась потребность, количество и объем нотариальных действий.

Ключевые слова: Украина; нотариат; государственность; соглашение; нотариальные функции.

Shevchenko N., Black Sea State University of Petro Mohyla, Mykolayiv, Ukraine

TO THE HISTORY OF NOTARIES IN THE CONTEXT OF STATE PROCESSES IN UKRAINE

This article deals with historical stages of development of notaries during all the time of the Ukrainian state. The matter is that the notary serves as one of the legal forms of the people's relations consolidation.

In the course of the research four basic development stages of notary were found and identified, including the Princely, Cossack, National and Democratic and Modern ones. Taking into account the specificity of their development each of these stages had its own characteristics and peculiarities.

The first stage of notaries' development in Ukraine was the period of the princely state. At an early stage of this period there was no need for people to approve documentary civil agreements. That is why they were concluded orally and the fact of their commission was confirmed by the witnesses in court. But the situation has slightly changed after the XII century. There appeared a need for notaries function that was associated with a low educational level of the population and increasing the demand of legal services, which were regulating the purchase and alienation of rights to land and serfs, and later - in real estate.

The Cossack stage was marked by the fact that until the middle of the XVIII century written agreements were mostly absent. Although later, the system of compulsory attendance, registration and recording to the government (judicial) books of private acts has appeared. So we can observe the sights, documents of Ukrainian law that regulated the relations of courts and notaries activities.

In the years of independence the Law of Ukraine «On Property» (1991) and other legislative acts (for instance the Law of Ukraine «On Notary» (1993)) were adopted. As a result the competence of public notaries has expanded considerably, increased the need, the number and scope of notaries acts.

Key words: Ukraine; notary; statehood; agreement; notaries functions.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**
д-р. іст. наук, професор **Сінкевич Є. Г.**

© Шевченко Н. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 01.03.2016

ЕКОНОМІКА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета статті полягає в неупередженому дослідженні розвитку промисловості Волині та ролі аграрного сектору в економічному житті краю. На основі першоджерел та праць істориків досліджено розвиток економіки Волинської губернії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Визначено основні вектори розвитку промисловості краю та роль аграрного сектору в експорті товарів з Волині. З'ясовано ситуацію, яка склалася в економіці регіону під час Першої світової війни.

Ключові слова: Волинь; промисловість; торгівля; аграрний сектор; ремісники.

Досліджувана проблема відображена в ряді наукових праць присвячених історії економічного розвитку України, а саме: в роботах Р. Н. Оксенюка [4], М. М. Москалюка [5], Н. Р. Темірової [9], О. П. Реєнта [14] та інших учених. На основі аналізу першоджерел та наукових праць проаналізовано особливості розвитку економіки Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та визначено основні фактори, які на нього впливали.

Досліджуючи особливості розвитку економіки Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., доцільно зауважити, що, незважаючи на проведення певних реформ, регіон і надалі залишався аграрним. Після відміни у 1861 р. кріпосного права селяни були змушені виплачувати непосильні викупні платежі, що негативно позначалося на веденні їхніх господарств. Ще одним чинником, який впливав на економіку краю, була наявність общинного землеволодіння. Це гальмувало проникнення капіталістичних відносин у село. Чимало поміщиків виявилися нездатними господарювати в нових економічних реаліях, що призвело до їхнього розорення, натомість інші капіталізували свої господарства. Важливу роль великі землевласники Волині відводили будівництву підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, що сприяло збільшенню площ посівів технічних культур.

На зростання промислового потенціалу Волинської губернії позитивно вплинуло будівництво залізниць, яке інтенсивно велося у регіоні наприкінці ХІХ ст. Це не лише полегшило перевезення вантажів за межі

губернії, а й сприяло створенню нових робочих місць. У 1897 р. на залізничному транспорті на Волині працювало понад 3,8 тис. осіб [1, с. 189].

Розширення залізничної інфраструктури дало поштовх до активізації видобутку корисних копалин, а саме: будівельного каміння, граніту, базальту. Частина використовували при будівництві залізничних колій, а пізніше налагодили вивезення значних обсягів за межі губернії. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині збільшилася кількість кар'єрів. У 1912 р. функціонувало 72 кар'єри. Хоча переважна більшість із них були дрібними, а роботи велися напівкустарним способом, вартість за рік добутого каміння оцінювалася у 500-2500 руб. на кожному. Але діяли й великі. Так, на Олевському кар'єрі (Овруцький повіт) у 1911 р. добули каменю на 20 тис. руб., у Берестовці (Рівненський повіт) – відповідно на 10 тис. руб. [2, с. 250–251].

Більшість підприємств регіону орієнтувалася на переробку сільськогосподарської продукції. Щодо кількості підприємств, які діяли у губернії, то вона постійно змінювалася. У 1899 р. на Волині функціонувало 1310 фабрик і заводів, якими було виготовлено продукції на суму 25,1 млн руб. – на 6,5 млн руб. більше ніж у 1898 р. [3, с. 17].

Значну частину діючих підприємств Волині було засновано в останньому десятилітті ХІХ ст. Але серед них переважали дрібні, на яких працювало 3–5 робітників. Станом на 1900 р. з функціонуючих у регіоні підпри-

ємств лише 269 підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції [4, с. 19–20].

Згідно з даними першого загального все-російського перепису населення у промисловості за винятком працівників залізничного транспорту, було зайнято 25 тис. робітників [1, с. 189], що складало менше 1 % населення губернії.

Серед підприємств регіону найбільшими були 16 цукрових заводів на яких працювало понад 7,4 тис. робітників, вартість виробленої там продукції складала 12,2 млн руб. Значну роль в економіці краю відігравали 6 механічних, 7 фарфорових, 26 заводів з виробництва скла та 51 лісопильний завод. Крім вищезазначених підприємств, на Волині функціонувало 473 млини, в тому числі 68 парових. Ними у 1900 р. було випущено продукції майже на 4 млн руб. Помітну роль в економічному житті краю відігравали 129 олійниць, 24 пивоварні та 20 цегельних заводів [4, с. 20].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії спостерігалися тенденції щодо зростання кількості підприємств, але, як свідчать вищезазначені дані, більшість із них були дрібними, а провідну роль відігравали ті, що займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Найпотужнішими з діючих були цукрові заводи. Адже наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна стала основним центром з вироблення цукру в Російській імперії. Так, коли у 1900 р. з вироблених у держава 48 млн пудів цукру 41 млн пудів, або 85 % виробили заводи, що були на українських землях. Домінування підприємств з України у цьому секторі економіки імперії залишалося стабільним. Так, напередодні Першої світової війни в Україні виробництво цукру-піску становило від 78 до 85,2 %, рафінаду відповідно від 73 до 75,3 % до загального його виробництва в імперії. Станом на 1913 р. в Україні діяли 209 цукрових заводів, на яких працювало 126,3 тис. робітників: у Київській губернії – 78 заводів, Подільській – 52, Харківській – 32, Волинській – 17, Чернігівській – 14, Полтавській – 12 і Херсонській – 4 [5, с. 80–82].

Напередодні Першої світової війни на Волині функціонувало 308 значних підприємств, що перебували під наглядом фабрично-

заводської інспекції, у тому числі 17 цукрових заводах де працювало понад 10,3 тис. осіб. Це складало 40 % робітників, зайнятих у промисловості [6, с. 39–41]. У 1912 р. на 13 цукрових заводах, 3 рафінадних і 1 патоко-рафінадному було зроблено й реалізовано цукру на 13,7 млн руб. [6, с. 45], що відіграло помітну роль у економічному потенціалі губернії.

Досліджуючи розвиток промисловості Волині на початку XX ст., необхідно відзначити, що у краї збереглося домінування підприємств харчової промисловості. Так, у 1911 р. 409 найбільших підприємств регіону випустили продукції на суму понад 40 млн руб., з яких частка харчової промисловості складала понад 30 %. Вагому роль відігравала деревообробна промисловість, яка була представлена 95 значними підприємствами, на яких працювало близько 5,5 тис. робітників. У той період було відкрито 31 новий лісопильний завод. Окрім цих підприємств, функціонувала й значна кількість дрібних, які не знаходилися під наглядом фабрично-заводської інспекції [7, с. 39–40]. Помітну роль у промисловості регіону відігравали 18 заводів з виробництва скла, 10 фарфорових і 10 великих цегельних. На них працювало 5,5 тис. робітників [7, с. 40].

Як бачимо, за перше десятиліття XX ст. на Волині зменшилася кількість скляних заводів, натомість збільшилася кількість фарфорових. Щодо підприємств з випалювання цегли, то крім великих, у багатьох населених пунктах функціонували дрібні цегельні з кількома найманими працівниками. Найбільшим підприємством регіону, що займалося випуском продукції для потреб будівництва, був цементний завод «Волинь» (м. Здолбунів). У 1911 р. на ньому було виготовлено й реалізовано продукції на суму 820 тис. руб. Зросла кількість підприємств, які спеціалізувалися на виробництві паперу і картону. Їх було 16, а кількість робітників, задіяних у цій галузі становила, 1,4 тис. осіб [7, с. 40].

Таким чином, незважаючи на певні позитивні зрушення у розвитку різних галузей промисловості Волині на початку XX ст., провідною залишалися харчова промисловість.

Швидкими темпами розвивалася деревообробна галузь. Це зумовлювалося кількома

факторами: по-перше, наявністю величезних лісових масивів, які становили сировинну базу для неї; по-друге, географічне розташування губернії створювало вигідні умови для експорту продукції чому сприяв розвиток залізничного транспорту.

Аналізуючи стан економіки Волині на початку ХХ ст., варто зауважити, що у документах того періоду про діяльність великих підприємств відзначалося, що «Волинська губернія значно відстає від губерній фабрично-заводського району» [8, с. 22].

Однак у краї почали проглядатися тенденції до поступового зростання кількості великих підприємств, на яких працювало понад 200 осіб. Коли у 1909 р. таких підприємств налічувалося 231, то у 1913 р. – вже 307 [6, с. 39]. Це свідчить, що підприємці інвестували значні капіталовкладення у будівництво нових фабрик і заводів на Волині. Частина з них була у власності давніх аристократичних родів.

Окремі галузі промисловості, традиційні для економіки Волині, задовольняли лише місцеві потреби. Насамперед це стосується металургійного виробництва. У 1882 р. воно концентрувалося на 11 руднях, які давали щорічно 594,5 тис. пудів продукції. У 1895 р. видобуток 8 рудень склав уже 978,6 тис. пудів. Проте цього вистачало лише для роботи кількох місцевих невеликих залізоплавильних заводів з кількістю працюючих 40–100 осіб [9, с. 212]. Але кількість таких підприємств у краї скорочувалася, оскільки частина з них не витримували конкуренції з великими металургійними заводами.

Через відсутність потужної індустрії основу економіки краю становило сільське господарство, яке не лише задовольняло місцеві потреби, але й значну частину сільськогосподарської продукції експортувало. Так, лише у 1908 р. з Волинської губернії було експортовано зернових культур та хмелю на суму 3,7 млн руб., м'яса – 2,7 млн руб., яєць та продуктів птахівництва – 9,7 млн руб., цукру-піску – 946 тис. руб., деревини – 648 тис. руб., інших товарів більш як на 950 тис. руб. Загальна вартість експортованих з Волині товарів становила понад 18 млн руб. У документах того періоду щодо реалізації волинських товарів за межами регіону наголошувалося на тому, що провідну роль у

торгівлі краю відігравали «хліб, ліс, яйця, цукор та хміль», які вивозилися не лише в інші губернії імперії, а й за кордон. Особлива увага зверталася та ту обставину, що і внутрішня, і зовнішня торгівля на Волині знаходилася в «руках євреїв». Найбільшими торговельними центрами Волинської губернії були Житомир, Рівне [10, с. 31–32].

Домінування єврейського капіталу в торгівлі краю пояснюється як наявністю штучно створеної російськими урядами «смуги осілості» для євреїв, куди входила Волинь, так і тим, що представники цієї етнічної групи традиційно займалися цим видом діяльності. Так, у 1903 р. у Луцькому повіті поновили торговельні патенти купців I–III гільдій 28 осіб, за етнічною приналежністю всі євреї [11, арк. 31–46]. У Дубенському повіті станом на 1910 р. більшість купців також були євреї [12, арк. 184–190]. Така ж картина у Рівненському [13, арк. 154] та в інших повітах губернії.

На початку ХХ ст. роль аграрного сектору в економіці ряду губерній України була вирішальною. Середньорічний експорт зернових культур у 1909–1911 рр. становив понад 284 млн пудів, з них до країн Західної, Центральної та Південної Європи і Близького Сходу відправлялося приблизно 173,4 млн пудів. Значні прибутки приносив вивіз яєць та інших продуктів птахівництва. Вартість їх експорту, наприклад, з Подільської та Харківської губерній в окремі роки досягала 12 млн руб. [14, с. 272–273].

Ще одним напрямом, який відіграв важливу роль у розвитку Волині було конярство. У 1908 р. у краї діяв 41 конезавод. Всі вони були у власності великих землевласників. Найбільшим із них володів кн. Сангушко (Заславський повіт), у якому було 207 племінних скакунів [10, с. 25–26]. Значна частина породистих коней реалізовувалася не лише у столиці, а й за кордоном.

Отже, напередодні Першої світової війни в економіці Волині як і в інших губерніях Правобережної України, провідним був аграрний сектор. Окремі галузі тваринництва відігравали провідну роль в експорті товарів. Так, яйця й продукти птахівництва становили понад 50 % експорту з Волині.

Значна частина продукції, яка в той час випускалася на Волині, виготовлялася кустарним способом й використовувалася для мі-

сцевих потреб. Тому вагому роль в економічному житті краю відігравали ремісники. Більшість із них працювали самостійно, лише частина мала кустарні підприємства. Станом на 1900 р. ремеслами у Волинській губернії займалося 78 тис. осіб, включаючи майстрів, робітників та учнів [15, с. 18–19]. Попри зростання кількості промислових підприємств і, як наслідок цього, розорення частини ремісників, чий товари не витримували конкуренції кількість, осіб, які займалися ремеслами, навпаки, зростала. У 1906 р. у Волинській губернії ремеслами займалося понад 95 тис. осіб, включаючи робітників і учнів: у повітових містах понад 22 тис., решта в містечках і селах [16, с. 18]. Щодо їхньої спеціалізації, то станом на 1913 р. на Волині налічувалося 732 майстри-пекарі, в яких працювало 434 робітники й 200 учнів, 3807 шевців, у яких працювало 2004 робітники й 1986 учнів. Подібна ситуація спостерігалася й в інших ремісничих напрямках діяльності [6].

Після початку Першої світової війни економіка України зазнала величезних збитків. Особливо це стосувалося Волині, яка стала спочатку прифронтовою губернією, а впродовж 1915–1916 рр. на її території велися військові дії. Частина ж краю деякий період була навіть окупована австро-угорськими військами. Найбільших втрат зазнав аграрний сектор економіки, адже з початком війни припинився експорт сільськогосподарської продукції.

Гостро постала проблема збуту зернових культур, посилилася конкуренція на внутрішньому ринку. Це призвело до падіння цін на зернові. Так, до війни пуд пшениці у Слов'яносербському повіті коштував 1,25 руб., а на початку війни ціна знизилася до 0,6 руб. У Київській, Волинській та Подільській губерніях пшениця не знаходила збуту за ціною 0,5 руб. за пуд, а в деяких місцевостях знизилася до 0,2 руб. Аналогічна ситуація спостерігалася й на ринку м'яса [14, с. 273–274]. Паралельно з цим ціни на окремі групи товарів поступово зростали. В регіоні чітко проглядалося погіршення економічної ситуації. Частина підприємств Волині, орієнтованих на зовнішні ринки зменшувала обсяги виробництва у зв'язку з неможливістю реалізувати її на внутрішньому.

Ведення сільського господарства ускладнилося через брак робочих рук. Питома вага призваних в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків у Волинській губернії становила 49,9 %, Катеринославській – 34,2 %, Київській – 51,8 %, Полтавській – 49,4 %, Харківській – 49,1 %, Чернігівській – 50,6 % [14, с. 275–276]. Але впродовж 1915–1916 рр. ціни на продукти харчування не лише досягли передвоєнного рівня, але й підвищилися. Так, у 1915 р. у м. Дубно вартість 1 пуда жита становила 1,45–1,5 руб., пшениці 2,15–2,2 руб. [17, арк. 177]. Подібні ціни були і в інших повітових містах регіону.

З метою об'єктивного аналізу рівня життя різних верств населення вважаємо за доцільне з'ясувати заробітну платню різних соціальних груп. Напередодні війни на Волині робітник одержував у середньому 164 руб. на рік [18, с. 40]. У двокласному сільському училищі вчителю платили 360 руб. на рік, а найманому службовцю – 108 руб. [19, арк. 1–4]. Заробітна платня вчителів гімназії була неоднаковою й залежала від вислуги. Так, вчитель математики у Рівненській гімназії в період евакуації у 1916 р. отримував 973 руб. на рік, а французької мови – 727 руб. на рік. Це безпосередньо залежало від їхньої вислуги [20, арк. 6 зв. 7]. Платня міського архітектора у Рівному становила 480 руб. на рік [21, арк. 3].

Як бачимо, рівень життя різних верств населення напередодні й під час війни різнився. З наведених нами даних найвища заробітна платня була у вчителів гімназії, а найнижча – у службовця училища. Саме тому ускладнення економічної ситуації найболючіше позначилося на найманих робітниках і селянах, адже в зв'язку з призовом до армії чоловіків було значно складніше вести господарство.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася повільне зростання економіки Волині в якій провідну роль відігравали підприємства з переробки сільськогосподарської продукції та аграрний сектор, значна частина продукції якого експортувалася. На початку Першої світової війни темпи економічного зростання уповільнилися. Припинення експорту сільськогосподарської продукції негативно позначилося на економічній ситуації в краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
2. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
3. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир : Житомир : Волынская губернская типография, 1900. – 75 с.
4. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939 рр.) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменярь, 1970. – 276 с.
5. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75–85.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1914. – 106 с.
7. Обзор Волынской губернии за 1911 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1912. – 102 с.
8. Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1905. – 73 с.
9. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.
10. Обзор Волынской губернии за 1908 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1909. – 74 с.
11. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 775, арк. 31-46.
12. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 184–190.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 154.
14. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
15. Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1901. – 160 с.
16. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1907. – 53 с.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 13, арк. 177.
18. Історія Волині: 3 найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 20, арк. 1–4.
20. Держархів Рівненської обл., ф. 569, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв. 7.
21. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 29, арк. 3.

Цецик Я. П., Національний університет водного господарства та природопольовання, г. Ровно, Україна

ЭКОНОМИКА ВОЛЫНИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX вв.

На основе первоисточников и трудов историков исследовано развитие экономики Волынской губернии в конце XIX – в начале XX вв. Определены основные векторы развития промышленности края и роль аграрного сектора в экспорте товаров с Волыни. Выяснена ситуация, которая сложилась в экономике региона во время Первой мировой войны.

Ключевые слова: *Волынь; промышленность; торговля; аграрный сектор; ремесленники.*

Tsetsyk J., National University of Water Environmental and Engineering, Rovno, Ukraine

THE ECONOMY OF VOLYN' REGION IN THE LATE XIX- EARLY XX CENTURIES

The article deals with the economic development of Volyn' province of late XIX - early XX century on the basis of primary sources and the works of historians. It was found that agriculture played leading role despite the significant increase in the number of enterprises in the economic life of the region. It is reported that much of companies that operate in Volyn' in the study period were small. Also the important role at industrial development of the land played building railways. This contributed not only to create new jobs, but encouraged the development of mining and timber industries. Much of the production were implemented outside the region. The construction of railways boosted exports from Volyn'. Most of newly built business focused on processing of agricultural products. The largest sugar refineries, which products were not only implemented outside the province, and much of it exported, were the biggest among the companies in this group.

The article draws our attention to that fact that besides its industrial production Volyn' artisans who have been in several times more than employees traditionally played the important role in the economic life of region. At the beginning of the last century in the region continued to persist trend of increase in their number not only in rural areas but also in the province cities.

The agricultural sector played the dominant role in the export of goods from Volyn', much of its production was exported. The same situation at that time was not only in Volyn'. Generally in the early twentieth century, the role of the agricultural sector in the economy of a number of provinces of Ukraine was crucial. The leading role in the export of

Volyn' played: cereals, eggs and poultry products, hops, wood and sugar. Grain of Ukraine at the time exported to Western, Central and Southern Europe and the Middle East.

But after the First World War the economy of Ukraine suffered huge losses. In Volyn' it was complicated not only the cessation of export of agricultural products, it was intensified by the fact that region soon became the scene of warfare. This situation have weakened the economic potential of Volyn', which before the war was insignificant, also influenced by the fact that the part of Volyn' province was occupied by Austro-Hungarian troops for some time.

Key words: *Volyn; industry; trade; agriculture; artisans.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Міронова І. С.*

© Цецик Я. П., 2016

Дата надходження статті до редколегії 23.02.2016

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ – ОРГАНІЗАТОР БОРОТЬБИ ПРОТИ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ

Статтю присвячено дослідженню діяльності князя Данила Галицького як державного діяча, політика та полководця в період постійних військових конфліктів із золотоординським військом.

Охарактеризовано зовнішню політику князя, спрямовану на пошук союзників для боротьби з ордою та внутрішню політику, завданням якої було забезпечення стабільного економічного розвитку держави та підвищення її обороноздатності. Описано україно-татарські відносини у період правління короля Данила та перша перемога української держави над золотоординським ханом, яка відбулася в 1255 р.

Ключові слова: король Данило Галицький; Галицько-Волинська держава; Золота Орда.

Данило Галицький безумовно був знаковою постаттю в історії української держави. Хоча його діяльність і припадає на складний для України-Русі період, він зміг себе проявити як досвідчений державний діяч, дипломат і полководець. Саме тому науковці повсякчас звертаються до його біографії, відшукуючи нові, ще невідомі факти. Так, дослідженням життя та діяльності короля Данила Галицького займалися такі історики: М. М. Воронін [1], В. С. Ідзьо [3], І. П. Крип'якевич [6], М. Ф. Котляр [4; 5], І. І. Шараневич [8] та ін.

Мета дослідження – проаналізувавши праці науковців та історичні джерела, описати діяльність Данила Галицького як організатора боротьби проти монголо-татарської навали.

Напад золотоординських військ у 1237–1241 р.р. завдав важкого удару економічному, політичному і культурному розвитку України-Русі, а також набагато послабив українські збройні сили. Захопивши у 1237–1238 рр. Північно-Східну Русь у 1239 р. війська хана Батия вступили в Україну і в березні цього же року захопили Переяслав, а в жовтні – Чернігів [7, с. 394].

Восени 1240 р. монголо-татари підійшли до Києва, престолом якого в цей час володів великий князь Данило Галицький. Він на чолі оборони Києва залишає свого воєводу – тисяцького Дмитра з відбірними руськими полками. «І поставив Батий пороки під город

коло воріт Лядських, – бо тут підступили були хащі, – і пороки без перестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламались списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] Святої Богородиці [Десятинної].

А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межі ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягаря упали з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його». Так описується битва за Київ у Галицько-Волинському літописі [2, с. 59].

З-під Києва татари рушили на інші міста України-Русі. «Города Колодязна над Случе не могли добути, поставили 12 пороків і не могли розбити стін», але переманили оборонців і зрадою їх повірізували. Добули Камінець та Ізяслав над Горинню; Кременець і сусідній Данилів минули, бачачи, що облога буде тяжка; «на спис» узяли Володимир і вибили все населення, так само Галич і інші городи «яким нема числа» [6, с. 115].

Таким чином, наприкінці 1241 р. Батий завоював усю Русь-Україну і в цьому ж році його війська вдерлися на територію Чехії, Польщі, Угорщини. Завоюванням України-Русі та Польщі татаро-монголами викликали великий страх у Європі, однак, довідавшись у 1242 р. про смерть великого хана Угедея, вони повернули назад на Поволжя.

Після «батиєвого погрому» Данило Галицький знову об'єднав знищені татарами землі під своє керівництво. Незважаючи на поразку від Батия, Русь-Україна була по татарському погромі незалежною державою і не підкорялась монголо-татарським ханам, до 1245 р. не була обкладена татарською даниною, в ній не було ординських намісників-баскаків.

Монголо-татарські хани були не лише вмiлими воєначальниками, але й розумними правителями. Батий та інші хани розуміли, що без допомоги князів та бояр їм буде важко керувати Руссю. Через це і Батий, і його наступники не скидали з престолів князів, а ставили їх у залежність, вимагаючи, щоб ті обов'язково їздили на поклон і затвердження в посаді до ханської столиці Сарай на Волзі. В 1246 р. Данило також був змушений їхати до Батия, який дав йому дозвіл на княжіння в Галичині та на Волині. Державотворчість Данила, особливо після Ярославської перемоги, насторожила Батия. Батий і його оточення пильно слідкували за зростаючою могутністю української держави і шукали шляхи для її підкорення. Уже саме географічне положення України-Русі змушувало золотоординських ханів діяти проти Данила Галицького м'яко й обачливо [8, с. 34]. Хани розуміли, що Україна-Русь зберегла могутню військову силу, здатну їм протистояти. Крім того, українська держава перебувала у дружніх відносинах з усіма країнами Центральної Європи і в будь-який час могла звернутися до них за допомогою або створити антитатарську коаліцію.

Після битви під Ярославом Данило Романович стає повновладним володарем України-Русі. Його перемога утвердила всі ті позитивні заходи, які він здійснював по відродженню сплюндрованих татарами земель. Український народ знайшов у собі сили відбудувати міста і села, відтворити ремесла, промисли, торгівлю. Під керівництвом Данила

було відновлено Київ, Володимир, Галич, Овруч та інші міста України-Русі, однак більше зусиль Данило перекладає на відбудовування міст та оборонних споруд на Волині і в Галичині. В «Руському літописі» згадується, що Данило Галицький почав кликати до себе умільців із різних земель: «Вони ішли день за днем підмайстри і майстри, що втекли від татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села» [7, с. 418].

У цьому ж літописі сказано, що «він збудував багато міст» [7, с. 425]. Данило Романович розбудував Холм і так укріпив його, що монголо-татари під час походу в 1259 р. не змогли захопити місто. Холмський замок-фортеця був збудований за новими на той час правилами будівництва оборонних споруд. За високими стінами міста стояла величезна вежа, з якої влучно стріляли на нападників із луків та каменеметальних машин. Не випадково Холм довгий час був столицею України-Русі [1, с. 244].

Крім того, Данило заснував і збудував місто Львів – як основну і оборонну фортецю Галичини. Майже всі оборонні споруди на Волині і в Галичині були повністю або частково відбудовані і могли дати гідну відсіч завойовникам.

Однак Данило Галицький був мудрий і далекоглядний політик. Він розумів, що лише укріпленнями та військом він один не зупинить татарську навалу, тому шукав як на заході, так і на сході союзників для боротьби з ордою. Одним із таких способів вибору союзників було родичання з королями та іншими володарями європейських держав та руських князівств. У Данила від шлюбу з Анною Мстиславівною народилося багато дітей. Ось що пишеться в Галицько-Волинському літописі: «У ті ж роки, коли минув час, узяв Данило в нього [Мстислава] дочку на ім'я Анна, і родилися від неї сини й дочки. Первістком бо в нього був Іраклій, по нім же Лев, а за ним Роман, Мстислав, Шварно та інші, що малими одійшли зі світу сього» [7, с. 20]. В Галицько-Волинському літописі не згадується, що в Данила крім названих синів народилося багато дочок. Про трьох із них згадується в «Лаврентіївському літописі».

Бажаючи укріпити та захистити свою землю як із заходу, так і зі сходу, Данило через одруження своїх синів та дочок породичався з сильними правителями Європи та Русі. Так, свого середнього сина Льва у 1247 р. він одружив з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, Романа в 1252 – з племінницею загиблого герцога Австрійського Фрідріха Бабенсберга Гертрудою і віддав Роману австрійський трон. Дочка Переяслава стала дружиною князя Земовіта I, сина Конрада I Мазовецького, а дочка Софія – дружиною німецького графа Генріха V Шварцбурзького. Окремо хотілося б виділити одруження однієї з дочок Данила Романовича (ім'я її невідоме) з руським князем Андрієм Ярославовичем, братом Олександра Невського [9, с. 35].

Не дуже сподіваючись на допомогу західних сусідів у можливій боротьбі із Золотою Ордою, великий князь України-Русі звернув увагу на північний схід, де у 1249 р. за рішенням імператора Монголії великим Володимиро-Суздальським князем став Андрій Ярославович. Князь Андрій відразу ж почав проводити незалежну від Батия політику і відмовився платити йому данину. Розуміючи свою малосильність перед Ордою, князь Андрій почав шукати стосунків з Данилом Галицьким. Незабаром між Україною-Руссю та Володимиро-Суздальською Руссю встановлюється дружні відносини, які згодом переросли у військовий союз, запорукою якого було одруження князя Андрія на дочці Данила Галицького. Суздальський літопис сповіщає, що у 1251 р. «одружився князь Ярославович Андрій з дочкою Данила Романовича, і вінчав їх митрополит у Володимирі».

Кінцевою метою цього союзу була організація збройної відсічі Орді та повне визволення Русі від монголо-татар. Однак планам Данила і князя Андрія не судилося збутися. У 1252 р. на Володимиро-Суздальську Русь раптово напав хан Неврюй з величезним військом і біля міста Переяслава-Заліського відбулася велика битва, у якій князь Андрій зазнав поразки і втік у Швецію. Данило Галицький не зумів своєчасно надати воєнну допомогу князю Андрію, настільки стрімким був наступ хана Неврюя [9, с. 35].

Після втрати єдиного помічника на північному сході Данило Романович зрозумів, що союзників для боротьби з татарською ордою

необхідно шукати на заході Європи, правителі якої були під сильним впливом папи римського.

Папа Інокентій IV, знаючи силу Данила Галицького, сам ініціював відновлення переговорів з допомогою угорського короля Бели IV. Під час переговорів Данилу Романовичу вдалося переконати папу про необхідність хрестового походу проти золотоординських ханів, і 14 травня 1253 р. папа Інокентій IV видав буллу, якою він закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Помор'я та інші сусідні з Україною християнські народи до хрестового походу проти золотої орди.

Ця політична гра папи вимагала коронування Данила Галицького на короля України-Русі, і з метою створення широкої воєнної коаліції проти татар Данило Романович дав згоду коронуватися на короля в м. Дорогочині. Крім того, папа римський, боячись, що князь Данило як мирник Золотої Орди (в 1246 р. Данило Галицький на вимогу хана Батия поїхав в Орду, де отримав від нього право на Галицько-Волинське князівство) може піти з останньою на держави Західної Європи, вирішив чим скоріше коронувати Данила, повернувши такими діями його до Європи. Церемонія коронування відбулася в липні 1254 р. На ній були присутні польські князі Болеслав та Земовит, князь київський Володимир, брат Василько, сини Данила – Шварно, Лев, Роман, Мстислав, усі бояри староукраїнської держави та духовенство на чолі з митрополитом. Посол папи римського легат Опізо вручив великому князю Данилу королівську корону та королівські інсигнії: скіпетр, корону та інші королівські відзнаки.

Коронація Данила ще більше зміцнила позиції володаря України-Русі на міжнародній арені, дала можливість забезпечити стабільний економічний розвиток держави і поглибити політичні зв'язки з країнами Європи.

Українська держава, створена королем Данилом, була настільки сильна, що подальша навала військ хана Бурундая не змогла її зруйнувати. Завдяки успішним державотворчим діям короля України-Русі Данила Україна забезпечила собі повний політичний суверенітет і інтеграцію в союз європейських держав як рівної з рівними, що в подальшому позитивно позначилося на розвитку її як європейської монархічної високорозвиненої держави.

У цей час українське королівство було могутнішою державою, ніж Угорщина, Чехія чи Польща. Україна-Русь садовила свого князя на Австрійський престол, воювала Чехію, Ригу, повністю забезпечила недоторканість кордонів з боку Польщі та Угорщини. З таким високим становищем України на міжнародній арені не могли змиритися золотоординські хани. Татари знали, що на даний час король Данило був наймогутнішим володарем у Центрально-Східній Європі, йому належали вся Волинь, Поділля, Галичина, Київське князівство, усі землі по правій стороні Західного Бугу, по лівій стороні Нарви до витоків Дніпра і звідти до Карпат.

Пінські князі були його васалами, чернігівські, переяславські князі, котрі втекли від татар, служили у його полку і брали участь в Ярославській битві. Україна за часів короля Данила мала повну незалежність, перебувала між двома могутніми імперіями, Західно-християнською, на чолі якої стояв Папа Римський та Східною, де правили золотоординські хани.

Хан Батий, вирішивши силою підкорити Україну, посилав величезне військо (160 тис. високопрофесійних воїнів) під командуванням свого сина хана Сертака. Водночас до кордонів України-Русі було підтягнуте 10 тисячне військо хана Куремси [9, с. 93]. Ординці спочатку не виступали війною проти короля Данила, лише намагалися послабити його владу, схиляючи на свій бік незадоволених Даниловим правлінням бояр та князів. Українсько-татарські стосунки набрали конфронтаційного характеру, у зв'язку з чим хан Батий у 1252 р. послав на Україну війська під керівництвом ханів Неврюя та Куремси. Для забезпечення повної перемоги татар у столиці Золотої орди був розроблений конкретний план бойових дій, який складався з 4 основних частин:

1. Вторгнення на мало захищене Галицьке Пониззя.

2. Витіснення війська Данила на південь Галицько-Волинського князівства з тим, щоб потім відрізати його від Київщини.

3. Загарбання Київської землі.

4. Перехід у рішучий наступ на землю Романовичів із використанням сил смоленського князя [4, с. 208].

Спочатку Куремсі вдається дотримуватися розробленого плану. Він раптово взяв місто Бакоту, зруйнував околиці Кременця, але саме місто взяти не зміг. На допомогу обложеному Кременцю прибув із військом Лев Данилович, який і дав битву Куремсі. В цій битві Куремса зазнав значних втрат і змушений був покинути землю України-Русі. Це був повний розгром татарського війська, після якого хан Куремса втратив впевненість і почав боятися Данила Романовича.

Для вирішальної і остаточної перемоги король Данило задумав здійснити широкомасштабну операцію проти орди і звернувся за військовою допомогою до європейських держав та папи Інокентія IV, однак допомоги так і не отримав. Король Данило у відповідь не пустив до королівства католицьких місіонерів і ченців та відмовився від будь-яких поступок у релігійних справах. За це папа римський почав загрозувати Данилові хрестовим походом, однак пруські хрестоносці побоюлися виступити з війною проти сильної української держави [9, с. 36].

Незважаючи на відмову європейських держав, Данило Романович підготував і провів військову кампанію проти хана Куремси як досвідчений, розумний стратег і зумів перемогти грізного ворога.

Після поразки під Кременцем Куремса спробував перейти у контрнаступ, але під Володимиром і Луцьком був розбитий Данилом. У той же час війська Льва Даниловича билися на Побужжі, де «повоювали татарських людей», тобто місцевих бояр, які перейшли у підданство золотоординських ханів. А навесні 1255 р. Шварно Данилович рушив на Болохівську землю по річках Случ і Тетерів, де з боями взяв 14 міст, які раніше піддалися татарам. Головні полки українського війська на чолі з королем Данилом та його братом Васильком дали битву головним силам хана Куремси на річках Горинь та Случ і розбили їх [5, с. 149].

Хоч як не намагався хан Куремса перехопити воєнну ініціативу, Данило Романович провів проти його війська блискучу у стратегічному плані битву і повністю розбив та розсіяв татарські війська. Хан Куремса тільки втечею врятувався від полону. Рештки розгромленої орди Куремси змушені були відійти до кордонів України-Русі. Це була

перша великомасштабна перемога у визвольній боротьбі руського народу проти монголо-татарських загарбників.

У радянській історіографії недостатньо акцентувалася увага на ту обставину, що першими татар перемогли український король Данило та його брат Василько.

Першою перемогою над татарами у всіх підручниках та книжках пропагувалася перемога Дмитрія Донського над ханом Мамаєм у Куликовській битві в 1380 р. і ніде не згадувалось про те, що український король Данило на 125 років раніше перемаг хана Куремсу.

Літописи тих часів характеризували війну Данила Романовича як численні маломасштабні військові сутички, які не відігравали істотної ролі в визвольній боротьбі проти татар. Про те, що це не були маломасштабні сутички, можна судити із чисельності війська хана Куремси. Згідно з наказом хана Батия в 1252 р. до 10 тисячного загону хана Куремси було приєднане величезне військо хана Неврюя [3, с. 284]. Для того, щоб здобути перемогу над таким військом, королю Данилу необхідно було мати не менші за чисельністю військові сили, які за озброєнням, військовою тактикою та бажанням перемогти не поступалися татарських ордам.

Тільки в незалежній Україні вчені змогли дати реальну оцінку першій перемозі в 1255 р. військ української держави над золотоординськими ханами, яка показала українського короля Данила як людину високих політичних, державних і військових здібностей. Головною заслугою короля Данила було те, що він продемонстрував усьому світові можливість успішної визвольної боротьби проти татаро-монгольського ярма. Однак радість перемоги над татарами тривала недовго. Розгнівані поразкою Куремси правителі орди послали на Україну-Русь величезне військо під командуванням старого і хитрого полководця Бурундая. Боячись вступати з військами короля Данила у відкритий бій і щоб приспати пильність Данила і Василька, Бурундай запросив їх, як своїх союзників, у похід на Литву. Частина українського війська під командуванням князя Василька взяла участь у військовій кампанії проти Литви, в якій Бурундай з великою жорстокістю розправився з литовським народом. Продемонстрував-

ши свою силу в Литві, хан Бурундай наказав Данилу Романовичу розкидати всі міста та укріплення і цим продемонструвати свою покору Золотій Орді.

У короля Данила не було достатніх сил, щоб протистояти хану Бурундаю. Не було надії на допомогу як зі сходу, так і з заходу, і щоб зберегти український народ від винищення, він дав команду порушити міста. Було зруйновано Луцьк, Львів, Кременець, Данилів, Стіжок, Володимир та багато інших міст та укріплень. Залишився цілим лише Холм, який був настільки міцним, що воїни Бурундая нічого не змогли з ним вдіяти. Проти своєї волі пішов на таке Данило Галицький, та бажання зберегти життя українським людям взяло гору над його гордістю. І це рішення було правильним. Зберігши населення держави, король Данило відразу після «Бурундаєвого погрому» почав відбудовувати міста і будувати нові поселення, відроджувати ремесла, торгівлю та військо. Завдячуючи Данилові українська держава, її військо, народність, релігія, закони, мова та культура збереглись ще багато років.

Утвердження українського королівства забезпечило незалежне існування України-Русі ще на ціле століття та завершило облаштування української держави за західноєвропейським зразком.

Небезпечне і тривожне життя короля України-Русі Данила, численні поранення підірвали його здоров'я і в 1264 р. він помер у місті Холмі, залишивши після себе спомин як про простого, мудрого та рішучого державного діяча, який перший зумів дати гідну відсіч Золотій орді. «Сей король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городамнігі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломонові». Так пишеться після смерті короля Данила в Галицько-Волинському літописі [2, с. 113].

Отже, прихід нового грізного ворога – монголо-татарських полчищ на чолі з Батием докорінно змінив реалії життя. Квітучі землі Руси-України були сплюндровані, більшість поселень розорено. Відбудовуючи свою державу, Данило Галицький змушений був вирішувати різноманітні завдання. Перш за все,

потрібно було зібрати потужне військо і забезпечити собі союзників серед володарів сусідніх держав для боротьби з татарами. Велика кількість предметів озброєння, знайдена на давньоруських городищах, свідчить, що наступальна зброя і захисний обладунок воїнів князя Данила повністю відповідали

вимогам тогочасного європейського лицарства, а за рядом показників були досконалішими. Підтвердженням цього стали переможна битва з німецькими рицарями біля Дорогочина у 1237 р., розгром об'єднаного угорського і польського війська під Ярославом у 1245 р.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Воронин Н. Н. К вопросу о взаимоотношении галицко-валынской и владимирозудальской архитектуры 12–13 вв. / Н. Н. Воронин // Краткие сообщения Института историко-материальной культуры АН СССР. – 1940. – Вып. 3 – С. 222–227.
2. Галицько-волинський літопис. – Л. : Червона Калина, 1994. – 254 с.
3. Ідзьо В. Українська держава в XIII столітті / В. Ідзьо. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 320 с.
4. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – Київ : Альтернативи, 1998. – 336 с.
5. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – [2-ге вид.]. – Київ : Україна, 1996. – 149 с.
6. Крип'якевич І. П. Історія українського війська. Ч. 1–3 / І. Крип'якевич, Б. Крип'якевич. – Львів : Друк. Медичий-Тиктор, 1936. – 570 с.
7. Літопис руський [Текст] : за іпатським списком переклав Леонід Махновець / пер. з давньорус. Л. Є. Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 591 с.
8. Цимбалюк В. І. Погоринські землі в часи боротьби Данила Галицького з монголо-татарами у XIII ст. : [навчально-методичний посібник] / В. І. Цимбалюк, Б. А. Прищепа, П. М. Волков. – Рівне : Редакційно-видавничий центр Міжнародного університету «РЕГІ» імені академіка Степана Дем'янука, 2003. – 68 с.
9. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453 / И. Шараневич. – Львов, 1863. – С. 60–98.

Цимбалюк В. И., Национальный университет водного хозяйства и природопользования, директор учебно-научного института права, г. Ровно, Украина

ДАНИИЛ ГАЛИЦКИЙ – ОРГАНИЗАТОР БОРЬБЫ ПРОТИВ МОНГОЛО-ТАТАРСКОГО НАШЕСТВИЯ

Статья посвящена исследованию деятельности князя Даниила Галицкого как государственного деятеля, политика и полководца в период частых военных конфликтов с золотоордынским войском.

Охарактеризованы внешняя политика князя, направленная на поиск союзников для борьбы с ордой и внутренняя политика, задачей которой было обеспечение стабильного экономического развития государства и повышения ее обороноспособности. Описаны украинско-татарские отношения в период правления короля Даниила и первая победа украинского государства над золотоордынским ханом, которая состоялась в 1255 году.

Ключевые слова: король Даниил Галицкий; Галицко-Волинское государство; Золотая Орда.

Cimbalyuk V., National University of Water Environmental and Engineering, Rovno, Ukraine

DANYLO GALYTSKIY – ORGANIZER OF THE STRUGGLE AGAINST THE MONGOL INVASION

The article investigates the activity of Prince Danylo Galytskiy as a statesman, politician and military leader during frequent military conflicts with the Golden Horde.

The foreign policy of Prince, the aim of which was to find allies to fight the horde, is characterized in the article. It was found that wanting to strengthen and protect his land from the west and east, Danylo made family relations with the help of marriages of his sons and daughters with strong rulers of Europe and Russia. The focus was on domestic politics of the Prince, whose task was to ensure stable economic growth and improve its defense. Thus, under the direction of Danylo Kyiv, Vladimir, Galich, Ovruch and other cities of Ukraine-Rus' were restored but more effort Danylo makes to rebuild towns and defensive structures in Volyn and Galicia.

In the article, Ukraine-Tatar relations during the reign of Prince Danylo and first victory over the Golden State Ukrainian Khan are described, held in 1255, as in Soviet historiography not enough attention was paid to the fact that the first Tatar defeated Ukrainian Danylo and his brother Vasyl.

Key words: Danylo Galytskiy; Galicia-Volyn state; Golden Horde.

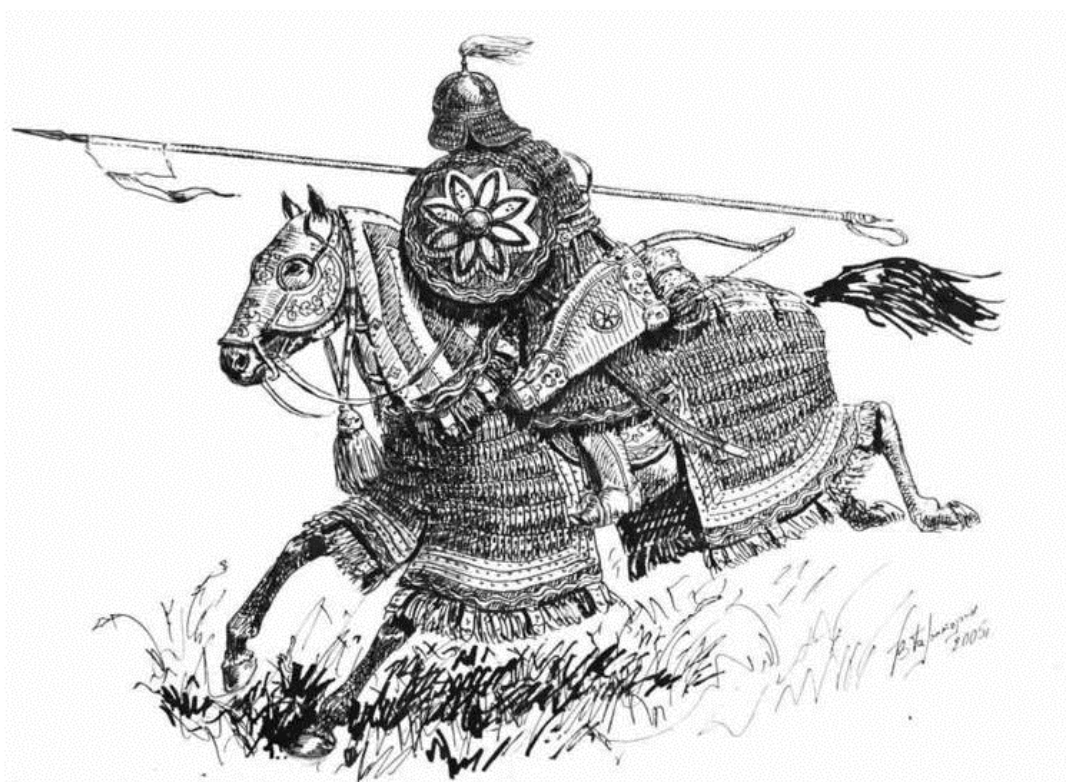
Рецензенти: д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.

д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.

© Цимбалюк В. І., 2016

Дата надходження статті до редколегії 18.02.2016

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПРО ДЕЯКІ САМОБУТНІ ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ І РИТУАЛИ СХІДНОГО ТУРКМЕНІСТАНУ

У статті характеризуються деякі своєрідні весільні обряди і ритуали, що характерні для населення Східного Туркменістану. Весільні обряди і ритуали туркмен Східного Туркменістану, втім, як і по усій території країни, надзвичайно багаті і різноманітні. Вивчення самобутніх національних весільних обрядів туркмен складає одне з напрямів вітчизняної етнографічної науки, що найактивніше розвивається. Вони не втратили своєї актуальності і в наші дні, і суворо виконуються, затверджуючи у свідомості людей спадкоємність одвічних духовних джерел.

Ключові слова: весілля; сватання; обряд; традиції; шлюб; наречений; наречена.

Сучасна епоха розвитку незалежного нейтрального Туркменістану відзначається прогресом в усіх сферах життя суспільства і держави, у тому числі в розвитку науки. Дбайливе збереження і всебічне вивчення найбагатшої національної спадщини входить до кола пріоритетних напрямів сучасної туркменської науки. Дослідження етногенезу туркменського народу тісно пов'язане з детальним вивченням яскравих, самобутніх свят, що становлять невід'ємну частину його історичної і сучасної етнокультури, в якій дбайливо зберігаються усе різноманіття і барвистість одвічних витоків і яка, в той же час, перетворюється і розвивається в унісон сучасним реаліям. Незмінним залишається те, що залишилося сучасникам як спадщина: духовні цінності, які доносять до нас відгомони століть, заповіді предків, і що в узагальненій формі зводяться до заклику любити Батьківщину, рідну землю.

Крізь віки дійшли до наших днів дбайливо збережені різноманітні традиції, обряди, ритуали, властиві самобутнім святам, суворе дотримання яких сприймалося як запорука життєвого щастя та вдачі.

Завданням цієї статті є характеристика, зокрема, на основі власних польових досліджень, основних особливостей весільної обрядовості та весільних ритуалів, що характерних для населення Східного Туркменістану.

Організація масових урочистостей, у тому числі обрядово-побутового характеру, вима-

гала особливої старанності до того, що стосується дотримання усіх нюансів. Ця особливість національного менталітету знаходить відображення в численних джерелах, переказуючись із висловлюванням Президента Туркменістану Гурбангулі Бердимухамедова: «Туркменський народ має насправді унікальну ментальну культуру, невід'ємною частиною якої є одвічні традиції і обряди. Їх передавали з покоління в покоління, дбайливо зберігали і шанували на рівні святинь, вони розвиваються, удосконалюються, набуваючи гідного продовження в палітрі сучасних реалій» [1].

Вивчення самобутніх національних весільних обрядів туркмен складає одно з напрямів вітчизняної етнографічної науки, що найактивніше розвивається. Цій тематиці присвячена низка монографій та інших наукових публікацій [3; 4; 8]. Водночас, вчені-етнографи констатують, що дослідження етнокультури населення Східного Туркменістану мають фрагментарний характер, а їхні результати представлені досить уривчастими відомостями [5; 6].

Закономірно, що весілля (обряд одруження) займає центральне місце в діапазоні численних свят на усій території Туркменістану, у тому числі в східних регіонах країни. Воно знаменує собою зародження нової сім'ї – основного осередку суспільства, і тому його прийнято святкувати в особливо урочистій і радісній обстановці.

Вступ у законний шлюб – усвідомлене рішення молодих відтепер і навіки з'єднати свої долі. Момент цієї урочистості, що хвилює і надає радість одночасно, відображається у свідомості барвистими обрядами і ритуалами, кожен з яких містить в собі надію на довге і щасливе спільне життя молодих.

У ментальній природі туркмен саме поняття «щастя» невід'ємне від таких сталих духовних категорій, як сім'я, рідне вогнище, гостинний будинок, радісний сміх дітей, повага і шана в суспільстві, що досягаються вірним служінням священній Батьківщині, інтересам суспільства і держави. Тому весілля, що є одним з уособлень зародження сім'ї, тобто щастя, стає подією незмінно радісною, хвилюючою, очікуваною.

Дату урочистості намічають спільно, з урахуванням побажань сторін, обираючи для цього найбільш вдалі, згідно з одвічними повір'ями, дні – «сахетлі гүн» («сприятливий, благословенний день»). У жителів середньої течії Амудар'ї у другій половині XIX – початку XX століття дату свята намічали на перший день тижня, а найвдалішими і відповідними для одруження вважали такі місяці мусульманського календарю, як *курбан*, *мерет*, *рамадан*. У наші дні весільні урочистості святкують по середам, суботнім і недільним дням тижня [7, с. 73].

Весілля, як жодна інша обрядова урочистість, обставлено численними повір'ями, ритуалами, прикметами. Представляє особливий інтерес обряд сватання. Неписаний закон гостинності диктує власний кодекс побутової нормативної поведінки. Приміром, вважається неетичним запитувати у гостя причину його візиту. Тут криється ще одна особливість традиційного етикету: гостинні господарі на знак поваги підсовують лицьовою стороною до гостя яскраво розшиту подушку – «гурама яссик», що означає негласний натяк на причину візиту негаданих візитерів. Якщо гість у відповідь так само повертає подушку, що лежить поруч (яскравою лицьовою стороною догори), він підтверджує здогадку хазяїв. У перший же свій візит свати приносять на знак поваги вузлик з солодощами, проте його кінці не зав'язують («щоб не зав'язалося в тугий вузол дівоче щастя»). Так повторюється з разу в раз, поки не буде здійснений самотній обряд одру-

ження – в цьому випадку вузол зав'язують двічі, міцними узами, щоб таким же міцним були згода та любов молодих, а створене ними сімейне вогнище – непорушним.

У населення Східного Туркменістану за дев'ять днів до весілля прийнято збирати дев'ять атрибутів посагу нареченої – «дев'ятка» – «докуз». У їх числі – парадне одіяння дівчини, що одружується, майстерно виткана килимова торба, маленька домоткана сумочка для особистих речей, великі торби для предметів одягу і особистого вжитку, що ретельно укладаються, постільне приладдя (ковдри, матраци, подушки).

Кількість кожного з видів вказаних предметів мала бути тільки парною. Вважалося, що усе хороше в житті людини повинно мати своє продовження, свою «половинку» – любов – до згоди, діти – на щастя, добро – до добра.

І ось настає дата довгоочікуваної весільної урочистості. З самого ранку у будинку нареченої панує пошвавлення – повірені готують молоду до супроводу у будинок жениха. У селищах Східного Туркменістану дівчини і молоді жінки виконують енергійні дівочі пісні-«оленг». Іноді юні пустунки імпровізують, по ходу дії рифмуючи свої побажання. Ним, як правило, вторить весела мелодія дзвінкого бубна, сприяючи перетворенню усього, що відбувається на яскраве, барвисте дійство. У деяких селищах весільні пісні-«оленг» виконуються цілком професійно – жінки зрілого віку майстерно співають їх під удари у бубон, що відповідають їхнім мелодіям.

Пісні-«оленг» надзвичайно цікаві з вичерпною точкою зору. Здебільше, в них заримовано текст жартівливого змісту, що підкреслює чесноти, або висміює окремі недоліки в характері нареченого, або його близьких:

Не годуйте скакуна,
Житнім сіном ніколи,
Не видавайте юну діву,
За пустомелю ніколи.

Обрядові пісні-«оленг» в деяких селищах виконуються по черзі невістками з кожного боку тих, що складають шлюб, після прибуття весільного кортежу в будинок нареченої:

У ряд виставлені скрині,
Що повні всякої всячини.
Вишикувалися усі свати –
Бути тут шумному весіллю!

З веселими примовками, співами і танцями рідні і близькі нареченого заходять у будинок. Голову молодої покривають білосніжною хусткою – символом порядності і цнотливості. Цьому ритуалу передують імпрізована «сутичка»: подружки нареченої застосовують усі хитрощі, щоб не підпустити до неї рідних молодого. Декілька хвилин веселого, жартівливого «протистояння» – і на голову нареченої накидають велику білу хустку. Після цього її готують до відправки до будинку нареченого.

На шляху руху нареченої з будинку до весільного кортежу її подружки і невістки в жартівливій формі прикривають двері, вимагаючи у друзів і рідних нареченого відповідний викуп. Цей обряд називається «тримати двері». Потім друзям нареченого дозволяють забрати придане нареченої – і кортеж вирушає в зворотній шлях. Раніше, коли наречену забирали в розкішно прикрашеному паланкіні, встановленому на верблюдові, хлопчача перекривали дорогу, перетягнувши її витончено сплетеним мотузком – «аладжа». Смачні солодощі і гостинці ставали платою юним бешкетникам – і весільний кортеж рухався далі.

Безпосередньо біля воріт весільний кортеж зустрічають свекруха та інші родичі нареченого. Раніше верблюд із прикрашеним весільним паланкіном, а в наші дні – святково оформлений автомобіль з нареченою, тричі об'їжджає вогнище, проходячи обряд очищення священним вогнем, і тільки після цього наречену заводять до будинку.

Правою ногою наречена уперше переступає поріг відтепер рідного для неї сімейного вогнища. Їй бажають добра, миру, достатку у будинку, згоди і процвітання, по черзі занурюючи її праву руку спочатку у борошно, потім – у чашу з топленим маслом. Потім в кожну руку нареченої дають по немовляті, символічно бажаючи їй багато дітей.

У деяких селищах на руки майбутньої свекрухи дають дитину і кладуть їх в центр нової стьобаної ковдри з приданого нареченої. Кінці ковдри тримають близькі родички жениха і, по черзі підводячи кінці ковдри, починають катати їх з одного боку в інший, бажаючи, таким чином, молодим миру і злагоди у будинку, достатку в сім'ї, а свекрухи – багато онуків.

У Східному Туркменістані обряди, що здійснюються в будинку нареченого, вважаються основними весільними урочистостями. Тому ці свята проходять весело і цікаво, за участю великої кількості народу. Іноді число запрошених гостей перевищує тисячу чоловік. Раніше такі масштабні, яскраві та барвисті весілля називали «гонакли той» («гонак» означає «гість»). Видовищні кінні перегони, традиційні національні ігри, бої борців-пальванів національної боротьби «г'ореш» перемежались зі змаганнями самотніх оповідачів – *бахши*. Атмосферу загальної радості та веселощів доповнювали виступи майстрів слова. Потрібно відмітити, що змагання ці проходили в дуже цікавій формі, при великому скупченні глядачів і уболівальників. Ті, що найбільш відзначилися, ставали володарями цінних призів – верблюда, бика або барана. Традиційні національні кінні змагання також були неодмінним атрибутом весілля.

На наступний ранок після весілля, кінці білосніжної хустки нареченої також зав'язують подвійним вузлом на лобі, чотири заплетені дівочі коси розплітають і знову сплітають в дві коси і перекидають за спину. Розкішну дівочу прикрасу – *тах'ю* з *тупбою* (тубетейка з прикрасами), в якій наречена увійшла до будинку нареченого, передають молодшій сестрі чоловіка. Голову нареченої пов'язують яскраво-червоною хусткою. Сторони хустки зав'язують подвійним щільним вузлом. У народі цей ритуал називають «баш салма». Усе це символізує розлучення з безтурботним дівочеством і, в той же час, гордість за набуте щастя і створене сімейне вогнище [2, с. 59].

У багатьох селах після закінчення обряду «баш салма» наречена здійснює своєрідний ритуал – підносить долоню правої руки до серця, і злегка нахиливши голову, тричі вітається з родичами жениха. У відповідь нареченій прийнято дарувати подарунки. Цей обряд раніше тривав до десяти днів, нині – три дні. Дари, що при цьому пропонуються, називають «салам хаки».

У Східному Туркменістані обрядові урочистості тривають і після весілля – настає черга вшанування сватів з боку нареченого і нареченої. З цієї нагоди запрошують невелику кількість гостей (за звичай не більше

8–10 осіб з числа близьких родичів). Називають цю урочистість «гуда чакилиги». За щедрим пригощанням люди ближче пізнають один одного, таким чином закладається основа дружніх стосунків, скріплених узами спорідненості. На розставання гостям прийнято дарувати пам'ятні подарунки. Спочатку гостей приймає сторона чоловіка, потім – черга родичів з боку нареченої.

Весільні обряди і ритуали туркмен Східного Туркменістану, втім, як і по усій території країни, надзвичайно багаті і різномані-

тні. Стародавні та самобутні, вони не втрапили своєї актуальності й сьогодні, і строго виконуються, закріплюючи у свідомості людей спадкоємність одвічних духовних витоків. Кожен з цих обрядів і ритуалів наповнений сакральним змістом. У них утілюється менталітет народу, устрій його життя, етикет і естетичні канони, що формувалися століттями. Вони свідчать про стародавні коріння і сталі цінності духовної спадщини, що є невід'ємною складовою скарбниці загальнолюдської культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виступ Президента Туркменістану Гурбангулі Бердимухамедова на урочистій церемонії відкриття Центру весільних і урочистих подій «Bagt köşgi» в м. Ашхабад // Нейтральный Туркменистан. – 2011. – 29 октября.
2. Джикиев А. Этнографический очерк населения юго-восточного Туркменистана [Текст] / А. Джикиев. – Ашхабад, 1972.
3. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры [Текст] / А. Джикиев. – Ашхабад, 1983.
4. Оразов А. Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмении в конце XIX – нач. XX вв. [Текст] / А. Оразов. – Ашхабад, 1961.
5. Таджев А. Свадебные обряды туркмен-емрели в конце XIX – начале XX в. [Текст] / А. Таджев // Материалы по исторической этнографии туркмен. – Ашхабад, 1987.
6. Atanyýazow S. Sakar ili. [Text] / S. Atanyýazow. – Aşgabat, 1996.
7. Baltaýew A., Jykiýew A. Nowruz – türkmen halklynyň milli baýramy [Text] / A. Baltaýew, A. Jykiýew. – Aşgabat, 2013.
8. Öräýew A. Adat. [Text] / A. Öräýew. – Aşgabat, 1995.

Балтаев А., Институт археологии и этнографии Академии наук, Туркменистан

О НЕКОТОРЫХ САМОБЫТНЫХ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ И РИТУАЛАХ ВОСТОЧНОГО ТУРКМЕНИСТАНА

В статье характеризуются некоторые своеобразные свадебные обряды и ритуалы, характерные для населения Восточного Туркменистана. Свадебные обряды и ритуалы туркмен Восточного Туркменистана, впрочем, как и по всей территории страны, чрезвычайно богаты и многообразны. Изучение самобытных национальных свадебных обрядов туркмен составляет одно из наиболее активно развивающихся направлений отечественной этнографической науки. Они не утратили своей актуальности и в наши дни, и строго исполняются, утверждая в сознании людей преемственность исконных духовных истоков.

Ключевые слова: *свадьба; сватовство; обряд; традиции; брак; жених; невеста.*

Baltaev A., Department of the Institute of Archaeology and Ethnography Academy of Sciences of Turkmenistan

ABOUT SOME UNIQUE WEDDING CEREMONIES AND RITUALS OF EASTERN TURKMENISTAN

They were transmitted from generation to generation, were respected as sanctities, they develop, become perfect, getting a proper continuation in the palette of nowadays realities.

Studying the peculiar national wedding customs of the Turkmen comprises one of the most rapidly developing directions of the country's ethnographic science. A great number of monographs and scientific publications is devoted to this theme. At the same time, scientists-ethnographers claim that the studies of ethno culture of the population of the East Turkmenistan carry fragmental character, and their results are performed with partial data which are given by the authors of some scientific articles.

It is obvious that wedding (the custom of marrying) takes the central place among the numerous traditional holidays on the whole territory of Turkmenistan including the eastern regions of the country. It symbolizes the birth of a new family-the fundamental cell of a society, and therefore it is accepted to celebrate it in a special and joyful atmosphere.

Entering a legal marriage-is a conscious decisions of the youth to unite their destinies from then and forever. Exciting and joyful at the same time those moments of this celebration remain in the memories by colorful customs and rituals, each of which contains hope for long and happy joint life of a young couple.

In the mental nature of the Turkmen the notion «happiness» is indivisible from such spiritual categories as family, native hearth, home with bread and salt, joyful laughter of children, respect and honor in a society which is gained due to the faithful service for the sacred Motherland, for the benefits of the society and the state. And wedding being one of the symbols of the birth of a new family and therefore of happiness, becomes of course a joyful, exciting and expected event. The date of the celebration is appointed in agreement with the sides' preferences selecting for that the most lucky, according to ancient beliefs, days – «sahetli gun» (lucky, blessed day). The people of the middle current of the Amudarya who lived during the second part of the XIX-th century and in the beginning of the XX-th century appointed the day of the celebration on the first day of the week and considered the lunar months of the Muslim calendar – Kurban, Meret, Ramadan to be the most appropriate and lucky ones for the marriage. Nowadays wedding is celebrated on Wednesdays, Saturdays and Sundays of the week.

Wedding, in difference to other traditional celebrations, possesses a great number of beliefs, rituals and customs. The ritual of match-making is of special interest. Not written law of hospitality dictates its own code of daily norms of behavior. For example, it is impolite to ask the guests about the reason of their visit. Here is hidden one of the secrets of the traditional etiquette: hospitable hosts shift towards the guests a bright colorful pillow – «gurama yassyk», which means a slight hint on the reason of a visit of the unexpected guests. If the guest turns the pillow in the same manner (the colorful side upwards) in reply, it means that he confirms the guess of the hosts. They bring a bundle with sweets and candies as a sign of respect, but they do not tie its endings («in order that the girl's happiness not to be tightly tied»). This action is repeated again and again until the marriage is done-in this case the bundle is tied twice by firm knots so that the young couple would live in love and agreement and their family hearth would be strong.

The next morning after the wedding the endings of a snow-white kerchief of a bride are also twice tied on her forehead, four braids of a girl are undone and then again the hair is done into two braids and are left on a back. All this symbolizes the end of careless life of a young girl and at the same time, it symbolizes the pride for gained happiness and created family hearth.

People of Eastern Turkmenistan used to gather the nine attributes of the dowry of the bride-«dokuz» (which means «nine») in nine days of the wedding.

It consists of well attired dress for bride, neatly hand-made carpet bag, small homespun bag for personal things, big bag for packing clothes and for personal usage and beddings (blanket, mattresses and pillow).

The quantity of each kind of things that mentioned before must be couple. It is said, that goods things in man's life must be with its couple, with its own pair – love-agreement, children-happiness, kindness-kindness).

And here is the date of long – awaited wedding ceremony. In the very morning, the bride's house is filled with joy; confidantes make ready the young bride to the door of bridegroom's house. In the villages east of Turkmenistan girls and young ladies sing a full of life song «oleng». Sometimes girls improvise their wishes with this song. The second song is a merry melody of ringing diamonds which is capable to turn all events to bright, colorful events. In some villages the wedding song «oleng» is sang by the professional, old ladies. They sing it accordingly with the melody of timbre.

The «oleng» is very interesting song in the point of view of performance. The great part of this song is rhymed by the facetious containing text which emphasizes the merits and demerits of bridegroom and his family.

Never feed the racehorse,

With the rye hay,

Never let your young girl,

Marry with a featherbrain.

In some villages this ritual song «oleng» is sang in turn by ladies in both sides who attend to this ceremony.

Chests with full of sundries

Were put in the line there.

To watch this happy wedding,

Matchmakers were in line there!

Family and relatives of bridegroom enter to the house with merry motets and dances. They cover the head of bride with snow – white headscarf which is the symbol of virtue and chaste. This ritual is preceded by extemporary «scrimmage» – bridesmaids do their best not to let the relatives of bridegroom to be near the bride. With all this joyful, facetious «withstanding» they cover the head of bride with along white headscarf. After this they prepare her to go to the bridegroom's house. On the way to the wedding cortege bridesmaids and matchmakers stand on the front of the door and demand present from the friends and family of the bridegroom, otherwise they don't let bride go to the cortege. This ritual is called «to keep the door». Then they let the friends of bridegroom to take the bride and the cortege sets off.

Before, when bridge was taken away at the luxuriously decorated go-cart, established on a camel, little boys covered the street, fraying through the gracefully weaved rope – «aladja». Tasty sweets and gifts became a payment for mischievous children and wedding train moved further.

Mother-in-law and other relatives of the groom look forward to meet the wedding cart. Earlier the camel with decorated wedding cart, and today – decorated car with the bride, goes round the fire three times, passing a clarification ceremony with sacred fire, and only after that the bride get in the house.

The bride crosses for the first time a threshold of her new house with the right foot. Dipping her right hand at first into flour, then – in a bowl with drawn butter people wish her kindness, peace, abundance in the house, the consent and prosperity. Then in each hand of the bride given the baby, symbolizing the wish of many children.

In some settlements on hands of the future mother-in-law given the child and put them in the centre of a new blanket of the bride. Ends of blanket are held by close relatives of the groom and raising the ends of blanket, start to roll them here and there, and wish peace, consent in the house, abundance of the home, and to the mother-in-law – many grand-children.

In the east of Turkmenistan the ceremonies made in the house of the groom, are considered as the basic wedding celebrations. Therefore these weddings become very cheerfully and interesting, with a great number of people. Sometimes the number of invited guests becomes thousand or more. In early times such scale, bright and colorful weddings named «gonakly toy» (gonak means «guest»). The entertaining horse jumps, traditional and national games, fights of fighters-palvans of national struggle «goresh» alternated with competitions of original singers – bahshees. Atmosphere here of general pleasure and fun was supplemented with performances of masters-wits. It is necessary to notice that these competitions were in very entertaining form, at the big congestion of spectators and fans. The most talented players became owners of valuable prizes – a camel, a bull or a sheep.

Traditional national horse riding was also indispensable attribute of cheerful weddings.

Next morning after wedding big white scarf is removed from the head of new bride, her hair braid in two plaits and throw to back. A magnificent maiden ornament – tahya with gupba (a skullcap with ornaments) in which the bride has entered into the house of the groom, gives it to younger sister of the husband – the sister-in-law. To the head of the bride tie a bright scarlet scarf. Scarf edges fasten in double dense knot. In the people this ritual called «bash salma».

In many villages on termination of a ceremony «bash salma» bride makes original ritual – puts the right hand on the heart and slightly worships her head, greets relatives of the groom three times. For the answer the bride is given gifts. This ceremony lasted about ten days before, now – it is three days. The gifts that given to bride called «salam haky».

In east Turkmenistan ceremonial celebrations proceed even after wedding – matchmakers come from the groom side and the bride side. In that occasion invited a small amount of guests (usually no more than 8–10 persons from close relatives). This celebration is called «guda chakylygy». With the help of that celebration people can know each other more closely. When visitors leave they are given memorable gifts. At first guests are accepted by the relatives of the newly married husband, then they by relatives of newly married bride.

The Turkmen wedding ceremonies and rituals of East Turkmenistan, however, as well as all territory of the country, are extremely rich and diverse, ancient and original. They haven't lost the urgency in our days, and are strictly executed, confirming in consciousness of people as the continuity of primordial spiritual sources. Each of these ceremonies and rituals is filled by sacral sense, the special maintenance. The mentality of the people, way of life, etiquette and aesthetic canons are formed in them. They prove the ancient roots and an eternal value of the spiritual heritage which are the integral component of a treasury of universal culture.

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.,
д-р. іст. наук, професор Колісніченко А. І.*

© Балтаєв А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 07.03.2016

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ТАБОРУ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ПРОЦЕСІ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ПОЛЬЩІ

У статті досліджено процес формування національно-демократичного табору політичних сил в процесі відродження державності Польщі. Визначено, що становлення польської політичної системи пов'язане зі значною кількістю політичних організацій, що впливало на створення всього державного апарату Другої Речі Посполитої. Важливим явищем стало, з одного боку, об'єднання споріднених ідейних течій, а з іншого – поляризація правих і лівих суспільно-політичних сил. Висвітлено процес об'єднання правих політичних сил та створення Народно-національного союзу як об'єданого табору ендеції. Основою політичної програми ННС було завоювання незалежності, відбудова Другої Речі Посполитої, обмеження та асиміляція непольських народів. З'ясовано, що націоналізм у зовнішній і внутрішній політиці та збереження польського характеру держави стало головним принципом парламентської діяльності ННС, що, в свою чергу, відітнуло від організації політичні сили національних меншин Польщі. Розгляд діяльності ННС свідчить, що основна увага відводилась роботі парламентського представництва, а саме, депутатам Сейму та політичним діячам місцевого рівня. Але розбіжності між партіями, що входили до ННС призвели до швидкого розколу та виходу значної кількості депутатів із об'єднання. ННС втратив позицію найбільшої фракції Законодавчого Сейму.

Ключові слова: Друга Річ Посполита; національно-демократичні сили; політичні партії; політична система; польський націоналізм; народно-національний союз; відродження Польщі.

Розбудова сучасного українського суспільства та значні демократичні зміни що відбулися останніми роками, призводять до переосмислення окремих проблем історичної науки. З'явилася можливість неупередженого висвітлення тих питань, які раніше досліджувались односторонньо. До таких, певним чином належить становлення та функціонування парламентської демократії Другої Речі Посполитої. У сучасних дослідженнях українських учених простежено прагнення всебічно та неупереджено висвітлити політичну історію Другої Речі Посполитої. Українська полоністика представлена ґрунтовною працею Л. Зашкільняка і М. Крикуна [1]. У ній автори на основі нових джерел, здобутків історіографії та новітніх методологічних підходів розкрили різноманітні суспільні прояви життя поляків у різні історичні епохи, зокрема і у міжвоєнний період, а також охарактеризували становлення різних суспільно-політичних сил доби становлення державності.

Необхідно виокремити працю тернопільської дослідниці Л. Алексієвець [2], оскільки в ній міститься ґрунтовний аналіз створення та функціонування польської політичної системи в 1918–1926 рр. Дослідження львівської полоністки З. Баран [3] стосується відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. Серед найновіших досліджень польської проблематики в українській історіографії є роботи В. Калінчик [4]. Предметом дослідження авторки є конституційний процес та специфіка політичного життя Польщі у 1919–1921 рр. Польська історіографія представлена значною кількістю робіт. Перші праці про становлення та розвиток національно – демократичних сил у суспільно-політичному житті відродженої Польщі зробили тогочасні політичні діячі та безпосередні учасники, а саме, С. Козіцький [5; 6], С. Грабський [7] та З. Мілковський [8], А. Белчіковська [9] та Р. Дмовський [10]. Сучасні історики Польщі не ідеалізують

політичний розвиток держави, намагаються об'єктивно його оцінювати, аналізувати всю суперечливість зовнішньополітичної діяльності уряду в складних міжнародних відносинах міжвоєнної Європи. Зокрема, багато аспекним аналізом суспільно-політичного розвитку Польщі позначені праці Т. Лепковського і Т. Наленча [11]; В. Булгака [12] та М. Калаша [13]. Загалом польська історіографія представлена значною кількістю досліджень. Їй належить вагоме місце в історіографічному доробку з означеної проблематики.

Мета статті: дослідити процес формування національно-демократичного табору політичних сил в процесі відродження державності Польщі. Для досягнення мети нами окреслено основні завдання:

- проаналізувати джерельну базу та історіографію по темі дослідження;
- охарактеризувати процес формування національно-демократичних сил;
- висвітлити напрями діяльності національних демократів в процесі становлення Польської держави.

Становлення і трансформація польської системи парламентаризму післявоєнної доби пов'язані з множинністю політичних партій, організацій, ідейних течій, яка природно впливала на функціонування всього державного апарату відновленої держави. Все це було результатом анексії в минулому польських земель. На територіях, що ввійшли до Другої Речі Посполитої у 1918 р., існували значні відмінності в соціальних структурах та політично-правовій системі. Об'єднання польського суспільства ускладнювалося наявністю іннаціональних територій, а також регіональною специфікою, що історично склалася. До того ж, у країні спостерігався розвиток сильних національних партій, котрі домагалися підвищення своєї ролі в управлінні країною і загалом у політичному житті. Деклароване рівне для всіх партій право участі у прийнятті рішень із питань державного значення часто порушували праві партії, насамперед ендеки, які прагнули фактичного усунення партій національних меншин від участі в суспільно-політичному житті країни. Це не могло не викликати недовіру і навіть ворожнечу нацменшин, зокрема українців і білорусів, до правого табору політичних сил.

Однією з важливих специфічних прикмет політичного життя на польських землях було

те, що в умовах позбавлення державності до 1918 р. сформувалися певні елементи власної партійно-політичної системи всупереч чужинній державній владі. Ця система згодом розвинулася й функціонувала в умовах незалежності країни. Міжвоєнне двадцятиліття в основному принесло, як уже було зазначено, множинність у сферу розвитку політичних партій. Порівняно з періодом до 1914 р., поширився вплив партій різноманітного типу й різної політичної орієнтації. Почали переважати партії з розбудованою організаційною структурою і масовим членством. Від моменту відродження Польщі виникли нові умови для діяльності партій та політичних течій, які у своїй основі сформувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Найпомітнішим явищем стало об'єднання після листопада 1918 р. споріднених ідейних течій, що були в окремих розділених територіях. Згодом відбувалася подальша поляризація у межах партій та політичних блоків в умовах пристосування до парламентської системи демократії. Розбудована ще до 1918 р. партійно-політична система, її основні елементи зазнали глибоких модифікацій у відновленій Польщі, разом із перебудовою та формуванням нового суспільного-економічного і політичного устрою. У нових історичних умовах відбувалася поляризація суспільно-політичних сил навколо правого сектору партійної системи Польщі та лівої частини польського політичного простору, які відігравали значну роль в історії Другої Речі Посполитої. Роль партій, що представляли інші політичні напрями, була значно меншою в суспільних подіях. У цей період ключову роль у суспільно-політичному житті Польщі відігравали два політичні угруповання – табір національно-демократичних сил і так званої незалежної лівиці.

У перші роки незалежності вирішальну роль у суспільно-політичному житті відігравали партії та об'єднання, що володіли відповідним досвідом участі в політичному житті держав, до яких належали польські землі до листопада 1918 р., а також розгалуженою системою політичного, ідеологічного й організаційного впливу, кадрами і фінансами. Такого типу політичним об'єднанням була національна демократія, як основна політична сила заможних верств польського

суспільства до травня 1926 р. В історіографії утвердилася думка про національну демократію як політичний табір правого спектра партійної системи Польщі міжвоєнної доби, тобто сукупності кількох політичних організацій, пов'язаних не тільки спільністю ідеологічних установок, а й наявністю єдиного керівного, хоч і неформального центру [2, с. 179].

До правої частини польського політикуму, політичного стержня об'єднання табору ендеції належала політична організація – Народно-національний союз (ННС). Традиційно в радянській історіографії вказане утворення характеризувалося тенденційно та упереджено. Більшість дослідників вказували, що «з початку свого існування була найбільш реакційною, національно-контрреволюційною партією польської буржуазії», яка «раніше від інших буржуазних партій почала застосовувати фашистські методи», «поширено добивалася фашизації Польщі за зразком Італії» [14, с. 105]. Окрім Народно-національного союзу, основними суб'єктами в цьому політичному спектрі виступали Галицьке демократично-національне угруповання й Королівське демократично-національне об'єднання, а також Демократично-національне товариство на польських землях у складі Німеччини. У діяльності ННС спирався на ряд політичних організацій, які мали вплив на широкі соціальні верстви населення польського суспільства.

До 1918 р. на кожній із польських територій, що входили до складу інших держав, діяли формально самостійні організації національної демократії. У Галичині ендеки підпорядковували своїм осередкам численні культурно-освітні та громадські товариства. Зв'язок між ними і координацію їх діяльності здійснювала таємна Національна ліга.

Утворення загальнопольської організації ендеції розпочалося наприкінці 1918 р. Провідна роль у цьому належала ендекам із Галичини С. Грабському, С. Гломбінському, К. Верчаку та ін. Відомий діяч ендеції з колишнього королівства Польського С. Козицький пояснював це тим, що «вони мали навички і досвід парламентської боротьби, а також уміння організовувати громадську думку й впливати на неї» [5, с. 462]. Згодом С. Грабський писав про ННС як партію, котру

«я створив з колишньої національної демократії і ряду споріднених груп» [7, с. 23]. Приступаючи до створення загальнопольської організації, ендеки намагалися об'єднати всі політичні сили, з якими співпрацювали до 1918 р.

Зародком національної демократії була Польська ліга заснована ще у 1887 р. у Швейцарії З. Мілковський (псевдонім Теодор Томаш Єж) [8, с. 46]. Програма Ліги переукувалася з положеннями Польського демократичного товариства (1832–1862) і відстоювала необхідність «пристосування і зосередження всіх національних сил з метою повернення незалежності Польщі в межах перед поділом, на федеративній основі», формулювала ідеї справедливого суспільного ладу й загальної освіти [6, с. 487–495]. З часом дедалі більшу роль у Лізі почали відігравати крайові осередки, відомі польські діячі Р. Дмовський, З. Баліцький, Я. Поплавський, які згодом утворили нову політичну організацію – Національну лігу, що відіграла значну роль в об'єднанні національно-демократичних сил усіх польських земель. У ній перебувало багато керівників правих політичних організацій.

Національна ліга (1893–1928) по-іншому сформулювала концептуальні засади прогресивних польських демократичних кіл на шляху до національної суверенності. Центральною фігурою Національної ліги був Р. Дмовський, який заклав основи польського націоналізму. Його політичним стрижнем була відбудова національної державності, солідарність усіх верств та підпорядкування соціальних інститутів національним. Ця ідеологія стверджувала вороже ставлення поляків до всіх національностей, які «перешкоджали» здобуттю незалежності, пропагувала цивілізаційну вищість поляків над іншими народами [1, с. 396]. Меті боротьби за незалежність мав служити організаційний рух, різного типу товариства, об'єднання, кооперативи і спілки.

Подальша програма еволюції національного табору була пов'язана з діяльністю в Галичині Демократично-національної партії, вплив якої поширювався на інші польські землі. У 1897 р. було видано програму, яка, зауважимо, постала в підросійській частині Польщі лише 1905 р., що представляла праг-

нення Національної ліги, а також мала свідчити про існування тут таємної національної партії. Автором був Я. Поплавський, разом із Р. Дмовським і З. Баліцьким, створили ідеологію тогочасного національного руху. Т. зв. жовтнева програма 1903 р., схоже, як попередня, служила пропагандистській і агітаційній меті Нацліги [2, с. 182]. Тези її затвердила спеціальна комісія, писав Р. Дмовський. 8–9 грудня 1905 р. відбувся II з'їзд партії у Львові, де було прийнято програму ННС у підавстрійських землях [15]. Додамо, що на території, яку свого часу анексувала Пруссія, ННС постала пізніше, в 1909 р., початково як Польське демократично-національне товариство, 1910 р. – Демократично-національне товариство. Національно-політична програма ендеків передбачала завдання завоювання незалежності й відбудову держави в кордонах колишньої Речі Посполитої з наступною асиміляцією непольських народів, «... здобуття в усіх трьох частинах позицій, які б забезпечували полякам найбільшу національну самостійність», а у внутрішній політиці щодо тих народів, які могли перешкодити розвитку польської нації, програма зобов'язувала обмежувати їхні впливи, не зупиняючись перед «вигнанням їх із замешкалих теренів» і «зміцнення на цій території польської стихії та її цивілізаційної діяльності» [16, с. 59].

У 1903 р. Р. Дмовський у праці «Думки новочасного поляка» обґрунтував програму ННС, вважаючи, що національний інтерес в ієрархії людських цінностей має бути на першому місці. Так поступово викристалізувалася програма ендеції, впливи якої ширилися на всі польські землі. Однак, базою надалі залишалася королівство. Т. Лепковський з цього приводу писав: «На місце «м'якого» лібералізму надходив «твердий» націоналізм (національний інтерес і егоїзм). Гасло «незалежність» замінила формула про «національну експансію», що захищає польську традицію, культуру та «межі впливу» перед німецькою і єврейською загрозою» [11, с. 397].

У цьому контексті трансформація ендеції відбувалася згідно з прийняттям обов'язкової тези, викладеної у концепції Р. Дмовського, що визнавала політику й експансію Німеччини за найбільшу небезпеку для Польщі. В

зв'язку з цим Росія позиціонувалася як єдиноможливий реальний союзник у боротьбі з німецькою небезпекою [12]. На думку Р. Дмовського, поляки мали не боротися з Росією, а підтримувати її. Лояльність щодо Росії мала б у майбутньому призвести до надання польським землям автономії. Такі русофільські орієнтації у діяльності ендеків не принесли помітної користі, натомість спричинили кризу в національному таборі й два розколи – у 1908 і 1911 рр. Однак це не змінило політики Р. Дмовського, котрий став незаперечним лідером національно-демократичних сил.

Під час Першої світової війни члени Національної ліги також стояли на боці Росії, вважаючи, що її військова перемога сприятиме об'єднанню польських земель, а лояльність підданих приведе до подарованої автономії. Цієї концепції дотримувався також, нагадаємо, утворений в 1914 р. у Варшаві Польський національний комітет [17, с. 235]. У 1915 р. Комітет переніс місце свого перебування до Петербурга і залишався там до Лютневої революції 1917 р. Тоді «народовці» започаткували створення КНП з місцем перебування в Парижі й відкрито висунули гасло відбудови незалежної об'єднаної Польської держави. Як уже зазначалося, визнаний країнами Антанти, він почав відігравати роль польського національного представництва на міжнародній арені. Політичні та ідейні впливи ендеків як у світі, так у всіх трьох частинах польських земель неухильно зростали.

Події на завершальному етапі Першої світової війни та відродження Польської держави стали завершенням довготривалого процесу об'єднання всіх національно-демократичних сил у загальнопольську організацію. Діяльність ендеції щодо згуртування правих політичних сил у єдину організацію стимулювали також призначені на кінець січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму. У грудні 1918 р. виник Національний виборчий комітет демократичних партій, до якого увійшли представники національної демократії, Національного об'єднання, Християнської робітничої партії і Польської прогресивної партії. Парламентські вибори 26 січня 1919 р. принесли блоку 109 мандатів [2, с. 184]. Народно-національний союз

мав у сеймах 1919 р. та 1922 р. сильну депутатську фракцію, яка відстоювала позиції правих політичних сил.

У лютому 1919 р. було створено сеймовий Народно-національний союз на чолі з В. Корфанти. Серед заступників: С. Гломбінський, К. Ковалевський, Л. Скульський, Ю. Теодорович [18, S. 1]. Одночасно тривала підготовка до створення єдиної політичної партії. Помітну роль у цьому відіграв С. Грабський, котрий прибув наприкінці 1918 р. до Варшави з найширшими повноваженнями від КНП у Парижі. У травні 1919 р. відбувся I Всепольський з'їзд ННС, у якому взяли участь 3,5 тис. довірених осіб. З'їзд заявив про необхідність створення партії як масової опори сеймового Народно-національного союзу. Було ухвалено статут ННС і обрано Головний секретаріат, який відразу ж після з'їзду приступив за допомогою бюро і спеціальних інструкторів до організації місцевих осередків [2, с. 185].

Однак це об'єднання правих організацій було швидше формальним. Розбіжності між партіями, що увійшли до ННС, уже в липні 1919 р. призвели до першого розколу і виходу з нього групи депутатів сейму, які заснували Християнсько-національний робітничий клуб (згодом Християнсько-демократичну партію). Серед цих депутатів був і В. Корфанти. У серпні та вересні 1919 р. Народно-національний союз залишили два об'єднання – Національно-народне і Міщанське. ННС втратив позицію найбільшої за кількістю депутатів фракції Законодавчого сейму. Перетворення Народно-національного союзу на єдину партію правих сил мало для ендемії, на нашу думку, негативні наслідки. Справа у тому, що саме за допомогою організацій, що належали до ННС, вона сподівалася посилювати вплив на селянство, дрібних буржуа і робітників. Відзначимо, що, вийшовши зі ННС, ці організації зберігали ідейну близькість із ендецією, що створювало сприятливі умови для їх подальшої співпраці у сеймі. Саме ідейна спорідненість була основною причиною того, що, незважаючи на відносну невдачу первісного задуму, лідери «народової демократії» впродовж усього міжвоєнного періоду не припиняли спроб створення єдиної політичної організації.

Розколи у сеймовому клубі ННС майже не позначилися на стані його організаційної

мережі на місцях. Уже впродовж літа 1919 р. виникло кілька сотень первинних організацій. У жовтні 1919 р. у Варшаві відбувся II з'їзд ННС, у роботі якого взяли участь близько 5 тис. делегатів і довірених осіб [9, с. 213]. З'їзд схвалив діяльність парламентського клубу ННС, прийняв програму й організаційний план розвитку партії [11, с. 81–91]. Національно-політична програма ННС була обов'язковою впродовж майже всього подальшого періоду діяльності партії. Основу її становив націоналізм, принципи якого перекладали на всі головні установки Народно-національного союзу в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Програма вимагала усунення національних меншин із промисловості й торгівлі, культурної колонізації всіх їх, за винятком євреїв. Вимагаючи збереження польського характеру держави, програма обмежувала і громадянські права нацменшин, і їхній вплив на перебіг загальних справ. Основною рисою соціальної програми ННС було прийняття принципу солідарності, непорушності приватної власності, як основи її економічної частини. У справах культури, освіти і звичаїв переважали націоналістичні ідеї, підтримані культом традицій, відзначена привілейована роль католицького костюлу. Щодо моделі устрою Польської держави, то підтримувалася ідея парламентської республіки.

З Народно-національним союзом й усім національно-демократичним табором, що мав широкий вплив майже серед усіх суспільних верств, був пов'язаний ряд таких визначних польських політиків й організаторів національного життя, вчених і культурних діячів, як С. Грабський, В. Грабський, Я. Поплавський, В. Тромпчинський, В. Собеський, С. Козицький, М. Сейда, В. Корфанти та інші. Однак найвидатнішою постаттю серед них залишався, без сумніву, керівник та ідеолог національної демократії Р. Дмовський. Саме він проголошував необхідність національної експансії етнічно польській стихії з метою національного й державного відродження польського народу. Найвищою метою вважав навіть не державу, а творення нації як етнокультурної спільноти, покликаної здобути собі «місце під сонцем» у боротьбі з іншими великими і малими націями. «Національна політика у головних своїх засадах, –

писав Р. Дмовський, – має бути загальнопольською... Ми повинні мати на увазі різні, властиві місцевим умовам засоби дій, але це ні в чому не змінює головного принципу – кожний політичний крок поляка, незважаючи на те, де він зроблений і проти кого спрямований, повинен мати на увазі інтереси всієї нації... справжній патріотизм повинен мати на увазі не інтереси одного класу, а добро всієї нації» [2, с. 186]. З цією метою «народовці» намагалися сформувані в найширших колах польського населення глибокі патріотичні переконання, пробуджувати національну свідомість у справі розвитку національно-демократичного руху поляків, вважаючи, що національна самостійність є мірилом їх політичної і цивілізаторської цінності.

Політична й ідеологічна робота ННС, зокрема боротьба за голоси виборців, становив один із найважливіших напрямів у діяльності союзу, який стояв на позиціях визнання й підтримки системи парламентської демократії. Його інтересам і завданням підпорядковувалася організаційна структура. Вищим керівним органом Народно-національного союзу був Всепольський з'їзд. На III з'їзді ННС в 1921 р. у Ченстохові були присутніми близько 20 тис. осіб, на IV в 1924 р. – близько 5 тис. з провінції і 2 тис. делегатів та гостей із Варшави [2, с. 187].

На Всепольських з'їздах ННС (II та III) обирали Головну раду, яка формально була керівним органом партії між з'їздами. На пленарних засіданнях нею було обрано Головне правління, визначало програму дій ННС на найближчий період, тактику в парламенті, окреслювало питання про скликання чергового з'їзду партії тощо. Згідно з рішеннями II з'їзду ННС до Головної ради входили 100 членів, яких обирав з'їзд, усі депутати парламентського клубу, а також по одному представникові від повітових осередків. На III з'їзді ухвалили, що Головна рада складатиметься з

60 осіб, котрих обирав з'їзд, делегатів воєводських організацій (2–3 від організації) і третина від загальної кількості депутатів парламентської фракції. IV з'їзд знову змінив процедуру формування Головної ради, яку вже не обирали, а створювали з представників воєводських рад, головних редакторів провідних газет ННС, котрих запрошувало до складу ради Головне правління, $\frac{1}{5}$ депутатів парламентського клубу і президії Головного правління Народно-національного союзу. На з'їзді обирали президію ННС з 5 осіб [2, с. 187]. Було встановлено норми представництва: Варшавське воєводство – 6 делегатів, м. Варшава – 6, Лодзінське воєводство – 7, Келецьке – 7, Люблінське – 6, Білостоцьке – 5, Краківське – 5, м. Львів – 4, Львівське воєводство – 5, Станіславівське – 2, Тернопільське – 4, Віленське – 4, Новогрудське – 2, Поліське – 2, Волинське – 2. У такому вигляді Головна рада ННС проіснувала до 1925 р. – часу реорганізації власне Народно-національного союзу. Робочим органом Головної ради залишалося Головне правління, поточною організаційною і технічною діяльністю займався Головний секретаріат [2, с. 188].

Розгляд діяльності Народно-національного союзу свідчить, що ключове місце в партії належало парламентському представництву. Депутатами сейму і сенату були найвідоміші діячі різних рівнів – від загальнодержавного до місцевого. Вони мали широке представництво в керівних органах ННС. Доки парламентська діяльність залишалася основною для ендеції, саме парламентське представництво визначало головні напрями політичної активності всього національно-демократичного табору. Після 1924 р., коли лідер ендеків Р. Дмовський почав приділяти більше уваги позапарламентській діяльності, роль парламентського представництва у керівництві ННС дещо зменшилася.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів. – ЛНУ ім. Ів. Франка. – Львів, 2002. – 752 с.
2. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. [Текст лекцій] / Зінаїда Баран. – Львів : ЛДУ, 1995. – 52 с.

4. Калінчик В. Становлення політичної системи Другої Речі Посполитої / Вікторія Калінчик // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / Вікторія Калінчик. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 255–279.
5. Kozicki S. Pół wieku polityki narodowo-państwowej / Stanislaw Kozicki. – Warszawa, 1962. – S. 462.
6. Kozicki S. Historia Ligi Narodowej. Okres 1887–1907 / Stanislaw Kozicki. – Londyn, 1964. – S. 487–495.
7. Grabski S. Na nowej drodze dziejowej / Stanislaw Grabski. – Warszawa, 1946. – S. 23.
8. Miłkowski Z. Rzecz o obronie czynnej i o skarbie narodowym / Zuzumt Miłkowski. – Paryż, 1887.
9. Belcikowska A. Stronnictwa i Związki Polityczne w Polsce / Alicja Belcikowska. – Warszawa, 1925. – 1086 s.
10. Dmowski R. Pisma/ Roman Dmowski. – Częstochowa, 1938. – Т. III. – S. 247–276.
11. Łepkowski T., Nałęcz T. Naród bez państwa/ Tadeusz Łepkowski, Tomasz Nałęcz // Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa : Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 247–414.
12. Bułhak W. Dmowski – Rosja a kwestia polska. U źródeł orientacji rosyjskiej obozu narodowego 1886–1908/ Władysław Bułhak. – Warszawa : Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, 2000. – 226 s.
13. Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w / Marian Kallas. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – 564 s.
14. Волковыский С. Национальная демократия / Сергей Волковыский // Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – 335 с.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІА України у м. Львові). Ф. 171. Окружне земельне управління м. Львів. Оп. 1. – Спр. 211. Розпорядження Головного земельного управління про порядок повернення землі населенню яке повернулося з Росії. – 32 арк.
16. Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze rosyjskim. – Kraków, 1903.
17. Nr 81. 1914 listopad 25, Warszawa. – Odezwa Komitetu Narodowego Polskiego // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 235–237.
18. Zestawienie Posłów do Sejmu według przynależności partyjnej. – Sejm Ustawodawczy. Lista posłów do Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej dn. 12 kwietnia 1919 r.

Боечко В. Ф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького, г. Черкаси, Україна

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ЛАГЕРЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ В ПРОЦЕССЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ПОЛЬШИ

В статье исследовано процесс формирования национально-демократического лагеря политических сил в процессе возрождения государственности Польши. Определено, что становление польской политической системы связано с значительным количеством политических организаций, что влияло на создание всего государственного аппарата Второй Речи Посполитой. Важным явлением стало, с одной стороны, объединение близких по идеологии идейных течений, а с другой – поляризация правых и левых общественно-политических сил. Раскрыт процесс объединения правых политических сил и создание Народно-национального союза как объединённого лагеря ендеков. Основой политической программы ННС было завоевание независимости, отстройка Второй Речи Посполитой, ограничение и ассимиляция непольских народов. Выяснено, что национализм во внешней и внутренней политике и сохранение польского характера государства стали главным принципом парламентской деятельности ННС, что, в свою очередь, оттолкнуло от организации политические силы национальных меньшинств Польши. Рассмотрение деятельности ННС свидетельствует, что основное внимание уделялось работе парламентского представительства, а именно: депутатам Сейма и политическим деятелям местного уровня. Но разногласия между партиями, которые входили в ННС привели к быстрому расколу и выходу значительного количества депутатов из объединения. ННС утратил позиции наибольшей фракции Законодательного Сейма.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая; национально-демократические силы; политические партии; политическая система; польский национализм; народно-национальный союз; возрождение Польши.

Boiechko V. Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, Cherkasy, Ukraine

THE FORMATION OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC ENCAMPMENT OF POLITICAL FORCES IN THE PROCESS OF REVIVAL OF POLISH STATEHOOD

The article deals with the process of the formation of the nationally democratic unification of political forces in the process of revival of Polish statehood. It is found out that the incipience and transformation of the Polish parliamentary system after the First World War were connected with a great number of political parties and organizations which influenced much on the functioning of state apparatus of the revived Poland lands as a whole. Such development of Poland is a result of annexation of Polish lands which took place in the past. The territories that had become the part of the Second Rich Pospolyta differed much in social structures and politically legal system. The unification of the Polish society was complicated by the availability of multi-ethnic territories and regional specifications which were historically formed.

It is determined that during the first years of independence certain parties and unifications that had the experience of participation in the political life of states played the key role in the socially political life. Polish lands became the integral part of these states. The most important phenomenon in the history of the Polish state became on the one hand the unification of the related ideological courses and on the other hand the polarization of the right and left socially political forces. The national democracy as the basic political force of wealthy people had become the political reunification of such type. The author of the article revealed the process of unification of the right political forces on the basis of nationalist ideas. The National League headed by R. Dmovskiy and Yan Poplavskiy played a significant role in this process.

The revival of the Polish state became the completion of the continuous process of unification of nationally democratic forces into united organization. People's National Union became such an organization. The conquest of the independence, the building of the state, limitation and assimilation of the non-Polish population were the basis of the political program of this Union. It is determined that the nationalism in internal and external policy and preservation of the Polish character of the state had become the main principle of the People's National Union activity. It was the main reason why political forces of national minorities were pushed away from People's National Union. When the author of the article deals with the People's National Union activity he concludes that much attention has been paid to the functioning of the parliamentary representation, namely to the deputies of the Polish Sejm, Senate and statesmen of the local level. But differences between parties that were the members of the People's National Union had led to the quick disunity and outgoing of a great number of deputies from this unification. People's National Union had lost the position of the largest faction of the Legal Sejm.

Key words: *The Second Rich Pospolyta; nationally democratic forces; political forces; political system; Polish nationalism; People's National Union; the revival of Poland.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Срогош Тадеуш.*

© Бойченко В. Ф., 2016

Дата надходження статті до редколегії 02.02.2016

НАРОДНОЕ ДВИЖЕНИЕ В РОССИИ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ ЕМЕЛЬЯНА ИВАНОВИЧА ПУГАЧЁВА (около 1744 – 10.01.1775 г.)

В 2015 г. исполнилось 240 лет со дня подавления Крестьянской войны 1773–1775 гг. под руководством Емельяна Ивановича Пугачёва. Сведения о нём находились более 140 лет под грифом «секретно», и поэтому, как отмечает В. Короленко, для создания справедливого облика личности, стоявшего в центре движения и давшего ему своё имя, историкам мешала груда сознательно и бессознательно фальсифицированного материала. В статье, сквозь призму исторических и художественных источников, рассматривается образ предводителя восстания, причины выступления казаков, ход боевых действий.

Ключевые слова: Пугачёв Емельян; яицкое казачество; крестьянское восстание.

Предводителем крупнейшего в истории феодальной России народного движения 1773–1775 годов, получившего название Пугачёвского восстания или Крестьянской войны, был Емельян Иванович Пугачёв [1, с. 400–402]. Сведения о нём находились более 140 лет под грифом «секретно», и поэтому, как отмечает В. Короленко, для создания справедливого облика личности, стоявшего в центре движения и давшего ему своё имя, историкам мешала груда сознательно и бессознательно фальсифицированного материала.

В официальных документах Пугачёв был представлен не как реальный человек, а как какое-то невероятное чудовище, воспитанное «адским млеком»... В официальной переписке за ним надолго сохранился официальный титул: *«Известный государственный вор, изверг, злодей и самозванец Емелька Пугачёв...»*. Были приложены все усилия для сохранения приписанного ему «сатанинского облика» [3].

Цель статьи – рассмотреть образ предводителя Крестьянского восстания, причины выступления казаков, ход боевых действий сквозь призму исторических и художественных источников.

Одним из первых историографов восстания был А. С. Пушкин. В августе – сентябре 1833 г. он посетил «пугачёвские» места, беседовал с очевидцами, собирал документы, изучал архивные материалы для написания «Истории Пугачева «и исторической повести «Капитанская дочка».

Емельян Пугачёв родился в семье простого казака в станице Зимовейская на Дону. Сегодня – это станица Пугачёвская Волгоградской области. В некоторых источниках Зимовейскую называют «малороссийской станицей». Она считалась еще в XIX в. «малороссийской», что свидетельствовало о наличии среди ее обитателей немалого числа переселенцев с Украины, а переходы на Дон с Днепра «повелись у нас исстари». Возможно, что и семья Пугачевых была украинского происхождения [5]. Точная дата рождения Пугачёва не установлена. При допросе 4 ноября 1774 года Шешковскому Пугачёв показал, что ему отроду 30 лет [3]. Его фамилия произошла от прозвища деда – Михаила Пугача. В молодости вместе с отцом, Иваном Михайловым, он занимался хлебопашеством, не знал грамоты, крестился по-раскольничьи, был женат на казачке Софье Недюжиной, и у них было пятеро детей [7, с. 53].

Действительную службу Пугачёв начал в казачьем полку в 17 лет, принимал участие в Семилетней войне 1756–1763 годов против Прусского королевства в качестве рядового казака-ординарца, и в русско-турецкой войне 1768–1770 годов, где два года сражался в Донском казачьем полку полковника Кутейникова. За храбрость и умение был произведён в офицерский казачий чин хорунжего. Из-за болезни он хлопотал об отставке, но ему было отказано в увольнении, поэтому дезертировал из армии.

В конце 1771 года, уклоняясь от службы, Пугачёв скрывался на Кубани, Тереке, Нижней Волге и Южном Урале, где в это время происходили антикрепостнические народные волнения. В 1771–1772 годах в Яицком войске были волнения, связанные с наступлением царского правительства на казачьи права и привилегии.

Явились казаки на Яик ещё в XV веке с Дона, разъезжали по Каспийскому морю, зимовали на его берегах, а весной снова пускались в море, разбойничали до глубокой осени, а к зиме снова возвращались на Яик. Живя набегами, окружённые неприязненными племенами, казаки почувствовали необходимость в сильном покровительстве. Во время царствования Михаила Фёдоровича они попросили принять их *«под свою высокую руку»*. *«Царь обласкал новых подданных и пожаловал им грамоту на реку Яик, отдав им её от вершины до устья и дозволя им набираться на житьё вольными людьми. [...] Яицкие казаки послушно несли службы по наряду московского приказа; но дома сохраняли первоначальный образ своего управления: совершенное равенство прав; атаманы и старшины, избираемые народом, временные исполнители народных постановлений; круги, или совещания, где каждый казак имел свободный голос и где все общественные дела решены были большинством голосов; никаких письменных постановлений; в куль да в воду – за измену, трусость, убийство и воровство: таковы главные черты сего управления»*. К этим простым учреждениям, пришедшим с Дона, яицкие казаки присовокупили ещё и свои местные, относящиеся к их главному источнику богатства – рыболовство и право нанимать на службу требуемое число казаков [7, с. 10].

Атаманы в старину назначались из природных казаков. Они грабили войско, но отлично знали его нравы и обычаи. При Петре I, однако, были приняты меры для введения яицких казаков в общую систему государственного управления. В 1720 году яицкое войско было отдано в ведомство Военной коллегии. Атамана стало назначать правительство; всё управление сосредоточилось в руках войсковой канцелярии: это привело к распрям между приверженцами старых порядков и приверженцами старшины, не имевших ничего общего с «войском» [4, с. 46]. В результате этого казаки потеряли автономию, лишились права на традиционные промыслы (рыболовство, добычу соли), кроме того нарастала рознь между богатой старшиной и остальным войском.

Главной достопримечательностью рыбацкой общины Яицкого казачьего войска был «учуг». Он представлял собой преграду с сетями, устанавливаемая поперёк реки для ловли рыбы. *«Также и первые вспьшки будущего взрыва, (Пугачёвского восстания) происходили около рыбопошлинной заставы»* [4, с. 28]. *«Пугачёв тоже собирался «объявиться» на плавне, но старшинская сторона отменила тогда осенний лов»* [4, с. 42].

В результате новых реформ на Яике особенно остро наблюдалось недовольство новыми порядками, потому что *«... исстари в этой немежёванной степи лежат рядом «вольное» богатство, почти без всяких обязанностей, и «вольная» бедность, несущая все тягости...»*, которая раскрывает расхождение, неравенство и эксплуатацию [4, с. 13].

Главным виновником всех бед на Яике В. Короленко считал походного атамана Мартемьяна Бородина, который, по его выражению, играл почти определяющую роль в допугачёвском брожении. Он игнорировал указы Екатерины, генералов, которых она посылала для прекращения злоупотреблений, а затем и усмирения брожения на Яике, старшинская партия, душой которой был Бородин, задаривала и превращала веления царицы в ничто до тех пор, пока это не вызвало бунта и кровавого усмирения, подготовившего почву для пугачёвщины. Так что, *«не будь на Яике Мартемьяна Бородина, не было бы и убийства генерала Траубенберга, предшествовавшего пугачёвщине, не было*

бы, может быть, и Пугачёва... Он был самой видной фигурой из казачьих противников Пугачёва ...» [3].

Настоящий бунт начался, однако, только с появлением на Яике беглого казака Емельяна Ивановича Пугачёва. В августе 1773 года он появился в селениях войска в надежде поднять казачество на новое вооружённое выступление. В сговоре с группой ветеранов восстания 1772 года он решил принять имя и титул покойного императора Петра III. «Призрак Петра III» всё время витал в народе, вести не умолкали о том, что царь Пётр Фёдорович хотел освободить не только дворян, но и крестьян, поэтому и был убит. Пугачёв воспользовался этой молвой и выдал себя чудом спасшимся Петром III [8, с. 400].

В легенду о чудесно спасшемся государе поверили тысячи подданных Екатерины II. «Император» создал первый повстанческий отряд из 80 казаков, и 17 сентября обнародовал манифест, которым пожаловал казаков, татар, калмыков, служащих в Яицком войске старинными казачьими вольностями.

Его взгляды на конечные цели восстания не шли дальше смутных представлений о возможности построения казацко-крестьянского государства во главе со справедливым «мужицким царём», политика которого должна быть направлена на удовлетворение социальных интересов простого народа. В первые месяцы восстания выявились необычайная энергия Пугачёва, его отвага, природный ум, познания в военном деле.

Восстание охватило огромную территорию: Оренбургский край, Урал, Приуралье, Нижнее и Среднее Поволжье. 18 сентября повстанцы подступили к Яицкому городку, но, не имея артиллерии, отказались от штурма крепости. Отсюда Пугачёв направился на восток к Оренбургу. В пути отряд пополнился казаками, солдатами, татарами, калмыками, казаками, помещичьими крестьянами, работными людьми уральских заводов. 5 октября повстанцы подступили к Оренбургу и около полугода, до 23 марта 1774 года, держали его в осаде.

В Бердской слободе, которая стала пугачёвской ставкой, самозванец создал совет «Тайную думу» из числа наиболее опытных соратников, учредил Военную коллегия, которая управляла «главным» войском под

Оренбургом и поддерживала связь с отрядами, действовавшими в отдалённых очагах повстанческого движения. Из слободы он рассылал петиции к народу, призывал простой люд присоединиться к нему, обещал освобождение от подневольного труда на помещиков и заводчиков, избавление от податей и повинностей, обращался с требованием истреблять крепостников и предоставить казакам, служившим в Яицком войске, старинные казачьи вольности и привилегии. Он призывал к верной службе «государю Петру III».

По предписаниям самозванца крестьяне везли продовольствие и фураж, с уральских заводов доставлялись пушки, оружие, боеприпасы. К началу декабря 1773 года в повстанческих отрядах под Оренбургом находилось уже до 25 тысяч бойцов и 86 пушек. Организованный царским правительством в октябре 1773 года карательный отряд (3500 человек при 10 пушках) во главе с генералом В. А. Каром был 7–9 ноября 1773 года разгромлен восставшими в сражении под деревней Юзеевой. В начале января 1774 года восстание охватило Южный Урал, восточную часть Казанской губернии, Западную Сибирь, Западный Казахстан, восстал также народ Башкирии. Очаги повстанческого движения образовались под Уфой, Екатеринбургом, Челябинском, Самарой и др.

Пугачёвский бунт, распространившись на огромной территории от Яика до Волги, стал серьёзной опасностью для монархии Екатерины II. В декабре 1773 года к районам восстания был направлен новый карательный корпус во главе с генералом А. Бибиковым (до 6500 человек и 30 пушек). Он повёл войска в наступление от берегов Волги на Восток и, приближаясь к Оренбургу, нанёс повстанцам ряд поражений под Самарой, Кунгуром, Бузулуком. В одном из своих писем Бибиков писал Фонвизину: «Пугачёв не что иное, как чучело, которым играют воры, яицкие казаки: не Пугачёв важен; важно общее негодование» [7, с. 58].

Также и по определению А. Пушкина, Е. Пугачёв не был самовластным. Зачинщики бунта, яицкие казаки, управляли его действиями, Пугачёв же ничего и не предпринимал без их согласия. Они часто действовали без его ведома, а иногда даже вопреки его

воле [7, с. 35]. Как видно, все дела решались у них на основе старого казачьего народного права по большинству голосов, и господствовало у них равенство между всеми членами.

Для генерального сражения Пугачёв выбрал сильно укреплённую Татищеву крепость (близ Оренбурга). В битве 22 марта 1774 года повстанцы были разгромлены: главные силы армии Пугачёва потеряли около 2000 человек убитыми, около 4000 – ранеными и пленными, всю артиллерию. Правительственный отряд под руководством подполковника И. Михельсона разбил «вторую армию» повстанцев Зарубина (Чижи). Пугачёвцы отступили к Самарскому городку, под которым состоялось новое сражение. Поражение было полным, и Пугачёв с отрядом в 500 человек ушёл с берегов Яика в горнозаводские районы Южного Урала [9].

Несмотря на поражение в битве, его повстанческая армия быстро пополнялась башкирами и заводскими рабочими Южного Урала и вскоре насчитывала более 5000 человек. Продвигаясь вверх по Яику, Пугачёв захватил крепости Магнитная (Магнитогорск), Карагайская, Петропавловская, Степная и Троицкая. Но в лагере под Троицком Пугачёва настиг преследовавший его генерал Деколонг, и 21 мая 1774 года разгромил его. В начале июня он дважды наносил удары Пугачёву в Уральских горах. Но всякий раз ему удавалось уходить от неприятеля, сберегая свои главные силы от окончательного разгрома, и вновь собирать многотысячные отряды [6].

12 июля повстанческие отряды штурмовали Казань, ворвались в город, но не смогли взять крепость, так как за её стенами укрывался местный гарнизон. 15 июля под Казанью состоялось большое сражение, которое закончилось поражением повстанцев. Они были разбиты правительственными войсками Михельсона. Спасаясь от преследования, Пугачёв с небольшим отрядом бежал на север, и у Кокшайска переправился на правый берег Волги.

С выходом пугачёвцев на правобережье Волги начался подъём массового крестьянского движения, поддержанного нерусскими народностями Поволжья. Он был вызван обнародованием пугачёвских манифестов об освобождении крестьян от крепостной нево-

ли, безвозмездной передаче земли народу и повсеместном истреблении дворян. Движение охватило большинство поволжских уездов и подошло к границам Московской губернии. Но Пугачёв устремился с главными силами на юг, к Дону, где надеялся пополнить отряды донскими казаками, после чего хотел предпринять поход на Москву.

В августе 1774 года Екатерина II собрала для борьбы с повстанцами 20 пехотных и кавалерийских полков, казачьи части и корпуса дворянского ополчения. Емельяну Пугачёву так и не удалось пробиться на Дон. В 75-ти километрах южнее Царицына 25 августа 1774 года у Солениковой ватаги под Чёрным Яром произошло последнее крупное сражение. Пугачёву удалось бежать с отрядом из 164 казаков на левый берег Волги. Однако 8 сентября 1774 года в Заволжье Е. Пугачёв был схвачен верхушкой яицких казаков из числа своих недавних сподвижников и 15 сентября привезен в Яицкий городок. 4 ноября Пугачёв был доставлен в Москву. После многократных допросов 10 января 1775 года он был казнён на Болотной площади.

Правительство жестоко расправилось с наиболее активными участниками восстания: тысячи были казнены, наказаны плетью или сосланы в Сибирь на каторжные работы. Движение в Нижнем Поволжье было подавлено только к лету 1775 года, но массовые репрессии против населения продолжались. И лишь в конце года было обнародовано общее прощение, и всё дело предано вечному забвению [2, с. 103].

Желая истребить все воспоминания об этой ужасной эпохе и предотвратить новые крестьянские выступления, Екатерина II укрепила государственный аппарат, усилив его карательные возможности. Указом от 15 января 1775 года река Яик была переименована в Урал, Яицкий городок назван тем же именем, а яицкое казачество – в уральское. Но имя этого «страшного» бунтовщика ещё долго гремело в этих краях, а слово «казак» стало синонимом слов «разбойник», «каторжанин», «убийца» [2].

Летом 1900 года, спустя более чем столетие после окончания Пугачёвского восстания, Короленко посетил берега древнего Яика. Писатель ездил по берегам Урала, от стани-

цы к станице, чтобы найти потомков оставших, или же исторические материалы для задуманного им исторического романа о Емельяне Пугачёве «Набеглый царь». Вместо романа, он в 1900 году написал очерк «Пугачёвская легенда», которая была опубликована только после смерти писателя в 1922 году. В 1901 году Короленко публикует свои «путевые дневники» под названием «У казаков».

Материалом для них послужили отчасти печатные работы казака Железнова, отчасти ещё не вполне угасшие старинные предания, собранные писателем от старых казаков и отчасти многотомные «Бумаги по пугачёвскому бунту» в Уральском войсковом архиве. Писателю удалось собрать весь этот исторический материал в единое целое, и найти в нём живые черты, всколыхнувшие на Яике первую волну крупного народного движения. 26 октября 1900 года В. Короленко писал Н. Анненскому: *«Интересно, что в то время как «печатный» исторический Пугачёв остаётся человеком без лица, Пугачёв легенды – лицо живое, с чертами необыкновенно яркими и прямо-таки реальными, образ цельный, наделённый и недостатками человека и полумифическим величием «царя» [3].*

По В. Короленко, престарелые казаки были более храбрыми, чем молодёжь, и охотнее делились своими сведениями. Они были убеждены в том, что пришелец, поднявший роковую бурю в 1773 году, был настоящий Пётр Фёдорович – потомок Романовых, и это убеждение держалось не только в простом казачестве. *«Пётр Фёдорович казачьих легенд – настоящий человек, с плотью и кровью, кипящий желаниями и страстями; царь Пётр III – окружён нимбом таинственности и роковых, не вполне естественных влияний» [3].*

Во время своей поездки по «верховным» станицам кверху от Уральска до Илека Короленко узнаёт о многочисленных выступлениях и бунтах казачества против царского правительства и его ставленников – губернатора, атамана и казачьих старшин. Прошлое и настоящее уральской земли автор понимает как бы в их исторической преемственности. В рассказе «Кочкин пир» – в предании уральского бытописателя и историка И. Же-

лезнова, показана борьба казаков против «штатов» 1803 года, т. е. нового положения, которое значительно ограничивало казачьи привилегии. Казаки во главе с Ефимом Павловым отказались принять новую форму одежды и «чередовую» (очередную) службу. Казаки противились: они видели в этом первый шаг к регулярщине... Началось сильное брожение. Казаки отказались послать требуемый начальством полк в Грузию. Перед генералом был «русский бунт». Волконский приказал майору Кочкину расправиться с непокорными казаками. Казаки и башкиры били усердно всех подряд. После побоища осталась куча избитых и изувеченных тел [4, с. 78–79].

Дух непокорности казаков, отражённый в предании «Кочкин пир» проявился, по мнению автора, и в последней вспышке очередной борьбы «с регулярством» в 1874 году, когда казаки отказались принять новое положение о военной службе. Генерал-губернатор Крыжановский раздул дело в целый бунт. И опять повторились сцены «Кочкина пира». На сей раз, непокорных казаков высылали к Аму-Дарье, на Аральское море. *«... Казаки сбивались в кучу, обнявшись «ревели в голос» и не хотели уходить с родной земли. Их били нагайками» [4, с. 84–85].*

В рассказах Короленко имеются интересные факты, связанные с историей края, его героями, которые бережно хранятся в памяти народа. По их мнению *«... на Урале знаменитые люди бессмертны... Не умер в своё время Пётр III, не казнили Пугачёва и Чичу, Елизавета Петровна после своей смерти... очутилась в пещере на Уральском сырту...» [4, с. 87].* По словам старого казака Анатолия Ивановича Хохлачёва, он, как и всё старое войско, признаёт Пугачёва, настоящим, природным царём [4, с. 96].

Страстная любовь народа к своему герою не могла мириться с фактом смерти любимого человека. И. Е. Пугачёв, пойманный и даже казнённый, всё ещё продолжал мелькать на Яике и являться своим приверженцам. Все легенды были полны глубокой верой в истинность царского достоинства Е. Пугачёва, и личность, которую они рисовали, была слишком далека от действительности [3].

ЛІТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. БСЭ. Крестьянская война под предводительством Е. И. Пугачёва. – Т. 13. – М. : Советская энциклопедия, 1973.
2. Василенко Н. Пугачёв Емельян и восстание Пугачёва / Н. Василенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://www.rushist.com>.
3. Короленко В. Пугачёвская легенда на Урале. – 1900. URL : http://azlib.ru/k/korolenko_u_kazakov.html.
4. Короленко В. У казаков. – Челябинск : Южно-Уральское книжное издательство, 1983.
5. Лимонов Ю. А., Пугачёв и его сподвижники / Мавродин В. В., Панеях В. М., – 1965. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://historic.ru>.
6. Овчинников Р., Емельян Иванович Пугачёв / Большаков Л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://hrono.ru>.
7. Пушкин А. История Пугачева. Т. 8. – Л. : Наука, 1978. РВБ: Собр. соч. в 10 т. / А. Пушкин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://www.rvb.ru/pushkin>.
8. Stökl G. Russische Geschichte. 3. Aufl. – Stuttgart : Alfred Kröner, 1973.
9. Шишов А. 100 великих казаков. – 2007. / А. Шишов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://militera.lib.ru>.

Гётте Г. Л., Незалежний дослідник, м. Кельн, Німеччина;

Романенко С. В., Миколаївський обласний краєзнавчий музей, Миколаїв, Україна

**НАРОДНИЙ РУХ У РОСІЇ ПІД ПРОВОДОМ ОМЕЛЯНА ІВАНОВИЧА ПУГАЧОВА
(близько 1744–10.01.1775 р.)**

У 2015 р. виповнилося 240 років з дня придушення Селянської війни 1773–1775 рр. під проводом Омеляна Івановича Пугачова. Відомості про нього понад 140 років знаходилися під грифом «таємно», і тому, як відмічає В. Короленко, для відтворення реальної суті особистості, що стояла в центрі руху і дала йому своє ім'я, історикам заважало навалювати свідомо і несвідомо накопиченого фальсифікованого матеріалу. В статті, крізь призму історичних і художніх джерел, розглянуто постать керівника повстання, причини виступу козаків, хід бойових дій.

Ключові слова: Пугачов Омелян; яйцьке козацтво; селянське повстання.

Götte H., Independent researcher, Cologne, Germany;

Romanenko S., Museum of local lore, Mykolaiv, Ukraine

**POPULAR MOVEMENT IN RUSSIA UNDER THE LEADERSHIP OF EMELYAN IVANOVICH PUGACHEV
(ABOUT 1744–10.01.1775)**

The leader of the largest in the history of feudal Russia People's Movement of the period of 1773–1775, known as the Pugachev rebellion, or the Peasants' War, was Emelyan Ivanovich Pugachev. Information about him for more than 140 years has been classified as «secret», and therefore, as V. Korolenko states: in order to create a fair image of the person who was standing in the center of the movement and gave it his own name, historians faced with consciously and unconsciously falsified material. In official documents, Pugachev was presented not as a real person, but as an incredible monster, who was raised with «hellishmilk»... The official correspondence preserved this official title for a long time: «A well-known state thief, a monster, a villain and imposter Emelka Pugachev...». «Every effort was made to keep the imputed «satanic image».

The objective of the article is to consider the image of the leader of the Peasant'rebellion, the reasons for march-off of Cossacks, the plan of military operations in the light of historical and artistic sources.

One of the first historiographers of the rebellion was A.S. Pushkin. In August–September, 1833 he visited the «Pugachev» places, talked to witnesses, collected documents, studied archival materials in order to write «The History of Pugachev» and the historical novel «The Captain's Daughter». In turn, V.Korolenko considered the main reason for all the trouble near the river Yaik marching chieftain M. Borodin, who played a crucial role in pre-Pugachev uproar. He ignored the orders of Catherine and the generals, whom she sent to stop the abuse. The spirit of rebellion of the Cossacks reflected in the legend «Kochka's feast» and was manifested, according to the author's opinion, in the latest outbreak of another fight «with regularity» in 1874, when the Cossacks refused to accept the new regulation on military service.

Key words: Pugachev Emelyan; Yaik Cossacks; peasant uprising.

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

д-р. іст. наук, професор Колісніченко А. І.

ПОЛЬСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ПРОЕКТІВ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано польський громадський рух в Правобережній Україні в умовах імперського державотворення XIX ст. у контексті сучасного наукового дискурсу. З'ясовано ціннісно-світоглядні засади та особливості реалізації Російського імперського проекту в Наддніпрянщині упродовж XIX ст. крізь призму сучасних методологічних прийомів та підходів. Визначено особливості громадської діяльності поляків в умовах суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій в регіоні.

Автор дійшов висновку, що інкорпорація Правобережної України до імперських структур супроводжувалася зростаючою гомогенізацією і уніфікацією всього суспільного простору Російської імперії, що унеможливлювало будь-які форми громадянської активності місцевої польської спільноти, спрямовані на збереження власного простору ідентичності.

Ключові слова: громадський рух; імперський проект; ментальне картографування; центр-периферійні зв'язки; соціокультурний простір; модернізація.

Важливим чинником глобальних суспільних трансформацій доби модерну стали громадські рухи. Зростання громадської активності та заангажованості широких суспільних верств у культурну, політичну і державотворчу діяльність зумовило розгортання націєтворення й формування громадянського суспільства. Упродовж XIX ст. Громадськість перетворюється з об'єкта державної політики на активного учасника суспільних процесів, а почасти й ініціатора реформ у різних сферах соціального буття. Громадська діяльність характеризувалася широким спектром ідейних настанов та практичних форм її реалізації, що великою мірою залежало від конкретних історичних обставин.

Визначальним чинником польського громадського руху XIX ст. стала боротьба за відродження знищеної наприкінці XVIII ст. Польської держави. Перебуваючи у складі трьох монархій – Росії, Австрії та Пруссії – поляки були позбавлені легальних можливостей для відстоювання своїх національних прав, уособленням яких стала ідея відродження власної державності. Урядові кола держав, у складі яких опинилися терени колишньої Речі Посполитої, намагалися

реалізувати свої програми державотворення, що неодмінно призводило до конфронтації та запеклої боротьби проти учасників польського визвольного руху.

Дослідження специфіки громадської діяльності поляків в умовах посилення імперського наступу актуалізує проблему з'ясування типологічної сутності конфлікту, визначення головних акторів та особливостей його перебігу упродовж XIX ст. Отже, метою нашої статті є аналіз проблематики польського громадського руху в Правобережній Україні в умовах імперського державотворення XIX ст. як складової наукового дискурсу. Досягненню мети сприятиме розв'язання наступних завдань:

– з'ясування ціннісно-світоглядних засад та особливостей реалізації Російського імперського проекту в Наддніпрянщині упродовж XIX ст. крізь призму сучасних методологічних прийомів та підходів,

– визначення специфіки громадської діяльності поляків в умовах суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій в регіоні.

Дослідження проблематики польського громадського руху в історіографічній традиції

нерозривно пов'язано із вивченням особливостей націєтворчих процесів і визвольних змагань поляків упродовж XIX ст. З'ясуванню специфіки громадської діяльності поляків в умовах бездержавного існування присвячено окремі розділи у комплексних дослідженнях з історії Польщі Н. Дейвіса, Г. Дильонгової, М. Тимовського, Я. Кеневича й Є. Хольцера, Л. Зашкільняка і М. Крикуна та ін. [8; 9; 11; 20]. Наукову цінність цих праць представляють порівняльні характеристики становища польської спільноти під владою трьох монархів – російського, австрійського і пруського, а також концептуальні узагальнення щодо чинників розгортання визвольної боротьби від поділів Речі Посполитої і до відновлення Польської держави в умовах Першої світової війни.

П. Вандич досліджував польське націєтворення в контексті загального поступу Центрально-Східної Європи, визначивши його специфіку порівняно з аналогічними процесами у інших «бездержавних» народів регіону [5].

Важливу роль для розуміння ціннісно-світоглядних засад польської боротьби в зазначений період мають дослідження А. Валіцького, який проаналізував процеси модерного націєтворення, охарактеризував ментальні особливості формування польської нації [4].

Чільне місце в дослідженні проблематики польського громадського руху в умовах імперського державотворення XIX ст. належить роботам Д. Бовуа, Р. Шпорлюка, А. Каппелера, А. Міллера [2; 13; 15; 22]. Висновки, яких доходять науковці, мають концептуальний характер, розширюють межі наукового дискурсу і є результатом застосування міждисциплінарних підходів, а також нових методологічних підходів до аналізу зазначеної проблематики. Зокрема, саме в цих дослідженнях вперше розглянуто історичний поступ Наддніпрянщини під владою Романових крізь призму «центр-периферійної» комунікації, проаналізовано роль ментального картографування у формуванні модерної національної свідомості, з'ясовано вплив модернізації на етносоціальні, суспільно-політичні й етнокультурні трансформації в регіоні.

Вагоме місце в дослідженні проблем генезису польського громадського руху в

українських теренах належить вітчизняним науковцям. Серед них виокремлюються роботи, присвячені окремим аспектам власне громадської діяльності представників місцевої польської спільноти (просвітництво і благодійність, конспіративні і політичні організації, наукові, спортивні та культурницькі угруповання тощо) [1; 3; 12; 16; 18], а також наукові праці, автори яких розглядають зазначену проблематику крізь призму урядової політики у національній, етносоціальній та державотворчій сферах [6; 7; 17; 21; 23].

Необхідно зазначити, що існували досить великі регіональні відмінності у становищі польської спільноти в Галичині та в Наддніпрянській Україні, зумовлені, перш за все, різним баченням свого імперського простору у Відні і Санкт-Петербурзі. Якщо імперія Габсбургів упродовж XIX ст. Трансформувалася в напрямку поліетнічної держави із регіональними центрами з правами широкої автономії, то російський імперський проект передбачав посилення націоналізації, уніфікації та централізації з метою зміцнення самодержавства як стрижня державної моделі.

Важливою складовою реалізації імперських проектів модерної доби стало ментальне картографування (*mental-mapping*), тобто спосіб мислення власного соціально-історичного простору. Від самих поділів Речі Посполитої терени Правобережної України сприймалися російським істеблішментом і навіть частиною російських лібералів як території, історично пов'язані з Росією, її невід'ємна складова, що підважувало імперські претензії на заангажованість у європейській справі [22, с. 349].

Російський науковець А. Міллер, досліджуючи модерні процеси російського націєта державотворення, дійшов висновку, що російський імперський націоналістичний проект передбачав «привласнення» частини імперського простору як власне «російської національної території». Цей процес привласнення був розтягнений у часі й мав еластичний характер, що пояснювалося відсутністю чітких критеріїв визначення «руськості» та меж для освоєння власних «національних територій».

Дослідник наголошує: «Кажучи про націоналістичне привласнення простору, я

маю на увазі символічну, уявну географію. Йдеться про складний комплекс дискурсивних практик, що включав у себе ідеологічне обґрунтування, символічне, топонімічне, художнє освоєння певного простору таким чином, щоб суспільна свідомість осмислювала цей простір як частину саме «своєї», «національної» території» [15, с. 156].

Важливим висновком науковця, на наш погляд, є думка про те, що «методи визначення та освоєння того чи іншого простору як «національної території», набори експлуатованих у цьому дискурсі аргументів та образів суттєво різнилися залежно від ситуації і характеру викликів, з якими стикався російський націоналізм на різних імперських країнах» [15, с. 158].

Інтелектуальний доробок А. Міллера був узагальнений у дослідженнях нашої співвітчизниці В. Венгерської. На думку дослідниці, «кордони, які окреслювали уявну національну територію, стали одним із принципових маркерів формування національного проекту» [6]. Вона зауважує, що Російський імперський простір, який вибудовується з кінця XVIII ст., вимагав історичної легітимізації та вписування у відповідне історичне поле [6].

У своєму дослідженні В. Венгерська здійснила ґрунтовний аналіз механізмів застосування *mental-mapping* у формуванні власного історичного простору російським істеблїшментом і інтелектуальними колами. Вона довела, що вибудований конструкт «великої руської нації», що сягала корінням в Київську Русь та включала в себе великоросів, малоросів, білоросів, а також червоноросів (мешканців Червоної Русі – території східної Галичини)» сприяв історичній легітимізації модерного імперського проекту [6].

Разом з тим, більшість дослідників сьогодні погоджуються з концепцією Р. Шпорлюка про конфронтаційний характер процесів націєтворення в Наддніпрянщині в модерну добу. Це протистояння між різними національними проектами (російським, польським, згодом українським) мало вирішальний вплив на урядову політику в регіоні, визначало напрямки її еволюції упродовж XIX ст.

Важливою методологічною засадою дослідження і розуміння імперських державо-

творчих процесів виступає концепт «центр-периферійних» комунікації. Теоретичним обґрунтуванням зазначеного концепту виступає дослідження Т. Зарицького [10]. Автор узагальнив результати наукового дискурсу і дійшов висновку, що в умовах модернізації «уніфіковані суспільства в ідеалі були покликані продукувати однорідний простір, де місцеві або регіональні відмінності втрачали своє значення. Спільнота минулого мешкала зі своїми звичаями, традиціями та ієрархіями в певному місці. Внаслідок процесу модернізації її заступало «сучасне» безособове, контрактне суспільство, відірване від простору в сенсі його значення для статусу, соціальних ролей, ідентичності чи можливостей соціальної вертикальної мобільності» [10, с. 83].

Науковець стверджує, що для модерних національних держав «підрив суспільними науками значення простору фізичного був частиною легітимізації процесу уніфікації суспільного простору. Тому ми можемо говорити про націоналізм як про понад чи антипросторову ідеологію» [10, с. 83].

Т. Зарицький обґрунтовує думку, що в умовах модернізації національна держава, яка прагне гомогенізації державного і суспільного простору, формує новий порядок взаємозв'язків між центром і рештою територій – «центр-периферійний», де «уніфікований простір (зазвичай розташований навколо властивого центру та відповідних осередків нижчого рангу) поступово охопив увесь терен держави, суттєво обмеживши периферійні райони, які чинять той чи інший опір процесам уніфікації. Такі периферії залишалися островами, де ще функціонувала територіальна логіка, а місця залишалися назначеними власною специфікою, унікальною історією та неповторним колоритом» [10, с. 84].

Модернізація держави передбачає стандартизацію державної мови, підпорядкування Церкви і встановлення контролю над засобами масової інформації, що неодмінно призводить до конфлікту з представниками периферії. І якщо «для модерної держави сфера культури та релігії має значною мірою інструментальний характер», для «периферійних регіонів культура та релігія зазвичай є ключовими соціальними ресурсами» [10, с. 90].

Важливим моментом концепції Т. Зарицького є висновок про специфіку прикордонних територій, або «суміжних периферій», тобто теренів перетинання впливів кількох центральних осередків, які конкурують між собою. На думку дослідника, «суміжні периферії, як правило, мають сильнішу економіку, ніж внутрішні периферії, вони часто ближчі до центральних осередків, а вибір між ними дозволяє їм мати відносну автономію, навіть за умов дуже обмежених власних ресурсів» [10, с. 91].

Аналіз суспільних процесів на теренах Правобережної України упродовж XIX ст. сприяє розумінню теоретичних висновків польського дослідника. Від самого початку включення регіону до складу Російської імперії урядова політика щодо західних окраїн зазнала суттєвої еволюції. Вагомими чинниками цих трансформацій стали процеси націоналізації російського суспільства і спроби вибудувати власну національну державність, що, у свою чергу, посилювало прагнення гомогенізувати імперський простір.

Перші прояви уніфікації спостерігаються після Листопадового повстання 1830–1831 рр., коли було знищено такі осередки польськості в регіоні як Кременецький лицей, польські школи та католицькі монастирі, 1839 р. ліквідовано греко-католицьку церкву, проведено декласацію дрібної та безземельної шляхти [11, с. 319]. Кульмінації цей процес набирає після поразки Січневого повстання 1863–1864 рр. Отже, погоджуючись з концепцією Т. Зарицького, можемо зробити висновок, що процеси модерної уніфікації в регіоні мали типовий характер і відповідали головним завданням реалізації російського національно-імперського проекту.

Слушним, на нашу думку, є і застосування до аналізу становища польської спільноти Правобережжя концепту «суміжної периферії». Від самого початку інтеграції цих теренів до складу імперського організму місцева польська людність зберігала тісні контакти з поляками як Королівства Польського, так і Галичини, що перебувала під владою Габсбургів. Отже, йдеться про щонайменше три центральних осередки – Санкт-Петербург, Варшаву і Відень, на які могли орієнтуватися поляки українських теренів. Широка автономія, надана

Королівству Польському на початку його існування, і туманні висловлювання імператора Олександра I щодо лібералізації російської політики створювали ілюзорні сподівання у наддніпрянських поляків на перспективи приєднання українських теренів до новоствореного державного утворення [14, с. 154].

Утім, ці сподівання суперечили імперським державним інтересам. Остаточне «прозріння» відбулося після поразки Листопадового повстання і російського наступу на етнокультурні та соціо-економічні права місцевої польської громади.

З початком конституційних реформ в імперії Габсбургів і розширенням прав поляків у Галичині центр суспільного життя переміщується до Львова і Кракова. Зростання напруженості у стосунках між Санкт-Петербургом і Віднем через «балканське питання», а також «привласнення» в ролі «русской национальной территории» Східної Галичини та Угорської Русі (у контексті *mental-mapping* імперського простору) [15, с. 162] створювали передумови для компромісу з австрійською владою, а отже формували новий центр тяжіння, на який могли розраховувати поляки Правобережної України.

Поляки, які мешкали в українських теренах, упродовж всього періоду залишалися частиною польського соціокультурного простору, що зумовлювалося специфікою «території пограниччя». Поляки Правобережжя зберегли власні суспільні інститути та простір культурного обміну. Існування цього простору дозволяло чинити опір імперській русифікації, поширювати націоналістичні ідеї та зміцнювати польську національну ідентичність у регіоні. З часом воно сприяло засвоєнню позитивістських ідей «органічної праці» у другій половині XIX ст.

Варто зазначити, що специфіка громадської діяльності поляків у контексті суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій у регіоні у зазначений період великою мірою зумовлювалася державною політикою. Прагнення гомогенізувати імперський простір практично не залишало полякам місця для реалізації власних національно-державних та етнокультурних проектів. Будь-які спроби польської спільноти зберегти власний простір ідентичності

викликали опір офіційної влади, яка часто заручалася підтримкою російської громадськості. Будь-яка спроба відокремлення «исконно русских» українських теренів від імперського організму суворо засуджувалася на рівні суспільного дискурсу й жорстко каралася з боку влади: «... одночасно із спротивом польським національним вимогам у середовищі російської громадськості відбувалося «формування» ідей російської нації та російських національних інтересів» [12, с. 57].

Поразка польського Січневого повстання 1863 р. остаточно зруйнувала сподівання польської меншини Правобережної України на визнання своїх національних прав з боку Санкт-Петербурга, який відкинув будь-які ліберальні загравання з поляками. Згідно з циркулярами Міністерства народної освіти наявні в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю. Як наслідок – на Правобережжі України було ліквідовано всі католицькі парафіяльні школи. Учням-полякам заборонялося розмовляти польською мовою у школах. Державне законодавство жорстко регламентувало освітню справу, істотно звужуючи можливості задоволення релігійних, культурних запитів поляків Правобережної України.

Відмова від конспіративної та повстанської діяльності як основних форм національно-визвольних змагань означала суттєву ідейно-організаційну еволюцію польської громадсько-суспільної діяльності. Популяризація позитивістської «органічної праці» передбачала зосередження на просвітницькій та господарській діяльності, вихованні етнічних поляків у національному дусі. Активізація суспільної та економічної діяльності розглядалися як вагомий чинник модернізації суспільства і передумова відновлення польської державності [5, с. 230].

Утім, у Наддніпрянщині завдяки зусиллям імперської влади існувало чимало перешкод навіть для такої обмеженої діяльності. Зміцнення самодержавства унеможливило будь-які форми громадянської активності, що суперечили офіційній політиці Санкт-Петербурга. Діяльність нечисленних товариств і осередків, створюваних поляками, перебувала під пильним контролем поліцейсько-бюрократичних структур. За таких обставин

культурно-просвітницька діяльність поляків Правобережної України перетворилася на єдиний канал трансляції національних інтересів і прагнень. Метою польського культурницького руху цієї доби проголошувалося поліпшення загального добробуту населення, фундація і меценатський патронаж навчальних закладів. Розбудовується мережа таємних пансіонів для польських дівчат, у яких викладали польську, російську, французьку і німецьку мови, музику, малюнок, рукоділля, Закон Божий. Формується «певний стандарт жіночої освіти – «добра пані» та берегиня польськості» [16].

Економічна слабкість, зумовлена як відсталістю імперської господарської системи в цілому, так і зосередженням польського капіталу переважно в аграрному секторі із збереженням великого землеволодіння в умовах розвитку капіталістичних відносин, спричинила однобічність реалізації політики «органічної праці» в Наддніпрянщині й організаційну слабкість польського громадського руху в регіоні.

З іншого боку, активізація культурницької діяльності сприяла розвитку польської літератури, мистецтва, театру, становленню польської історичної науки тощо. Поширення основних принципів філософії позитивізму починаючи з 1860-х років ставило на порядок денний об'єктивне відображення дійсності «в минулому і сучасності» шляхом вдосконалення джерельної бази, фактичного матеріалу наукових та літературних праць, критики вад суспільства «з метою подальшої перебудови (еволюції) світу» [1, с. 336].

Реалізація цих основоположних принципів позитивізму сприяла формуванню нових наукових шкіл – львівської, краківської, варшавської, а також започаткувало генезис історичного краєзнавства. Одним із центрів історико-краєзнавчих досліджень у другій половині XIX ст. став Київ, який залишався, незважаючи на посилення русифікаторської політики, найбільшим в українських теренах осередком польського інтелектуального життя. Саме тут оформилася польська історико-краєзнавча школа, представники якої (Л. Совінський, А. Марцинківський, І. Трусевиц, А. Подбереський, М. Дубецький та ін.) досліджували історичне минуле українських земель, особливості їхнього регіонального розвитку [1, с. 241].

Отже, можемо зробити висновок, що студіювання проблематики польських громадських рухів у Правобережній Україні в умовах імперського державотворення XIX ст., незважаючи на певний масив наукових праць, недостатньо представлене у вітчизняному науковому дискурсі. Поза увагою науковців залишилися ціннісно-світоглядні засади діяльності учасників громадських рухів, специфіка їх трансформації у модерну добу, чинники еволюції ідейних настанов та організаційних форм громадської активності.

Застосування нових методологічних прийомів, зокрема ментального картографування, центр-периферійного підходу, міждисциплінарних методів тощо сприятиме комплексному дослідженню громадської діяльності в умовах імперського державотворення модерного типу.

Маємо наголосити, що специфічною рисою розбудови Російського державницького проекту упродовж XIX ст. була зростаюча гомогенізація і уніфікація всього суспільного простору імперії, що повністю відповідало завданням модернізації як вимоги часу. З іншого боку, розширення імперського простору, в тому числі й ментальне, зумовлювало конфлікт з іноетнічним населенням регіонів,

що намагалося реалізувати власні програми націєтворення. І чим вищим був рівень національної самоідентифікації неросійських мешканців імперії, тим непримиримішим був конфлікт із центральною та регіональною владою, яка прагнула впровадити націоналістичну модель управління державою.

Інкorporація Правобережної України до імперського соціуму передбачала знищення залишків правової і соціокультурної традиції колишньої Речі Посполитої. Відповідно, будь які спроби місцевої польської спільноти зберегти ці традиції, в тому числі й через діяльність громадських осередків, наражалися на систему імперських заборон. Отже, польська людність регіону мала дуже обмежені можливості для реалізації власних соціокультурних потреб, що спонукало її до конспіративної та повстанської діяльності.

З часом, поширення ідей позитивізму та реалізація програми «органічної праці» зумовили активізацію культурно-просвітницької, соціально-економічної, благодійницької та наукової діяльності польських патріотів і сприяли формуванню нових ціннісно-світоглядних засад громадських рухів кінця XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженова С. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20–90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників : [монографія] / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2009. – 400 с.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Даниэль Бовуа. Автор. пер. с франц. М. Крисань. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.: ил.
3. Буравський О. Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську і європейську науку у другій половині XIX – на початку XX ст.: Електронний ресурс / Олександр Буравський. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/3602/1/Buravskiy.pdf>.
4. Валіцький А. Три патріотизми / Анджей Валіцький; пер. з польськ. В. Гломозди // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 724–767.
5. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич; Пер. з англ. С. Грачової. – К. : Критика, 2004. – 463 с.
6. Венгерська В. «Українські проекти» та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII–початок XX століття); дис. ... доктора історичних наук / Вікторія Олександрівна Венгерська; Інститут історії України НАН України. – К., 2013. – 515 с.
7. Гудь Б. В. Загибель Аркадії: етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. : [монографія] / Б. В. Гудь. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 447 с.
8. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.: іл.
9. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дильонгова ; пер. з польськ. М. Кірсенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
10. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи / Томаш Зарицький // Україна Модерна. Число 18. Пограниччя – окраїни – периферії. – К. : Критика, 2011. – С. 79–99.

11. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
12. Земський Ю. С. Польська, Російська та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. : [монографія] / Ю. С. Земський. – Хмельницький : Б.в., 2011. – 350 с., іл.
13. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад : [монографія] / Андреас Каппелер. Пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во УКУ, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
14. Ляйч В. Російсько-польська конфронтація / Вальтер Ляйч // Російський імперіалізм / Упоряд. Т. Гунчак. Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с. – С. 124–155.
15. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
16. Ніколаєнко О. О. Польська пансіонна жіноча освіта на Правобережжі наприкінці XIX ст. [Електронний ресурс] / Режим доступу : https://keui.files.wordpress.com/2013/12/24_nikolaenko.pdf.
17. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] : [Електронний ресурс] / Ю. Поліщук. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с. – Режим доступу : http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/naz_menshyny_site_154.pdf.
18. Сінкевич Є.Г. Краківська історична школа в польській історіографії : [монографія] / Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2010. – 332 с.
19. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Тімоті Снайдер. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 464 с.
20. Тымовский М. История Польши / Михал Тымовский, Ян Кеневич, Ежи Хольцер. Пер. с польск. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2004. – 544 с.: ил.
21. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття: [монографія] / Валентина Шандра. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
22. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Роман Шпорлюк. Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш, Х. Чушаак. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 552 с.
23. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 615 с.

Н. Громакова, НУДПСУ, г. Ірпень, Україна

ПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ИМПЕРСКИХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОЕКТОВ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

В статье в контексте современного научного дискурса анализируется польское общественное движение в Правобережной Украине в условиях формирования имперской государственности XIX в. С помощью современных методологических приемов и подходов рассматриваются ценностно-мировоззренческие основы и особенности реализации Российского имперского проекта в Приднепровье в течение XIX в. В работе проанализированы особенности общественной деятельности поляков в условиях общественно-политических и социокультурных трансформаций в регионе.

Автор пришел к выводу, что инкорпорация Правобережной Украины в имперские структуры сопровождалась растущей гомогенизацией и унификацией всего общественного пространства Российской империи, что делало невозможным любые формы гражданской активности местного польского населения, направленные на сохранение собственного пространства идентичности.

Ключевые слова: общественное движение; имперский проект; ментальное картографирование; центр-периферийные связи; социокультурное пространство; модернизация.

Gromakova N., Irpen, Ukraine

THE POLISH SOCIAL MOVEMENT IN THE CONTEXT OF IMPERIAL GOVERNMENT PROJECTS: THE PROBLEM OF DEFINITION

The article is devoted to studying problems of the Polish social movement in the Right-Bank Ukraine in terms of imperial state-building during the XIXth century in the context of modern scientific discourse. It is found values and philosophical principles and the peculiarities of the Russian imperial project in the Right-Bank Ukraine during the nineteenth century.

The author analyzed the possibilities of the using the methodological techniques of the mental mapping, center-peripheral communication and interdisciplinary approaches to the research of the Polish social movement's problems in the Russian imperial state-building conditions.

The specific feature of Russian statehood's project during the nineteenth century was the growing homogenization and unification of empire's social space that is fully consistent with the task of modernization as the demands of time.

On the other hand, the expansion of imperial space, including mental, led to conflict with alien ethnic population of the regions that tried to implement their own programs nation-building. The growth of national consciousness of Poles led to tough resistance from the authorities and ultimately to open conflict with the central and regional administrations, which sought to introduce nationalist model of governance.

The incorporation of the Right-Bank Ukraine to the imperial society included the destruction of the remnants of socio-cultural and legal traditions of the former «Rzeczpospolita». Accordingly, any attempt of the local Polish community to preserve these traditions, including the different forms of public activities was exposed to the system of imperial prohibitions. Consequently, the Poles of the region had very limited opportunities to realize their social and cultural needs. The author came to the conclusion, that these restrictions have prompted them to the conspiratorial and insurgent activity.

The spreading of positivistic ideas and implementation of the program «organic work» during the second-half of the XIXth century led to the intensification of cultural, socio-economic, scientific and charitable activity of the Polish patriots and contributed to the formation of new values and philosophical principles of social movements of the late XIX – early XX century.

Key words: *the social movement; the imperial project; a mental mapping; center-peripheral relations; the socio-cultural space; the modernization.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
канд. іст. наук, ад'юнкт Стемпень Станіслав.*

© Громакова Н. Ю., 2016

Дата надходження статті до редколегії 24.01.2016

ИЗВЕСТНЫЙ И НЕИЗВЕСТНЫЙ ГЕРОЙ. РАССКАЗ О МАРШАЛЕ МИШЕЛЕ НЕЕ И КНЯЗЕ ПОЛКОВНИКЕ КОНСТАНТЫ ПШЕБЕНДОВСКИМ

Известный и неизвестный герой. Рассказ о маршале Мишеле Нее и полковнике Константы Пшебендовским. Статья описывает известный отход маршала Нея со Смоленска до Орши. Это первая попытка в историографии определения роли маршала Нея и полковника Константы Пшебендовского в сохранении корпуса тыловой охраны Великой Армии. «Возобновление» истории путем указания фактического героя, который вывел остатки корпуса Нея с российского окружения. Также указывается, почему за этот поступок титул князя Москвы получил маршал Ней, который фактически привел к поражению свой корпус, а не полковник Пшебендовский, который вывел уцелевших солдат.

Ключевые слова: маршал Ней; полковник Пшебендовский.

Вначале кампании в России Наполеон имел выработанный план войны с царем Александром I. Он был уверен, что царь будет защищать Литву, поэтому отработал так называемый виленский маневр, который базировался на обороне столицы Вильнюса. Отступление россиян с Литвы без сопротивления не убедило Наполеона, что россияне будут пытаться втянуть его в глубь обширного государства. Решил вынудить россиян к битве, битве, которая должна была подтвердить его победу. Однако проведенный частью Великой Армии так называемый вильнюсский маневр закончился неудачей.

Александр I Вильнюс – столицу Литвы и всю провинцию оставил без боя Наполеону. Убедил его в этом стратегическом для Российского государства решении военный министр и главнокомандующий царской армией генерал лейтенант Михаил Богданович Барклай де Толли, доказывая, что царская армия не в состоянии победить Великую Армию Наполеона.

В ходе маневра против разделенных российских армий 2-й Западной генерала пехоты Петра Ивановича Багратиона и 1-й Западной генерала Барклая де Толли Наполеон действительно не использовал потенциала сил Великой Армии, которым располагал. В ходе этого маневра польская дивизия кавалерии, идущая передним щитом 4-го корпуса кавалерии

генерала дивизии графа Марии Лятур-Мобюр под командованием генерала дивизии Александра Рожнецкого потерпела огромное поражение в битве под Миром. Это стало следствием ошибки генерала Рожнецкого, который плохо определил силы противника и атаковал корпус атамана Матвея Ивановича Платова. Потери дивизии достигли около 30 %, а поражение задержало наступление наполеоновских войск, что дало время и возможность россиянам оттянуть свои войска до Бобруйска.

Потери этой битвы привели к тому, что из дальнейшей борьбы вышли 1-й полк конных стрелцов полковника Константы Пшебендовского. Четырехэскадронный 1-й полк конных стрелцов полковника Константы Пшебендовского вместе с четырехэскадронным 15 полком уланов полковника Августина Тржецеского до битвы под Миром входил в состав 19 легкой бригады кавалерии. После битвы бригада была расформирована. Вначале эта единица была направлена в тыл фронта, а позже после захвата Смоленска была введена в состав гарнизона крепости, чтобы возобновить личный состав. Восстановленная единица полковника Пшебендовского в гарнизоне Смоленска. Она исполняла разведздания, ее высылали с целью обеспечения гарнизона и этапов, которые подчинялись губернатору смоленской провинции,

продуктами питания и кормом. Учитывая масштаб заданий, которые получили губернаторы Смоленска и смоленской провинции, это были задания трудновыполнимые. Однако конные стрельцы полковника Пшебендовского прекрасно справлялись с поставленными задачами, хорошо ориентируясь на землях около крепости.

Добравшись до Смоленска, Наполеон решил, что солдаты с гарнизона останутся до конца в крепости и будут введены в состав корпуса арьергарда Великой Армии. Целью Наполеона было, оставляя крепость Смоленск – ворота Москвы, оставить россиянам уничтоженные фортификации и заклепанные пушки. Никто лучше не подходил для этой задачи, чем солдаты с гарнизона Смоленска. В результате им было поставлено много задач. Должны были обеспечить порядок в городе, охранять оставшиеся склады продукции, готовить необходимые операции для взрыва фортификаций, а также заклепывать оставшиеся пушки.

Задания, переданные им, должны были облегчить действия маршалу Нею, которого обязали уничтожить фортификации и пушки Смоленска. Именно для этого солдаты с гарнизона остались ожидать прибытия остатка 4-го корпуса Великой Армии – корпуса маршала Мишеля Нея князя Ельхинген. Вместе с ними приказ остаться в Смоленске получили штабисты Императорской Гвардии, задание которых состояло в координации выхода линейных корпусов Великой Армии.

Ней добрался до Смоленска только 15 ноября, когда значительная часть реорганизованных наполеоновских единиц, присоединенных к корпусам, опустила город. Разработанный Наполеоном план выхода с города предполагал движение пятью колоннами. Раньше всех, утром 12 ноября двинулись в авангарде части корпусов – 8-го генерала дивизии Андохе Юнота князя Абрантес и 5-го генерала дивизии Юзефа Зайончка, а 14 ноября утром Смоленск оставил сам Наполеон с Императорской Гвардией.

Следующие линейные корпуса: 4-й вице-короля Евгения Бохарне князя Лихтенберга и Венеции, 1-й – Людвика Даву князя Оерстедт и Эскмюхль, а также 3-й – Ней должны были выйти из города позже.

В крепости положение солдат Ней оказалось очень трудным. Все склады были разграблены и стояли почти пустыми. Единственное, что в них осталось, это мешки с мукой. Осталось их столько, что муки могло хватить для выживания нескольким тысячам солдат на целый месяц. Ситуация в городе была катастрофической. По улицах сновали мародеры. Жители все время рисковали стать их жертвами. Банды пьяных мародеров били каждого встречного жителя и насиловали их жен. Оставшаяся часть жителей Смоленска пряталась в забарикадированных домах, опасаясь взлома, грабежей, мародерства и насилия. Насилие в городе длилось несколько дней. Несмотря на то, что здесь оставался гарнизон крепости, который должен был присоединиться к корпусу Нея, на улицах города хозяйничали мародеры. Солдаты гарнизона оставались на квартирах, не вовлекаясь в стычки, происходящие на улицах оставленного Великой Армией города.

В городе Наполеон оставил сотни раненых. Их разместили в церквях, административных зданиях, частных домах, с которых выгнали жителей. Ими должны были заниматься солдаты гарнизона. Все эти задания ложились на плечи маршала Нея. Ней после входа в Смоленск убедился, что он был оставлен без какой-либо логистической поддержки, без запасов провизии, но с рядом заданий, которые выходили за границы его возможностей. Его обязали не только заданием уничтожения фортификаций крепости, блокирования оставленных пушек, к чему особое внимание привязывал Наполеон, но и также опекой над умирающими ранеными.

Все это Ней должен был выполнить сразу же, если определенный ему маршрут предвидел, выступление состоялось бы сразу же. Ней не решился на него, а решил обеспечить отдых своим солдатам и провизию на дальнейший путь. Хотел дать шанс им выжить. Приказал выпекать хлеб. Решил дать своим солдатам отдохнуть перед дальнейшим выступлением, поэтому вынудил работать жителей Смоленска. Был в этом неумолим. Вынуждал их работать около печей несколько десятков часов без перерыва на морозе, не прекращая выпечку даже ночью.

Ней не мог рассчитывать на провизию, собранную с ближних территорий. Около

Смоленска промышляли казаки, которые нападали на каждый отдел, высланный собирать фураж. Таким образом он бы посылал своих солдат на смерть, поскольку поблизости крепости перемещались казаки генерал-майора Дмитрия Евдокимовича Грекова и атамана Платова.

Корпус Нея, усиленный гарнизоном Смоленска, достиг 6000 солдат. Вошли в него солдаты разных национальностей, прежде всего немцы и поляки с 129-го полка линейной пехоты под командованием полковника Яна Фрейтага, двух батальонов иллирийского полка (большинство служили в нем рекруты из Литвы), который соединился с остатками полка Николая Шмитца, несколько сотен солдат с разделенного батальона мекленбургского полковника Боннинга, три батальона (4, 7 и 9) полков Царства Варшавского (так называемая Дивизия Царства Варшавского), которых в Смоленске оставил маршал Клавдий Виктор князь Беллуне, а также более 300 всадников с 1-го полка конных стрелцов Царства Варшавского полковника Пшебендовского. Ней также укрепил свою артиллерию пушками со Смоленска.

16 ноября после обеда солдатам Нея раздали выпеченный хлеб. Продукции им должно было хватить на несколько дней похода. Вместе с солдатами покинуть город собрались также остатки мародеров, которые до этого желали оставаться в Смоленске. Ней не мог их забрать с собой, поскольку не имел транспортных средств, но также и не хотел, потому что это дополнительно обременяло бы его солдат и ослабляло мобильность корпуса. Не мог также рассчитывать на помощь штабистов с Гвардии, которые по приказу Наполеона должны были остаться в Смоленске, чтобы координировать выступление всех корпусов Великой Армии на Оршу. Однако ретировались они с умирающего города – со Смоленска перед прибытием Нея, присоединяясь вместе с людьми с администрации, отвечающей за выдачу провизии со складов, присоединившись к корпусу маршала Даву.

Ней поручил задание уничтожения крепости Смоленска солдатам полковника Шмитца. Солдаты не были в восторге от задания и приготовили испорченное оборудование для

детонации. Большинство которого не взорвалось. Кроме этого вынуждены были салютовать побегом, когда около третьего часа ночи 17 ноября Ней покидал город, двигаясь в направлении Корытня - Красное, в Смоленск вступили передовые отряды россиян. Это был откомандирован батальон 20-го егерского полка 3-й дивизии генерала лейтенанта Петра Петровича Коновницына. Российские наездники среди грома детонации и пыли со взорванных частей стен с огромной храбростью ударили на фортификации Смоленска. В конечном результате доверенное Наполеоном задание уничтожения фортификаций города не было полностью исполнено. Было взорвано только десять башен, в том числе со стороны Мстиславского Предместья – Молоховскую Брамю.

Самостоятельный выход со Смоленска трех линейных корпусов : Евгения, Даву и Нея, противоречил концепции Наполеона, который планировал, что они будут взаимодействовать в случае атаки больших российских сил. Вместе эти корпуса насчитывали около 20000 солдат и могли без труда прорваться сквозь силы россиян, тем более, что Наполеон на звуки первых взрывов, которые услышал, намеревался послать им подкрепление. В результате решение, принятое Наполеоном, о выступлении Евгения раньше, чем I-го и III-го корпусов, как и решение отдельного выхода Даву и Нея, было очевидной тактической ошибкой. Это решение было результатом недооценки Кутузова и других российских командиров. Наполеон был убежден, что россияне не решатся атаковать главные силы Великой Армии и ограничатся тем, что в ходе движения на трассе Вязьма-Смоленск будут наступать марширующие в тылу линейные корпуса.

Он не мог при этом предвидеть, что Евгений, Даву и Ней не выполнят задания как командиры армейских соединений и не попробуют вместе пробиться сквозь заграждения россиян. Был убежден, что Евгений при виде сильнейших отрядов россиян отступит, ожидая прибытия Даву и Нея, а не будет пробовать самостоятельно пробиться к Красному. Также не мог предвидеть, что Даву оставит корпус Нея в Смоленске, оставив ему в подкрепление только 2-ю дивизию генерала Стефана Рикарда, которая ожидала

его в Корытне, а сам начнет самостоятельно поход на Красное.

Наполеон не планировал послать корпус арьергарда. Подтверждала это разведка под Красным. Оставлял в силе приказ нападения на российские силы, ожидая прибытия корпуса Нея. Только известие от генерала дивизии Мишеля графа Клапареде о движении войск генерала кавалерии Александра Петровича графа Торماسова, которые угрожали окружением всей Великой Армии, склонили Наполеона к обременяющему в последствиях решению о поспешном отступлении. Именно это решение об отрыве от российских войск и поспешном отходе на Оршу через Лиду привело к таким великим потерям под Красным и приговорило корпус Нея к поражению. Однако Наполеон в сложившейся ситуации не имел другого выхода.

Со Смоленска с Неем выходило около 20000 человек. Только 6000 были солдаты Нея. Остальные несколько тысяч составляли мародеры, гражданское население – мужчины и женщины, которые до последней минуты оставались в Смоленске, живя с грабежей накопленных для Великой Армии запасов, с нападений на солдат и мирных жителей. Не атакованный казаками корпус двигался на запад. Конные стрельцы Пшебендовского, одетые в зеленые куртки, защищали тянущиеся трактом колонны корпуса Нея. Ней побаивался атаки казаков, но не встретил никого из неприятельских сил.

С утрадвигающиеся слышали приглушенные выстрелы пушек, доходящие с запада, из-под Красного. Ней понимал, что там идет горячий бой. Знал, что Наполеон ему не даст подмоги. Наоборот понимал, что остался один и на нем лежит обязанность вывести из российского окружения тысячи солдат. Передвигался целый день – от рассвета до ноябрьских сумерек. Быстро связался с оставленным в Корытне маршалом Даву и 2-й дивизией генерала Рикарда. Ночь с 17 на 18 ноября корпус Нея провел в Корытне. Его силы после соединения с солдатами генерала Рикарда насчитывали около 8000 солдат.

Ночью Ней определил маршрут на следующий день. Принял решение продолжить движение главной дорогой, трактом на Красное, которым все время на Оршу продвигались отдельные корпуса Великой Ар-

мии. Вел себя очень рискованно. Не принимал во внимание предложение полковника Пшебендовского, который прекрасно был сориентирован в топографии окрестностей Смоленска, обращал внимание на то, что лучше всего можно было пробиться к Орше боковыми дорогами. Его солдаты хорошо знали, как без необходимости столкновения с вражескими отрядами пройти правым берегом Днепра, перейти покрытую льдом реку и спокойно дойти до Орши. Для безопасности полковник Пшебендовский предлагал, чтобы князь Ельхинген этот маневр осуществил ночью, чтобы остаться не замеченным казаками шпиками. Полковник Пшебендовский утверждал, что на главной дороге, где двигались корпуса Великой Армии, идет кровавый бой и там находятся значительные силы армии Кутузова. Однако Ней не учел советов поляка. Трудно понять, чем руководствовался Ней, убежденный, что с арьергардом Великой Армии, насчитывающей 8000 солдат, а вместе с мародерами и гражданскими больше 20000 человек ему удастся пробиться через заслоны россиян. Это была непонятная ошибка, которая привела к тому, что ненужной смертью погибли почти 8000 солдат и был уничтожен линейный корпус Великой Армии.

18 ноября Ней двинулся с Корытни и вскоре дошел до российских позиций. Россияне были удивлены, что Ней двигается главной дорогой непосредственно через Красное. Ситуация была похожа на ситуацию после битвы под Малоярославцем, когда Кутузов не мог поверить, что Наполеон не пошел свободной дорогой на юг, на Смоленск через Медынь – Юхнов - Ельне, только повернул Великую Армию на Боровск, на уничтоженный старый смоленский тракт.

В это время Кутузов, находясь на квартире в Доброй, реорганизовал армию после битвы под Красным. Офицерский состав награждал, много офицеров получили рекомендацию на повышение чинов и ордена. Российская армия была размещена на территории между Красным и Доброй. Россияне не ожидали Нея на главной дороге, поэтому со стороны Корытни не выставили пост. С утра 18 ноября дорога Корытня - Красное была покрыта густой млечной мглой. Солдаты Нея, как и тянущиеся с ними мародеры,

неожиданно оказались на краю оврага Лосьмины, где россияне выставили биваки. Неожиданность была обоюдной. Солдаты Нея спонтанно атаковали россиян, занимая лагерь. Однако его потеря не произвела большого впечатления на врага. Размещенная с другой стороны оврага дивизия генерала майора Петра Михайловича Колубякина приготовилась к контратаке.

Ней, добравшись до поля битвы, не решился на маневр отступления, а наоборот, бой его очаровал. Повел в атаку очередные полки. Однако россияне ни на минуту не прекращали обстрелы. Выстрелы пушек летели в приближающиеся на поле боя колонны. Силы россиян постоянно увеличивались, поскольку в тыл бьющейся дивизии Кулебякина приходили полки генерала майора Ивана Федоровича Паскевича. Однако не количественное большинство россиян переломило натиск наполеоновских сил, а разгромная артиллерии. Потери полков Нея были огромными, солдаты гибли безостановочно, десятичные колонны распадались, часть солдат ретировалась. 48-й полк почти перестал существовать, а его командир, полковник Ян Пелет-Клозо получил множественные ранения. Отступающие колонны, убегающие солдаты, мародеры покидали своих раненых товарищей. Все это происходило под интенсивным российским обстрелом, среди детонаций, свиста пролетающих над головами снарядов, криков тех, в кого попали. Ней пытался остановить своих людей. Был не в состоянии это сделать, если бы не наплыв следующих волн солдат, которые переходили овраг и присоединялись к обстрелянным россиянами полков.

10-я дивизия генерала Франциска барона Ледрю дез Эссар и сборные отделы португальцев, поляков и немцев, присоединенные к III-му корпусу в Смоленске, 11-я дивизия генерала Яна Разута также не изменили хода битвы. Силы россиян в этот момент уже были подавляющими.

К VII-му корпусу генерала лейтенанта Николая Николаевича Раевского (дивизии 12-я и 26-я) подходило без перебоя подкрепление. 1-я гренадерская дивизия гренадерского корпуса генерала лейтенанта Павла Александровича графа Строганова, 3-я дивизия генерала лейтенанта Петра Петровича

Коновницына с III-го корпуса, II-й корпус генерала лейтенанта Евгения князя Вюртембергского, два конных корпуса : I-й генерала лейтенанта Теодора Петровича графа Уварова и II-й генерала майора Теодора Карловича барона Корфа. Вместе россиян было около 30 тысяч. Были это почти все российские войска, которые находились в окрестностях Красного. Также генерал пехоты Михаил Андреевич Милорадович исполнял обязанности командующего армией.

Ней видел преобладающее положение врага и, не обращая на это внимания, отдавал очередной приказ идти в атаку, обрекая своих солдат на очевидную смерть. Имея такое преобладание, Милорадович даже не пробовал контратаковать. Россияне только засыпали наполеоновские колонны градом артиллерийских снарядов.

Ней не пытался отступить. Отдавал приказы об очередных атаках, которые ломались под силой артиллерийского огня. Россияне были удивлены. Вильсон был восхищен позицией Нея и героизмом его солдат, а Милорадович бил браво идущим на явную смерть. Потери Нея составляли около 7000 солдат и несколько тысяч мародеров, из которых значительная часть была схвачена казаками и россиянами. С 8000 солдат 3000 погибло на месте. Около 4000 составляли раненные и пленные, из которых большинство не прожили и нескольких следующих часов. Потери одной только 2-й дивизии генерала Рикарда составили 1500 на 2000 человек.

Ней был в гневе. Только после боя, когда дошла до него информация, какие потери понес его корпус, начал мыслить рационально, как вывести с окружения оставшихся людей. Только в этот момент принял во внимание советы польского полковника Пшебендовского с 1-го полка стрельцов. Ней только тогда решился на вариант переправы через Днепр, о котором полковник Пшебендовский советовал сразу после отхода со Смоленска.

Ввели россиян в обман, оставив в лагере горящие костры, которые разожгли два часа перед выходом. Они должны были убедить россиян, что недобитки корпуса дальше остаются на главной дороге до Красного. В лагере остались мародеры, которые ни за что

не хотели оставить своих переполненных трофеями телег. Также остались там последние уцелевшие орудия, корпусной багаж. С Неем выступили в основном солдаты, немного мародеров. Большинство мародеров решили остаться. Немногочисленные в лагере, а тысячи в ближних лесах. Рассчитывали, что пробьются через войска Милорадовича. Они были схвачены на протяжении нескольких часов казаками, а также россиянами и разделили судьбы тысяч пленных, захваченных во время отступления. Из тысяч выжили только сотни.

Нея сопровождали стрельцы Пшебендовского. Без их знания местности между Смоленском и Днепром, который выучили во время многочисленных вылазок за живностью и провизией, «героический» выход к Орше был бы невозможным. Ни Ней, ни солдаты III-го корпуса, идущие с Москвы, даже те, что служили в смоленском гарнизоне (среди них и поляки), не были в состоянии вывести отдели на переправу через Днепр. Солдаты Нея начали поход на север, в направлении вьющегося среди густых лесов Смоленска Днепра. Поход через немногочисленные узкие дорожки был очень тяжелым. Кроме самого командира 1-го полка Пшебендовского, солдаты Нея и подчиненные ему офицеры: майор Людвик Монтрезор и командиры эскадронов – Винценци Адамовски, Мацей Дембински, и Кароль Мадалински выходили боковыми тропинками.

Около третьего часа утра после нескольких часов марша Ней дошел до села Сырокоренья. Над берегом Днепра оказалось около 3000 мародеров. На следующий день Пшебендовский вывел всех уцелевших солдат Нея к селу Даниково. Находилось оно немного ниже Сырокоренья. Именно там был брод. Переправа длилась несколько часов и закончилась около десяти часов. В конце концов солдаты Нея оказались на правом берегу Днепра.

Пшебендовский сохранил остатки корпуса Нея. После часового отдыха колонна в несколько тысяч солдат и мародеров двинулась на запад, к Орше. В это время Милорадович был поражен тем, что на главной дороге на Красное остались только лагерь и мародеры. Вначале был уверен, что Ней зашел в Смоленск. Однако посланная в этом направлении

кавалерия и казаки отрицали это. Преследование было поручено казакам атамана Платова.

Платов с главными силами перешел Днепр около села Дубровна, выше места, где это сделал Ней и направился также на Оршу. Только после обеда возле Якубовадвигающиеся наполеоновские колонны достигли казаков Платова. Казаки заняли позиции напротив и на обочинах дороги, которой шел Ней и начали артиллерийский обстрел. Платову удалось окружить Нея. Наполеоновские отдели были отеснены в направлении Днепра. Солдаты и мародеры вынуждены были продираться сквозь мерзлые болота и густые леса.

После наступления сумерек Ней приказал распалить костры. Хотел обмануть Платова, что хочет остановиться на ночь в лесу. Рассчитывал на Пшебендовского, которого выслал в Оршу. Ему удалось добраться до лагеря войск вице-короля Италии. Исключительно заслуга Пшебендовского в том, что остатки корпуса Нея уцелели. Отдели Евгения, маршалов Адольфа Мортъера князя Тревизо и Даву без колебаний отправились на помощь окруженным силам Нея. Платов на информацию о движении сил наполеоновских с Орши сразу же отступил. Ней привел в Оршу от 400 до 1200 солдат. Мародеров уцелело несколько тысяч.

За этот поступок – вывод наполеоновских солдат тыловой охраны из российского окружения под Красным маршал Ней, который своими действиями привел к гибели свой корпус, получил титул Князя Москвы. Повлияли на это политические факторы. Наполеону был нужен герой возвращения из-под Москвы и мог им быть только один из его командиров, икона наполеоновской армии – идеальным был маршал Ней – командир тыловой охраны. Он стал символом возвращения Великой Армии из России. А правдивый герой, солдат, офицер, который вывел наполеоновских солдат из российского окружения, Пшебендовский, поляк, обычный полковник какого-то полка стрельцов не был нужен Наполеону. Сразу же после перехода через Березину в Литве под Молодечным попал в российский плен.

Ней как маршал – символ был нужен Наполеону. История покрыла пылью память

о поступке полковника Пшебендовского. Во французской историографии создан миф, что маршал Ней с карабином в руке, плечом к плечу со своими солдатами вывел остатки своего корпуса из российского окружения. Символ Ней, как легенды, продолжили последующие авторы, пишущие на эту тему. Эта статья – попытка «деканонизации» истории, возвращения в историографию правди-

вой роли полковника Пшебендовского – в этом наиболее известном своим драматизмом этапе возвращения Наполеона из России, вывода солдат тыловой охраны Великой Армии из-под Красного, роли, выбранной для маршала Ней князя Ельхинген Наполеоном, и утвержденной французскими историками.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Kukiel M. Wojny napoleońskie. – Warszawa, 1927. – S. 211; Kukiel M. Wojna 1812 roku. –Т. 1. – Kraków, 1937 – S. 409, 434–435; Kowalczyk R. Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году? // «Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы». Материалы с международной конференции научная. – Москва 2013 – S. 43–44; Kowalczyk R. Znani i nieznanie oficerowie i generałowie wojny roku 1812 w Rosji. – Toruń, 2013 – S. 152.
2. Gembarzewski B. Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814. – Warszawa, 1912. – S. 139–140, 147, 150–151, 154; Staszewski J. Walki kawaleryjskie pod Mirem i Romanowem 1812 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy». – Т. VII – 1934/35, S. 268–283; Kukiel M. Wojna 1812 roku. –Т. 1. – Kraków, 1937 – S. 342–346; Zych G. Armia Księstwa Warszawskiego 1807 – 1812. – Warszawa, 1961. – S. 260–274.
3. Historie de la vie militaire, politique et administrative du maréchal Davout, duc d’Auerstaedt, prince d’Eckmül (d’après les documents officiels). par L. J. Gabriel de Chénier, avocat consultant du Ministère de guerre, Membre de plusieurs Académies. – Paris, 1866. – S. 387; Roos H. 1812. Souvenirs d’un médecin de la Grande Armée. Traduits de l’allemand, d’après l’édition originale de 1832, par Mme Lamotte, Avec une Préface de T. de Wyzewa. – Paris, 1913. – S. 166; Maily A. Mon journal pendant la campagne de Russie, écrit de mémoire après mon retour à Paris. – Paris, 1841. – S. 83–85; Tabour J – P. Le général Drouot, Fils de boulanger! Aide de camp de l’Empereur, Préface de Jean Tulard. – Paris, 2004. – S. 127; Kowalczyk R. Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku // Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. – z. 1 (140). – 2013. – S. 80–83; Kowalczyk R. Prawdy i mity. Największa klęska odwrotu Napoleona z Rosji. Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada roku 1812. – Warszawa, 2015. – w druku; Kowalczyk R. Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812. – Warszawa, 2015. – w druku.
4. Caulaincourt A. Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r. – Gdynia, 2006. – S. 299–300; Lucas– Dubreton J. Le maréchal Ney 1769 – 1815. – Paris, 1941. – S. 143; Hourtoulle F.– G. Ney. Le brave des braves. – Paris, 1981. – S. 117; Hulot F. Le maréchal Ney. – Paris, 2000. – S. 150; Fillion A. La Bérézina. Racontée par ceux qui l’ont vécue. 26, 27, 28 et 29 novembre 1812. – Paris, 2005. – S. 91; Fezensac R. duc de. Souvenirs militaires de 1804 à 1814, Présentation et annotations par Alain Fillion. – Paris, 2008. – S. 229; Castelot A. La campagne de Russie 1812. – Librairie Académique Perrin, 2000. – S. 246; Mémoires du colonel Combe 1793–1832. – par Michael Legat. – Paris, 2006. – S. 103; Cate C. 1812. Le duel des deux empereurs. – Traduit de l’anglais par Claude Yelnik et Jean d’Hendecourt. – Paris, 1987. – S. 383–384; Cate C. La campagne de Russie 1812. – Paris, 2006. – S. 384; Dufour G. J. B. Guerre de Russie 1812. – par Jacques Perot. – Biarritz, 2007. – S. 389–390; Bielecki R. Marszałek Ney. – Warszawa, 1998. – S. 134; Kowalczyk R. Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku // Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. – z. 1 (140). – 2013. – S. 80–83.
5. Thiers A. Historia Konsulatu i Cesarstwa. – Т. 7. – Warszawa, 1858. – S. 662; Roos H. 1812. Souvenirs d’un médecin de la Grande Armée. Traduits de l’allemand, d’après l’édition originale de 1832. – par Mme Lamotte, Avec une Préface de T. de Wyzewa. – Paris, 1913. – H. Roos, 1812. – S. 175; Fezensac R. duc de. Souvenirs militaires de 1804 à 1814, Présentation et annotations par Alain Fillion. – Paris, 2008. – S. 230; 1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l’Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu’au retour de Napoléon à Paris. – par André Bouvery. – Paris, 1912. – S. 209; Général baron de Marbot, Quelle Époque! Quelle Hommes! De Lisbonne à Waterloo. – présente et annoté par Pierre Michael Giral. – Paris, 2001. – S. 196; Mémoires du colonel Combe 1793–1832. – par Michael Legat. – Paris, 2006. – S. 161; Capitaine Jacquemont. Mémoires et carnet sur le campagne de Russie. – par général–lieutenant Fridrich Wilhelm comte de Bismark. – Paris, 1998. – S. 100; Hourtoulle F.– G. Ney. Le brave des braves. – Paris, 1981. – S. 117; Fillion A. La Bérézina. Racontée par ceux qui l’ont vécue. 26, 27, 28 et 29 novembre 1812. – Paris, 2005. – S. 102; Bogdanowicz M. Istorija otieczestwiennoy wojny. – Т. 2. – Petersburg, 1859. – S. 135; Stcherbatow A. Le Feld–Maréchal prince Paskévitsch. Sa vie politique et militaire. D’après des documents inédits 1782–1826. –Т. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 137; Ščerbatov A. G. General–feldmarsal knjaź Ivan Fedorovic Paskevic, ego zizn i dejatelnost. Po neizdannym istocnikom soster 1782–1826. – Т. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 186; Baturlin D. P. Istorija nasestvija imperatora Napoleona na Rosiju 1812 goda. –Т. 2. – S.–Petersburg, 1837–1838. – S. 120–121; Baturlin D. P. Historie militare de la campagne de

- Russie en 1812. – Paris, 1824. – S. 234–235; Damamme J. C. Les soldats de la Grade Armée. – Librairie Académique Perrin, 1998. – S. 222; Jermołow A. P. Zapiski gienierała Jermołowa w otieczestwiennuju wojnu 1812 g. // «Russkaja Starina». – T. VI–IX. – 1912, S. 132–134; Wilson R. Narrative of events during the invasion of Russia. – London. 1860. – S. 276–279; Castelot A. La campagne de Russie 1812. – Librairie Académique Perrin, 2000. – S. 249–250; Fezensac R. duc de. Journal de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1850. – S. 110–111; Cate C. 1812. Le duel des deux empereurs. – Traduit de l’anglais par Claude Yelnik et Jean d’Hendecourt. – Paris, 1987. – S. 380; Cate C. La campagne de Russie 1812. – Paris, 2006. – S. 383–384; Lieven D. La tragedia di Napoleone in Russia 1807–1814: la fine del sogno imperiale. – Milano, 2009. – S. 277; Dufour G. J. B. Guerre de Russie 1812. – par Jacques Perot. – Biarritz, 2007. – S. 384–386; Charrier P. Le maréchal Davout. – Préface de Jacques Garnier. – Paris, 2005. – S. 528–529.
6. Souvenirs militaires par la baron Berthezène. Lieutenant général, Pair de France, Grand-Croix de la Légion d’honneur, ect. – publiés par son fils et dédiés à S. M. l’Empereur Napoléon III. – Paris, 2005. – S. 306; Charrier P. Le maréchal Davout. – Préface de Jacques Garnier. – Paris, 2005. – S. 530; R. Kowalczyk, Katastrofa Wielkiej Armii..., s. 241; Kowalczyk R. Prawdy i mity. Największa klęska odwrotu Napoleona z Rosji. Bitwa pod Krasne 14–21 listopada roku 1812. – Warszawa, 2015. – w druku; Kowalczyk R. Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14 – 21 listopada 1812. – Warszawa, 2015. – w druku.
 7. Kowalczyk R. Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 roku. – Łódź, 2007. – S. 207–208.
 8. Thiers A. Historia Konsulatu i Cesarstwa. – T. 7. – Warszawa, 1858. – S. 661–662; Bogdanowicz M. Istorija otieczestwiennoj wojny. – T. 2. – Petersburg, 1859. – S. 135; Stcherbatow A. Le Feld–Maréchal prince Paskévitsch. Sa vie politique et militaire. D’après des documents inédits 1782–1826. –T. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 137; Ščerbatov A. G. General-feldmarsal knjaź Ivan Fedorovic Paskevic, ego zizn i dejatelnost. Po neizdannym istocnikom soster 1782–1826. – T. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 186; Baturlin D. P. Istorija nasestvija imperatora Napoleona na Rosiju 1812 goda. –T. 2. – S.–Petersburg, 1837–1838. – S. 120–121 Baturlin D. P. Historie militarne de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1824. – S. 234–235; Jermołow A. P. Zapiski gienierała Jermołowa w otieczestwiennuju wojnu 1812 g. // «Russkaja Starina». – T. VI–IX. – 1912, S. 132–134; Wilson R. Narrative of events during the invasion of Russia. – London. 1860. – S. 276–279; Fezensac R. duc de. Journal de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1850. – S. 111–112; Général baron de Marbot, Quelle Èpoque! Quelle Hommes! De Lisbonne à Waterloo. – présente et annoté par Pierre Michael Giral. – Paris, 2001. – S. 197–198; Lucas–Dubreton J. Le maréchal Ney 1769–1815. – Paris, 1941. – S. 144 –145; Castelot A. La campagne de Russie 1812. – Librairie Académique Perrin, 2000. – S. 249–250; Cate C. La campagne de Russie 1812. – Paris, 2006. – S. 383–384; Fillion A. La Bérézina. Racontée par ceux qui l’ont vécue. 26, 27, 28 et 29 november 1812. – Paris, 2005. – S. 102–103; Damamme J. C. Les soldats de la Grade Armée. – Librairie Académique Perrin, 1998. – S. 222; Dufour G. J. B. Guerre de Russie 1812. – par Jacques Perot. – Biarritz, 2007. – S. 385–389; A. de Muralt, T. Legler, Bérésina. Souvenirs de la campagne de Russie..., s. 99–100; Nafziger G. F. Napoleon’s invasion of Russia. – Novato, 1988. – S. 312–313; Kukiel M. Wojna 1812 roku. –T. 2. – Kraków, 1937 – S. 370–371; Hourtoulle F.– G. Ney. Le brave des braves. – Paris, 1981. – S. 118; Bielecki R. Marszałek Ney. – Warszawa, 1998. – S. 135; Hulot F. Le maréchal Ney. – Paris, 2000. – S. 151; Maréchaux et grands militaires. – par Patrick Falcon, Réne Grimaud, François Pernot. – Evreux, 2004. – S. 52;
 9. Thiers A. Historia Konsulatu i Cesarstwa. – T. 7. – Warszawa, 1858. – S. 662–664; Mémoires pour servir à l’histoire de la campagne de 1812 en Russie, suivis des letters de Napoléon au Roi de Westhalie pendant la campagne de 1813. – par Albert du Casse, capitaine d’état-major. – Paris, 1852. – S. 241; Bogdanowicz M. Istorija otieczestwiennoj wojny. – T. 2. – Petersburg, 1859. – S. 135–137; Stcherbatow A. Le Feld–Maréchal prince Paskévitsch. Sa vie politique et militaire. D’après des documents inédits 1782–1826. – T. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 137–140; Ščerbatov A. G. General-feldmarsal knjaź Ivan Fedorovic Paskevic, ego zizn i dejatelnost. Po neizdannym istocnikom soster 1782–1826. – T. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 186–190; Baturlin D. P. Istorija nasestvija imperatora Napoleona na Rosiju 1812 goda. –T. 2. – S.–Petersburg, 1837–1838. – S. 121–123; Baturlin D. P. Historie militarne de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1824. – S. 235–237; Jermołow A. P. Zapiski gienierała Jermołowa w otieczestwiennuju wojnu 1812 g. // «Russkaja Starina». – T. VI–IX. – 1912, S. 132–136; Wilson R. Narrative of events during the invasion of Russia. – London. 1860. – S. 276–279; Fezensac R. duc de. Journal de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1850. – S. 112–114; Fain A. J. F. Mémoires du baron Fain. – T. 2. – Paris, 1908. – S. 320–322; Capitaine Jacquemont. Mémoires et carnet sur le campagne de Russie. – par général–lieutenant Fridrich Wilhelm comte de Bismark. – Paris, 1998. – S. 102; Castelot A. La campagne de Russie 1812. – Librairie Académique Perrin, 2000. – S. 250–251; C Cate C. La campagne de Russie 1812. – Paris, 2006. – S. 384; Dufour G. J. B. Guerre de Russie 1812. – par Jacques Perot. – Biarritz, 2007. – S. 386–390; Chłapowski D. Pamiętniki 1806–1813. – T. 1. – Poznań, 1899. – S. 134; Nafziger G. F. Napoleon’s invasion of Russia. – Novato, 1988. – S. 313; Hourtoulle F.– G. Ney. Le brave des braves. – Paris, 1981. – S. 119; Beaucour F. Tauber J. Ivitchenko L. – La Bérézina. Une victoire militaire. – Préface de Jean Tulard de l’Institut. – Paris, 2006. – S. 34; Damamme J. C. Les soldats de la Grade Armée. – Librairie Académique Perrin, 1998. – S. 222; Dodge T. A. Napoleon’s invasion of Russia. – Foreword by George F. Nafziger. – London, 2008. – S. 247; Kukiel M. Wojna 1812 roku. – T. 2. – Kraków, 1937 – S. 371–372; Bielecki R. Marszałek Ney. – Warszawa, 1998. – S. 136
 10. Thiers A. Historia Konsulatu i Cesarstwa. – T. 7. – Warszawa, 1858. – S. 662–664; Roos H. 1812. Souvenirs d’un médecin de la Grande Armée. Traduits de l’allemand, d’après l’édition originale de 1832, par Mme Lamotte, Avec

- une Préface de T. de Wyzewa. – Paris, 1913. – S. 176; Sołtyk R. Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie. – Paris, 2006. – S. 282; Bogdanowicz M. Istorija otieczestwiennoj wojny. – T. 2. – Petersburg, 1859. – S. 135–137; Stcherbatow A. Le Feld–Maréchal prince Paskévitch. Sa vie politique et militaire. D’après des documents inédits 1782–1826. – T. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 137–140; Ščerbatov A. G. General-feldmarsal knjaž Ivan Fedorovic Paskevic, ego zizn i dejatelnost. Po neizdannym istocnikom soster 1782–1826. – T. 1. – St. Petersburg, 1888. – S. 186–190; Baturlin D. P. Istorija nasestvija imperatora Napoleona na Rosiju 1812 goda. –T. 2. – S.–Petersburg, 1837–1838. – S. 121–123; Baturlin D. P. Historie militaire de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1824. – S. 235–237; Jermołow A. P. Zapiski gienierała Jermołowa w otieczestwiennuju wojnu 1812 g. // «Russkaja Starina». – T. VI–IX. – 1912, S. 132–136; Wilson R. Narrative of events during the invasion of Russia. – London. 1860. – S. 276–279; Fezensac R. duc de. Journal de la campagne de Russie en 1812. – Paris, 1850. – S. 114–117; Fezensac R. duc de. Souvenirs militaires de 1804 à 1814, Présentation et annotations par Alain Fillion. – Paris, 2008. – 236; Général baron de Marbot, Quelle Époque! Quelle Hommes! De Lisbonne à Waterloo. – présente et annoté par Pierre Michael Giral. – Paris, 2001. – S. 198; Muralt A. de Legler T. Bérésina. Souvenirs de la campagne de Russie de 1812. – Traduit de l’Allemand par Claude van Muyden. – Préface par P. de Vallière. – Neuchâtel–Paris, 1942. – S. 99–100; Lucas – Dubreton J. Le maréchal Ney 1769 – 1815. – Paris, 1941. – S. 146–147; Hulot F. Le maréchal Ney. – Paris, 2000. – S. 153; Beaucour F. Tauber J. Ivitchenko L. – La Bérézina. Une victoire militaire. – Préface de Jean Tulard de l’Institut. – Paris, 2006. – S. 35; Fillion A. La Bérézina. Racontée par ceux qui l’ont vécue. 26, 27, 28 et 29 novembre 1812. – Paris, 2005. – S. 104; Castelot A. La campagne de Russie 1812. – Librairie Académique Perrin, 2000. – S. 250–251; Cate C. 1812. Le duel des deux empereurs. – Traduit de l’anglais par Claude Yelnik et Jean d’Hendecourt. –Paris, 1987. – S. 384–385; Dufour G. J. B. Guerre de Russie 1812. – par Jacques Perot. – Biarritz, 2007. – S. 387–391; Chłapowski D. Pamiętniki 1806–1813. – T. 1. – Poznań, 1899. – S. 134; Lieven D. La tragedia di Napoleone in Russia 1807–1814: la fine del sogno imperiale. – Milano, 2009. – S. 277; Nafziger G. F. Napoleon’s invasion of Russia. – Novato, 1988. – S. 313; Kukiel M. Wojna 1812 roku. – T. 2. – Kraków, 1937 – S. 372–373; Bielecki R. Marszałek Ney. – Warszawa, 1998. – S. 136–139; Villepin D. de. La chute ou l’Empire de la solitude 1807–1814. – Librairie Académique Perrin, 2008. – S. 280; Dodge T. A. Napoleon’s invasion of Russia. – Foreword by George F. Nafziger. – London, 2008. – S. 249
11. Gnat – Wieteska Z. 1 pułk strzelców konnych 1806–1944. – Warszawa, 1995. – S. 19; Fezensac R. duc de. Souvenirs militaires de 1804 à 1814, Présentation et annotations par Alain Fillion. – Paris, 2008. – S. 241; Souvenirs militaires par la baron Berthezène. Lieutenant général, Pair de France, Grand–Croix de la Légion d’honneur, ect. – publiés par son fils et dédiés à S. M. l’Empereur Napoléon III. – Paris, 2005. –S. 306; Zahorski A. Napoleon. – Warszawa, 1982. – S. 408.

Ковальчик Р., Лодзинский университет, Польша

ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ ГЕРОЙ. РОЗПОВІДЬ ПРО МАРШАЛА МІШЕЛЯ НЕЯ І КНЯЗЯ ПОЛОВНИКА КОНСТАНТИ ПШЕБЕНДОВСЬКОГО

Відомий і невідомий герой. Розповідь про маршала Мішеля Нея і полковника Константи Пшебендовського. Стаття описує відомий похід маршала Нея із Смоленська до Орші. Це перша спроба в історіографії визначити роль маршала Нея і полковника Константи Пшебендовського у збереженні корпусу тилової охорони Великої армії. «Відродження» історії шляхом визначення фактичного героя, який вивів залишки корпусу Нея з російського оточення. Також визначено, чому за цей вчинок титул князя Москви отримав маршал Нея, який фактично привів до поразки свій корпус, а не полковник Пшебендовський, який вивів вцілілих солдат.

Ключові слова: маршал Нея; полковник Пшебендовський.

Kovalchuk R., Lodzki University, Poland

KNOWN AND UNKNOWN HERO. THING ABOUT MARSHAL MICHAEL NEY AND COLONEL KONSTANTY PRZEBENDOWSKI

This article says about famous retreat of marshal Ney from Smolensk to Orsza. It is the first trial in historiography to show the role of marshal Ney and colonel Konstanty Przebendowski in saving of rear guard corps of the Great Army. It shows true story showing real hero of escape of Ney’s corps remains from Russian encirclement. It also shows the cause of conferring on Ney the title of prince of Moscow. Ney in fact led to destruction of his corpse, while colonel Przebendowski saved remains of the corpse.

Nei as marshal – symbol that was needed for Napoleon. The history covered with dust the memory of the deed of Colonel Pshebendovskoho. A myth is created in French historiography, that Marshal Nei with a carbine in his hand, shoulder to shoulder with his soldiers, brought the remains of his corps from the Russian surrounding. Symbol of Nei, as the legend, continued developing by next authors who write on this subject. This article is an attempt of «decanonization» of the history, restitution to the historiography the true role of Colonel Pshebendovskoho – in this most famous for

his dramatic effect in phase of Napoleon's return from Russia, the rear guard soldiers withdrawal of the Grand Army from Krasnoho, the role, that was selected for Marshal Ney Prince Elchinhen by Napoleon and approved by French historians.

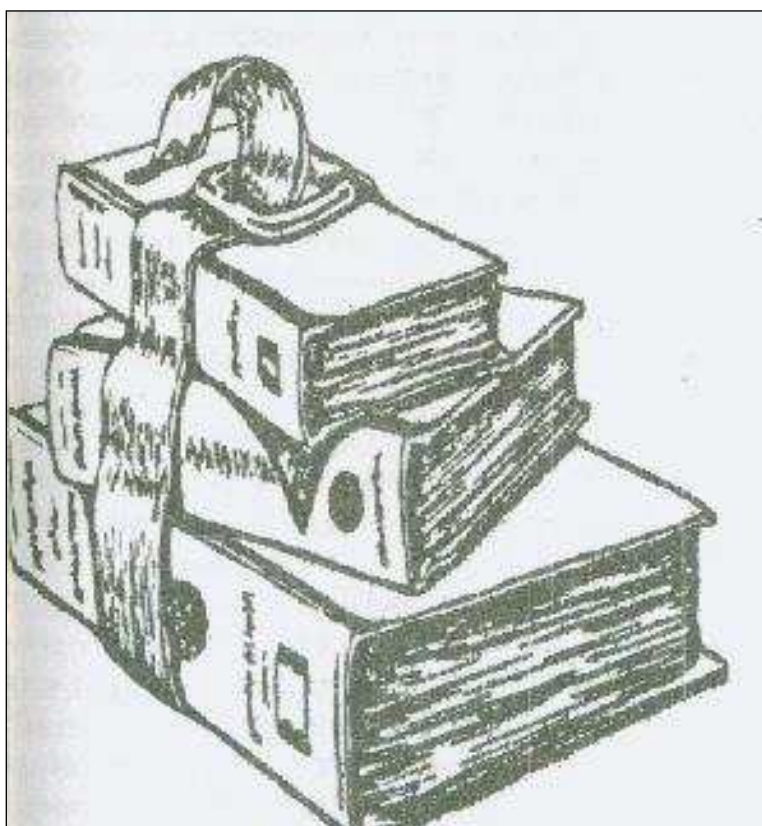
Key words: marshal Ney; Konstanty Przebendowski.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор *Сінкевич Є. Г.*
д-р. іст. наук, професор *Срогош Тадеуш.*

© Ковальчик Р. В., 2016

Дата надходження статті до друку 14.01.2016

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

ЯКЩО ПОЛОВЦІ КУМАНИ: АНАЛІЗ ПЕРШОЇ ЛІТОПИСНОЇ ЗГАДКИ ПРО КУМАНІВ У СВІТЛІ ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ-АВТОХТОНИ»

До вивчення малодослідженої проблеми походження половців залучено невідпрацьовану істориками інформацію з Патріаршого (Никонівського) літопису про русів-куманів, датовану 876 роком. На основі парадигми «половці-автохтони» заявлено акцент про залежність історії половців від історії Причорноморської Русі: слов'яно-аланського етносоціального середовища, яке, не визнавши феодалізації соціальної практики, стає на захист своїх соціально-політичних інтересів. Акцентовано на «зіткненні» у 882 році в Києві інтересів Поморянської (Прибалтійської) Русі (Рюриковичі) та Причорноморської Русі (Аскольд – Київ; Дир – Туматоракіянь), які були носіями відмінних моделей розвитку земель Подніпров'я. На основі встановленого причинно-наслідкового зв'язку поставлено знак рівності між русами-куманами IX століття і половцями XI століття.

Ключові слова: половці; кумани; поморяни; руси; Причорноморська Русь; алани; парадигма «половці-автохтони».

Русько-половецькі відносини мають багату історіографію [1–6], а от питанню витоків половців історики приділяють фрагментарну увагу. Одноставність в оцінці витоків відсутня. На наш погляд, проблема вимагає повернення до парадигми «половці-автохтони», яка діяла від часу становлення історичної науки до XIX століття [8]. Саме на основі цієї реанімованої парадигми нами у попередніх публікаціях завізовано ряд акцентів: геополітична реальність «Половецька Земля» мала змінні кордони, етнічну основу Половецької землі складають слов'яни (та їх частина, що не визнала державотворчих ініціатив князів з династії Рюриковичів, спрямованих на злам родоплемінних відносин і встановлення феодальних порядків), що вдаються до вимушеної міграції у південному напрямі, і алани-автохтони земель, які зазвичай називають південно-руськими; половці до приходу татар іраномовні (іменна гама князів половецьких – Володар, Урус, Сокал, Овсень, Кобяк – з легкістю прочитується з іранської і слов'янської, що є іранською в своїй основі); етнонім «половці» – самоназва: «захисники» [7; 9].

Означені акценти в оцінці природи полівцтва вимагають від автора «оборони по

всій лінії фронту» у ході боротьби (сподіваємося лише у форматі наукової дискусії) за більшу відповідність концепції (чи то діючої, чи то запропонованої нами) логіці подій. Так виявила себе необхідність розширення кола джерел: до вивчення проблеми витоків полівцтва залучено Никонівський чи Патріарший літопис, в тканині якого викликала інтерес невідпрацьована, на наш погляд, вченими інформація, візуюча половців (якщо вони кумани) даністю праукраїнських земель IX століття. Звідси постало завдання відповідати на питання «чи можемо поставити знак рівності між куманами IX ст. і половцями XI ст.?».

Патріарший літопис записом під 876 роком, по суті, презентує куман населенням земель від Києва (Аскольд) до Туматоракіяні (Дир): «Роди же нарицаемые Русі, иже и кумани, живяху в Ексинопонте, начаша пленовати страну Римлянскую...» [10, с. 13]. Цитоване вимагає уваги до того, що в літописах спостерігаємо дві правописні традиції, в яких вживано етнонім «Русь». І ця обставина провокує акцент: Русій було дві. В одному випадку йдеться про Русь Прибалтійську (слов'ян-поморян), в другому – про Причорноморську Русь. На означення північних ру-

сів літописець вживає лексему «русь», що в називному відмінку має форму закритого складу і, взагалі, слово є односкладовим. А на означення русів-півднян – лексему двоскладову: «русїи», де кінцевий склад відкритий. Отже, маємо «Русь» і «русїи» і, що важливо, руси, підконтрольні київському князеві Аскольду, водночас є куманами.

Акцент про дві (а то й три) Русі не є новим. Інформація про русів північної локалізації наявна в першому критичному узагальненні з історії – «Синописі» Іннокентія Гізеля: «Понеже варяги над морем Балтийским селения свои імуша, языка славенска бяху» [11, с. 16]. Ще одним історичним дослідом, який вмщував такі самі висновки стала праця Георгія Кониського «История русов или малой России» [12].

Предметний інтерес до історії слов'ян-поморян виявив М. Ломоносов, опонуючи «норманській теорії» походження Русі, точніше русів. Він не лише доводив, що руси Рюрика – слов'яни, а й наполягав на тому, що руси – Німану і пруси – «един народ». Історія цієї єдності переривається в XIII ст., коли настав час покатоличення і оніменення, у зв'язку з чим до міст Русії Прибалтійської «понаїхали» німці, тому «... живущие в городах дворяне и мещане суть приезжие немцы, которые теми землями около тринадцатого столетия завладели по несправедному папскому благословению» [13, с. 14].

М. Ломоносов наводить перелік джерел на підтвердження заявленій концепції про природу русів-балтів: Повість минулих літ, Новгородський літопис, повідомлення Преторія. Серед аргументів гідронім «Русь» в Понеманні («Восточное плечо реки Немани, впадающее в Курский залив, называется Руса») та ідеологічна (релігійна) спорідненість слов'ян Понемання з новгородськими («Сие все еще подкрепляется обычаями древних прусов, кои сходствуют с варягами (русами – А. Н.), призванными к нам на владение» [13, с. 10]). Отже, перелічені джерела і наведені М. Ломоносовим аргументи є поясненням до того чому прибула до Новгорода в IXст. етнома називала себе русами і неманцями.

У відношенні прибулих на чолі з Рюриком у літописі вживано ще й анонім «варяги». Звернемося до найдавнішого значення елементу «var». В санскриті «var» означає «во-

да». На цій основі А. Кузьмін у дослідженні «Об этнической природе варягов (к постановке проблемы)» за лексемою «варяги» прочитує значення «морські жителі», «люди моря», вихідці із «серця моря». Афікс «аг» є, на його думку, характерним для мови прибалтів [14]. Утім автор робить акцент на тому, що санскритомовний елемент «var» прийшов до слов'ян-прибалтів з кельтського етносередовища. Така аргументація діє на користь норманського походження Рюрика. Та елемент «var» предметно проявляє себе і на сучасній карті Росії: Вара – озеро в Олонецькій губернії; Варз, Варзуза – річки в Мурманському повіті Архангельської губернії; Варзуга – річка в Пінезькому повіті Архангельської губернії і т. ін. Памятаймо: гідроніміка – реліктовий рівень мови. І ця обставина значно розширює географію побутування елементу «var». Щодо афікса «аг»: сучасна осетинська (іранська мова) саме в етнонімах вмщує такий.

Є. Класен 1854 року опублікував дослідження «Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и словяно-русов дорюриковского времени в особенности с легким очерком истории руссов до Рождества Христова», в якому доводив, що варяги – особлива соціальна каста, яка побутувала у різних народів: датчан, норвежців, англійців, біломорців, урманців, слов'ян-поморян. Як приклад, посилаючись на Дітмара, Є. Класен акцентує: у бодричів були особливі озброєні охоронці-спостерігачі за збереженістю товару, який називався «вар» (значить діюча в українській і російській мові лексема «товар» – трансформанта чи мутанта від «вар»), у венеційців-лужицян оберігачів товару називали «воорогай». Автор зауважує: «По сие время (XIX ст. – А. Н.) слово «варяг» означает в Тамбовской губернии: занимается развозною торговлею. В Москве «варягами» называют торговцев-ходебщиков. Поговорка же «полно варяжничать» означает «перестань выторговывать» [15]. Отже, руси-неманці, здійснюючи контроль водного торгового шляху, не могли не виокремити зі свого етносередовища спеціалізовану касту: варягів.

Якщо визнати аргументи М. Ломоносова, акумульовані в так званій «антинорманській теорії», то намалюється наступне: руси-неманці-варяги – складова збірної «поморя-

ни», що були на IX ст. з слов'янами новгородськими, кривичами, сіверянами одного культурно-досвідного кореня. Економічні й політичні зв'язки перелічених етноосередків носили характер постійних і тісних, оскільки водний торговий шлях «з варяг в греки» являв собою, за свідченням Патріаршого літопису, рух водними артеріями (річками) і резервуарами (морями), що об'єднували землі (бо сполучали їх) полян, кривичів, сіверян, слов'ян новгородських, поморян.

Вчитаемось в літописні рядки: «Поляном же живущим особе по горам и бе путь из варяг в Греки, из грек: по Дніпру, и вверх Днепра волок до Повоти, по Повоти выйти во Илмерь во озеро великое, изъ него же течет Волховъ и течет въ озеро великое Нево, и того озера устье течеть въ море Варяжьское, по тому морю внити до Рима, отъ Рима по тому же морю ити къ Царюграду, а отъ Цареграда приити въ Понтъ море, въ неже течеть Днепръ река» [10, с. 3]. Це був рух за координатами: Дніпро – Варязьке море – Протока Каттегат – Північне море – Протока Ла-Манш – Атлантичний океан – Гібралтарська протока – Середземне море – Егейське море – Протока Босфор – Чорне море. Означений торговий шлях поєднував два відмінні в культурно-досвідному відношенні світи, що і робило його над прибутковим. Звідси високий соціальний імунітет варягів і рівень впливу на подальшу історію слов'ян.

На координати шляху «із варяг в греки», і рівень економічного успіху населення причетного до нього, звертає увагу М. Ломоносов: «В российских пределах великий Новгород, Ладога, Смоленск, Киев, Полоцк паче прочих процветали силою и купечеством, которое из... Южной Двины и из Невы по Варяжскому морю в дальние государства простиралось и состояло в товарах разного рода и цены великой. Меж другими славенскими селениями оставил по себе с развалинами великую славу пребогатый купеческий грод и пристань Виннета при устьях реки Одры; разорен около помянутых времен от датчан» [13, с. 25].

Іван Забелін називає «вуста річок» «торговими гніздами», куди зліталися різні народи, а значить це були міста і місця міжнародної торгівлі. Звідси пояснення до переваг економічного характеру: «Вендская земля

находилась в самой середине европейского материка у северного моря, занимала чрезвычайно выгодное положение для торговли на все страны. Море открывало свободный путь на север, на восток, и запад, река Одра протягивала сообщение к Дунаю и стало быть к Адриатическому и Черному морям... До крестовых походов вся торговля средней Европы с востоком шла через Славянское Поморье, если не была исключительно в его руках. То, что впоследствии стало известным под именем Ганзейского союза, было только продолжением старого и по преимуществу славянского торгового движения на Балтийском море» [16]. І. Забелін, посилаючись на Плінія, зауважує, що саме венети (руси) керували цією торгівлею [16].

Етнічні осередки, дислоковані на означеній територіальній паралелі, до окатоличення і християнізації функціонували в контексті єдиної системи знань і вірувань: спостерігається тотожність божої ієрархії: Триглав – Сварог, Перун, Світовид, які презентують картину світобудови і спектр морально-етичних норм. Як приклад, на острові Рюген (басейн Варязького моря: південне узбережжя) діяв храм Світовида, який поруйнували датчани в процедурі свого наступу на слов'ян. І в той же час пантеон богів, що «витікав» із ідеї такого ж Триглава, «реанімує» у Києві Володимир І.

Проблема Причорноморсько-Азовської Русі має свою історіографію, до аналізу якої вдається С. Кириленко в дослідженні «Причорноморсько-Азовська Русь: історіографічний нарис» [17]. Автор розпочинає огляд наукових надбань в означеній проблемі з напрацювань Д. Іловайського і М. Грушевського, погляди яких вилились у заочні дебати. Аналіз і коментарі С. Кириленка короткі. Він візує позицію Д. Іловайського (непоодинокую) [18, с. 480–496; 19] про три Русі й позицію М. Грушевського, який категорично не визнавав поглядів першого. У М. Грушевського Русь одна – Подніпровська. Він негативно оцінює методи дослідження Д. Іловайського, який спираючись на писемні джерела, як на наш погляд, для свого часу зробив досить вагомий внесок в акцентуацію проблеми трьох Русій.

Зауважимо, що М. Грушевський визнає славенськість Подоння на X століття:

«... славенське розселення пішло далеко за Сулу на схід і полудень. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI ст. слов'янська колонізація наближалась, або навіть, може й досягала Азовського моря.... В усякім разі слов'янська колонізація займала басейн Дона. З сим згоджуються відомості арабських писемників» [20, с. 194]. Та вчений не визнає за етноосередками південного базування права називатися русами. В примітках до тому першого «Історії України-Руси» означеній проблемі присвячує статтю «Непевні або хибно до Руси прикладані звістки VII–IX віків», у якій безапеляційно нав'язує писемним джерелам, що презентували Південну Русь, імідж «хибних звісток», «баламуцтв» [20, с. 563]. Своїм авторитетом він, власне, «поховав» концепцію про дві Русі, що призвело до появи «мертвонародженої» в українській історичній науці «антинорманської теорії», яка виключає літописну інформацію про прикликання Рюриковичів. На початку XX ст. за історію Причорноморської Русі міцно тримається В. Пархоменко [21–23]. Сучасні історики повертають увагу до цієї геополітичної реалії, та таких яскравих дискусій в даній проблемі, що маємо в XIX ст., не знайдемо [24; 25]. У цьому досліді будемо виходити з ідеї про існування в IX ст. двох Русій. Їх зустріч відбудеться у Києві 882 року.

Перед тим як акцентувати на характері цієї зустрічі, аргументуємо об'єднання русобалтів з новгородцями. Задекларовані ідеологічна єдність, економічні і політичні зв'язки підсилювали і кровно-родинні стосунки, адже русобалт Рюрик – це зять новгородського князя Гостомисла, який ініціює процес об'єднання (шляхом прикликання русобалтів до Новгорода) слов'ян всієї північної територіальної паралелі: від Понеманья до Новгорода. Визначимо мотив до інтеграції русів-неманців-варягів – поморян і слов'ян новгородських. Північно-східна спільнота (слов'яни новгородські, кривичі – як мінімум) переживає процес соціальної стратифікації, спровокованої двома факторами: посиленою урбанізацією і входженням соціуму в процес феодалних відносин. Міста, як соціоосередки об'єднували як різні виробничі сили і страти, так і різні в культурно-досвідному відношенні етнокомпоненти. Ця різниця не могла надалі утримуватись і функціонувати в кон-

тексті звичаєвого права, яке у кожного етнокомпоненту мало характеристичні особливості. Вона вимагала застосування практики кодифікованого права для урегулювання конфліктів, що супроводжували дійсність. Таким досвідом володіли русобалти, запозичивши його через економічні (як мінімум) зв'язки з франками, які, у свою чергу, успадкували цей досвід від Риму. Потребу кодифікованого права анонсує текст Патріаршого літопису: «... Словене, рекуче Новгородци, и Меря, и Кривичи ... начаша сами себе владети и города ставити; и не бе въ нихъ правды, и воста родъ на родъ, и рати, и плененные, и кровопролития безпрестани» [10, с. 8–9].

Як бачимо, проблеми в означеному етносередовищі розпочалися у зв'язку з поширенням практики будівництва міст: «начаша города ставити». Ефект узгодження соціальної практики кардинально залежав від введення кодифікованого права – «правди», яка обере на себе в державі Русь назву Руська Правда. Означений звід законів, новгородський князь Ярослав не написав, як свідчить літопис, а списав, тобто адаптував і це був глибокий рівень адаптації.

Поділ імперії Карла Великого між його онуками Лотарем, Людовиком Немецьким (точніше Неманським) і Карлом Лисим (Верденська угода: 843 рік) призведе до втрати русами-неманцями – варягами-поморянами контролю як над торговим шляхом «із варяг в греки», так і над частиною «бурштинової дороги». Саме означені обставини спрямують міграцію Рюрика і представників його роду до Новгорода. Втративши контроль над одним торговим шляхом, прибульці торують новий: Дніпро-Чорне море-Візантія. Такий акцент знаходить своє пояснення в походах Рюриковичів на Візантію.

Правитель русів-куманів Аскольд, усвідомлюючи перспективу претензій Рюриковичів, береться до завдання встановити владу над водним торговим шляхом «Дніпро – Чорне море»: «Роди же нарицаемые Русні, иже и кумани, живяху в Ексинопонте, начаша пленовати страну Римляньскую, и хотеху поити и в Константинград, но възбрани им вышний промысел, паче же и приключися им гнев божий, и тогда возвратишася тщи князи их Аскольд и Дир. Василий же много воинствова на Агаряны и Манихеи. Сотвори

же и мирное устройство с прежереченными Русі, и приложи сих на християнство, и обещававшееся креститися, и просимо архиерея, и посла к ним царь» [10, с. 13]. Чи могло вжите літописцем «агаряни» у відношенні русів-куманів визначати релігійну орієнтацію? Ні, бо змагання сторін завершуються заявкою Аскольда на хрещення. Агаряни – від латинського «агар» – земля. Отже, руси-кумани – землероби. Чому «маніхеї»? Маніхейство – вчення спрямоване проти ідеї і практики будівництва держави. В. Ключевський свого часу писав, і в цьому ми з ним солідарні, про зіткнення в моменті становлення держави двох початків: «загального добробуту», за яким і стоїть держава, – й індивідуального економічного інтересу [26].

Руси-поморяни усвідомлюють світові зміни, тому переслідують мету розбудови держави, аби не переживати (як після Верденської угоди) і надалі повне знищення права на реалізацію свого економічного інтересу. Руси-півдняни, позбавлені хазарами незалежності, плекають на цьому етапі свого розвитку лише ідею захисту індивідуального інтересу. Чому у них відсутній попит на державу? Відповідь у всебічній патріархальності

південного (від Києва до Чорного моря) слов'янського світу.

У X столітті, у зв'язку з державотворчими кроками Володимира Першого, настав апофеоз у зіткненні цих двох інтересів, за якими були оті самі дві Русі. На цьому моменті кумани стануть половцями (захисниками), адже перший прихід половців до Києва на чолі з Володарем літопис датує 1000-м роком [9]. Стає очевидним, що різний досвід двох Русій, проектує різні програми розвитку, за наявності різниці в потенціалі. Означена різниця через десятиліття розірве навіпіл землі належні державному утворенню Русь, що призведе до появи двох геополітичних реалій: Руська Земля, Половецька Земля. Земний простір від Києва (а з середини XI ст. від Переяслава – всього лише на декілька десятків кілометрів південніше Києва) до Чорного моря буде куманським, половецьким: слов'яно-аланським. У XIII ст. цей світ через експансію татар отримає культурно-досвідну ін'єкцію, яка утім майже не змінить генотип, не призведе до відторгнення, набуті тисячоліттями, духовної традиції. Такому погляду на історію можна опонувати, та йому не відмовити у логіці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. / П. В. Голубовский. – Киев : Ун-т. тип., 1884. – 254 с.
2. Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М.: Географгиз, 1948. – 162 с.
3. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / Светлана Плетнева // САИ. М., 1974. – (Е 4–2.). – 200 с.
4. Плетнева С. А. Половецкая земля / Светлана Плетнева // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 260–301.
5. Якубовский А. Ю. Дешт и Кыпчак (Половецкая степь) в XI–XIII вв. до прихода монголов // Греков Б. Д., Якубовский К. А. Золотая Орда. Л., 1937. – С. 11–25.
6. Расовский Д. А. Пределы Поля Половецкого в кн. Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. Проект «Суюновы: историко-генеологическое исследование». Вводная статья Храпачевский Р. П. Кочевники Восточной Европы в работах Д. А. Расовского 2012 textarchive.ru/2903296-p20.html 14.10.15.
7. Агафонова Н. Половці в Подунав'ї: короткий історіографічний огляд / Надія Агафонова // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст : матеріали міжн. науково-практичної конф., присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного ун-ту (15-17 жовтня, 2015). Т. 1 : Історія. Економіка. Педагогіка. – Ізмаїл : РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. – С. 9–11.
8. Агафонова Н. В. Втрати історичної науки від встановленої в XIX столітті державної практики «охранительной истории»: до питання про культурно-досвідні витоки пічонагів і половців / Надія Василівна Агафонова // Генерація наукових ідей: соціально-економічні, суспільно-політичні, гуманітарні, історичні, культурологічні та правові аспекти досліджень проблем сучасного українського суспільства. – Вип. 1. – Первомайськ : ПФ КІРУЕ, 2011. – С. 113–121.
9. Агафонова Н. В. Етнікон половці у контексті реанімованої парадигми «половці –автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Надія Василівна Агафонова // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 10. – Черкаси, 2015. – С. 121–129.

10. Полное собрание русских летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. – [Т. 9–10]. – М : Наука, 1965.
11. Гизель Иннокентий. Синописис или краткое описание от различных летописцев о начале славянского народа / Иннокентий Гизель. – 1768. – 290 с.
12. Конисский Георгий. История Русов / Георгий Конисский. Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – РИФ : Дзвін, 1991. – 262 с.
13. Ломоносов М. В. О величестве и поколениях славянского народа / Михаил Васильевич Ломоносов. В кн. : Славяне и русь: Проблемы и идеи – М., 1997.
14. Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов / А. Г. Кузьмин // Вопросы истории. – № 11. – 1974. – С. 54–83.
15. Классен Е. Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и словяно-русов дорюриковского времени в особенности с легким очерком истории руссов до Рождества Христова / Е. Классен. – Вып. I.– М., 1854.
16. История русской жизни с древнейших времен. Сочинение Ивана Забелина. Ч. 2. История Руси от начала до кончины Ярослава.– Изд. 2 / Под ред. А. В. Орешникова. – Москва : Синодальная типография, 1912 [az./ib.ru/z/zabelin_i_e/text_0060.shtml](http://az.ib.ru/z/zabelin_i_e/text_0060.shtml).
17. Кириленко С. О. Причорноморсько -Азовська Русь: історіографічний нарис / С.О. Кириленко // Український історичний журнал. – № 5. – 2004.– С. 39–47.
18. Гедеонов С. А. Варяги и Русь. В 2-х частях / С. А. Гедеонов / Автор предисловия, комментариев, биографического очерка В.В. Фомин. – 3-е издание, дополненное. – М. : НП ИД «Русская панорама», 2005. – 664 с. илл., библи. 98+373 наим.
19. Вельтман А. Митрополия Великой и Малой Руси на Дону / А. Вельтман. – М., 1866. – 86 с.
20. Грушевський Михайло. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах / Михайло Грушевський. – Київ : Наукова думка, 1991 Т. 1. – 648 с.
21. Пархоменко В. Начало христианства на Руси. Очерки из истории Руси IX-X веков / В. Пархоменко. – Полтава, 1913.
22. Пархоменко В. У истоков русской государственности (УП-IX века) / В. Пархоменко. – Л., 1924.
23. Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні / В. Пархоменко. – К., 1925.
24. Крисаченко В. С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира / Валентин Семенович Крисаченко. – К. : Наукова думка, 2000. – 486 с.
25. Галкина Е. С. Русский каганат и остров русов / Е. С. Галкина, А. Г. Кузьмин // Славяне и Русь: Проблемы и идеи. – М., 1997. – 456 с.
26. Ключевский В.И. Курс русской истории / Василий Йосипович Ключевский. Сочинения в 8-ми т. [Т. 1]. – М., 1956.

Агафонова Н. В., Одесский национальный экономический университет, Одесса, Украина

ЕСЛИ ПОЛОВЦЫ КУМАНЫ: АНАЛИЗ ПЕРВОГО ЛЕТОПИСНОГО ВОСПОМИНАНИЯ О КУМАНАХ ОТНОСИТЕЛЬНО ПАРАДИГМЫ «ПОЛОВЦЫ-АВТОХТОНЫ»

К изучению малоисследованной проблемы происхождения половцев задействована неотработанная историками информация из Патриаршей (Никоновской) летописи о руссах-куманах запись, датированная 876 годом. На основе парадигмы «половцы-автохтоны» заявлен акцент о зависимости истории половцев от истории Причерноморской Руси: славяно-аланской этносоциальной среды, которая, не признав феодализации социальной практики, выступает в защиту своих социально-политических интересов. Акцентировано на столкновении в 882 году в Киеве интересов Поморьянкой (Прибалтийской) Руси (Рюриковичи) и Причерноморской Руси (Аскольд – Киев; Дир – Туматоракиянь), которые были носителями разных моделей развития земель Поднепровья. На основе установленной причинно-следственной связи поставлен знак равенства между половцами, куманами, руссами, сведения о которых датированы в летописях IX веком.

Ключевые слова: половцы; куманы; поморяне; русь; аланы; Причерноморская Русь; парадигма «половцы-автохтоны».

Agafonova N., Odessa National Economic University, Odessa, Ukraine

IF KUMANUS POLOVETS: ANALYSIS OF THE FIRST MENTION OF KUMANO IN THE LIGHT OF PARADIGM

Polovtsian past Ukrainian territory – one of the important problems of historical research. Scientists mainly paying attention of relations with Russian Polovtsian, leaving practically no attention to the question of the origin of the Polovtsian. At the dawn of domestic science (seventeenth century), scientists, thinkers time presented Polovtsian autochthonous: the social mass, which did not recognize the practice of building a state of the princes of the Rurik dynasty. We

have in previous publications in the light of this paradigm made an attempt to prove the Iranian linguality Polovtzy considering ethnonym «Cumans» as a self in the sense of «defenders».

This article discusses one of the chronicle reports (dating back to 876 g), which refers to the Rus-Kum. Our interest in Kumans defined tradition, in which Cumans and Polovtsian are equal. At the same time, in the annals reveal two transcription: «Rus» and «rusii. » On this basis, it is necessary to consider the existence of two RUSSO: Varangian and the Black Sea region. This question has its own historiography, which provides a basis to assert that carriers ethnonym «Cumans» – a social reality past Ukrainian land of the 9th century. Rus-Kum associated with the territory of Kiev (Askold) to Tumorakiyani (Deer). Rus-Kumalo (base whom were Slavs and Alans) land Dnepr and Don region during the reign of Vladimir Rus' (980–1015), when the process of formation of new, feudal order takes the character of irreversible exclude yourself from the participants in the construction of the state and to protect social practices, based on type of interest, not the stratum. So it mean that it gives the right to conclude between Russ Kumans IX century Polovtsi XI century, can be put on the basis of the logic of events, and the correspondence principle causation, they are equal. So it means that «Cumans» to «Cumans» is due to historical circumstances. Such accents increase the viability of the paradigm «Polovtsi-autochthonous» support the idea of reading the ethnonym «Cumans» as a self – «defenders».

Key words: the Polovetsian; Kumans; Pom pomoryane; Russ; Alans; Russian Black Sea area; the paradigm «Polovtsi-autochthonous».

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**
д-р. іст. наук, професор **Тригуб П. М.**

© Агафонова Н. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 07.03.2016

Ю. С. Земський,
д-р. іст. наук, професор кафедри економічної теорії та історії,
Білоцерківський національний аграрний університет,
м. Біла Церква, Україна
С. К. Дуб,
старший викладач кафедри історії та українознавства,
Національна металургійна академія України,
м. Дніпропетровськ, Україна

НА СЛУЖБІ САМОДЕРЖАВСТВА: РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ У ФОРМУВАННІ МОДЕРНОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Коли у Європі ХІХ ст. активізувалися процеси націотворення, ідеологи російського самодержавства віднайшли модель експлуатації націоформуючих сил в інтересах імперії. Європейські громадянські суспільства, «озброєні» ідеєю нації боролися із інститутами своїх держав, домагаючись від останніх служіння своїм (громадянським) інтересам, натомість російська модерна імперська ідеологія виховувала в росіянах псевдонацію – вірнопідданих патріотів імперії та самодержавства.

Російська історіографія у вказаному процесі відіграла вагомую роль. Провідні історики прагнули довести, що Росія («Свята Русь») є зразком для усього світу, який вгроз безбожництві, гріхах та революційності. Водночас необмеженому самодержавству немає жодної альтернативи й лише ця форма правління є єдино справедливою й ефективною, з огляду на особливості історичного поступу Росії.

Ключові слова: російська історіографія; модернізація імперської ідеології; самодержавство; російські міфологеми.

Пояснюючи причини розвалу Російської імперії у 1917 р. російський філософ Микола Бердяєв образно визначив, що російський народ став жертвою неохопності своїх земель та своєї природної стихійності. Адже на Заході «тісно»; усе має свої межі й чітко оформлено та розподілено за певними категоріями, тож усе це сприяє і освіті, й розвитку цивілізації – чіткому впорядкуванню життя та структуруванню душі людської. Натомість, росіяни, через надмірно широкі простори держави, нездатні її впорядкувати, вони взагалі не володіють відчуттям форми. Цією ж причиною – величезних, неозорих просторів російської рівнини пояснюється деспотичний характер російської державності, бо лише жорсткістю можна було все привести до певного порядку. Тож усю історію російських завоювань та приростання території імперії, філософ ілюструє висловлюванням Василя Ключевського: «Государство пухло, народ хирел» [1, с. 8].

Відомо, що будівництво Російської імперії було розпочато задовго до її оголошення

(Петром І). Ще з часів Московського царства, у свідомості росіян політичні категорії цар і держава зливалися в єдиній концепції суверенітету та абсолютизму. Тобто, уся повнота влади в державі, як і сама держава мислилася невід'ємно від суб'єктності царя-самодержця. Цар уявлявся «святим» у багатьох іпостасях правителем – християнським монархом, благочестивим покровителем церкви, правителем бюрократичної держави, що зароджувалася, завойовником-примножувачем земель, зверхником та господарем усіх своїх підданих тощо.

За правління Петра І пріоритетний образ християнського правителя поступився секуляризованому (за західним зразком) міфу «завойовника влади». Політичний розголос про «тріумфи Петра І» у своєрідний спосіб формував думку, що цар зобов'язаний своєю владою не тільки «Богом дарованим» традиціям владного спадкоємництва, але й заслуговує на владу своїми «подвигами на ратному полі». Імператор сприймався «батьком вітчизни» і стосунки між ним та підданими

ґрунтуватися також не стільки на спадкоємному праві і особистим зобов'язанням, як на обов'язку служби вітчизні [2, с. 180].

Разом із примноженням земель, Росія розробила чіткий алгоритм вибудовування імперії: після приєднання чергових територій, шляхом завоювання або розширення поселення росіян, влада проводила кооптацію місцевих еліт до панівної верстви імперії. Звичайно, політика кооптації не поширювалася на селянство або кочове населення, котре зберігало відтак свою племінну, етнічну й релігійну ідентичність [3, с. 84–87]. Тож інтеграція різних народів в «російське» середовище співіснувала з політикою дискримінації і збереження відмінностей. Як справедливо зауважує Домінік Лівен, члени аристократичної еліти імперського центру значно більше ототожнювали себе і вступали в союз зі своїми співбратами-аристократами (в межах однієї цивілізації), аніж з плебеями зі свого рідного етносу. Еліта російська почасти значно краще говорила французькою, аніж російською і усвідомлювала себе не лише представниками правлячої верстви Росії, але й також частиною європейської космополітичної аристократії [4, с. 297].

Впродовж XVIII ст. імперські ідеологи розробили та експлуатували міф про законність виняткового статусу імператора, обумовленого нормандським походженням правлячої російської династії. Р. Вортман звертає увагу, що в час наступу Наполеона на Росію, Олександр I видав указ в якому заявив: «Я не складу зброї, допоки жодного чужинського воїна не залишиться в царстві моїм» [5, с. 289]. Водночас в тому указі зовсім не згадувався російський народ, а імперія поставала особистим володінням імператора.

Проте в Європі з часу Французької революції поступально зростало усвідомлення ідеї нації, утверджувалася концепція народоправства та народного суверенітету, зростав індивідуалізм та вільнонаймана праця, реалізувалися засади парламентаризму й конституціоналізму. Після походу російських військ до Європи (разом із вигнанням Наполеона) усі ці «шкідливі» та «руйнівні» ідеї були принесені в Росію. Тож ідеологам імперії довелося переосмислювати досвід Росії в контексті вказаних європейських викликів.

Небезпека нових європейських ідей для російського абсолютизму стала особливо відчутною та зрозумілою після повстання декабристів. Оточення царя усвідомлювало необхідність конструювання російської національної ідеї, відмінної від дискурсу нації, що панував на Заході. Альтернативною ідеологічною формулою стала доктрина «офіційної народності», розроблена міністром освіти графом Сергієм Уваровим, з тріадою: «Православ'я, Самодержавство, Народність». Це була специфічна російська відповідь тріаді, що стала особливо популярною у Європі після подій Французької революції із європейськими ідеалами-цінностями: «Свобода, Рівність, Братерство».

Російська доктрина, першою цінністю, замість європейської ідеї Свободи – проголошувала Православ'я, з міфологічним наповненням особливими чеснотами його носіїв: самозречення, жертвності, життєвої стійкості тощо. Ці чесноти зумовлювали не просто буцімто виняткові високі моральні якості вірних православ'ю, але останні наділялися якостями богообраності... Водночас православ'я оголошувалося головною ознакою російської ідентичності. Справжній росіянин – обов'язково повинен бути православним, а якщо не православний – то не росіянин.

Другій європейській ідеї – Рівності, протиставлялося Самодержавство, що оголошувалося не просто формою правління, а священною константою російської історії, вічною та питомо російською владою; іншої владної форми в Росії ніколи не було й бути не може. Але вона, до того ж, особливо дорога та цінна, бо цар-самодержець – «батько» російського народу, люблячий опікун, справедливий суддя, турботливий захисник, мудрий, мужній, благочестивий і тому подібна міфологізація.

Третій складовій французької тріади – ідеї Братерства протиставлялася російська ідея Народності. Ідея Братерства увінчувала й додатково розкривала зміст новоявленої суспільної моделі – нації, натомість ідея Народності несла в собі антизахідне навантаження. Адже народ, який найвищою чеснотою своєю визнає лише свою православність, а водночас, покійно схиляє голову і цілковито повіряє своє життя апріорі «мудрому, справедливому та благочестивому» самодержцю –

звісно є народом гуртівним, общинним – у середовищі такого народу немає місця індивідуалізму, самодостатній особистості, волевиявленню приватного інтересу, що є рисами поцінованими в європейському суспільстві. Тому ідея Народності по-російськи виявилася зовсім протилежною ідеї Братерства по-європейськи; хоча семантика цих слів, здавалося б є подібною. Красномовною ілюстрацією сказаного є пафосні слова Василя Розанова щодо характеристики російської ідентичності: «О, який же славний він (йдеться про царя – авт.), який же він світлий нашою довершеною любов'ю, як же безмовно покірні ми найменшому помаху його руки, які ж щасливі ми цією довершеною покірністю, порівняно із нашими західними братами, які заблукали. Які ж великі наші сили, як багаті ми життям; адже коритися, це так важко, а ось нам цілком легко навіть це важке! ...уп'ємося тріпотінням наших сил, поезією нашої історії, красою обличчя нашого перед усіма народами – покірністю... Ми, зрештою – царі землі...» [6, с. 74].

Найважливішим та найбільш трагічним за своїми наслідками результатом появи Уварівської тріади стало те, що російське освічене суспільство, з часом, щодалі, більше почало усвідомлювати себе відмінним від Європи. Захід почали трактувати Анти-Росією. Адже концепція «офіційної народності», як відповідь або реакція на європейське націобудівництво «прив'язувала» народ до держави. Покірність та тріпотіння перед «священністю» монарха (самодержавства) та щодо державної релігії (православ'я), усвідомлення їх історично, культурно та ментально іманентно російськими цінностями, що визначають зміст російської ідентичності «робило» (виховувало) росіян (дворянство, аристократію, еліту) монархістами. І це саме в той час, коли процеси націобудівництва в Європі відокремлювали суспільство від держави. Більше того, європейські суспільства – нації вимагали від своїх державних влад слугувати його (суспільства) інтересам. Громадянство стало незалежним джерелом легітимної влади. Освічені верстви європейського суспільства були авангардом громадських рухів. Вони писали програми бажаних змін, виступали в пресі, організовували громадянські акції, домагалися від влади демократизаційних поступок тощо.

Натомість, російське освічене суспільство (гуртуючись навколо ідей православ'я, самодержавства, народності) акцентувало свою увагу на власній відмінності від Заходу, своїй самобутності, «місійній обраності» тощо. Тож М. Бердяєв цілком слушно констатує, що російська інтелігенція була зовсім не такою як на Заході. Російська інтелігенція завжди захоплювалася якимось абстрактними ідеями, переважно соціальними і могла жити виключно ними. За умовами російського політичного устрою вона була відірваною від реальних суспільних справ і це сприяло поширенню соціальної мрійливості. В самодержавній та кріпосницькій Росії неможливо було займатися політикою, а тому політика була перенесена в суспільну думку й літературу. Те, що на Заході було науковою теорією, гіпотезою, що підлягало критиці, навколо чого точилися дискусії, в російських інтелігентів перетворювалося у догматику, підібну релігійним одкровенням [1, с. 17–18].

У цьому контексті можна говорити, що доктрина «офіційної народності» стала особливим різновидом офіційного націоналізму, який намагався приховати розрив між справжніми інтересами нації та династичного правління. Інакше кажучи, владні органи зберігали себе, свою присутність (вони по суті очолили процес) у створенні суспільного покруча російського зразка, що експлуатував ідеї та переживання націобудівництва [7, с. 70–79]. Імперська влада почала засвоювати методи ідеологічного впливу на підданих таким чином, аби населення імперії почало осмислювати себе «нацією», зберігаючи при цьому настрої повної підтримки імперії, залишаючись лояльним до усіх дій та рішень імперської влади – самодержавства. Тобто діями імперської влади «створювалися» такі піддані, які потребували існування імперії, владою штучно формувалася російська псевдонація.

Така політика влади імперії виглядає природною, з огляду на бажання самозбереження, адже XIX ст. – новий час – епоха масових суспільних рухів, обумовлених процесами індустріалізації та урбанізації. В цей час поступально зростає суспільна вага інформації, освіти, громадських об'єднань тощо. Європейські народи все інтенсивніше розкріпачувалися й все більше долучалися до важелів

впливу у своїх країнах – прискорювався процес вибудовування національно-громадянських суспільств. Російська монархічна аристократія ці процеси спрямувала на теренах імперії на свою користь – розпочато було офіційно (тобто, з ласки та під патронатом державної влади – ідеологів монархії) популяризацію національної російської ідеї – «Святої Русі». Йдеться про ідеалізований образ російської самобутності, відмінної від Заходу (вгрузлому в безбожництві, гріхах та революційності), який є чужим та потенційно небезпечним. Ідеалізований образ «Святої Русі» відсторонювався, відгороджувався від усього чужого – Західного, а водночас проголошував нерозривну єдність династії російських монархів із російським народом. Цей міф народився разом із міфологемою про Москву, як «третій Рим» ще у XVI ст., але після Французької революції та націоналізаційних процесів у Європі завіса Росії від європейських впливів стала життєво важливою справою задля збереження імперії.

Одним із найперших засобів творення образу «Святої Русі» була російська історіографія. Особливо важливу роль у цьому контексті зіграла творчість Миколи Карамзіна, який у тенденційно-монархічному дусі сформував величну імперську концепцію історії Росії, з відвертою апологетикою абсолютиського самодержавства. Головною ідеєю його концепції стало утвердження думки, що історія народу належить царю. Як зазначає сучасний американський історик українського походження Стефан Величенко, М. Карамзін поєднав аристократично-консервативний підхід із прогресивними ідеями XIX ст. Зокрема, він пояснював історію російської державності у еволюційному поступі, пов'язуючи сучасну йому імперію із Київсько-Руської давниною. Інакше кажучи, виводив історію Російської імперії із Південної Русі. Одним із вирішальних етапів цього процесу він виокремив правління князя Андрія Боголюбського, котрий вчинив погром та спустошення Києва 1169 р. М. Карамзін повністю виправдовував ці дії, як упокорення бунтівного духу південних русичів. Цей же бунтівний дух він називав головною причиною міжусобиць, тому А. Боголюбський, на переконання історика, був не завойовником Русі-України, а прибо-

ркуювачем бунтівного Києва на користь міцній владі – жорсткому самодержавству Півночі, зокрема міста Володимира, куди й перемістився центр Русі [8, с. 90-91].

Отже, М. Карамзіним закладено було засади російського історіографічного міфу щодо безперервного поступу російської державної історії, починаючи із Київсько-Руської давнини, а водночас закладено було міф щодо винятково прогресивного значення самодержавства як єдино виправданої та природної для росіян форми правління [9]. Власне, й історики-сучасники М. Карамзіна, як стверджує С. Величенко також наголошували, що самодержавство було синонімом національного й означало імперську єдність. Натомість, політична слабкість (за іншої форми правління, окрім самодержавства) означала б розпад і безлад. Відповідно, міста Володимир й Москва вихвалялися як центри самодержавного політичного порядку, тоді як Київ дванадцятого століття засуджувався за нездатність об'єднати країну [8, с. 91-92].

Однією із вузлових проблем, крізь призму якої С. Величенко аналізує праці російських істориків є історія Хмельниччини, козацьких війн та Переяславської ради. Характерно, що російські історики називали останню подію: «об'єднанням», «силовим відторгненням у поляків», «підкоренням цареві», «поверненням у лоно батьківщини» тощо, але ніхто не говорив про національні відмінності поміж українцями і росіянами [8, с. 92-93].

Після Польського повстання 1830-31 рр., Сергій Уваров, який щойно зайняв посаду міністра освіти й взявся зросійщувати Українське Правобережжя вирішив, як пише С. Величенко, що найкращим способом було б поєднання традиційних династичних аргументів із модними на той час ідеями націоналізму. На практиці це означало, що царська влада і єдність царства могли бути виправдані не тільки у термінах династичного права, релігії, і централізованого адміністрування, але також в термінах культури, мови та етнічної тотожності [8, с. 97]. Тож саме за підтримки С. Уварова найбільшої популяризації у середині століття набула концепція Миколи Устрялова, котрий змодельовав ідею історичної єдності усіх східних слов'ян, як єдиної нації, поєднаної спільною державою. Усі пізніші українсько-російські відносини

він описував у термінах постійного метафізичного «бажання союзу» [8, с. 98–99]. Таким чином, Устряловська «прагматична схема» російської історії поєднала нові ідеї націоналізму зі старою теорією успадкування [patrimonia] й вона стала основоположним ґрунтом для інтерпретації російської та східнослов'янської історії. Після публікації Устряловської «прагматичної схеми», усі наступники – дослідники історії Росії визначали Переяславську Раду як угоду «двох Росій» і, за дуже незначним виключенням, «бажання об'єднатися» розглядалося як головна, якщо не єдина причина злиття усіх нащадків східних слов'ян в одній імперії.

Наступною знаковою постаттю російської історіографії став Сергій Соловйов, який базував свою інтерпретацію історії на концепції М. Карамзіна, так само акцентуючи увагу на винятковій ролі та важливості імперської могутності. В його трактуванні, самодержавство стало логічною необхідністю в умовах тієї комбінації географічних та етнічних факторів, а також конфліктів між соціальними групами та інтересами, що склалися на теренах Росії. Водночас, будучи сучасником дискусії «західників» із «слов'янофілами» та відстоюючи позиції перших, С. Соловйов протистояв ідеалізації общинно-патріархального устрою допетровської Росії, а задля доведення думки, що Петро I не розривав остаточно усіх зв'язків із минулим, він наполягав на внутрішній обумовленості (вимушеності) петровських реформ.

На загал Соловйовський підхід до російського і східнослов'янського минулого, як пише С. Величенко, характеризується двома «віруваннями». По-перше, він говорив про етнічну спорідненість усіх східних слов'ян і називав усіх їх росіянами (руськими). По-друге, він вважав Київську Русь спільною власністю правлячої династії і це дозволило йому зображувати міжособне протистояння руських князів, як боротьбу самодержавства і автономізму, а також проголосити цю боротьбу домінантним мотивом усієї східнослов'янської історії. Як і М. Карамзін, С. Соловйов схвально ототожнював (ідентифікував) міста Володимир і Москву зі самодержавством і критикував «Південну Росію» як колиску небажаного автономізму [8, с. 100].

Наприкінці XIX ст. провідні позиції в російській історіографії посів Василь Ключевський. Він значно менше у своїх дослідженнях займався прославлянням величі імперії, натомість намагався об'єктивно осмислити соціальну й економічну сфери її розвитку. Досліджуючи експансійну природу російської держави В. Ключевський пояснював її як процес обумовлений (об'єктивно спричинений) колонізацією навколишніх територій, війнами та потребами «національного воз'єднання» нащадків усіх східних слов'ян [8, с. 103].

Концептуальні ідеї В. Ключевського, М. Устрялова, С. Соловйова та М. Карамзіна визначили зміст засад усієї російської історіографії XIX ст. Власне, за підрахунками С. Величенка в період з 1835 по 1914 рр. з'явилося близько двадцяти авторських курсів загальної історії Росії й майже усі вони ґрунтувалися на ідеях великодержавництва й націоналізму, сформульованими вказаними «класиками» [8, с. 105].

Осібною теорією наприкінці XIX – початку XX ст. постали напрацювання з російської історії Михайла Покровського. Він цілковито відкинув «прагматичну схему» та усе націоналістичне російське великодержавництво. М. Покровський відзначав, що Київська Русь ніколи не була політичним чи національним цілим, відповідно нічого не переміщувалося 1169 року, нічого не «розпадалося» після 1240 року і нічого не було возз'єднано згодом (у козацькі часи). М. Покровський відкидав російські претензії на управління «усією Руссю», так само як неминучість існування імперії вважав простою «політичною фантазією» [8, с. 107]. Проте, його концепція репрезентує іншу – позитивістсько-марксистську методологію, що зрештою й привела до підриву сліпого авторитету самодержавства. Щоправда не на довго, бо на зміну останньому прийшла сліпа віра у непомилність комуністичної (більшовицької) партії та її ідеології «боротьби за щастя трудящих усієї Землі».

Російська імперія, починаючи з XVIII ст. послідовно та цілеспрямовано прагнула проводити політику акцентованої демонстрації своєї причетності до усіх загальноєвропейських геополітичних процесів. Почавши століття із боротьби за вихід з ізоляції, напри-

кінці XVIII ст. Росія вже активно втручалася в європейські політичні та військові події (семилітня війна, поділи Речі Посполитої, італійські походи тощо). Такі можливості з'явилися внаслідок модернізаційних перетворень в Російській імперії, що були розпочаті Петром I й продовжені його наступниками. Власне, залучення європейських спеціалістів та технологій, перенесення на російський ґрунт європейських зразків організації бюрократичної системи дозволили перебувати армію, створити флот, налагодити зовнішню торгівлю, закласти основи функціонування освітньої та наукової сфери тощо. Проте, Росія не перестала бути кріпосницькою деспотією, усі перетворення організовувалися лише «згори» заради збереження й посилення самодержавної системи.

Модернізаційні процеси в Європі привели до буржуазних революцій, які в свою чергу прискорили поглиблення подальшої модернізації. В цілому, класичну концепцію цього процесу розглядають як ідею поступального звільнення людини від соціальних страхів та повної правової необізнаності (власне, безправності), це рух по шляху до вищого рівня цивілізованості [10, с. 136]. Інакше кажучи, модернізація стала альтернативою середньовічній обмеженості та тотальному провіденціалізму. Стосовно XIX ст. можна говорити, що у Європі модернізаційні процеси проявлялися в індустріалізації економіки, демократизації системи правління, в розширенні прав особи, в зростанні активності громадського життя (незалежних друкованих органів, політичних партій, профспілкових рухів), секуляризації уявлень щодо світоустрою тощо.

Натомість, Російська імперія впродовж XIX ст., як і завжди, намагалася користуватися лише ідеями та технологіями модернізації задля власного посилення – тобто укріплення позицій імперської влади всередині країни та авторитету держави у зовнішніх відносинах. Тому відбувалася не модернізація усіх сфер життя суспільства (як на Заході), а модернізувалася лише імперська ідеологія. Міфологема «Святої Русі» ство-

рювала й поширювала уявлення про надемпіричну, недосяжно довершену велич Росії, котра може і повинна врятувати цілий світ. Ця імперська держава досконала, ніби земний бог, а піддані її – раби цього бога є рабами добровільними, бо свідомо визнають її святість. «Свята Русь» постійно перебуває в оточенні ворогів, з якими іноді поєднуються вороги внутрішні (обмануті, або схиблені зовнішніми впливами). Ці сусіди-вороги наділені згубними, просто страшними якостями; натомість, православні росіяни є найдосконалішими людьми світу. Усі підкорення навколишніх народів є не захопленнями, а визволенням їх з чужої неволі, або з безпросвітної нецивілізованості.

Допоки міфічна модель «Святої Русі» діяла як своєрідний суспільний договір поміж різними верствами підданих та владою (допоки у неї сліпо вірили) – імперія залишалася непоборною. Але впродовж другої половини XIX – початку XX ст. прихильники ідеологій соціалізму, анархізму, а зрештою комунізму (більшовизму) десакаралізували міфологеми величі та праведності імперії й самодержавства, і останні рухнули. Проте, на їхньому місці досить швидко запрацювали нові міфи: місце винятковості та довершеної досконалості православ'я зайняло вчення марксизму-ленінізму (комунізму); місце мудрого, турботливого, по-батьківськи люблячого свій народ самодержавства зайняла партія ВКП(б)-КПРС, на чолі із вождями; а виняткова досконалість та праведна відмінність від решти народів світу – православних руських виголошувалася тепер на користь пролетаріату – будівничих комунізму. Тобто, і в XX ст. модернізовано було лише ідеологію й новоявлена «найдосконаліша в усьому світі» імперія «земних праведників» відродилася.

Десакаралізація та розвал радянської імперії наприкінці XX ст., здавалося, стане достатньо повчальним досвідом задля неповторення помилок минулого, однак події початку XXI ст. виглядають, на жаль, черговим «напівколом» у «спіралі» російського життя. Хоча рух часу тепер значно прискорився.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

2. Суни Рональд. Диалектика империи: Россия и Советский союз / Рональд Суни // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И. В. Герасимова, В. С. Глебова и др. – Казань : «Центр Исследований Национализма и Империи», 2004. – С. 163–196.
3. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [перекл. з нім. Х. Назаревич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII, 360 с.
4. Ливен Доминик. Империя, история и современный мировой порядок / Доминик Ливен // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М. : Новое издательство, 2010. – С. 283–324.
5. Уортман Ричард. Сценарии власти: мифы и церемонии русской монархии / Ричард Уортман; [пер. с англ. И. А. Пильщикова]: в 2 т. – М. : ОГИ, 2004.– Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – 797 с.
6. Розанов В. В. О подразумеваемом смысле нашей монархии / В. В. Розанов. – СПб : Типография А. С. Суворина, 1912. – 87 с.
7. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. / Ю. С. Земський. – Хмельницький : Поліграфіст, 2011. – 350 с., іл.
8. Velychenko Stephen. National History as Cultural Process. A Survey of the interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914 / Stephen Velychenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1992. – 283 с.
9. Wortman Richard. The «Integrity» (tselost') of the State in Imperial Russian Representation / Richard Wortman // Ab imperio. – 2011. – № 2. – С. 20–44.
10. Василенко И. А. Политические процессы на рубеже культур / И. А. Василенко. – М. : УРСС, 1998. – 388 с.

*Земский Ю. С., Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, Україна
Дуб С. К., Національна металургійна академія України, м. Дніпропетровськ, Україна*

НА СЛУЖБЕ САМОДЕРЖАВИЯ: РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ ИМПЕРСКОЙ ИДЕОЛОГИИ

Когда в Европе XIX в. активизировались процессы нациостроительства, идеологи российской самодержавия нашли модель эксплуатации нациоформирующих сил в интересах империи. Европейские гражданские общества, «вооруженные» идеей нации боролись с институтами своих государств, добиваясь от последних служения своим (гражданским) интересам, зато русская современная имперская идеология воспитывала в русских псевдонацию – верноподданных патриотов империи и самодержавия.

Российская историография в указанном процессе сыграла весомую роль. Ведущие историки стремились доказать, что Россия («Святая Русь») является образцом для всего мира, который увяз в безбожии, грехах и революционности. В то же время, неограниченному самодержавию нет никакой альтернативы и только эта форма правления является единственно справедливой и эффективной, учитывая особенности исторического развития России.

Ключевые слова: *российская историография; модернизация имперской идеологии; самодержавие; российские мифологемы.*

*Zemsky Y., Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, Ukraine
Dub S., National Metallurgical Academy of Ukraine, Dnipropetrovsk, Ukraine*

SERVING AUTOCRACY: RUSSIAN HISTORIOGRAPHY IN SHAPING MODERN IMPERIAL IDEOLOGY

«Have cutted a window through to Europe» and thus seeking permanent intervention in European geopolitics, during the XVIII-XIX centuries Russian Empire constantly was trying to coordinate their policies with all the trends that appeared on the West. So, when in Europe after the French Revolution nation-building processes (that were organized by public) intensified, the ideologists of Russian autocracy found model of nation-forming powers explotation in the empire interests (i.e., state itself became the organizer of the feeling formation of the Russians as nation). European civil society, «armed» with idea of the nation, struggled with institutions of their states, ensuring the latter serving their (civil) interests, while modern Russian imperial ideology brought the Russians pseudo-nation – loyal patriots of empire and autocracy.

Russian historiography in said process has played an extremely important role. Leading historians of empire sought to prove with their concepts that Russia («Holy Rus») is different from the whole world that stuck in impiety, sin and revolutionary. Russia is a «righteous» land where live «righteous» people under the care of «loving», «just», «wise», «father»-tsar. However, unlimited autocracy has no alternative and only this form of government is the only fair and effective, given the peculiarities of the historical development of the Russian Empire. Russian historiography declared that state integrity and autocrated government is a guarantee of prosperity, and the experience of history had to affirm

the belief that despite all the misfortunes and tragic events of the past, the empire is indestructible because it consolidating and cementing force is autocracy.

Key words: *Russian historiography; modernization of imperial ideology; autocracy; Russian mythologems.*

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Сінкевич Є. Г.**
д-р. іст. наук, професор **Багмет М. О.**

© Земський Ю. С., Дуб С. К., 2016

Дата надходження статті до редколегії 09.03.2016

ПОРУБІЖЖЯ, ПОГРАНИЧЧЯ, КОНТАКТНА ЗОНА: ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Статтю присвячено проблемі вивчення порубіжжя в роботах українських етнологів та використання і визначення власне термінів «порубіжжя», «пограниччя», «контактна зона». Оскільки порубіжжя стає не лише предметом окремих розвідок вчених, а й темою міжнародних конференцій. Основна увага в статті приділена саме одному з таких збірників матеріалів – «Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості».

Ключові слова: порубіжжя; контактна зона; пограниччя; Одеські етнографічні читання.

У сучасній українській етнології чимало дослідників звертається до теми так званих етноконтактних та порубіжних зон в Україні, однак уявлення про цей феномен різні. Використовуючи терміни «порубіжжя» та «контактна зона», автори не завжди вдаються до пояснень, часто не зрозуміло, чи є для них ці поняття синонімічними, чи мають під собою різне змістове навантаження.

Феномен порубіжжя проявляється у різних сферах культури. Дослідники виділяють мовне, етнічне, конфесійне порубіжжя тощо – і вони далеко не завжди (або майже ніколи) не співпадають, на відміну від поняття «кордону» який більш реальний – адміністративний, географічний (гори, ріки тощо).

Такі проблеми стоять не тільки перед українськими дослідниками. Як повідомляє дослідниця українсько-угорського порубіжжя Леся Мушкетик, відомий угорський етнолог Бела Гунда, який досліджував зокрема і угорсько-слов'янські етнічні зв'язки, ще 1958 року використав термін «етнологічна контактна зона». Пояснення терміна «контактна зона» дає інший угорський дослідник Аттила Паладі-Ковач: «Контактна зона – це смуга, яка дотична до двох межуючих між собою територій, де мовні, етнічні та культурні взаємовпливи є особливо сильними. Число пограничних явищ збільшується, ізоглоси накладаються одна на одну, часто перекриваючи. Для контактної зони характерною

є форма смуги, хоча її ширина може бути різною в різних відтинках». Для таких зон, на думку вченого, характерні перехідність, змішаність, втручання, бі- та мультилінгвізм [1, с. 21–35].

Українські етнологи характеризують порубіжжя як прикордонні території (області, які межують з Росією, Білоруссю, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною), і в переважній більшості випадків досліджують порубіжну зону виключно з території України. Другий напрям дослідження менш розвинений – йдеться про контактні зони всередині України. У цій статті проаналізовано окрему збірку наукових праць «Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості» [2], у якій відображені різноманітні питання тематики порубіжжя: історія досліджень, проблема ідентичності, мовна ситуація тощо.

Зокрема Людмила Іваннікова зауважує, що перша спроба етнографічного вивчення російсько-українського пограниччя здійснена Григорієм Залюбовським ще у 60-х роках XIX століття [3, с. 139–151]. Його архів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вже на початку 1860-х років Г. Залюбовського зацікавила проблема асиміляції українського і російського етносів, прояви цієї асиміляції в духовній і матеріальній культурі, яку він вважав негативною як для росіян,

так і для українців. Г. Залюбовський вважав, що на першому етапі дослідження проблеми асиміляції необхідно підключити місцевих збирачів-аматорів, яким добре відомі локальні традиції свого регіону [3, с. 141]. Порівняльні дослідження українського і російського народів в межах пограниччя, їх взаємовпливи, схожі та відмінні риси Г. Залюбовський називав ключовою проблемою етнографії.

Лариса Вахніна, вивчаючи пограниччя в контексті сучасних глобалізаційних процесів, дослідила питання ідентичності на українсько-білоруському пограниччі через 25 років після аварії на ЧАЕС [4, с. 34–43]. Зокрема вона звертає увагу на те, що гуманітарні катастрофи та екологічні чинники загалом суттєво впливають на побутування традицій у порубіжних регіонах. Л. Вахніна вживає термін «втрачена культура» в контексті окремих населених пунктів або місцевостей, коли йдеться про вимушене переселення у зв'язку з природними лихами, будівництвом промислових об'єктів тощо. У цьому випадку під порубіжжям дослідниця розуміє території на українсько-білоруському кордоні.

Російський етнолог Регіна Григор'єва, вивчаючи мовну ситуацію на російсько-білорусько-українському пограниччі, проводила дослідження на території кожної з трьох країн [5, с. 89–99]. Такий безумовно обґрунтований підхід не так часто реалізується в Україні за браком або повної відсутності необхідного фінансування.

Відомості про етнокультурні особливості українців Воронежської області Росії знаходимо у дослідженнях російського етнолога Тетяни Листової [6, с. 247–258]. Вона виділила два типи збереження і трансформації етнічних взаємовпливів українців і росіян. Перший – це Брянське пограниччя, яке представляє собою певну перехідну зону, якій характерна нечіткість і мобільність етнічної приналежності. Другий варіант російсько-українського пограниччя спостерігається в зоні контактного проживання росіян та українців на південному заході Воронежської області. Там історично внаслідок урядової політики переселення та вільних міграцій виникли компактні численні і густонаселені поселення росіян в Україні і українців в Росії (переважно Воронежська, Білгородська, Кур-

ська області). Своєрідністю пограниччя цього регіону можна вважати етнічну самоідентифікацію його мешканців, яка збереглась і практично не залежала від переміщень по той чи інший бік кордону [6, с. 247–248].

Оксана Годованська звернула увагу на цікавий аспект вивчення українського порубіжжя – а саме вплив кордону з Європейським союзом на традиційний сільський простір Карпатського регіону [7, с. 62–70]. Зміни простежуються в пріоритетах управління селом, у розвитку підприємств на сільських територіях, трансформації аграрних господарств та аграрної структури підгірських сіл через процеси деаграризації [7, с. 62]. Дослідниця виділила такі фактори впливу, як географічна близькість кордону, внутрішня і зовнішня трудова міграція, туризм. Знаходження на перетині східних і західних «мегапливів» характерне для України загалом і теж, як пише О. Годованська, зумовлює особливості культурної трансформації в країні. Мешканці прикордонних територій, які виїздили до ЄС на роботу, купують дітям нерухомість у місті, сплачують навчання у вищих навчальних закладах (часто європейських), що впливає на соціальний склад сільського населення та посилює урбанізаційні процеси. Запозичення європейського досвіду відбувається як в бізнес-сфері, так і в особливостях житлобудування, оформлення інтер'єру тощо [7, с. 70].

На теренах українсько-молдавського пограниччя дослідники відмічають виняткову консервацію фольклорної традиції українців. Яскраві риси збереженості фольклорної культури проявляються на рівнях обрядового контексту, виконавської практики, функціонального навантаження тощо. Ці питання досліджує, зокрема, Надія Пастух [8, с. 317–329]. Дослідниця виділила кілька чинників, які сприяли збереженню фольклорної традиції українців на території пограниччя. Серед таких чинників називають слабозвинені комунікації в периферійних зонах, обмежені можливості пересування. Саме на таких територіях зазвичай зберігаються архаїчні культурні традиції. Іншим чинником є відчуття загрози втрати самотності умовах постійних контактів з чужим етнічним середовищем. Така ситуація сприяла культурно-побутовій самоізоляції, що зберегло їх фоль-

клор та обрядовість. Третім чинником, на думку дослідниці, є повільна інтерференція між слов'янськими і неслов'янськими народами. Мовний бар'єр часто є суттєвою перепорою на шляху до асиміляції. Також Н. Пастух звертає увагу на те, що досвід і практика збереження обрядовості й фольклорної традиції одного народу в зоні пограниччя стимулює аналогічні процеси у сусідів. Якщо один з пограничних етносів не переймається питаннями своєї ідентичності, то традиційна культура сусіднього прискорить свій занепад [8, с. 319].

Як зберігають свою ідентичність українці «по той бік» порубіжжя, дізнаємося з розвідок молдавських дослідників. Катерина Кожухар, старший науковий співробітник Центру етнології, сектора етнології українців Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова, присвятила свою статтю діалектиці назв їжі і особливостям харчування українців, які проживають в селі Булаєшти Орґеївського району Республіки Молдова [9, с. 193–209]. Запозичення українцями з молдавської мови об'єктивно зумовлені історичними та соціальними чинниками сумісного тривалого проживання з молдованами. Запозичені назви повністю підпорядкувалися діалектній системі на всіх рівнях і сприймаються носіями як місцеві [9, с. 208].

Якщо вищеназвані українські дослідники вивчають порубіжжя як прикордонну з іншими державами територію, то наступний напрям передбачає дослідження пограниччя всередині України. Зокрема, в розвідці Олександра Головка мова йде про Подільсько-Бессарабське пограниччя – а саме територію Середнього Придністров'я, де співіснують українці Поділля та українці і молдовани Бессарабії [10, с. 71–81]. Олександр Головка на прикладі поховальної обрядовості стверджує, що контактуючі культури консервують чимало архаїчних елементів, але при цьому кожна етнічна спільнота не є замкнутою системою і відкрита до культурних взаємовпливів. Чинниками міжкультурної взаємодії на пограниччі є: конфесійний, тривалі міграційні процеси, стійкі родинні зв'язки населення по обидва боки Дністра, що сприяло запозиченню нових обрядових [10, с. 78].

Надзвичайно цікавим є дослідження обряду «Маланка» українсько-молдовського пог-

раниччя в межах буковинсько-бессарабського ареалу. Дослідниця Ольга Харчишин виділила буковинсько-бессарабську Маланку як окремий тип у Правобережному (подністровському) однойменному комплексі. Для даного регіону характерна добра збереженість текстів, їх репертуарна повнота, наявність архаїчних мотивів [11, с. 388–397].

Українсько-молдовське пограниччя на Східному Поділлі зацікавило не лише дослідників духовної культури, але і матеріальної. Так, з'являються розвідки, присвячені традиційним землеробським знаряддям праці на цій території [12, с. 359–365].

Подібна взаємодія українців і молдован спостерігається і на Одещині в порубіжжі Лісостепу і Степу Буго-Дністровського межиріччя. Цю територію останні роки вивчають одеські етнологи, зокрема Наталя Петрова та Вячеслав Кушнір. Н. Петрова досліджує регіональні особливості в етноконтактних зонах на прикладі весільної обрядовості, яка є варіативною, і тому відображає локальні та територіальні особливості етнокультури регіонів [13, с. 330–339].

Створенню контактних зон всередині України сприяло і таке явище в українській історії, як депортації. Після II Світової війни українців переселяли з земель, які відійшли до Польщі. До зони розселення входила і Одещина. Питанню розвитку традиційної культури бойків після переселення до села Маринове присвячена стаття Вячеслава Кушніра [14, с. 240–246]. Переселенці намагалися зберегти традиційну для себе систему життєдіяльності, і робили це принаймні перше десятиліття, але згодом інтеграційні процеси нівелювали етнічну розмаїтість села, і за чверть століття лише окремі елементи обрядовості і лексеми вказують на колишню бойківську ідентичність переселенців [14, с. 245].

Олександр Васянович, досліджуючи взаємодію українців з євреями, пише не про порубіжні території, а про райони етнокультурних контактів. Він звернув увагу на прагнення носіїв однієї культури перекласти на власну мову чужий етнокультурний код, щоб він став для них зрозумілішим та доступнішим, адже сформований образ чужої культури спирався, перш за все, на власні уявлення,

власну систему цінностей. І навіть після того, як значні контакти з представниками іншого етносу припиняються, іноетнічний елемент в обрядовості або уявленнях залишається [15, с. 25–33].

Отже, за останнє десятиліття інтерес українських етнологів до проблематики порубіжжя суттєво зростає. Найбільше уваги приділяється порубіжним зонам поблизу державних кордонів саме на українській території та всередині країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мушкетик Л. Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки / Леся Мушкетик // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №3. – С. 21–35.
2. Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. / Колектив авторів. – Одеса : Од. нац. унів. ім. І. І. Мечникова, 2014. – 419 с.
3. Іваннікова Л. Етнографічні спостереження 60-х років XIX століття : з архіву Григорія Залобовського / Людмила Іваннікова // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 139–151.
4. Вахніна Л. Пограниччя в контексті сучасних глобалізаційних процесів : питання ідентичності / Лариса Вахніна // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 34–43.
5. Григор'єва Р. Языковая ситуация на российско-украинско-белорусском пограничье / Регина Григор'єва // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 89–99.
6. Листова Т. Воронежские украинцы. Этнокультурные особенности и факторы самосознания / Татьяна Листова // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 247–258.
7. Годованська О. Трансформація українського сільського простору під впливом «присутності» кордону з ЄС / Оксана Годованська // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 62–70.
8. Пастух Н. Консервація фольклорної традиції українців на пограниччі (на матеріалі українсько-молдовського порубіжжя) / Надія Пастух // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 317–329.
9. Кожухар К. Назви їжі і харчування в говірці села Булаешти Орґеївського району Республіки Молдова / Катерина Кожухар // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 193–209.
10. Головка О. Поховальна обрядовість українців Подільсько-Бессарабського пограниччя : міжетнічні взаємовпливи та локальна специфіка / Олександр Головка // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 71–81.
11. Харчишин О. Обряд «Маланка» та маланкові пісні на українсько-молдовському пограниччі / Ольга Харчишин // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 388–397.
12. Сауляк Б. Традиційні землеробські знаряддя праці на території Східного Поділля наприкінці XIX–XX ст. // Богдан Сауляк // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 359–365.
13. Петрова Н. Обрядовий персонаж «нанашка» в українському весіллі Одещини / Наталія Петрова // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 330–339.
14. Кушнір В. Бойки села Маринове : розвиток традиційної культури після переселення / Вячеслав Кушнір // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 240–246.
15. Васянович О. Уявлення українців про «єврейські кучки» (за польовими матеріалами в районах етнокультурних контактів) / Олександр Васянович // Одеські етнографічні читання: Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – С. 25–33.

Петрова А. А., ОНУ ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна

ПОРУБЕЖЬЕ, ПОГРАНИЧЬЕ, КОНТАКТНАЯ ЗОНА: К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНОСТИ ТЕМЫ В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена проблеме изучения порубежья в работах украинских этнологов. Поскольку порубежье становится предметом отдельных разведок ученых, но и темой научных конференций, основное внимание в

статье сосредоточено как раз на одном из таких сборников материалов – «Одесские этнографические чтения. Этнокультура порубежья: локально-территориальные особенности».

Ключевые слова: порубежье; контактная зона; пограничье; Одесские этнографические чтения.

Petrova A. O., Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

BORDERLANDS AND CONTACT ZONE: ON THE ISSUE OF STUDY THE THEME IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the issue of coverage in the Ukrainian anthropologists' works such popular direction in recent decades, as borderlands research. As borderlands is not only the subject of separate investigations of scientists, but the topic of international conferences, the focus of the article is paid to one of these collections of materials – «Odessa ethnographic reading: Ethnic Culture borderlands: local-territorial characteristics». In modern Ukrainian ethnology many researchers drawn to the subject of the so-called ethno and borderland areas in Ukraine, but the idea of this phenomenon are different. Using the terms «borderlands» and «contact zone», the authors do not always resort to explanations often not clear to them whether these concepts are synonymous, whether under a different semantic load. Over the last decade interest to anthropologists Ukrainian borderlands problems increases significantly. Most attention is paid to the borderlands zones near national borders is on Ukrainian territory and within the country.

Key words: borderlands; the contact zone; border; Odessa ethnographic reading.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Кушнір В. Г.**
д-р. іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**

© Петрова А. О., 2016

Дата надходження статті до редколегії 18.02.2016

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКА

Статтю присвячено аналізу використання біографічного методу для вивчення питань участі українців в міграційних процесах, формуванні етнічного населення Буджака, культурно-побутових особливостей, обрядовості задунайських переселенців.

Дослідження процесів формування етнічного складу населення Буджака, в яких українці брали активну участь, потребує використання різноманітних методів і біографічний є одним із них. Він передбачає вивчення історії життя особистості (життєвого шляху), автобіографій та ініційованих автобіографічних описів, сповідей, біографічних продуктів діяльності особистості, свідчень очевидців і близького оточення особистості – спогадів сучасників, опитувань близьких тощо.

Ключові слова: А. Д. Бачинський; біографічний метод; українці; задунайські переселенці; карантинні свідчення.

Дослідження процесів формування етнічного складу населення Буджака, в яких українці брали активну участь, потребує використання різноманітних методів і біографічний є одним із них. Він передбачає вивчення історії життя особистості (життєвого шляху), автобіографій та ініційованих автобіографічних описів, сповідей, біографічних продуктів діяльності особистості, свідчень очевидців і близького оточення особистості – спогадів сучасників, опитувань близьких тощо. Значимість цього методу значно зростає за відсутності чи незначної кількості джерел і тоді біографічні свідчення суттєво доповнюють уявлення про історичні процеси, зокрема і про етнічні процеси у зазначеному регіоні.

Біографічний метод, цікавий для нас з точки зору його використання в етнології. На історичному факультеті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова його успішно використовував відомий дослідник українського козацтва професор кафедри історії України Анатолій Діомидович Бачинський (1933–1995).

Крім воєнних, соціальних та економічних питань, Анатолій Діомидович приділяв увагу джерелам поповнення козацтва. Відмічаючи багатонаціональний склад козацтва, він зазначав, що його національний зміст визначали українці різних регіонів. Для цього як

пишуть сучасні дослідники, [1–4] Анатолій Діомидович обґрунтовував свої висновки на основі широкого кола матеріалів, надаючи перевагу архівним джерелам, історичному фольклору, [5, с. 121] а також використовуючи власну методіку історичного дослідження, розроблену на матеріалах біографічного характеру [5, с. 122]. А. Д. Бачинський використовував біографічний метод передусім для виявлення присутності українців у Буджаку. Адже відомо, що до перепису населення 1897 року питання етнічної ідентичності не відносилось до пріоритетних, як і з'ясування кількісного співвідношення представників різних етносів. Натомість, визнаючи потенціал цих джерел, історик також вказував на їх, певною мірою, суб'єктивний характер та необхідність співставлення інформації з іншими видами джерел [6, с. 69–71].

Зауважимо, що відсутність достовірних джерел для вивчення особливо раннього етапу історії українців у регіоні не єдина причина, що спонукала дослідника до використання біографічного методу. Особливо у другій половині XIX ст. поширеною була практика позначати східнослов'янське населення регіону узагальнюючою назвою «руські» [7, с. 47]. Тому ідентифікація українців і росіян у Буджаку постала для дослідників у подальшому достатньо складною пробле-

мою, яку А. Д. Бачинський вирішував саме через занотовані біографії переселенців різних верств. Далеко не завжди вони містять інформацію про етнічну приналежність, але відомості, наприклад, про прізвища, місце народження з великою ймовірністю вказують саме на походження та приналежність до певного етносу, у нашому контексті до українського. За приклад наводяться публікації карантинних свідоцтв задунайських запорожців, зокрема Григорія Захаренка з дружиною Катериною і синами Георгієм та Іваном, [8, с. 54] Романа Сидоренка з дружиною Оксаною, [8, с. 54] Петра Олексієнка (неодруженого) [8, с. 55], Давида Добровольського з дружиною Софією, синами Карпом і Романом і дочкою Мотроною, [8, с. 55] Євтуха Борисенка з дружиною Анастасією, синами Петром і Миколаєм, дочками Ульяною і Катериною, [8, с. 55] Антона Бондарчука з дружиною Марією, синами Романом і Матвієм, дочкою Марією, [8, с. 56] Василя Кравця з дружиною Ганною і дочкою Марією, [8, с. 56] Микиту Шпака з дружиною Марією, синами Степаном, Кузьмою, дочками Катериною і Оленою, Федіра Зінченка з дружиною Катериною і синами Григорієм і Дем'яном, Корнія Стеценка з дружиною Зіновією, сином Гнатом і дочками Дарією і Марією, [8, с. 57] Давида Новицького з дружиною Стефанидою, Івана Римщенка, неодруженого, Василя Сиренка з дружиною Ганною, Іллю Кравченка, [8, с. 58] Івана Волохонського з дружиною Варварою, сином Гаврилом, дружиною Пелагеею, їх синами Іваном, Василем, Трохимом, [8, с. 59] також дослідник подає опис майна, з яким прибули переселенці.

Не менш важливим стало використання біографічного методу для визначення часу появи українців в регіоні, з'ясування динаміки чисельності переселенців особливо на ранніх етапах міграції. Опрацювавши великий обсяг архівних джерел, А. Д. Бачинський ввів до наукового обігу біографії, які засвідчують не тільки факт присутності у тій чи іншій місцевості, а й суттєво доповнюють хронологію заселення українцями південно-західної частини степу.

Слід відзначити і важливість інформації про місця виходу переселенців, адже вони були носіями регіональної культури. Так,

наприклад, задунайський козак Йосип Український за запорозьким прізвиськом Білий, народився у Харкові 1759 року [9, с. 35]. Курінний отаман Іван Шереметенко народився 1786 року у слободі Кобрині Єлисаветградського повіту на Херсонщині [9, с. 36]. Загальновідомий Ананій Коломієць народився в 70-х роках XVIII ст. у селі Велика Піщана поблизу Балти тодішнього Брацлавського воєводства [9, с. 49]. Василь Майстренко народився 1759 року в селі Глемязові Золотоносського повіту [9, с. 69]. Наведені свідчення цілком конкретно ілюструють географію місцевостей, з яких вийшли переселенці. Це важливе для етнологів питання актуальне в контексті з'ясування наслідків трансформації регіональних культур в умовах Буджака і причорноморської зони зокрема.

Однією з найменш вивчених є проблема внутрішньої міграції українців [7, с. 49] і біографічні матеріали також суттєво доповнюють її розуміння: висвітлюють інтенсивність міграційного процесу, шляхи руху, фіксують тимчасові зупинки переселенців, мотиви людей оселитися у тій чи іншій місцевості. Ілюстрацією до зазначеного може бути біографія Івана Шереметенка, який 1798 року жив в Акермані, а 1803 року переселився до Катирлезу за Дунаєм. За п'ять років він змінив два місця проживання. Ананій Коломієць 1807 року втік до села Молога (сучасний Білгород-Дністровський район Одеської області). Згодом переселився до Молдавії, де жив до 1811 року, згодом перебрався за Дунай до Задунайської Січі. За чотири роки тричі мігрував. Гарасим Шатковський із села Лошівка, що на річці Синюха біля Богополя втік до Хотина, потім до Бендер, згодом до Дністровського лиману і через деякий час подався за Дунай. Шевченко з Катеринославщини переселився до таврійської губернії, потім до Одеси, 1809 року – за Дунай. Михайло Дубовенко із села Перегардинка Васильківського повіту (Київщина) переселився до Одеси, через три роки оселився в селі Тишкове (сучасна Сичавка), через два роки перейшов до села Чичиклія (с.Покровка Веселинівського району Миколаївської області), через півтора роки повернувся до Одеси, потім до Кілії.

Біографії вказують, що інтенсивність внутрішньої міграції була достатньо високою.

Наведені приклади не визначають рівень масштабності переселень, але засвідчують існуючу практику переміщень людей на достатньо значні відстані, короткотермінове чи тривале перебування у тій чи іншій місцевості.

Анатолій Діомидович науково опрацював та ввів до наукового обігу чимало нових архівних матеріалів. Так, із матеріалів Державного архіву Одеської області відзначимо із фонду «Управління Новоросійського Бессарабського генерал-губернатора справи «Про різного звання людей, що переселяються з-за кордону на мешкання в Бессарабію. 1816–1821 рр.» матеріали про склад родин українців Задунайської Січі, райї, їхнє майно, одяг, предмети інтер'єру, житла тощо [8, с. 53–65]. Із публікації карантинних свідоцтв дізнаємося про традиційні для української родини на початку XIX ст. ужиткові речі та одяг, господарські заняття. Наприклад, задунайський запорожець Антон Бондарчук з дружиною Марією мали: сорочок тринадцять, штанів шість пар, юпок чотири, свити дві, кожухів три, домотканого полотна п'ять аршин, аладжи (шовкова або напівшовкова смугаста турецька матерія) чотири аршини, ниток дев'ятнадцять мотків, льону п'ять ок, ряден троє, рушників сімнадцять, полог один, уздечок дві, подушок чотири, борошна один лантух, пшоно один мішок, казанів два, чобіт три пари, панчохи дві пари, черевиків п'ять пар, ковпаків два, шапок дві, серпів чотири, дві коси, три сокири, дев'ять свердел, три долота, одна пила, три кирки, скриню, чотири лантухи [8, с. 56]. Прикметна для цієї родини деталь – у господарській діяльності пріоритетним, ймовірно, були домашні ремесла – ткацтво та столярство. Зокрема, про ткацтво свідчать не тільки заготовлені для ткання нитки, але й досить повний набір виробів – декілька різновидів килимових виробів, рушники. Про столярство свідчить

представницький набір інструментів. Василь Кравець з дружиною мали: сорочок десять, штанів троє, юпок дві, хусток дві, рушників два, кожухи три, свиту одну, шапку одну, мішків три, кушак один, халат один, сукня молдованська одна, чоботи дві пари, башмаки дві пари, панчохи одна пара, казан один, рядно одне, сюртуків два, каюк один [8, с. 56].

Слід зазначити також, що подані відомості є цінним додатковим джерелом, зокрема, для дослідження весільної обрядовості, оскільки у складі описаних речей зустрічаємо обов'язкові складові традиційного українського посагу (приданого): скриню, рушники, сорочки, та інше. Серед речей одружених переселенців записана ікона (ймовірно за все – вінчальна). Звернемо увагу, що у вдівців та неодружених серед описаних речей не зустрічаємо рушників та скрині.

Назви одягу вказують на процес акультурації, який відображений, зокрема, у запозиченнях українцями турецького строю. Так, у переліку речей задунайських запорожців Євтуха Борисенка [8, с. 55] та Іллі Кравченка [8, с. 58] записано фески, у Корнія Стеценка чотири фати [8, с. 57], що підтверджує слова Ананія Коломійця про те, що одяг козаків на той час був уже напівтурецьким.

Використання джерел біографічного характеру дозволили вченому розглянути не тільки історію задунайських козаків, але й надати цінні відомості побутового характеру, персоніфікувати процеси заселення та переселення. Біографічний метод у науковій спадщині вченого засвідчує перспективність його використання в етнології, зокрема у дослідженні питань раннього етапу заселення українцями Буджака, місць виходу переселенців, проблем внутрішньої міграції, структури селянських родин, господарсько-побутового життя, та обрядовості, зокрема весільної.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хмарський В. М. Анатолій Діомидович Бачинський: нарис наукової і громадської діяльності // Анатолій Діомидович Бачинський : [біобібліографія]. – Одеса, 1994. – С. 8-9.
2. Анатолій Діомидович Бачинський : [біобібліографія] / ОДУ ім. І. І. Мечникова. Наукова бібліотека; Уклад. Л. В. Новікова; Ред. С. М. Кириченко. – Одеса, 1994.

3. Бачинська О. А., Самойлов Ф. О. А. Д. Бачинський – дослідник Південної України // Південна Україна. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: «Тандем-V», 1998. – Вип. 3. – С. 150–154.
4. Одеса козацька. Наукові нариси. – Вид. 2, змінене та доповнене «Чорноморська минувшина»: число 3. – Одеса : Фенікс, 2008. – Розділ 6: З історії дослідження українського козацтва в Одесі. XIX – кінець XX століття / Новікова Л. В. – С. 149–150.
5. Новікова Людмила. Козацька тематика в працях А. Д. Бачинського (1933-1995) // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 118–139.
6. Бачинський А. Д. Біографічні матеріали –джерело для вивчення історії народної колонізації Придунайських степів у XVIII- на початку XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 69–71.
7. Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців Південно-Західного Степу і Нижнього Подунав'я. – Одеса : КП ОМД, 2012. – 192 с.
8. Бачинський А. Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. – Вип. 1. – Одеса, 1995. – С. 53–65.
9. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – 124 с.

Петрова Н. А., Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, Украина

БИОГРАФИЧЕСКИЙ МЕТОД В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ БУДЖАКА

Статья посвящена анализу использования биографического метода для изучения вопросов участия украинцев в миграционных процессах, в формировании этнического состава населения Буджака, культурно-бытовых особенностей, обрядовости задунайских переселенцев.

Ключевые слова: А. Д. Бачинский; биографический метод; украинцы; задунайские переселенцы; карантинные свидетельства.

Petrova N., Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

BIOGRAPHICAL METHOD IN THE STUDY OF THE FORMATION OF THE ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION IN BUDJAK REGION

This article analyzes the use of biographical method for studying Ukrainian on participation in the migratory processes shaping ethnic population Budjak, cultural and social characteristics, rites Danubian immigrants. Investigation of the formation of the ethnic composition of Budjak where Ukrainian took an active part, requires the use of different methods and biographical one of them. The significance of this method increases significantly in the absence or small number of sources and then biographical evidence substantially complementary understanding of the historical processes, including on ethnic processes in that region.

Biographical method is interesting for us in terms of its use in ethnology. On the Historical Faculty of Odessa I. I. Mechnikov National University it successfully used the famous explorer Ukrainian Cossacks Professor of History of Ukraine A. D. Bachyns'kyi (1933–1995). In the military, social and economic issues, Anatolyi Diomydovych paid attention to sources of replenishment of the Cossacks. Noting the multinational composition of the Cossacks, he noted that his national content determined by various Ukrainian regions, argued their findings based on a wide range of materials, giving priority to archival sources, and using its own methodology of historical research developed on biographical material. A. D. Bachyns'kyi biographical method primarily used to detect the presence of Ukrainian Budjak. It is known that the Census 1897 issue of ethnic identity is not related to the priorities as ascertain the proportion of different ethnic groups. However, recognizing the potential of these sources, historians pointed to them, to some extent, subjective, and the need comparison with other types of information sources.

In the second half of the nineteenth century was a common practice to mark umbrella Eastern Slavic population of the region called "russkiye." Therefore, identification of the Ukrainian and Russian in Budjak was made for further research rather complex problem that is solved A. D. Bachyns'kyi tracked through the biography of immigrants of different backgrounds. Not always they contain information about ethnicity, but information, such as name, place of birth is likely to indicate precisely the origin and belong to a certain ethnic group, in this context, to Ukrainian. For example publications are quarantine certificates Danubian Cossacks. Also, researchers will describe the property, which arrived immigrants.

Equally important was the use of biographical method for determining the time of appearance in the Ukrainian region clarifies the dynamics of immigrants especially in the early stages of migration. Upon learning a large amount of archival sources, A. D. Bachyns'kyi introduced to the scientific biography, which proved not only very presence in some areas, but significantly complement the chronology of Ukrainian settlement southwestern part of the desert.

It is necessary to note the importance of the release of information about immigrants, because they were carriers of the regional culture. These testimonies illustrate quite specific geographic areas from which the immigrants came. It is important for ethnologists issue is relevant in the context of regional transformation clarify the consequences crops in the Black Sea and Budjak area in particular.

One of the least studied is the problem of internal migration and biographical materials Ukrainian substantially complementary understanding, highlight the intensity of the migration process, ways of movement, fix temporary stop immigrants, people reasons to stay in a particular area. Biographies indicate that the intensity of internal migration was high enough. These examples do not determine the level of scale migrations, but confirm the existing practice movements of people on a fairly long distances, short-term or long stay in a particular area.

Anatoliy Diomydovych scientifically worked out and introduced into scientific circulation many new archival materials. With the publication of quarantine certificates to learn about traditional Ukrainian family in the early nineteenth century, everyday items and clothing, household employment.

It should be noted also that the submitted information is a valuable additional source, particularly for the study of the marriage ceremony as a part of the things described meet the required components of traditional Ukrainian dowry (dowry): chest, towels, shirts, and more. Among the things written icon married immigrants (most likely – Wedding). Note that among widowers and unmarried described things not meet towels and chest.

Names clothes indicate the process of acculturation, which is reflected in particular in borrowing Turkish Ukrainian ranks.

Using biographical sources have allowed scientists to examine not only the history of the Danubian Cossacks, but also provide valuable information domestic nature, personalize the process of settlement and resettlement. Biographical method in the scientific heritage of scientist shows promise in its use of Ethnology, particularly in the early stage of research on Ukrainian settlement Budjak region, places of exit immigrants, problems of internal migration patterns of peasant families, household life, ceremonies, including the wedding.

Key words: *A. D. Bachyns'kyi; biographical method; Ukrainian; Danubian settlers; quarantine certificate.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Кушнір В. Г.
д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.*

© Петрова Н. О., 2016

Дата надходження статті до редколегії 16.02.2016

І. Ю. Робак,
д-р. іст. наук, науковий консультант Центру медичного краєзнавства
Харківського національного медичного університету,
м. Харків, Україна
Г. Л. Демочко,
канд. іст. наук, директор Центру медичного краєзнавства
Харківського національного медичного університету,
м. Харків, Україна

МЕДИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Статтю присвячено місцю медичного краєзнавства у сучасній науці, яке має потужний науковий потенціал. Автори дали визначення поняттю медичного краєзнавства, окреслили його об'єкт та предмет, вказали на зв'язок з іншими дисциплінами. Зазначено, що після конкретизації позиції медичного краєзнавства, активність досліджень у цьому напрямі зростає, з'явилася спеціальна рубрика в фаховому історичному виданні. Як висновок, автори наголошують – медичне краєзнавство це самостійна, дієздатна галузь, студії якої мають базуватися на історичній методології та методах суміжних дисциплін.

Ключові слова: В. Отамановський; медичне краєзнавство; О. П. Реєнт; П. Т. Тронько; Харківський національний медичний університет; Центр медичного краєзнавства; часопис «Краєзнавство».

Поява на науковому небосхилі національного краєзнавства, якому дав нового життя академік П. Т. Тронько, вимагає від істориків осмислення та нових підходів у розробці його окремих складових. Як зазначав П. Т. Тронько ще у 2000 році, «краєзнавство – це сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевості, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах» [1]. Ці традиційні «троньківські» елементи залишали поза увагою дослідників зокрема медичне краєзнавство, яке у визначенні П. Т. Тронька криється в «інших аспектах».

Зауважимо, що медичне краєзнавство почало студіюватися багато років тому, коли ще це поняття не було науковцями визначено і введено до наукового обігу. Першим дослідником у цій галузі став один з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства Валентин Отамановський. Працюючи упродовж 1924–1928 років в архівосховищах у пошуках матеріалів про Вінниччину, В. Д. Отамановський вперше наштовхнувся на джерела з історії медицини та аптечної справи регіону. Вони зацікавили дослідника.

Відтоді історико-медичне краєзнавство увійшло до кола його наукових інтересів. Переглянувши сотні актових книг з багатьма тисячами фактів, вчений-краєзнавець створив свою першу студію в цій площині. Нею стала праця «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст.», написана наприкінці 1920-х років, а надрукована в 1930 р. [2]. У подальшій науковій діяльності професор В. Д. Отамановський активно досліджував питання медичного краєзнавства Поділля та Слобожанщини, на якій оселився 1958 р. [4–9].

Сучасне національне краєзнавство напрацювало потужний потенціал. Цей потенціал можна і необхідно використовувати для розвитку та популяризації нових галузей, зокрема медичного краєзнавства, яке не менш важливе для історії регіону, ніж літературне, релігійне, географічне чи економічне. Як зауважив у своїй доповіді на початку 2012 р. Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, «напрацьований за останні роки досвід краєзнавчої роботи допомагає визначити основні напрями наукової діяльності всіх структур Спілки». Не дивлячись на те, що медичне краєзнавство не було тоді ще

визначене, як самостійна галузь краєзнавчого знання, О. П. Реєнт яскраво показав, що краєзнавство різноманітне, воно не тільки відкрите до співпраці із суміжними науками, а й має вже такі позитивні результати, які дозволяють виокремити нові галузі краєзнавства. Справедливо обнадійливо О. П. Реєнт зазначив, що краєзнавство має «міждисциплінарний характер, закладений історією, етнографією, геологією, археологією, природознавством, генеалогією, культурологією тощо». Саме тут, у підвалинах краєзнавства і має стояти медична складова, адже «міждисциплінарний характер краєзнавства висвітлює загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникнення різних галузей знань при вивченні конкретного краю» [10; 11]. Тому підняття питання ідентифікації медичного краєзнавства та визначення його місця у краєзнавчій науці – це нагальна потреба часу, актуалізована самим розвитком науки та створенням проекту Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року [12].

Донедавна медичне краєзнавство не було представлене в жодній фундаментальній праці з краєзнавства. Фрагментарно медико-краєзнавчі студії зустрічались, проте дуже рідко. У краєзнавчій пресі за 1993–2014 рр. таких досліджень аж чотири! Історики Харківського національного медичного університету вперше визначили поняття «медичне краєзнавство» та ввели його до наукового обігу [13; 14]. З того часу медичне краєзнавство стає предметом вивчення багатьох науковців. Зокрема, ініціатива істориків Харківського національного медичного університету була підтримана колегами з інших вишів. Про це свідчить запровадження медичного краєзнавства у теоретичну і практичну роботу зі студентами медичних вишів, яке втілюється в життя кафедрою українознавства та філософії Івано-Франківського національного медичного університету – опорною в системі Міністерства охорони здоров'я України з нормативних та елективних курсів гуманітарного циклу підготовки, серед яких і «Краєзнавство» [15].

Кафедра суспільних наук Харківського національного медичного університету дала поштовх цьому напрямку, та вже сьогодні

можна побачити запровадження передового досвіду не тільки профільними вишами України. Бібліотечні співробітники також займаються запровадженням медичного краєзнавства у практичну роботу. Зокрема, Чернігівська обласна наукова медична бібліотека стала кошиком медичного краєзнавства Чернігівщини, закладом неодноразово проводилися тематичні конференції, видано ґрунтовну працю «Відомі лікарі Чернігівщини» тощо [16].

Отже, з нашої точки зору, *медичне краєзнавство – це галузь національного краєзнавства, що вивчає всі аспекти медицини та охорони здоров'я певного регіону, району або іншої місцевості у ретроспективі та сьогоденні*. Об'єктом медико-краєзнавчих студій є обраний регіон, а предметом – стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, в тому числі й фармацевтичних (державних, приватних, громадських), медична і фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров'я, фармації тощо. На підставі їхніх досліджень має формуватися цілісне уявлення про процес розвитку усіх складових охорони здоров'я у регіоні.

Медичне краєзнавство сьогодні – органічний напрям краєзнавства, який має досліджуватися на загальнонаукових та специфічних методологічних засадах. Не зважаючи на різноманітність галузей краєзнавства, об'єкт його дослідження в них один (певна місцевість), а різні предмети (історія краю, його географія, економіка, культура, медицина та охорона здоров'я тощо). А якщо так, то логічно визначити й деяку спільність у методології всіх галузей краєзнавства. Не ускладнюючи її для дослідників краю (серед яких багато не тільки науковців, а й пересічних людей навіть без вищої освіти), зазначимо, що головним методом будь-якого галузевого краєзнавства (й медичного зокрема), з нашої точки зору, має бути збір і систематизація різними способами корисної інформації про минувшину і сучасність краю. Інші методи дослідження для наукової обробки зібраних відомостей потрібно вже краєзнавцям-науковцям брати з відповідних наукових галузей (історичних, географічних, геологіч-

них, сільськогосподарських, економічних, технічних наук тощо). Так, для медичного краєзнавства це будуть методи історії медицини, соціальної історії, історії повсякдення, містознавства, соціальної медицини та організації охорони здоров'я, демографії, статистики тощо.

За нашої ініціативи рубрика «Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідний потенціал» з 2014 р. посіла своє законне місце на шпальтах друкованого органу НСКУ та Інституту історії України НАН України – часопису «Краєзнавство». За короткий відтинок часу її існування в ній побачили світ матеріали Г. Демочко [13], В. Алькова [17], І. Робака [18], О. Топчія [19], Л. Товкун [20], В. Ільїна [21], А. Якуби [22]. У статті Г. Демочко встановила, що місце медичного краєзнавства досі чітко не визначено, через що наукові студії цієї галузі не мають великої популярності. Особлива увага у публікації приділена порівнянню медичного та історичного краєзнавства. Авторкою до наукового обігу вводиться нове поняття – історико-медичне краєзнавство. Як результат, Г. Демочко стверджує, що медичне краєзнавство – самостійна галузь краєзнавчих досліджень, воно повинно студіюватися нарівні з іншими галузями – історичним, економічним, географічним краєзнавством тощо.

Володимир Альков у статті «Харківська губерньська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих» розглянув зміни в ставленні до психічно хворих пацієнтів Харківської губерньської земської лікарні та закладів, що їй передували. Автор дійшов висновку про десакралізацію образу божевільного, що навіть при прогресивній гуманізації в умовах кадрових проблем та специфіки роботи мало зворотній ефект.

Стаття Ігоря Робака у 1–2 номері за 2015 рік присвячена життю видатного гігієніста, малляріолога В. Фавра. У статті простежується життєвий шлях, професійна і громадська діяльність медика, виділені найважливіші факти його біографії, наголошується на історико-краєзнавчій складовій дослідження, а саме на внеску В. Фавра в організацію охорони здоров'я Харкова. Дослідник відзначив, що В. Фавра без перебільшення можна вважати фундатором сучасної харківської місь-

кої санітарно-епідеміологічної служби. А вже наступний подвійний номер журналу цього ж року містив нову статтю І. Робака у співавторстві з А. Якубою, в якій автори дослідили процес виникнення і розвитку аптечного бізнесу в Харкові в дорадянську добу. Проаналізовано організаційні принципи функціонування «вільних» аптек і результати їхньої діяльності, виявлена динаміка розростання аптек у різні роки. Науковці наголошують на проблемних аспектах у відкритті та існуванні комерційних аптечних закладів. Цікавинкою публікації стали причини та особливості конкурентної боротьби серед власників аптечної галузі, законодавчі перепони при отриманні дозволу і юридичному оформленні відкриття аптеки, місця її розташування тощо.

Лідія Товкун своє дослідження присвятила висвітленню багатогранної діяльності вчених-гігієністів Одеського медичного інституту в 1921–1941-х рр. Авторка встановила, що дослідження холери Л. В. Громашевського відіграли значну роль у розробці загальноприйнятої в нашій країні системи боротьби з цим небезпечним захворюванням; С. С. Аглицький сформулював теоретичні основи всіх методів очищення стічних вод; М. М. Костямін визначив перспективні напрями у харчовій, комунальній і шкільній гігієні.

Студія Вадима Ільїна знайомить читача з амбулаторно-поліклінічною допомогою в Харкові в повоєнні радянські часи (1945–1991) в ракурсі історико-медичного краєзнавства. Дослідник розглядає актуальну для незалежної України тему розвитку первинної ланки охорони здоров'я в розрізі медичного краєзнавства. Автор реконструює такі етапи цього процесу в радянському Харкові як повоєнна відбудова, становлення нової дільничної служби, об'єднання лікарень з поліклініками в рамках реформування медичної галузі у кінці 1940 – на поч. 1950-х рр., спеціалізацію і реорганізацію амбулаторно-поліклінічної мережі в 1970–1980-ті рр., розкриває причину нерівномірності територіального розподілу амбулаторної допомоги. Дослідник вважає, що амбулаторно-поліклінічна мережа Харкова у повоєнний час пережила порівняно швидке відновлення, але досить довгий період розвивалася наздоганяючими темпами відносно зростання місь-

кого населення і розбудови нових районів, до середини 1960-х рр. не була впорядкована в плані рівномірного розміщення територіальних дільниць. Впродовж 1960-х рр. відбулося суттєве зростання амбулаторно-поліклінічної мережі, яке дозволило вже з початку 1970-х рр. перейти до реалізації масштабних планів з випереджального довгострокового розвитку до 2000 р., який не вдалося реалізувати в повній мірі.

Олександр Топчій у своїй роботі досліджує місце і роль сільських працівників медичної сфери Чернігівщини в становленні і розвитку сільської медицини регіону в 20–30-х роках ХХ століття. Автор доводить, що сільська медицина Чернігівщини відображала загальний стан соціально-економічного життя держави, що позначилося головним чином на становищі та розвиткові інфраструктури медичних закладів регіону та тяжких умовах праці і побуту сільських лікарів регіону на фоні значного поширення численних епідемій та відсутності належного фінансування.

З цього року започаткована рубрика «Медичне краєзнавство» і в матеріалах щорічної Міжнародної Інтернет-конференції «Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я» [23]. На жаль, всі надруковані медико-краєзнавчі студії носять винятково історичний характер, а сучасний вимір галузі поки що не знаходить свого розкриття.

З метою організації, координації, наукового і методичного керівництва, контролю за проведенням наукових досліджень з медичного краєзнавства, а також популяризації їх результатів у Харківському національному медичному університеті створений Центр медичного краєзнавства як окремий науковий структурний підрозділ. А для запровадження медико-краєзнавчої складової в процесі підготовки майбутніх медиків з метою покращення їх національно-патріотичного виховання, зокрема виховання в них почуття гордості за рідний край, до навчального плану введена дисципліна «Краєзнавство». Крім суто наукової діяльності, Центр надає теоретичну і методичну допомогу науково-педагогічним працівникам у викладанні курсу «Краєзнавство», організує та проводить студентські конференції, теоретичні семінари, «круглі столи», читання, презентації, дискусії, конкурси, екскурсії тощо, веде видавничу діяльність.

Отже, оглядаючи ситуацію, що склалася у сфері сучасного краєзнавства, зазначимо необхідність підтримувати й заохочувати студії з медичного краєзнавства, яке може стати тим «свіжим повітрям», що сколихне й інші галузі та дасть можливість студіювати їх більш ґрунтовно. Результати, отримані в медико-краєзнавчих дослідженнях, доводять, що медичне краєзнавство – це окрема, самостійна, дієздатна галузь краєзнавства. Такі результати стають прикладом для розвитку інших галузей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тронько П. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Тронько – К., 2000. – 271 с.
2. Отамановський В. До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини ХVIII ст. / В. Отамановський // Збірник пам'яті академіка Т.Г. Яновського / за ред. акад. Д. Заболотного, О. Корчак-Чепурківського та І. Шмальгавзена. – К., 1930. – С. 322–334.
3. Отамановський В. Борьба медицины с религией в Древней Руси / проф. д-р ист. наук В. Отамановський; под ред. проф. М. Барсукова и доц. И. Устинова. – М.: Медицина, 1965. – 188 с.
4. Отамановський В. И. А. Ролле и Ю. Д. Талько-Грынцевич : (к истории рус.-польск. науч. связей) / В. Отамановський // Советское здравоохранение. – 1962. – № 8. – С. 75–77.
5. Отамановський В. Медицинское прошлое южного Правобережья Украины ХVIII в. : материалы по истории рус. медицины : ист.-мед. исслед. / В. Отамановський. – Саратов : [б. и.], 1952. – 168 с.
6. Отамановський В. Отечественные лекари-новаторы второй половины ХVIII в., создавшие более прогрессивное направление в лечении чумы, и роль их как зачинателей рациональной терапии / В. Отамановський, д-р ист. наук. – Саратов, 1958. – 42 с. – (Труды Саратов. мед. ин-та ; т. 10, вып. 1).
7. Отамановський В. Реформы в Речи Посполитой, направленные на создание государственной системы здравоохранения, и их значение для Правобережной Украины / В. Отамановський // Советское здравоохранение. – 1959. – № 7. – С. 35–41.

8. Отамановський В. Перші аптеки на Україні / В. Отамановський // Фармацевтичний журнал. – 1960. – № 2. – С. 60-68.
9. Отамановський В. Розвиток аптечної справи на Україні із середини XVII до початку XIX ст. / В. Отамановський // Фармацевтичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 48–57; № 6. – С. 56–67.
10. Звіт Національної спілки краєзнавців України. Доповідь голови НСКУ члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта // Краєзнавство : науковий журнал. – 2012. – № 1. – С. 13–22.
11. Реєнт О. «Хай надихають славні імена» / О. П. Реєнт // Урядовий кур'єр. – 2013. – 13 вересня.
12. Реєнт О. Краєзнавство – невід'ємна складова сучасності / О. Реєнт // Слово Просвіти. – Ч. 27 (716) 11–17 липня 2013 р. – С. 5.
13. Демочко Г. Історичне і медичне краєзнавство: проблеми ідентифікації та співвідношення / Г. Демочко // Краєзнавство : науковий журнал. – 2014. – № 1. – С. 93–99.
14. Робак І. Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи / І. Робак, Г. Демочко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Історичні регіони України: минуле та сучасність» (м. Харків, 28–29 листопада 2013 р.) – Х. : ХНАДУ, 2013. – С. 17–19.
15. Любчик І. Краєзнавство в структурі українознавчих дисциплін вищої школи: досвід Івано-Франківського національного медичного університету / І. Любчик // Обрії, 2014. – №2. – С. 61-62.
16. Розвиток медичного краєзнавства на сучасному етапі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://uoz.cn.ua/news494.htm>. – Назва з екрана.
17. Альков В. Харківська губерньська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих / В. Альков // Краєзнавство : науковий журнал. – 2014. – №2. – С. 71–81.
18. Робак І. Талант, відданий оздоровленню Харкова (до 140-річчя з дня народження В. В. Фавра) / І. Робак // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №1/2. – С. 207–213.
19. Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: рол сільських медичних працівників (1920–1930 рр.) / О. Топчій // Краєзнавство : науковий журнал. – 2014. – №2. – С. 81–94.
20. Товкун Л. Внесок учених-гігієністів Одеського медичного інституту в розвиток гігієни в Україні (1921–1941 рр.) / Л. Товкун // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №1/2. – С. 213–218.
21. Ільїн В. Амбулаторно-поліклінічна допомога в Харкові в повоєнні радянські часи (1945–1991 рр.) в ракурсі історико-медичного краєзнавства / В. Ільїн // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №1/2. – С. 218–225.
22. Робак І. . Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові XIX – на поч. XX ст. / І. Робак, А. Якуба // Краєзнавство : науковий журнал. – 2015. – №3/4. – С. 199-206.
23. Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я : матеріали III Міжнародної наукової Інтернет-конференції, 2-9 листоп. 2015 р. / Харк. нац. мед. ун-т ; [редкол. : І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко]. – Х. : ФОП Панов А. М., 2015. – 182 с. (з іл.)

Робак І. Ю., Центр медичного краєзнавства Харківського національного медичного університета, Харків, Україна

Демочко А. Л., Центр медичного краєзнавства Харківського національного медичного університета, Харків, Україна

МЕДИЦИНСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

В статье определено место медицинского краеведения в современной науке. Отмечено, что медицинское краеведение имеет мощный научный потенциал. Авторы дали определение медицинскому краеведению, выделили его объект и предмет, проследили на связь с другими дисциплинами. Указано, что после определения позиции медицинского краеведения активность исследований в этом направлении увеличилась, появилась специальная рубрика в специализированном историческом издании. В результате исследования сделан вывод, что медицинское краеведение – самостоятельная сфера научного знания, исследования которой должны базироваться на исторической методологии и методах смежных дисциплин.

Ключевые слова: А. П. Реєнт; В. Отамановський; журнал «Краєзнавство»; медичне краєзнавство; П. Т. Тронько; Харківський національний медичний університет; Центр медичного краєзнавства.

Robak Igor, Center of medical Study of Region of Kharkiv National Medical University

Demochko H., Center of medical Study of Region of Kharkiv National Medical University

MEDICAL STUDY OF REGION IN THE CONTEXT OF HISTORY AND PRESENT TIMES

Definition of the modern concept of «Study of Region» was formed in 2000 by academician P. Tronko. In his opinion, the Study of Region does the research of a specific region in its various aspects. Unfortunately, the interpretation of the concept was too strict, and there was no place for medical aspects in the definition of the Study of Region.

The researching of medical Study of Region started many years ago. Valentyn Otamanovsky became the first researcher in this area, he studied the history of medicine and pharmacy of Vinnytsia region.

National Study of Region has high potential that is to be used for the development of the medical aspect. According to O. Reyent, the Study of Region is diverse and open for cooperation with related sciences, this definition points excellently to the interdisciplinary nature of the Study of Region.

Until now researches on the medical Study of Region were rare – during the last 10 years only four articles were published in the leading journal «Kraieznavstvo». At the initiative of the historians of Kharkiv National Medical University in 2014, the medical Study of Region obtained a column in the abovementioned journal. The studies of A. Demochko, I. Robak, V. Alkov, L. Tovkun, V. Ilyin, A. Topchii, A. Yakuba have already been published there. In addition, its main ideas have been introduced not only into the scientific use, but also into the work practice with medical students within the frames of «Study of Region» course.

With the purpose to coordinate the scientific and methodical management of conducting of researches, an acting Center of medical Study of Region has been established in Kharkiv National Medical University. In addition, the Center is working in order to improve national patriotic education. «Study of Region» discipline has been included to the training program of the physicians for the students; it also studies medical component. Student conferences, academic seminars, round tables, presentations, discussions, contests are regularly held.

As a result of the research conducted, the authors have concluded it is necessary to support and stimulate the researches to work in the field of medical Study of Region. It will not only show the potential of medical Study of Region, but also impulse the other sciences.

Key words: *O. P. Reyent; V. Otamanovsky; «Kraieznavstvo»; medical Study of Region; P. T. Tronko; Kharkiv National Medical University; Center of medical Study of Region.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Багмет М. О.*

© Робак І. Ю., Демочко Г. Л., 2016

Дата надходження статті до редколегії 09.03.2016

ХРОНІКА, ОГЛЯДИ ІНФОРМАЦІЯ

РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Після падіння комуністичного режиму поляки отримали можливість вільно розвивати різноманітні форми підприємництва. В свою чергу вибір стратегічного напрямку розвитку держави – входження повноправним членом до ЄС дав шанс законодавчо оформити нові форми господарювання, що сприяло формуванню малого та середнього бізнесу. Національне багатство не дісталось в руки олігархічних кланів. Держава зробила ставку на середній клас, як основного платника податків і гаранта політичної стабільності. Зрозуміла стратегія і чітка тактика дозволили полякам впоратися із поставленими завданнями, що й забезпечило у 2004 році входження Республіки Польща до ЄС. Разом із тим, ще залишається низка не вирішених питань, які стоять на порядку денному у відносинах владних інституцій та малого і середнього бізнесу. Зважена інвестиційна політика, законодавчі гарантії роблять Польщу привабливою країною для іноземних інвестицій і разом із тим захищають інтереси місцевого товаровиробника.

Ключові слова: підприємництво; малий та середній бізнес; Польща.

Підприємливість посідає важливе місце у сучасному процесі ведення господарства. Вона підвищує продуктивність праці, а її ефективність в кінцевому підсумку допомагає в конкурентній боротьбі. У 1989 році, після падіння комуністичної системи господарювання, нові паростки підприємливості могли проявитися в приватному аграрному секторі (окрім так званих повернутих земель, де панували кооперативи та інші форми суспільної власності) та малих і середніх фірмах в обслуговуючому секторі. Адже, великі промислові гіганти, у зв'язку з дезінтеграцією коопераційних відносин між колишніми країнами членами РЕВ, переживали стагнацію та занепад.

Тому, у 1990-х роках, саме малі та середні підприємства стали основою польської економіки і дещо пом'якшили наслідки безробіття викликаного закриттям промислових гігантів. Будучи більш еластичними – малі та середні підприємства були здатні достатньо швидко реагувати на зміни, що відбувалися в економіці країни. Вони то, стали основою формування так званого середнього класу, який є основним джерелом надходження податків до бюджету.

Польські науковці, господарники та чиновники достатньо активно вивчають процеси становлення економічної моделі власної держави у 1990-х – на початку 2000-х років, а також в умовах членства Польщі в Європейському Союзі. Стислий аналіз такого роду процесів здійснила А. Донбровська [1]. Презентовані автором таблиці та графіки дають можливість наглядно зрозуміти місце, яке посів малий і середній бізнес у Польщі в 1990-2000-х роках.

Розвиток агробізнесу та проблеми, які виникають в процесі виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції розглянуто у статті П. Буравського й А. Левчука [2]. На прикладі гірських районів Сілезького воєводства дослідили розвиток підприємливості в аграрному секторі Е. Ліпіанін-Зонтек та З. Зонтек [3]. Аналогічне дослідження стосовно Великопольського воєводства здійснив тандем у складі Юзефецької М. і Циган К. [4]. З іншого боку до ролі польського села в розвитку підприємництва підійшли у своїх публікаціях польська дослідниця Христина Кжижановська [5] і український дослідник Н. Герасимчук. Зокрема, увагу вітчизняного науковця привернула проблема зелено-

го туризму в польських селах [6]. Місце малих та середніх підприємств у економіці Польщі визначила Ірена Ліхняк [12]. Суспільно-господарський розвиток в теоретичному і практичному сенсі привернув увагу Є. Гауснера [7]. Аналіз та оцінку можливостей інституцій, що підтримують малий і середній бізнес в Польщі здійснив Яцек Кліх [8].

Малі та середні підприємства і в Польщі змушені долати певні перепони щоб отримати шанс на швидкий розвиток. Однією з проблем з якою стикаються підприємці – це конкуренція з боку великих підприємств, достатньо високі податки та не високі обороти, що не дає можливості накопичити кошти для нових інвестицій. Після вступу до ЄС в Польщі значно послабилася бюрократія. Однак, малим та середнім підприємствам дошкуляють: зростання виплат на заробітну плату, високі виплати на обов'язкове страхування працівників, витрати на перепідготовку працівників, законодавчі обмеження щодо звільнення працівників, ведення різного роду документації тощо. Польща як повноправний член Європейського Союзу потребує захисту від конкуренції інших підприємств, що виходять на спільний європейський ринок. На переконання польських підприємців об'єднаних у сектор малого та середнього бізнесу найважливішим джерелом переваг при конкуренції є ціна на продукцію. Успіх на ринку, на противагу очікуванням, не йде разом з технічним переозброєнням фірми. У випадку виходу на ринок з новою продукцією ризик ведення бізнесу є найбільшим, але і шанс на успіх більший ніж у випадку використання старих технологій.

Міністерство господарства Республіки Польща у зв'язку із вступом у 2004 році до ЄС підвело підсумки за перші п'ять років. Зокрема, відмічено, що одним із позитивних ефектів перебування в Європейському Союзі є трансфери отримані Польщею у рамках спільної аграрної політики. Високий ріст інвестицій був пов'язаний із сприятливою фінансовою ситуацією для підприємств та оптимістичною оцінкою майбутнього. Зростаюче використання фінансів ЄС стимулювало розвиток інвестиційних фірм. Сектор

ринкових послуг є найбільш стабільним підрозділом польського господарства [9, с. 3-4]. Окрім того було започатковано програму «Foresight Polska 2020». Польські економісти і політики вважають, що «Foresight Polska 2020» дає можливість зміцнити середній клас, який є основним платником податків і запорукою політичної стабільності в державі [10, с. 17].

25 вересня 2012 року Рада Міністрів прийняла «Стратегію розвитку країни до 2020 р.» [11]. У ній передбачений цілий комплекс економічних і правових заходів направлених на зростання польської економіки загалом і малого та середнього бізнесу зокрема. Разом із тим, розвиток господарства не є самоціллю – в кінцевому рахунку він має привести до покращення якості життя поляків.

Розвиток підприємництва, що підтверджує практика його реалізації в Польщі – є фундаментом суспільних змін і головним чинником прискореного господарського зростання. Велику роль в процесі реформування поляки відвели адміністрації. Особливу увагу приділили тому щоб чиновники отримали хорошу освіту, були компетентними, їх праця високо оплачувалася і адміністрація мала в своєму розпорядженні найновіші інформаційні системи. Можливість вирішення багатьох питань через мережу Інтернет сприяє заощадження для підприємців коштів і часу. Більшість малих та середніх підприємств мають у своєму розпорядженні комп'ютери і доступ до Інтернету. Польща перетворилася на важливий елемент глобальної і європейської господарської системи. Поетапна інтеграція з міжнародними структурами створила неповторний шанс для подальшого господарського розвитку країни, одночасно обмежує свавілля польських політиків, їх безпосереднє втручання в економічну діяльність. Світова економічна криза, що розпочалася у 2008 році вимагає від еліт серйозного стратегічного мислення і культури ведення дискусії у суспільстві. Судячи з того наскільки вправно полякам вдалося максимально пом'якшити наслідки кризи для народного господарства економічна модель і політична система країни достатньо гармонізовані й мають достатній запас міцності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dąbrowska A. Rozwój przedsiębiorczości w usługach w Polsce // Вісник Львівського університету. – Серія екон. – 2008. – Вип. 39.
2. Bórawski P., Lewczuk A. Rozwój przedsiębiorczości w agrobiznesie na obszarach wiejskich // Zeszyty naukowe. – Nr. 8. – Ostrołęka. – 2011. – s. 53-60.
3. Lipianin-Zontek E., Zontek Z. Kreowanie przedsiębiorczości na terenach wiejskich na przykładzie obszarów górskich województwa śląskiego // Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. – Warszawa, 2009. – s. 49-60.
4. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w województwie wielkopolskim // Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. – Warszawa, 2009. – s. 61-72.
5. Krzyżanowska K. Ekonomiczne uwarunkowania powstania i funkcjonowania gospodarstw agroturystycznych // Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. – Warszawa, 2009. – s. 73-84.
6. Gerasymczuk N. Turystyka wiejska w Polsce i Ukrainie: dziś, jutro // Українська полоністика. – Вип. 3-4. – Історико-філософські дослідження. – 2003. – С. 27-33.
7. Hausner J. Rozwój społeczno-gospodarczy // Kultura a rozwój. – Warszawa, 2013. – s. 21-38.
8. Klich J. Analiza i ocena ofert instytucji wspierających małe i średnie przedsiębiorstwa w Polsce. – Praha, 2009.
9. Na pierwsze 5 lat Polski w Unii Europejskiej. – Warszawa, 2009.
10. Wyniki narodowego programu foresinght Polska 2020. – Warszawa, 2009.
11. Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 2012.
12. Lichniak I. Sektor mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce // Rozwoju przedsiębiorczości w Polsce. – Warszawa, 2011.

Синкевич Е. Г., Черноморский государственный университет им. П. Могилы

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ПОЛЬША

После падения коммунистического режима поляки получили возможность свободно развивать разнообразные формы предпринимательства. В свою очередь, определение стратегической цели развития государства – членство в ЕС дало шанс законодательно оформить новые формы хозяйствования, что благоприятствовало формированию малого и среднего бизнеса. Национальное богатство не досталось в руки олигархических кланов. Государство сделало ставку на средний класс, как главного плательщика налогов и гаранта политической стабильности. Понятная стратегия и четкая тактика помогли полякам достичь цели, что обеспечило в 2004 году вхождение Республики Польша в ЕС. Вместе с тем, еще осталась серия нерешенных вопросов, которые стоят на повестке дня во взаимоотношениях властных институций с малым и средним бизнесом. Выдержанная инвестиционная политика, законодательные гарантии, делают Польшу желательной страной для иностранных инвестиций и вместе с тем защищают интересы местного товаропроизводителя.

Ключевые слова: предпринимательство; малый и средний бизнес; Польша

Sinkevych Y., Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF POLAND

After the fall of communist regime the Poles got an opportunity to develop different forms of entrepreneurship freely. In turn, the choice of strategic direction of national development and entering the EU as a full member gave a chance to legislate new forms of business patterns that contributed to the formation of small and medium business. The national wealth didn't fall into the hands of oligarchic clans. The State made a bid for the middle class as a major taxpayer and guarantor of political stability. Clear strategy and clear tactic allowed the Poles to cope with the tasks and ensured entry of the Republic of Poland into the EU in 2004. However, still there is a number of unsolved issues on the agenda concerning relations between the governmental bodies and small and medium business. One of the issues with which face entrepreneurs is a competition on the part of large enterprises, high taxes and not high turnovers which preclude saving up funds for the new investments. After joining the EU bureaucracy in Poland was significantly weakened. However, small and medium business are encumbered by the growth of payments for salaries, high payments for compulsory insurance of employees, cost of retraining of employees, legal restrictions on dismissal of workers, various kinds of documents maintenance, etc.

The prudent investment policy, legislative guarantees make Poland an attractive country for foreign investment and at the same time protects the interests of local producers. The development of entrepreneurship, that is confirmed by a practice of its implementation in Poland, is a foundation of social changes and is a major factor of accelerated economic growth. Poland has turned into an important element of the global and European economic system.

Key words: entrepreneurship; small and medium business; Poland.

Рецензенти: д-р. іст. наук, професор **Кушнір В. Г.**
д-р. іст. наук, професор **Котляр Ю. В.**

ЩО ТАМ ЗА ГОРИЗОНТОМ?

Новий рік! Олів'є, шуба, квашені огірочки, бризки шампанського... Очевидно ми заслужили це свято важкою працею впродовж року, який минає? Сподіваємося, що майбутнє принесе нашим родинам і державі покращення. Буде зруйновано тотальну корупцію, збудовано нову судову систему, запроваджено справедливі податки, покінчено з бюрократичною тяганиною тощо. В новорічну ніч можна помріяти... Але є реалії. Старі – нові очільники, не зацікавлені в кардинальних реформах – із легкістю відпускають на всі чотири боки вчорашніх казнокрадів і їх прислужників (Клюєв, Лукаш тощо) та із завзяттям поборюють не підконтрольних «пацанів» із сусідніх таборів (наприклад, укропівців, свободівців, правий сектор). Останні більш небезпечні в претензіях на ласий бюджетний пиріг і на владу, ніж збігли вчорашні, які успішно стрижуть купони (наприклад, Фірташ, Саша-стоматолог, вундеркінд Курченко) із вдало раніше прихоплених ласих шматочків української економіки і живуть собі на широку ногу десь у Московії чи «незалежному» Євросоюзі. Тримаючи нашу владу на валютному ошийнику Захід лиш за два роки спромігся добитися від неї призначення антикорупційного прокурора. Ура-аа!!! Товаріщі! Перепрошую, панове. Що ще з необхідного і обіцяного в туманному майбутньому буде, накінець, таки реалізовано?...

Коли тільки-но почалася російська агресія, виступаючи під час організованого польськими колегами в Перемишлі круглого столу я заявляв, що в українців є ще один не менш небезпечний ворог – продажна, корумпована влада. Вона нікуди не поділася – просто одних цинічних прокремлівських злодіїв змінили інші, ніби то проукраїнські, чи себто проєвропейські. Не буду мовити про «неандертальців» у Верховній Раді,

представлених опоблоком чи численних дуркуючих представників «коаліції». Ці «Кібальчіши» у вишиванках, б'ючи в буремному пориві пляшкою по голові (може не по дуже розумній голові) сварливої баришні, хапаючи за я...я на очах всього світу прем'єр-міністра, вже не мовлю про «бе-бе-бе» і стакан води, роблять ведмежу послугу українській державності. Таке враження, що вони забули про війну, що нам і так не дуже поспішають допомагати... А таким, вибачте, примуркам, чи є сенс допомагати? Так принаймні, мислить раціональний європеєць і американець.

Рік що минає, все таки, вдалося використати для зміцнення нацгвардії (перш за все бронетехніка) та дещо підлатати старий багаж Збройних Сил (авіація). Аналітики вважають, що Путін загруз у Сирії. Чи так? Чи отримали ми завдяки «перемир'ю», за яке майже щоденно платимо життям одного бійця і п'ятьма-десятьма покаліченими, перспективу завершення війни? Думаю, ні. Путін відпрацьовує на Сирії більш високу ступінь агресії (стратегічна авіація, крилаті ракети, пуски з Каспія і Середземного моря). Наші (і не тільки) політики ще так і не второпали, що йде Третя світова війна, і агресор задовго до неї готувався (стираючи в порох Грозний, розв'язуючи війну з Грузією). Чи маємо ми засоби виявлення і знищення стратегічної авіації противника і крилатих ракет? Чи є чим протидіяти ракетним крейсерам в Севастополі? Щасливо позбулися атомної зброї (в тому числі тактичної і середнього радіусу дії), а чи є засоби протидіяти такій зброї супротивника? Чи маємо засоби, здатні подавити аеродроми, пускові комплекси і площадки противника? Маючи Південьмаш, який і не таке здатен випускати, хотілося би вірити, що так – маємо. Але, коли знаєш, що творіння заводу ім. Малишева – танк Булат всі

роки незалежності не поступав на озброєння у наші підрозділи, а йшов виключно на експорт, виникають сумніви. Якщо ти не здатен себе захистити, ти провокуєш агресора напасти на тебе. Досвід двох останніх років – підтвердження цієї істини. З іншого боку – отримавши «по зубах» прихвосні «русского мира» кудись хутко зникли з Херсона, Миколаєва і Одеси – як таргани забігли під плінтус. Уже й сам ідеолог російського фашизму (путенізму) не заїкається про Новороссію. Чи на довго – залежить від нас.

Так чи піднімати в привітанні іскристий келих у новорічну ніч?

Принагідно інформую шановне товариство, що завдячуючи канд. іст. наук Ярославу Гиричу (Глухів) для допомоги нашим військовим накопичена сума змінилася і становить 361 грн 48 коп.

29.12.2015

Є. Сінкевич

Чому ящірка іноді ладна тимчасово позбутися хвоста?

За яким новорічним столом можливо обійтися без олів'є і шампанського? Згадуючи недавню подорож на фронт, сподіваюся і там, хлопці змогли долучитися до цих обов'язкових атрибутів зустрічі червоної мавпочки. На жаль, боєць Айдару поклав життя (влучила куля снайпера) на жертвний вівтар Марса, відкривши лік наших втрат у Новому році.

У новорічні свята хочеться вірити в краще. Є сподівання, що рік 2016, мабуть принесе такі позитивні переми. На міжнародних ф'ючерсних торгах продовжує стрімко падати ціна на нафту, тягнучи за собою ціну на газ. США вперше за 40 років відвантажили на експорт танкер із нафтою. Україна де-факто і де-юре стала учасником зони вільної торгівлі з ЄС. Росія закрила свій ринок для українських товарів, що змусило наших не вельми здольних чиновників вдатися до кроків у відповідь. Вслід за водою, припинено постачання електроенергії до Криму. Зрозуміло, що українцям таки доведеться сплачувати по новим обтяжливим тарифам за тепло і газ. Це не тільки вимога МФВ (ця організація не займається благодійністю), але й наслідки сумних реалій нашого господарювання впродовж 25-ти років поспіль. Скажімо, Рес-

публіка Польща свого часу стартувала із значно гіршої ніж ми позиції. Поставивши чіткі та зрозумілі цілі, заплативши адекватну ціну за реформи, тепер поляки отримуючи заробітну платню у середньому близько півтори тисячі доларів, здатні сплачувати ринкову ціну за комунальні послуги (не потребуючи пільг та субсидій чи запровадження податків на все і вся). Під час визначення кому довірити управління державою, вони не купувалися за гречку чи популістські обіцянки, їх не підвозили шкільними автобусами до виборчих дільниць, вони не влаштовували «каруселей» – вели себе достойно, навіть тоді коли помилялися у своєму виборі.

Тут, я змушений зробити деякий відступ від теми (я про ящірку, яка іноді позбувається хвоста). На місці воєнкома в окрузі (на Житомирщині) по якому в черговий раз так блискуче пройшов до Верховної Ради «потрібний» Україні прихильник позаблокового статусу В. Литвин, – я би всіх повнолітніх (продажних за наш рахунок) мешканців цієї славної місцини відправив у АТО, розгрібати те, що цей «славний» державний муж і йому подібні своєю «позаблоковістю» замісили. Ми можемо помилятися у власному виборі, але ми не маємо права *продаватися!* В цьому основна причина чому ми не живемо так як живуть поляки та інші ВІЛЬНІ народи! Раб завжди буде скніти, йому постійно будуть вказувати як себе вести... Він завжди буде скиглити і шукати винних.

Хочеться розплакатися і слюні пустити, коли дивлюся щоденні меседжі телеканалу «Україна» про доброго дядю Рената Леонідовича. Ридають від щастя зашмаркані старушки Донбасу, дякуючи за те, що обігрів і накормив їх цей місяць. Їм не в тямки, що нав'язуючи Україні в якості керманіча злодійкуватого зека, розкручуючи свого часу істерію навколо «гноблення» російськомовних (до-речі так і не відмінено принизливий для українців мовний закон Ківалова-Колісніченка), підсадивши на «халявний» гачок майже всі прошарки населення регіону; інплантувавши їм переконання, що Донбас кормить всю Україну; кидаючи за 5 срібників під українську бронетехніку екзальтованих «старушок» і озброєних «тітушок» (не кажу вже про «Оплот»); відкинувши пропозиції уряду допомогти стабілізувати ситуа-

цію – «хазяїн» Донбасу і спричинив те становище в якому опинився популюс Луган-Дона. Ми є свідками того, як цей вправний «наркодилер» і далі продовжує подачками тримати під контролем свою «хвору» клієнтуру.

А що ж наша влада? Минуло-річ поставляла електроенергію в «російський» регіон Крим, під тиском батальйону Дніпро змушена була погодилася хоч якось впорядкувати «доброчинні» поставки фондом Р. Ахметова, а її «авторитетний» представник, Л. Кучма, (під пильними поглядами Меркель и Оланда) натхненно вів переговори не то з «сепарамі», не то з Росією про перспективи повернення українського суверенітету на Донбасі (про Крим вже мова там і не йшла). Мінськ-2 заспокоїв «старушку» Європу (це при тому, що мало не щоденно ми платимо за перемир'я життям одного бійця і численними покаліченими). Буваючи в минулому році достатньо часто в Польщі, звернув увагу, що на місцевому телебаченні українська тематика потрапила на периферію – пересічні поляки переконані, що в Україні мир і ніхто більше не гине.

Ми повинні розуміти, що в платіжках на комунальні послуги закладені не тільки курс долара, світові ціни на енергоносії, але й втрати держави, яких вона зазнає поставляючи відповідні послуги на окуповані терени Луганської і Донецької областей. Окрім того, виплатою населенню окупованих територій пенсій уряд підтримує окупаційний режим в ущерб власній економіці. В умовах, коли ми російське вторгнення називаємо АТО по іншому діяти й неможливо. ЛуганДон мені

нагадує хвіст ящірки, який потрапив у капкан, але ящірка ніяк не вирішить, що з цим хвостом і рештою організму робити? (подохнути в капкані з голоду чи від гангрени, яка пошириться на весь організм, чи тимчасово позбувшись хвоста вижити – не забуваймо про процеси регенерації). Чи все таки, оголосити непідконтрольні наші землі окупованою територією (закривши по лінії фронту пропускні пункти, які достатньо вигідні для кишені окремих чиновників), поклавши таким чином відповідальність на окупантів – чи продовжувати поставляти за **так** воду, електроенергію, оплачувати Росії за спожитий там газ тощо?

«Передишка» отримана в минулому році дала можливість навести хоч якийсь лад в Генштабі, озброїти нацгвардію, провести навчання у військах, звести укріплення по лінії фронту – зазнала втрат економіка держави-агресора. Але, маємо дати відповідь на наступні питання:

Чи потрібні загарбані та спустошені люмпенізовані терени агресору?

Чи вигідно нашим державним мужам втратити «сіру» зону, як джерело власного збагачення?

Чи здатні мінські домовленості привести до миру і повернути під наш контроль тимчасово окуповані території?

Чи в змозі наші збройні сили повернути втрачені терени?

Чи, може як у давній притчі, почекати на березі – поки труп ворога пропливе повз нас?

Кажуть, іноді ящірка ладна тимчасово позбутися хвоста...

02.01.2016

Є. Сінкевич

ДОКУМЕНТ КОПЕРНІКУС

Dea Sirs,

We would like to inform you that journal **Історичний архів. Наукові студії** (ISSN 2077-5709) has been successfully evaluated in the evaluation procedure for the **ICI Journals Master List 2014**, Your journal received the **ICV** (*Index Copernicus Value*) of **38.13 points**.

Your journal's passport can be found: [HERE](#)

We would like to point out that this year the scientific journal's evaluation methodology developed by Index Copernicus has undergone some important changes. The **ICV** (*Index Copernicus Value*) is composed of two elements:

- **Quality of scientific journal**, for which a journal may receive up to 100 points,
- **Impact of scientific journal**, for this criterion a journal may receive from 0 to 400 points based on the complex algorithms.

For this year's evaluation we also calculated a normalized value of the ICV, your journal received **4.19** points. The normalized value is used to compare the ICV for 2014 with the indexes from previous years.

We encourage you to see the details of the new evaluation methodology for the **ICI Journals Master List**: [HERE](#).

In order to increase the prestige of your journal, you can also purchase:

- **Index Copernicus logo** proving that your journal is indexed in the ICI Journals Master List 2014. The logo can be used both in printed version of your journal and online,
- **Framed decorative certificate** proving your journal is indexed in our database.

We would also like to inform you that Index Copernicus as a publisher of scientific journals developed modern and very user friendly tool the **ICI Publishers Panel**, which allows you to publish your journal online in multiple language versions. The **ICI Publishers Panel** supports the management of editorial and publishing process, it makes cooperation with the reviewers much simpler and it helps to easily promote new issues by assigning DOI numbers to the articles and automatic export scientific content to the international indexing databases. Creating databases of readers, authors, and reviewers, and regular newsletters via the **ICI Publishers Panel** considerably increases the chance to improve the citation indexes.

Should you have further questions please contact Index Copernicus office at evaluation@indexcopernicus.com or by phone: +48 22 487 53 93.

Best regards, Index Copernicus Internation

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ДЛЯ НОТАТОК

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»

Приймаються до редагування й друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовами. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

1) **роздрукований текст статті** (1 примірник із підписом автора):

- формат А-4, усі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
- не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію та назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
- список використаних джерел та літератури оформлювати за ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
- посилання в тексті подавати в квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3–4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9–10] тощо;

2) **електронну копію статті** (на CD):

- у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;**

4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):

1. Прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон.
2. Ім'я та прізвище автора, місце роботи, назва статті російською та англійською мовами.

Структура статті

1. УДК; ініціали та прізвище автора.
2. Назва статті.
3. Анотація (резюме) українською мовою (400–500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та інші особливості пошуково-комунікаційного призначення).
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів).
5. Постановка наукової проблеми та її значення.
6. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми.
7. Формулювання завдання дослідження.
8. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
9. Висновки та перспективи подальших досліджень.
10. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.
11. Переклад російською та англійською мовами анотації та ключових слів, ініціалів і прізвища автора, назви місця роботи.

Статті, прийняті до друку, обов'язково рецензуються, прізвища рецензентів зазначаються у вихідних відомостях видання.

Автор (співавтори) отримує один примірник журналу, у якому опубліковано статтю.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@gmail.com

Наукове видання

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Наукові студії

Випуск 16, 2016

Редактор *О. Супрун*.

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *О. Гончарова*.

Друк, фальцювальні-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 25.05.2016.

Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 19,41.

Тираж 300 пр. Зам. № 4964.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@chdu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.